Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Енина, Москва
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Марија Јефтимијевић-Михајловић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Сви чланци објављени у часопису „Баштина“ су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Enina, Moscow
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Ivan Becić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lector
Марија Јефтимијевић-Михајловић

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@drenik.net

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

All articles published in the magazine „Baština“ have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 37

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2014

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Ана Мумовић, *Критика и критичка књижевност (Прилог разумевању критике као културе у опусу Предрага Палавестре)* 15

Марија Јефтимијевић-Михајловић, *У трагању за бићем (Дијалектика егзистенције и дијалектика стварања као основа онтолошке утемељености поезије Богдана Ћувера)* 25

АРХЕОЛОГИЈА

Марија Савић, *Трговинска и занатска делатност на Косову и Метохији у римском периоду* 41

ИСТОРИЈА

Живојин Андрејић, *Још једном о несталим косовским средњовековним језерима, Сврчин и Јањево, и дворовима српских владара, архиепископа и епископа* 63

Драгана Ј. Јањић, *Неколико питања везаних за историју нишке епископије од почетка XVI века до стварања бугарске егзархије средином XIX века* 85

Весна Зарковић, *Критичко питање и прилике у Косовском вилајету* 123

Иван М. Бецић, *Пећки новчани заводи основани после Великог рата* 137

Петар Ристановић, *„Тамо је све почело" – Косово као темељ постјугословенског дискурса* 155

Славиша Бишевац, *Историографија о Косовској Митровици почетком XX века* 175

Јован Симијановић, *Снабдевање становништва у Краљеву 1944–1951* 195

ЕТНОЛОГИЈА

Александар Павловић, *Неколико саопштења о слављењу крсне славе код Срба у северној Косовској Митровици* 209

Верица Михајловић, *Лепосавић: Вокална традиција као сведок етничког порекла становништва* 221

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Мирјана М. Симић, *Школство код Срба на Косову и Метохији у периоду 1897–1898. години* 237

Петар Рајчевић, *Основна школа „Лепосавић" – вежбаоница Учитељског факултета* 249

Бојана М. Базић, *Едукативни програми за превенцију вршњачког насиља – школа и породица као битан фактор* 267

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана Женарју, *Зидно сликарство у цркви Успења Богородице у селу Доње Кормињане* 281

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Утицај косовске кризе на односе између Русије и Западне алијансе (НАТО)* 309

Šak Haniš, *Istorijska pozadina iračko-kuvajtskog sukoba* 321

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана Миловановић, *Проблем насиља над женама на Косову и Метохији (усмереност на општине централног и северног дела покрајине)* 351

ГРАЂА

Ена Мирковић, *„Извештај Председништву Владе Народне Републике Србије о албанској националној мањини на Косову и Метохији“* 375

Упутство ауторима 387

Упутство рецензентима 391

CONTENTS

LITERATURE

Ana Mumović, *Critic and Critical Literature*
(The Review on Understanding the Critic as Culture
in the Opus of Predrag Palavestra) 15

Marija Jeftimijević-Mihajlović, *In the Quest for Being*
(Dialectic of Existence and Dialectic of Creation as the Fundament
of Ontological Foundation of Bogdan Džuver's Poetry) 25

ARCHAEOLOGY

Marija Savić, *Trades and Handicraft's Activity*
in Kosovo and Metohia in Roman Period 41

HISTORY

Živojin Andrejić, *One more Time on the Disappeared*
Kosovar Medieval Lakes of Svrčin and Janjevo,
and Palaces of Serbian Rulers, Archbishops and Bishops 63

Dragana Janjić, *Some Questions Connected to the History*
of Niška Diocese from the Beginning of the 20th Century until
the Creation of Bulgarian Exarchate in the Middle of 19th Century 85

Vesna Zarković, *Cretan Question and Circumstances*
in Kosovo Villayet 123

Ivan Becić, *Peć's Monetary Institutes Founded after the Great War* 137

Petar Ristanović, *"Where it all Began" – Kosovo as a Foundation*
of the Post-Yugoslav Discourse 155

Slaviša Biševac, *Historiography of Kosovska Mitrovica*
at the Beginning of the 20th Century 175

Jovan Simijanović, *Supply to the Population in Kraljevo from 1911 to 1951* 195

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *Some Information on the Celebration of the Patron Saint with Serbs in Northern Kosovska Mitrovica* 209

Verica Mihajlović, *Leposavić: Vocal Tradition as the Witness of Ethnic Origin of Population* 221

HISTORY OF CULTURE

Mirjana Simić, *Education of the Serbs in Kosovo and Metohia in the Period from 1897 to 1898* 237

Petar Rajčević, *Primary School „Leposavić" – Exercises Running Facility of the Teacher's Faculty* 249

Bojana Bazić, *Educative Programmes for Peer's Violence Prevention – School and Family as a Crucial Factor* 267

HISTORY OF ART

Ivana Ženarju, *The Wall Painting in the Church of the Assumption of the Virgin in Village Donje Korminjane* 281

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, *The Impact of Kosovo Crisis on the Relationships between Russia and Western Alliance (NATO)* 309

Shak Hanish, *Historical Background to the Iraqi Kuwait Conflict* 321

SOCIOLOGY

Ivana Milovanović, *"Highlightening" of the Problem of Violence over Women in Kosovo and Metohia* 351

ARCHIVAL MATERIAL

Ena Mirković, *„Report to the Presidency of the Government of People's Republic of Serbia on the Albanian National Minority in Kosovo and Metohia“* 375

Instructions to the Authors 387

Instructions to the Reviewers 391

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-95 Палавестра П.

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу–Приштина / Лепосавић

КРИТИКА И КРИТИЧКА КЊИЖЕВНОСТ
(Прилог разумевању критике као културе у опусу Предрага Палавестре)**

Апстракт: Рад се бави анализом студије *Критичка књижевност* Предрага Палавестре, која разматра видове књижевности у другој половини XX века. Осветљавамо *везу* и *однос* књижевности и јавне речи. Посебно се анализира појам *критичка књижевност*, који сам аутор дефинише у медијским наступима и појам књижевни плурализам.

Кључне речи: Предраг Палавестра, критика, критичка књижевност, јавна реч, култура

„Плуралистичка критика (...) као израз тежњи критичких да превладају противуречности у самом језику критике нуди нова решења и помаже у заснивању једног отвореног дијалектичког 'тоталног' метода критике."

П. Палавестра

У „Пишчевој напомени" у књизи *Критичка књижевност,* Предраг Палавестра бележи да је „настала након објављивања *Послератне српске књижевности 1945-1970* (1972) и у неку руку представља покушај да се у светлости општих *критичких идеја епохе* размотре главни доприноси и видови српске књижевности осме деценије XX века."[1] У књизи има неколико текстова

* Истраживач-сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Предраг Палавестра, *Критичка књижевност*, Вук Караџић, Београд, 1983, 346.

који јасно указују на известан *континуитет критичког мишљења* (подвукла А. М.) у књижевности остварен како у послератној српској књижевности тако и у другим, ранијим књигама истог аутора. Све оне чине неку врсту тридесетогодишње хронике послератне књижевности, исписане на страницама књига *Књижевне теме* (1958), *Нови јеванђелисти* (1968), *Токови традиције* (1971), *Критика и авангарда у модерној српској књижевности* (1979), *Критичка књижевност* (1983), *Књижевност – критика идеологије* (1991). Наводимо само оне чија већ реторика наслова упућује на критику и њену друштвену функцију и културно значење.

Појам *критичка књижевност* Палавестра дефинише у медијским наступима, јер зна да је језик медија као језик комуникације *пробојнији* од језика науке затвореног и ограниченог природом књиге као медија. Писци су, његова је дијагноза, поставили основе за критичку књижевност. Критичка књижевност је значила „моралну и естетску демистификацију идеолошке лажи, плурализацију стилова и пркосно одбацивање једнобојних униформи.“ Полази од чињенице, дакле, да је критичка књижевност садржана у отпору тоталитарној идеологији комунизма и да је „дух отпора иманентно својство сваке књижевности“, јер је увек постојао „неки неспоразум између власти и духа“. Годину 1968. означава као прекретничку, јер је донела студентску побуну као израз светске побуне и историјских гибања.

„Два важна појма која умногоме одређују предмет и метод двотомне *Историје српске књижевне критике* Предрага Палавестре (нарочито делове који се баве српском књижевном критиком после Другог светског рата) јесу *критички плурализам и критичка књижевност*“ (А. М.), тачно је регистровала критика у рецепцији *Историје*. Критика, истина, сматра да је појам критичког плурализма „неодређен, растегљив и нејасан“, „проистиче из потребе културе да се прошири изван окошталих граница једног система уметности“ и као „логичан след раније успостављеног естетског плурализма“. Критичка књижевност је, међутим, „резултат узајамног деловања различитих стилских формација које су обележиле књижевност XX века“.[2]

За анализу, на фону већ означених идеја у разматрањима *везе и односа* књижевности и јавне речи, битно је и становиште које објашњава Палавестрин критички дух и метод: „Мисао се сама обликује као дух и начело отпора“.[3] Оно показује да је критика (као и уметност) стваралаштво и то је битно за разумевање њене мисије у друштву. Експлицитан је његов став:

2 Милена Стојановић, „Доктор Џекил и Мистер Хајд или две непознате у једначини званој књижевност“, у: *Историја и теорија српске књижевне критике*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2009, 306-310.

3 Предраг Палавестра, *Књижевност и јавна реч*, 20. и 21. Реч је о разговору са Душицом Милановић, Интервју, Београд, 10. новембар, 1989.

„Спадам у круг оних који сматрају да писци имају своју функцију у друштву". Она (мисао, А. М.) је морална, значи критичка (а) и просветитељска, значи афирмисање вредности трајнијих од владајућег система и поретка (б). Књижевност је облик људског самопотврђивања, доказ људских 'вредности', а потреба за стварањем је „потреба да човек своје искуство, своју душу, своје доживљаје, свој свет пренесе другоме, своме најближем сабеседнику. Смисао уметничке акције је смисао дијалога".[4]

Налазимо се пред интересантним феноменом: *психолошким поимањем функције и моћи критике*. Познато је да, када би разум могао одговорити на питање: шта је душа? наука би била излишна. Душа јесте за човека „слика која потиче из сасвим првобитних искустава о смрти и животу. Она је толико стара колико и размишљање које је језиком одвојено од гледања и које том гледању следује (...). Хтети добити егзактно знање о вечно тајанственој души бесмислено је". Исти је проблем и са вољом. Она је *прапоч, није појам него име, прапоч и као и реч Бог* „знак за нешто чега смо изнутра непосредно свесни а не можемо га никада описати"[5].

Како критика у култури и уметности увек анализира производе човекове душе, то је доказ да је посао ма каквог одређивања функције критике изузетно комплексан и да се креће, као и сама прича у наративној прози или бајци и дрвеној скаски, или као Ракићев Вранац у рефлексивној структури – све по истој стази. Она се, једноставије казано, налази између телесне и духовне екстазе и деобе људи или, сада смо на пољу стварања, између драме Стварања и искушења Страшног Суда, у чијој је основи Бог као средиште не само хришћанске културе. Критика у својој друштвеној функцији заправо увек тежи да осветли „чар и драж тамнога" којима су се мисли стваоца простирале и на нас деловале.

И најзад, за тумачење теорије критике, на примеру анализе књижевног уметничког текста, значајни су и судови профилисани и у медијима да „морални садржај уметничког дела је неодвојив од уметничке форме" и да се политички антагонизми „генеришу из политичке сфере, а не сфере духа или естетске сфере"[6]. Они демонстрирају, како Палавестра види, узрочно-последичну везу између идеје власти и идеје слободе стварања, односно политички феномен критике који увек и најпре укључује искушење патриотизма код интелектуалаца. У њиховом одбијању налази се катарза као услов развоја уметности, ослобађа се машта и омогућава стварање нових светова. *Патриотска дужност интелигенције* јесте да увек поставља нове захтеве и нова мерила правде и слободе. Из те нужности писци су постали *пробари моћне*

4 Исто, 22.

5 Освалд Шпенглер, *Пропаст запада*, I-IV, Књижевне новине, Београд, 1989. Цитирано према: Зоран Аврамовић, *Списи о култури*, Београд, 2006, 108. и 109.

6 Предраг Палавестра, *Књижевност и јавна реч*, Браничево, Пожаревац, 1994, 25.

идеолоīије[7] – уобличило се критичарево сазнање којим висински афирмише улогу и писца и критике у друштву. Овде се ослања на ауторитет Андрићеве мисли: „Они који управљају земљама и судбинама народа требало би да обрате пажњу на развитак свих уметности, а нарочито књижевности, која је, природно, од свих уметности најближа животу и развијању земље и друштва. (...) Оне појаве које наиђу на осуду праве књижевности немају дугог века ни привлачне снаге; њихова слика у књижевности показује да су осуђене".

Иако је снага критичких мисли Палавестриних, како смо означили, у јавним наступима неспорна, сва дубина и вишезначност критичког метода, духа, језика и стила, долази до пуног изражаја онда када је усмерена на књижевност као културу. Јединство књижевности као уметности и критике као науке означава реторика наслова *Критичка књижевност*, а поднаслов *Алтернатива постмодернизма* упућује на анализу и тумачење књижевности као културе. Летимичан поглед на наслове огледа сведочи да је критика књижевности, овде епохе постмодернизма која се није дефинисала као јединствена, какав је случај са романтизмом, реализмом и још неким епохама, правцима и стиловима,[8] заправо критика културе српскога народа у контексту са југословенском и европском културом.[9]

Појаву критичке књижевности Палавестра посматра као „израз духовне потребе савремене културе за алтернативом. Она је један од доприноса послератне српске и југословенске књижевности идејном и стилском богатству постмодернизма, израз свести која упркос свему није изгубила своје историјско и естетско упориште".

Појам *критичка књижевност* дефинише аналогно појму *критичка теорија*. Она служи да помогне „за одређивање и семантичко изоштравање како *спољашњих* тако и *унутрашњих* (А. М.) уметничких, културно-антрополошких и друштвено-историјских конотација, естетских форми и етичких значења једног новог стилског усмерења у књижевности данашње епохе – усмерења које представља непосредну стваралачку, естеским средствима проведену, дијалектичку негацију догматске књижевне идеологије и нормативне праксе вулгарно-марксистичке књижевне теорије социјалистичког

7 Исто, 34–40. Разговор са Радмилом Станковић, *Борба*, Београд, 3. март 1992.

8 Под постмодернизмом подразумевамо уметност друге половине 20. века, која је у знаку дисперзије мисли и уметничких праваца и струја. Он није конституисан као целовита стилска формација. „Та епоха је човечанство технолошки одвела најдаље, чак до ивице опстанка; са ужасом и са надом, та епоха данас тражи излаз и алтернативу за сваког". То је исходиште постмодернизма које одређује његову генезу, садржај, циљеве и могућности. Предраг Палавестра, *Критичка књижевност*, 7.

9 Упућујемо на наслове: *Критичка књижевност као алтернатива, Наслеђе модернизма, Традиција културе и дух песничког језика, Књижевност као алтернативна идеологија, Књижевност и утопијска књижевност*, по којем је књига понела наслов.

реализма".[10] Дакле, критичка књижевност има два циља: да делује на друштво, на што упућује термин-индикатор *спољашњих*, и да се мења унутар себе саме, на што упућује термин-индикатор *унутрашњих*. И сама синтагма *критичка књижевност* садржи та два обележја.

Дефинишући појам *критичко,* Палавестра полази од основног значења да је то најпре оно што је „у вези са критиком или са критичарем као са оним ко о нечему пресуђује, оно што је засновано на критичким начелима, окарактерисано после анализе, способно за фине дистинкције, усмерено на тражење грешака и слабости, али и пресудно у одлучивању". Једном речи, *критичко* је „оно што се односи на критику или има карактер критике" као просуђивања, оцене, утврђивања и разликовања доброг од рђавог, лепог од ружног итд. Критичка књижевност, у најкраћем, „књижевним средствима врши естетску транспозицију постојећег са становишта могућег"[11]. Она је закономерна појава и на естетском и на друштвеном, историјском и идеолошком плану.

У српском друштвеном и уметничком простору, слична и специфична према југословенском и словенском простору, критичка књижевност се формирала као отпор естетици и пракси социјалистичког реализма. Онако како је критика иманентна свему што траје, тако је и критичка књижевност нужна, јер надограђује традицију и наслеђе и израз је духа који увек трага за алтернативним формама културе. Иако није (била) реална снага у преображају друштва, она има моћ самопревазилажења, превазилази ограниченост критичке теорије и кроз негацију имагинацијом ствара нови свет. Остварује се у својој „историјској и културној контекстуалности" као пандан „херојско-романтичној и оптимистичко-утопијској традицији просвећеног марксизма и дијалектичког метода критичког мишљења".[12] То је једна истовремено критичка и уметничка алтернатива модерног доба. И *стваралачко* и *критичко* критичке књижевности усмерени су на јавност, јер се у јавности остварују њихове функције.[13]

---

10 Исто, 143.

11 Предраг Палавестра, *Критичка књижевност*, 144.

12 „Критичка књижевност је", заокружује широку скалу дефиниција Палавестра, „зато једна од могућности књижевног обликовања, стилска тенденција са духовним усмерењем које одговара многим битним карактеристикама духовне климе данашње епохе. У ширем контексту културе, она има своју *унутрашњу* естетску и своју *спољашњу друштвену функцију* (А. М.), своју поетику и своју динамику, своју развијену дијалектику и своју историјску законитост у општем књижевноисторијском процесу" (Исто, 147).
Дакле, опет је именована, с разлогом, двострука функција критичке књижевности; *спољашња*, усмерена на суд о друштву и култури, и *унутрашња*, усмерена на квалитет промене и примене уметничког израза и форме уметничког дела.

13 „Притисак бирократских структура власти на критичку интелигенцију и критичку књижевност", прецизно закључује Палавестра, „показује, међутим, да је право подручје деловања критичке књижевности у ствари читаво *подручје јавности* (А. М.).

Из широке скале идеја и судова *Критичке књижевности,* у којој има и разумљивих понављања, акцентујемо неке као услов тумачења наше теме. Разматрајући наслеђе модернизма и у оквиру њега питање елемената неутралне темпоралности и критичког реализма у савременом српском роману, Палавестра налази да је једна од примарних идеја да се „елементи критичког реализма у модерној прози нигде не примају без отпора" и да „искуство југословенских и српских писаца на том плану веома је велико и (...) врло значајно за свеопшти процес ослобађања од догматизма и нормативности једног начина мишљења".[14] Он се наслања на идеју Хари Левина који је протумачио преображај реализма: „Уметност која се највише потчињава, било производним моделима, било партијским линијама, у основи је нереалистичка... Парола 'социјалистички реализам' је, у светлости историјске дефиниције контрадикција израза". Овим је протумачена не само улога идеологије у друштву, већ и функција Палавестрине књижевне критике у српској култури и њена најшира основа.

Континуитет борбе за слободу стваралаштва (после отпору социјалистичком реализму, а он је трајао и под фирмом и социјалистичког естетизма, који је у српску књижевност и културу увео Света Лукић) тиче се и питања преображаја критичког реализма. То је значајна етапа за српску културу, друштво и књижевност. Проблем односа према реализму као стваралачком методу и књижевном поступку постао је централно питање за српску књижевност, критику и културу. После негације домета и значаја реализма, „победа новог духа" отворила је питање реафирмације реализма и „обнове реалистичке традиције и проширење класичних претпоставки реализма". Он је добио „нове димензије у теоријским тумачењима оних писаца који су инсистирали на реалистичком карактеру модерне прозе, засноване на новом доживљају људске стварности"[15]. Иако се налази на чисто књижевном и критичком пољу, Палавестра критику усмерава ка ширем друштвеном пољу значења и закључује: „Као облик *друштвене критике* (А. М.), критички реализам у књижевности објективно

Критичка књижевност се не залаже за аутономију културе наспрам друштва, нити за аутономију друштва наспрам државе (...) она се залаже за етику демистификације, за пуно и слободно прожимање свих равноправних чинилаца културе, за аутономност стваралачког духа наспрам идеологије и слободне људске јединке наспрам отуђене власти" (Исто, 156).

Сведена на аксиом, критичарева оцена показује како је критичка књижевност и као критика и као уметност заправо усмерена ка слободи стварања. Борбу за тај циљ интелектуалци различито именују, али мисле исто.

14 Предраг Палавестра, *Критичка књижевност,* 38. и 39. Идеје су изложене за зборник *Fiction and Drama in Eastern and Southeastern Europe* (Ohaio, 1980). У кроки потезу показују отпоре, мене и промене романа и његове везе са југословенским романом.

15 Исто, 45. и 46.

није био у могућности да се конституише све док је, као реакција на круте утилатеристичке поставке социјалистичког реализма, основна теоријска платформа једног дела писаца била такозвани социјалистички естетизам, у којем се одражавала неутралистичка позиција стваралачке литерарне интелигенције".[16]

Но, да ни мисао великих критичара није непогрешива и свемоћна, поводом огледа о преображају критичког реализма, показује и Палавестра, тада и новински критичар најутицајнијег српског листа *Политика*. Прилози штампани у листу нису објављени у *Критичком дневнику 1966 – 1973.* „јер су се ствари у животу мењале вртоглавом брзином, па је дневна критика или брзо губила актуелност или добијала другачији одјек, условљавајући ризике које издавачи нису више хтели да преузму". Аутокритички он је схватио да се критички реализам није преобразио у доминантни метод и опште својство српске књижевности. Био је више отпор него грађење новог, више негација туђег него конструкција свог света. Иако није био у опреци са традиционалном духовном културом српског народа, садржаном у епском наслеђу и народном предању, имао је авангардну пројекцију будућности. Палавестра је против праксе да се један појам, какав је реализам, растеже бесконачно и већ тада је признао да је „једна од главних тачака ослонаца" у његовој *Послератној српској књижевности 1945-1970.* била идеја „о стваралачком преображавању форме и значења критичког реализма"[17] као реакције на социјалистички реализам.

Шире и дубље разматрање књижевности, показује већ наслов, у средишту је огледа „Књижевност као алтернатива идеологије". Акцентујући перманентне и уходане притиске идеологије на културу и уметност, Палавестра поставља питања: „Да ли је књижевност независна од идеологије или је и сама један облик отуђене 'лажне' свести"? Да ли своју комуникативну функцију остварује као чиста и необавезујућа игра или као трагалачка авантура неспокојног духа, као борбено оружје друштвене акције, саучесник и огледало друштвеног преображаја или је равнодушна у својим естетским

16 За разумевање критике као културе и потврђивање историје критике као историје идеје, илустративна је разлика коју Палавестра прави између реализма, као ширег појма, и критичког реализма као његове фракције: „Као што ни *реализам*, чак и најшире схваћен и обогаћен новим димензијама, које су му омогућиле трајање у повезивању најбољих тековина традиције са доприносом модерне књижевности, није једини и свеважећи поступак у књижевном спознавању безбројних облика људске стварности, тако ни *критички реализам* (А. М.), ма како био прилагођен захтевима модерног доба, никад неће моћи да задовољи све видове врло компликованог, логички често необјашњивог, динамичког и противуречног односа писаца према стварности, односа трајно подложног непрекидним менама и дубоким трансформацијама" (Исто, 51. и 54).

17 Предраг Палавестра, *Критичка књижевност*, 57.

законитостима према друштву, како метафорично каже, „пред бојом заставе на градској тврђави и пред оним што се ‘по нечистим улицама пева’“?

Као слободна авантура духа, одговара критичар на комплексна питања, књижевност настоји да обнови „равнотежу између својих естетичких и етичких значења, да прошири сазнања о положају човека и да на свој начин, својим особеним средствима, помогне променама свести“[18]. Како је реч о статусу књижевности у социјалистичком монистичком друштву, он се позива на идеју Томаса Мечера, која јасно указује на услове под којима уметност у таквој култури може нешто остварити у променама друштва: „Без упоредног оперативног преустројства институција владајућег идеолошког апарата државе, таква градња би се убрзо показала неуспешном“.[19] И то је кључ.

И тако: и кад истражује питање критичког плурализма, који има потребу да у модерној култури прошири просторе ума и слободе; и кад разматра позицију цензуре и самоцензуре у друштвеном систему насиља, при чему цензуру разуме као поступак који онемогућује књижевност а самоцензуру као психолошки чин који је трује и убија и зато је опаснија; и кад пише о књижевности као утопијској свести, која се налази између света који нестаје и света који се уметношћу ствара или се пита: коме песници говоре?[20] – Палавестра има на уму *критичку књижевност као алтернативу постмодернизма* и нови вид комуникације и нови израз катарзе кроз који пролазе српско и југословенско друштво. Тако је на нов начин прочитана плејада српских писаца: од Десанке Максимовић, Ива Андрића, преко Антонија Исаковића, Меше Селимовића, Бориславa Пекића, Слободана Селенића, Ериха Коша, Милорада Павића, Матије Бећковића, до Рајка Петрова Нога и других. Због тога је о роману *Трен 2* А. Исаковића као облику очишћења Палавестра рекао да је „књижевна чињеница првог реда“[21]. Тиме је критичар показао да је критика аорта друштвеног организма, али власти то нису разумеле и суочиле су друштво и народе са ратном катастрофом.

Разматрање појмова критика и критичка књижевност у критичком опусу Предрага Палавестре, према томе, јасно показује да је он био мислилац књижевности и културне праксе југословенског и српског друштва и да је завештао вредности које ће трајати у времену и дуго бити модел за стварање и одбрану културе.

---

18 Исто, 115.

19 Исто, 119.

20 Тумачећи као критичар водени жиг уметника као тајну, песник С. Раичковић тврди да поезија „уопште није дужна, никоме она није дужна, можда су јој сви повериоци лажни“ (Стеван Раичковић, *Дневник о поезије*, СД, књ. 7, Београд, 1998, 29).

21 Предраг Палавестра, *Критичка књижевност,* 197.

Литература

Аврамовић 2003: Зоран Аврамовић, *Чији је књижевник и његово дело*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

Аврамовић 2003: Зоран Аврамовић, *Списи о култури*, Београд.

Брикс, Кобли 2005: Адам Брикс, Пол Кобли, *Увод у студије медија*, Клио, Београд.

Палавестра 1966: Предраг Палавестра, (приредио) *Књижевна критика*, књига XII, Нолит.

Палавестра 1983: Предраг Палавестра, *Критичка књижевност*, Вук Караџић, Београд.

Палавестра 1994: Предраг Палавестра, *Књижевност и јавна реч*, Браничево, Пожаревац. *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури* 2011: Академска књига, Нови Сад.

Радуловић 2008: Милан Радуловић, *Видови српске књижевне критике*, друго, проширено издање, Институт за књижевност и уметност, Православни богословски факултет, Београд, Фоча.

Раичковић 1998: Стеван Раичковић, *Дневник о поезије*, СД, књ. 7, Београд.

Стојановић 2009: Милена Стојановић, *Доктор Џекил и Мистер Хајд или две непознате у једначини званој књижевност*, у: *Историја и теорија српске књижевне критике*, (уредник Милан Радуловић), Институт за књижевност и уметност, Београд.

Frye 1979: Northrop Frye, *Anatomija kritike* (prevela Giga Gračan), Naprijed, Zagreb.

Шпенглер 1989: Освалд Шпенглер, *Пропаст запада*, I-IV, Књижевне новине, Београд.

Ana M. Mumović

CRITIC AND CRITICAL LITERATURE (The Review on Understanding the Critic as Culture in the Opus of Predrag Palavestra)

Summary

Predrag Palavestra's Critical literature, appeared after the publication of *Afterwar Serbian literature*, in a way, represents an attempt to light the general ideas of critical epochs consider the main contributions and aspects of Serbian literature of eighth decade of the 20th century.

Considering the terms of critical literature and critical pluralism, which Palavestra defines in media appearances, because he knows that the language of media as a language of communication is stronger than language of science which is closed and limited by the nature of the book as a media? The writers are, according to his opinion, laid the groundwork for the critical literature.

Although the power of Palavestra's critical thinking in public appearances is undisputed, all depth and ambiguity of the critical method, spirit, language and style, comes to the fore when it is focused on literature as a culture.

Key words: Predrag Palavestra, criticism, critical literature, public speech, culture.

Рад је предат 30. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Цувер Б.

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

У ТРАГАЊУ ЗА БИЋЕМ
(*Дијалектика егзистенције* и *дијалектика стварања* као основа онтолошке утемељености поезије Богдана Цувера)**

Апстракт: У раду се тумачи недовољно позната и мало проучавана поезија Богдана Цувера, чија се поетика темељи на испитивању Врховног Смисла Човека и могућности превладавања пролазности свега бивствујућег. У органском прожимању *дијалектике егзистенције* и *дијалектике стварања* открива се песников стваралачки однос према свету, као и филозофски однос промишљања према *остваренom*. Цуверова поезија открива егзистенцијалну драму, именовану као борба са „Смртом". Та борба постаје парадигматски образац *певања и мишљења* овог мало проучаваног, слободно можемо рећи, песника-мислиоца.

Кључне речи: Богдан Цувер, биће, песма, човек, песник, смрт, реч, онтолошки карактер, Бранко Миљковић.

„Треба се изложити говору –
ћутање ће ионако доћи"
Богдан Цувер

„Мисао о бићу увек је песничко казивање"
Хајдегер

Приликом доделе Октобарске награде за збирку песама *Ватра и ништа* 1961. године Бранко Миљковић је рекао: „Па ти есеји које пишем можда су у већој мери условљени поезијом коју пишем, неголи поезијом о којој пишем.

* Истраживач-сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Свуда и на сваком месту тражим себе."[1] Овај исказ неминовно сведочи о природи односа између онога што је писао и онога што је код других тумачио. Други песници су били повод да се проговори о сопственом стваралачком поступку, о ономе што га је нагонило на писање, на темеље сопствене психологије и филозофије стварања.

Нашавши се пред поезијом Богдана Џувера, знатижељни читалац ће осетити извесну затеченост пред затвореношћу, *херметичношћу* којом је она закључана у свој сопствени загонетни смисао.[2] Кључ разумевања ове аутентичне џуверовске поезије налази се у „духовном садејству" са самим аутором, онаквом какав је Миљковић имао у односу на поезију других песника – дакле, у кореспонденцији са песниковим доживљајем света и човека као *Бића* дарованог мишљу и ограниченог смрћу, које се *стварањем* опире датим ограничењима. „Поезија има своје 'кључеве', али и песници своје 'шифре'"[3], сагласан је и сам Џувер, што указује на то да се у читаоцу крије други песник коме је дато да одгонетне шифре поезије. Зато је „хоризонт очекивања" потенцијално испуњен уколико се са самим песником сиђе у *дно бића*, за шта је неопходна не само духовна радозналост већ и подразумевајућа филозофска заинтересованост за елементарна онтолошка питања стара колико и човек сам. То потврђују и речи Милутина Шљиванчанина у тексту о поетици Богдана Џувера „Препознавање песника": „Да би се нашао код за тајну Џуверовог поетског промишљања света и човека, ствари и појава али и дешавања на путевима њиховог сусретања у простору и времену, марљиви трагалац мора поћи сличним путем, којим је пошао песник у освајању поезије. Песнику је за такву победу била потребна, осим осталог, пуна свест о ономе што жели да саопшти у стваралачком садејству са разуђеном имагинацијом, са емотивним и естетским лирским набојем, а који га прати следи дубоко доживљено сазнање о свему што је песник саопштио. Таква свест претпоставља потпуно разумевање природе овог певања, изворе надахнућа, имагинације и ерудиције, у случају и песника и трагаоца, јер без тог духовног садејства не рађа се и не тумачи поезија."[4] Разумевање Џуверовог песништва, дакле, претпоставља онај виши степен духовне комуникације са књижевношћу, о чему је говорио Боган Поповић у чувеном есеју „О васпитању укуса"

1 Сабрана дела Бранка Миљковића, књ. IV, Просвета, Ниш, 1972, 267.

2 Овом приликом срдачно захваљујем Богдану Џуверу на уступљеним збиркама, белешкама, поетским фрагментима и напоменама које су ми помогле у разумевању његове поетике.

3 Богдан Џувер, из „Напомена аутора (Ах, све је само фрагмент)", у: *Светле тиме*, Славија, Нови Сад, 1996, 115.

4 Милутин Шљиванчанин, „Препознавање песника", у: Богдан Џувер: *Призивање порекла*, избор из лирике, Алфаграф, Нови Сад – Петроварадин, 2007, 119-120.

(1895)[5], али и са песниковом особеном стваралачком опсервацијом, интуицијом и имагинацијом.

Почев од 1954. године, када се јавио првим песмама, Богдан Џувер (1936) је с марљивом доследношћу, запаженом акрибичношћу и врсном луцидношћу свој доживљај Света и Човека уметнички обликовао у форму песничког израза кроз више од десет збирки поезије.[6] У њима је донео суму егзистенцијалних, креативних и интелектуалних искустава и сазнања. Збирно човеково искуство, једна општечовечанска мудрост у „надживљавању" живота, нашли су место у Џуверовој поезији, али и у напоменама, прилозима, дорадама и исправкама, коментарима, дневничким записима, чија бројност сведочи о неисцрпним „депоима вербалне енергије" овог *a priori* „уметничког радника" (стваоца). Његова стваралачка имагинација и богата ерудиција артикулисане су у медитативно-рефлексиван тон његових, и по звучности и по значењу, јединствених и особених песама. Његов поетски израз је зрео, британ и луцидан, обогаћен репликама на сентенце једне високоестетизоване рефлексије. Иза његових стихова, наизглед лаких и једнодимензионалних, открива се „човек-библиотека" – „хомо библиотекус" чија је вредност невидљива и непојамна за свет, а значајна тек онда када таква људска појава нестане са тог истог света:

„А за живота, видиш
– тако важног, кажу –
на те, ипак постојиве
Библиотеке, Покретне
Историје, Живе
(на две ноге –
ходајуће)

5 У поменутом есеју Поповић говори о промени књижевног укуса. Као услов за промену укуса и подизање свих мерила националне културе, он тражи опште просвећивање и књижевно образовање, велику и сталну бригу о усаглашавању језика и оштрија правила књижевнога стила, способност читања и разумевања текста и продор ума у тајну „књижевних лепота" (Богдан Поповић, „О васпитању укуса", *Сабрана дела Богдана Поповића*, књига IV, *Књижевна теорија и естетика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2001, 22).

6 Б. Џувер је рођен 28. јуна 1936. године у Ограђеници (Црна Гора). Своје школовање, али и стварање везао је за Војводину, где живи од 1946. Објавио је књиге песама: *Колиште* (1974), *Повесмо вида* (1979), *На усни земље* (1984), *Рало, отпори* (1987), *Ограђеница* (1987), *Врт на бреју* (1995), *Светле таме* (1996), *У непобеју једнаком* (1999), *Чаша поредуша* (2005), *Љуштење карактера* (2005) и *Призивање порекла* – избор из лирике (2007). Добитник је југословенске награде за поезију „Блажо Шћепановић" (1973). Живи у Зрењанину.

не обраћа се пажња –
као да их нема
таворе, затурене
ненаметљиве
(док се не угасе,
забораве)
...
(у мудрине,
у дубине)
у које успевају
да уроне
спусте се,
ови људи
од уреси
(хомо библиотекуси...
Били.
Изумрли?
– Преживели!)“

(„Људи библиотеке“)[7]

У овим се стиховима открива (ауто)поетичка димензија Цуверовог стваралаштва али и могући одговор на питање зашто је његова поезија остала на маргинама књижевних проучавања, иако траје више од пола века. Чини се да је песника више носила дубина филозофског промишљања природе уметничког стварања, улоге и места Човека у краткотрајном боравку на земљи, питања порекла, рођења и смрти, него потреба да другима то показује и доказује, односно, у схватању блиском старогрчким филозофима да је Истина једна – други само могу или не могу веровати у њу. А *Истина* је да је *Човек*, и егзистенцијално и онтолошки ограничено биће коме једино преостаје да своје трајање „продужи“ кроз стварање (рађање):

„Живи, уподоби елементарно! –
као тај кестен у Врту на брегу,
јер у свако доба: сушно, подбарно
његово је, зна се – да донесе плод!“

(„Потоње као прва“)[8]

7 Богдан Цувер, *Светле таме*, 67-68, 71.

8 Богдан Цувер, *Врт на брегу*, ИТП „Унирекс“, Д. Д., Никшић, 1995, 9.

Веома је значајан, а за разумевање Цуверове поетике и битан, однос према Бранку Миљковићу, његовој стваралачкој и животној филозофији и судбини, чију потврду налазимо у бројним песмама (највише у циклусу „У Студен-граду, тридесет година после", посвећеног „Бранку, пријатељима"). Са извесном дозом ироније, песник сагледава живот као тренутак и смрт као неминовност која односи најбоље (од читаве генерације песника с којима је друговао), јер има нечег трајнијег од вечнијег од њега – а то је дело остало после песника:

„Спавај мирно. Вести су исте – штуро или потанко:
Како ће опет живи завидети мртвим, мој Бранко –
На велико се продавати они што мало знају –
У закон прећи гесло: ЗАБЛУДЕ НАЈЛЕПШЕ ПЕВАЈУ"[9]

Ипак, сродност поетике ове двојице песника, које везује не само стваралачко већ и животно „друговање", најпотпуније је остварено у поетском дискурсу, идеји силаска у „дно бића", корен себе, своју суштину, до извориште песничке *речи*. Док је Миљковић у „Трагичним сонетима" опевао силазак као мучно и непоуздано силажење низ хридине свести, Цуверово силажење „степеницама суштим" такође наликује хтоничним пејзажима, тамним и неизвесним пределима у коме се кидају везе са разумском страном бића: „Откажи стога памети, буди луд", поручује песник јер се само *горицањем* оног рационалног у себи може доћи до суштине – до Истине:

„Што више биваш у праву
Постајеш све забринутији

Поуздан знак да лудиш
Све паметније о стварима судиш"

За Богдана Цувера је мање важна *актуелност* изабране тематике, а више њена *филозофска заснованост*, која јој обезбеђује *трајање у времену*. Цуверову поезију одређује, видели смо, једна важна карактеристика: церебралност. То донекле може оправдати недовољну заинтересованост читалачке публике и критичара, јер смо често (неправедно) склони томе да лакше прихватамо оно што је „питкије", пријемчивије чулима него рацију, који изискује одређен ментални и духовни напор у разумевању.[10] Иако се може

9 Исто, 29.

10 Поводом *мистификације појма осећајности*, а на рачун ирационалистичких подстицаја у нашој књижевности, Зоран Мишић је у есеју „Певање и мишљење" писао: „...где год се укаже какав нови емоционални регистар, сложеније структуре и финијег ткања,

рећи да одређен број песама нагиње артифицијелности, не може се порећи утисак који оставља Џуверово стваралаштво: да њихов корен није само у чистој интуицији и инвенцији, само у искри песничког надахнућа, већ и у дубоким наслагама сазнања и спознања разних врста духовних делатности, од уметности до историје, због чега она припада реду *учене* поезије. Он је *песник у знању* и *зналац у поезији,* као што и математичар Кантор, чувени творац теорије скупова, себи представља математички скуп као понор, он тада говори истим језиком којим и песник говори и налази се пред истим понором.[11] Осим наведених разлога, Богдан Џувер се не приклања доминантним поетичким, идеолошким нити друштвено-политичким стремљењима због чега се његовом стваралашву придаје знатно мање пажње него што она то објективно заслужује.

Џуверову пажњу заокупља проблематизација оних истих апорија које су подједнако драге филозофима и песницима: о почетку и крају, о каузалности и случају, о детерминизму и индетерминизму, о „природи ствари", о бескрају и коначности, о бићу и ништавилу. Дакле, тежња за откривањем смисла (*nous*) уграђена је у темеље његове поетике. У рађању и стварању песник препознаје „сушту вокацију" Човека – радити и родити у Врту (спознања и самоспознања) јесте императив, али и порив, нагон[12] да се одупремо свеколикој пролазности и трошности. „...Ако нетрајање људско у обличју телесном, може да настави ишта трајније у изразу нерукотворном, што се, као мост могући, надноси над Водама заборава, и пружа ка следећој обали, и кад се, једна иза друге, круне и ломе у огледалу празнине: првој мери, потоњем домету свега"[13], записује песник у напоменама, хераклитовски неутешан због пролазности свега и пита се:

где год се наместо конвенционалне цвркутаве или плачевне романтике помоли сензибилитет модерног човека, неминовно импрегнирана мисаоним и етичким преокупацијама – намах се зачују огорчени повици: Церебрално! Хладно! Безосећајно! Непоетски! Прозаично! Рационално!

Тако се долази до најпарадоксалнијих закључака: да песници са најбогатијим фондом ирационалних подстицаја ‚праве' поезију, док други, чији је духовни живот још увек на нивоу оних Ракићевих каплара и ћата, певају како им срце иште, као птице на грани." (Зоран Мишић, „Певање и мишљење", *Критика песничког искуства*, СКЗ, Београд, 1996, 135).

11 Зоран Мишић, „Наука и поезија", *Критика песничког искуства*, 171.

12 Подсетимо да је К. Г. Јунг писао како је нагон уметничког стварања који извире из несвесног, истовремено и ћудљив и самовољан: „...дело у души уметника је једна природна снага која се пробија или тиранском силом или оним суптилним лукавством природне сврсисходности, без обзира на лично добро човека који је носилац стваралачког. То стваралачко живи и расте у човеку као дрво у земљи, из које узима своју храну." (К. Г. Јунг, „О односима аналитичке психологије према песничком уметничком делу", *Психолошке расправе, Одабрана дела К. Г. Јунга*, књига 4, превео Томислав Бекић, Матица српска, Нови Сад, 1977, 19).

13 Богдан Џувер, из „Напомена аутора (Ах, све је само фрагмент)", у: *Светле тame*, 170.

„...зар све не настаје
да би нестајало“

(„Постамент, орнаменти“)[14]

Џувер сугерише читаоцу мисао да сваки физички акт стварања неминовно прате низови метафизичких процеса. Стварање је прометејски гест и зато је стваралац, ма шта стварао, осуђен на казну, јер се приказује као *Бо̄г у малом.* Он је Прометеј који краде Божији дар. „Егзистенција песника по правилу је људска жртва“, односно песничка егзистенција је као таква несрећна егзистенција, сматрао је и Кјеркегор.[15] Из тога *implicite* произилази и поимање живота као вечите борбе и зато је основна поетска идеја Џуверове поезије његошевска „борба непрестана“ и одгонетање вечите упитаности: „Што је човјек а мора бит човјек?“ Ово се питање у Џуверовој перцепцији света поставља као упитаност:

„ПА, ОПЕТ –
ГДЕ СУ, КОЈЕ СУ
ТЕ УТАЖИ, ИЗВОРНЕ –
ЧОВЕКУ СВЕ НЕУТАЖИВИЈЕМ“

(„Са сисе археологије дојење језика“)[16]

Сугеришући Човеку идеју да је борба смисао свега, Џувер се надовезује на старогрчког филозофа Хераклита и његову мисао: „Рат је отац свему!“. Тако се у основи *пе̄симистӣчка* визија света овог песника претаче у *вита̄листӣчку*, јер је *борба,* а не *по̄мирено̄ст̄* – иницијација, покретач, почетак сваког делања, или је истина можда у Шопенхауеровој тврдњи да је „љубав према животу, у основи узевши, само страх од смрти“[17]:

„Упркос свему – БИТИ СВОЈ
поседовати се, у целости
оста(ја)ти упориште
сопствено, ослоњен
на самог себе, сав
свом тежином –

14 Исти, *Вр̄т̄ на бре̄гу*, 102.

15 Серен Кјеркегор, *Бревијар*, према избору Петера Шефера и Макса Бензеа, превео Д. Најденовић, Модерна, Београд, 1990, 25.

16 Богдан Џувер, *Вр̄т̄ на бре̄гу*, 89.

17 Артур Шопенхауер, *Паренезе и максиме*, према преводу др С. Предића, Модерна, Београд, 1990, 28.

имати у себи уточиште,
извориште унутрашње,
– то нек ти је основни став
ГЕСЛО ПРВАШЊЕ“

(„Аутобиографска“)[18]

Метафизичка позиција посматрања људског живота на земљи као сан, коју песник заузима у својим песмама, блиска је погледу Владике Данила у *Горском вијенцу* („Ко на брдо ак’ и мало стоји / више види но онај под брдом“); истовремено је и парадоксална, јер се са ње може сагледати и она тамна страна и цена такве даровитости („То је срећа дала, ал несрећа“).

Џуверова поезија открива егзистенцијалну драму, онтолошки засновану као борба са „Смртом“. Та борба постаје парадигматски образац *певања и мишљења* овог мало проучаваног, слободно можемо рећи, песника-мислиоца. Људски живот јесте *сан* (што значи – *непостојање*), али је доказ његовог постојања (парадоксално) – Смрт сама. Јер, може бити укинуто или престати само нешто што је *постојало*, па макар то био „сан“ човековог кратког земаљског живота.[19] Зато се Смрт не сме схватити као коначност – већ као прелазак у неку нову егзистенцију:

„...ово непостојање то ћутање биће сан
Огласићеш се будно када пространији дан
Поново наднесе сунце над људе и траве

Јер смрт је и доказ живота сведоче реке[20]
Дозреле морем чему клети бродове неке
Што је бистру односе низ мутне воде саве“

(„Силажење себи – морем дозрева река“)[21]

18 Богдан Џувер, *Врт на брегу*, 42.

19 Свест о смрти човека разликује од животиња, али и од богова; једино човек станује у сенци смрти, јер док друга бића скончавају, човек умире, пише Милан Узелац у тексту „Судбина мишљења у свету коме оно више не припада“ и додаје: „Човек је једино биће који зна за пролажење коначних ствари: будући да је и сам пролазан, он зна за пролазност као такву, те је способан да у настајању и бујању сагледа пропадање, а у животу који траје, надолазећу смрт (http://www.uzelac.eu/index.files/MilanUzelacStudije.htm)

20 Подвлачење наше

21 Богдан Џувер, *Врт на брегу*, 13. (Овде се може успоставити мисаона и поетска сродност са Дучићевим стиховима:

„Јер данашњи сан
то је сутрашња истина“)

Смрт је једноставни и неумитни процес па је, према томе, сасвим природно да је свако живљење истовремено и умирање, јер и смрт је коначно само пепео који спава („Шта је но ПЕПЕО исход сваке Ватре, / како год горела, коме и колико“)[22] и из кога ће нова искра да полети („Границе у којима живимо нису / границе у којима умиремо“, певао је Миљковић, чијој је поетици Цувер, како смо већ констатовали, веома близак). Цуверова песма „Од постоја до непостоја“ најиндикативнија је у том смислу, јер је заснована на *дијалектици трајања* – цикличном кретању од живота до смрти, из чијег подтекста зрачи извесна филозофска контемплативност пред ишчекивањем Смрти:

„од постоја
до непостоја

(са смисла
мало

а са бесмисла
много)

све се врти
око смрти

жизни моја
која, која

крта, крња
ето која

ко свакоја
без застоја“[23]

Смрт као *онтолошки фатум* добио је свој најпотпунији израз у поеми „Смрт, тај грдни“. У њој се дијалогизира са смислом борбе против смрти уопште, што упућује на егзистенцијалистичку филозофију апсурда. Није ли живот сам у основи сизифовски непрекидан напор ка врху и није ли песник тај Сизиф сам? Ако „од Грднога Смрта побега не има“[24], поставља се питање оправданости и смисла те борбе и имплицитно исказује мисао да је песнику

22 Исто, 153.
23 Богдан Цувер, *Светле таме*, 26.
24 Исти, *Врт на брегу*, 147.

управо тај камен – Песма и да у њеном досезању или недосезању врха лежи и смисао живота њеног творца. Са подсмехом и иронично, песник се руга смрти јер нешто ипак остаје и након ње – живот песме, травке, цвета, звезде:

„Свет се
наставља

И упркос Теби – Смрти
(без мене наравно)
...
Велим
свет се
наставља
ако ничим
оно бар травком
пукотињарком, макар
у пустињи Твог чела, сенци
лобање, подно високог насипа кости

Можда дрветом у Врту на брегу
звездом у Своду“[25]

Очигледно је да је поезија Богдана Џувера по својим темељним поетичким и поетолошким премисама веома сродна надреалистичкој „будној имагинацији“, симболистичкој и неосимболстичкој тежњи ка неговању песничке неодређености и вишезначности, тежњи ка формалном савршенству (нарочито у неговању сонетне форме), усредсређености на мотиве песништва и културе, али и доминантним начелом (нарочито Бранка Миљковића) о самоеманципацији песме (њеном „животу“ и након песника). Иако је реч о мотивима и поетским идејама карактеристичним за песништво различитих праваца и покрета (па се стиче утисак да је и код Џувера потајно скривена андрићевска намера да читаоца увек треба изненадити нечим познатим), њихова проблематизација и актуелизација је аутентична и поетички доследно примењена. Џуверове песме су садржински и формално слојевите, што даје могућност тумачења у различитом аналитичком кључу, у зависности од унапред постављеног циља и система циљева.

Поезија Богдана Џувера на широком плану показује његову филозофску, естетичку, етичку, поетолошку, поетичку и егзистенцијалну заокупљеност проблемом Човека, односно *Бића*. У органском прожимању

25 Исто, 156.

дијалектӣке е̄зисте̄нције и *дијалектӣке ства̄рања* открива се песников стваралачки однос према свету и према *себи* у свету, као и филозофски однос промишљања према *оства̄реном.* Зато је његова поезија онтолошки утемељена као *тра̄ње за бићем.*[26] За Цувера, биће је одређено*:* 1) *по̄реклом*, 2) *ства̄рањем* и 3) *језиком*. Тиме је условљено и препознавање трију основних компоненти Цуверове поетике: аутопоетичка, завичајно-родољубива и метафизичка, о којој су писали рецензенти и критичари његовог дела.[27]

Одређено̄ст Бића овим трима категоријама је истовремено и његова *о̄граниченост* (што је у духу Хераклитове идеје: „човеку је његов етос демон" или карактер је човеку судбина), али је исцрпивост егзистенцијалних, вербалних и креативних потенцијала сразмерна степену духа датог бића. Односно, значај смисла онога што је досегнуто зависи од моћи стваралачког духа, „од његове способности да на аутентичан начин *открӣје*, *до̄чара* или *сӯге̄рира* скривене везе и процесе појавног и латентног света, света ствари и бића, утолико драгоценије уколико су пре *открӣћа* биле недоступније и удаљеније"[28]. Именујући стање духа у процесу стварања као „радионицу духа", Богдан Цувер нам се експлицитно представља као уметник богатог стваралачког духа чија је духовна радозналост за спознавањима *суштина* света и човека непресушна. Јер, иако спутан ограничењима (како егзистенцијалним тако и стваралачким, јер су и креативни потенцијали исцрпиви), човек може заронити у своју *дубину* (кад се већ не може винути у *висину*), у којој је *arhe,* почетак свега – као Реч (творачка реч – *logos spermatikos*). Јер, „реч је стваралачки чин чистог духа" [29], писао је Хуго Фридрих поводом Малармеове поезије који је своју поетику ставио на чврсте темеље онтологије опевајући однос *ништа* и *језика.* У Речи је „седло смисла", превладавање узалудности, надживљавање живота. Све је, дакле, у непрекидном кружном креатњу, у протицању, подцртано је у подтексту Цуверове поезије, али је у Речи (односно у Песми као „грађевини речи") садржана Тајна Врховног Смисла:

„1.
Тајни свете ума
Реци своје име
Дај почетак дана

26 Синтагму „трагање за бићем" користи и Лука Хајдуковић у рецензији збирке изабраних песама Богдана Цувера, *Призивање по̄рекла*.

27 Милутин Шљиванчанин, „Препознавање песника", у: Богдан Цувер: *Призивање по̄рекла*, 124-129.

28 Радомир Ивановић, *Машта и мудрост: по̄езија и по̄е̄тика Блажа Конеско̄ј*, ИТИ „Змај", Нови Сад, 2004, 186.

29 Хуго Фридрих, *Стрӯктура модерне лирике: од средине 19. до средине 20. века*, превео с немачког Томислав Бекић Светови, Нови Сад, 2003, 135.

Оне нерођене
Који седлом смисла
Кроте лудо време

2.
Отвори тако целу трошност света
Подари песми плодну узалудност
Чаробност иверја оног младог биља
У мом оку зимном које летно цвета

3.
Док клечи сунце у корењу трава –
Јер зна једино одатле
Мудрост исклицава"

(„Седло смисла")[30]

Због тога и песников однос према језику, према речима, не само на плану садржаја, већ и на плану *форме* (у структури и организацији строфе, версификацији, богатој и сложеној рими, ритму и ритмичкој организацији и мелодијској интонацији) веома комплексан и доприноси смисаоности и функционалности песничког израза, али и еуфонији израза.

Поезија Богдана Џувера у својим највишим естетским дометима успоставља успешну кореспонденцију са идејним и тематским апоријама које су човека као мислеће биће заокупљале одувек. То јој даје *онтолошки* карактер упитаности о смислу свега постојећег, али и смислу отпора нечему што је и више од извесности, а што се именује као *фатум* или судбина. Осећање пролазности и трошности свега постојећег, бивствујућег и мислећег, нема утехе. Али, има смисла у одгонетању загонетности смрти, и најближи су јој они (песници и филозофи) који покушавају да спознају њену тајну кроз стварање („Они који истински филозофирају, теже за тим да умру, писао је Платон у *Федону*). Прометејска спремност да се супротставимо извесности Смрти кроз Реч, може се узети као стваралачки кредо Џуверове поезије:

„ТРЕБА СЕ ИЗЛОЖИТИ ГОВОРУ –
ЋУТАЊЕ ЋЕ ИОНАКО ДОЋИ"[31]

30 Богдан Џувер, *Призивање порекла*, 73.
31 Исти, *Врт на брегу*, 97.

Литература

Берђајев 2001: Н. Берђајев, *Смисао стваралаштва: покушај оправдања човека*, превео Небојша Ковачевић, Бримо, Београд.

Ивановић 2004: Р. Ивановић, *Машта и мудрост: поезија и поетика Блажа Конеског*, ИТП „Змај", Нови Сад.

Јунг 1977: К. Г. Јунг, *Психолошке расправе, Одабрана дела К. Г. Јунга*, књига 4, превео Томислав Бекић, Матица српска, Нови Сад.

Кјеркегор 1990: С. Кјеркегор, *Бревијар*, према избору Петера Шефера и Макса Бензеа, превео Д. Најденовић, Модерна, Београд.

Милосављевић 2000: П. Милосављевић, *Логос и парадигма*, Требник, Београд.

Миљковић 1997: Б. Миљковић, *Песме*, Каирос, Сремски Карловци.

Мишић 1996: З. Мишић, „Певање и мишљење", *Критика песничког искуства*, Српска књижевна задруга, Београд, 135-145.

Мишић 1996: З. Мишић, „Наука и поезија", *Критика песничког искуства*, Српска књижевна задруга, Београд, 165-173.

Парандовски 1964: Ј. Парандовски, *Алхемија речи*, превео с пољског Светозар Николић, Култура, Београд.

Пекић 2009: Б. Пекић, *Живот на леду*, Завод за уџбенике, Београд.

Поповић 2001: Б. Поповић, *Књижевна теорија и естетика, Сабрана дела Богдана Поповића*, књига IV, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Томашевић 2003: Б. Томашевић, *Песништво, књижевна теорија, егзистенција*, Просвета, Београд.

Фохт 1972: Др И. Фохт, *Увод у естетику*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево.

Фридрих 2003: Х. Фридрих, *Структура модерне лирике: од средине 19. до средине 20. века*, Превео с немачког Томислав Бекић, Светови, Нови Сад.

Џувер 1995: Б. Џувер, *Врт на брегу*, ИТП „Унирекс" Д. Д., Никшић.

Џувер 1996: Б. Џувер, *Светле таме*, Славија, Ниви Сад.

Џувер 2007: Б. Џувер, *Призивање порекла* (избор из лирике), Алфаграф, Нови Сад: Петроварадин.

Шљиванчанин 2007: М. Шљиванчанин, „Препознавање песника", у: Богдан Џувер: *Призивање порекла*, избор из лирике, Алфаграф, Нови Сад – Петроварадин, 119-120.

Шопенхауер 1990: А. Шопенхауер, *Паренезе и максиме*, према преводу др С. Предића, Модерна, Београд.

Штајгер 1978: Е. Штајгер, *Умеће тумачења и други огледи*, Просвета, Београд.

Шутић 1985: М. Шутић, *Поезија и онтологија*, Вук Караџић, Београд.

Шутић 2012: М. Шутић, *Херменеутика књижевности*, Службени гласник, Београд.

http://www.uzelac.eu/index.files/MilanUzelacStudije.htm

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

IN THE QUEST FOR BEING
(*Dialectic of Existence* and *Dialectic of Creation* as the Fundament of Ontological Foundation of Bogdan Džuver's Poetry)

Summary

Beginning from 1954 when he appeared with his first poems, Bogdan Džuver (1936) his experience of the World and Human was shaped artistically in the form of poetic expression through more than ten poetry collections with diligent consistency, noticeable erudition and peak lucidity. He brought into them the sum of existential, creative and intellectual experiences and knowledge. Sum of humankind experience, one man's wisdom in „survival" of life, found their place in Džuver's poetry, and in remarks, appendixes, processes and corrections, commentaries, and diary entries, whose abundance testifies on the inexhaustible energy of this *a priori* „artistic worker" (creator). His creative imagination and rich erudition have been articulated into meditative-reflective the ton of his, both as per sonority and meaning, unique and particular poems.

By naming the state of spirit in the process of creation as a „workshop of spirit", Bogdan Džuver represents himself as an artist of rich creative spirit whose spiritual curiosity for cognition as the *essence* of the world and human is inexhaustible. His poetry reveals existential drama, ontologically founded as the fight with the „Death". That fight is becoming a paradigmatic form of singing and thinking of this little studied, we dare to say, poet-thinker. The feeling of transience and fragility of all existent, the being and thinking, have no consolation, but have sense in *creativity*, in promethean readiness to oppose the certainty of the Death through the Word which is *arhe,* the beginning of the world.

Key words: Bogdan Džuver, poetry, being, poem, human, poet, death, ontological character, Heraclitus' notion of transience.

Рад је предат 2. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904:339.1(398)
904:339.1”652”(497.115)
904:334.712(398)
904:334.712”652”(497.115)

*Марија М. САВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ТРГОВИНСКА И ЗАНАТСКА ДЕЛАТНОСТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У РИМСКОМ ПЕРИОДУ**

Апстракт: У раду се говори о трговини и занатској делатности као једној од посебних облика римске економије на територији Косова и Метохије. Трговачка делатност започела је након освајања овог дела провинције, којом су се подмиривале различите потребе војске и цивилног становништва. На њен развој утицала је развијена путна мрежа захваљујући којој је ова област била повезана са различитим деловима Царства, из чијих великих производних центара је допремана роба у овај део провинције. Утврђивањем римске власти, развојем привреде и повећањем броја становника долази и до повећаних потреба за појединим производима који се нису могли подмирити увозом, због чега је дошло до отварања локалних провинцијских радионица. Локална производња дошла је до изражаја након велике економске кризе која је довела до слабљења трговачких веза и до јачања домаћих радионица чији продукти су у већини били инспирисани производима развијених производних центара.

Кључне речи: Косово и Метохија, римски период, трговина, занатство, локална производња, саобраћајне комуникације.

Освајањем територије Косова и Метохије и њеним укључивањем у привредни систем Царства, дошло је до изградње разгранате путне мреже које су у почетку служиле за транспорт трупа, да би касније добиле и економски

* Истраживач-приправник, marijasavic84@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

значај. Повезивање са другим провинцијама и трговачки промет између различитих делова Царства допринели су бржем развоју градова[1] Настанак градова је био повезан са близином главних комуникација и близином области које су пружале природни потенцијал за развој различитих грана привреде. На Косову су то предели богати рудама племенитих метала, а у Метохији плодна равница погодна за све видове повртарских култура, што су области које су довеле до настанка два велика насеља која ће прерасти у праве градове који би по величини и изгледу одговарали градовима у провинцијама широм Царства. Два таква града на Косову и Метохији своје оснивање, развој и постојање највише дугују постојању рудног богатства, који су уједно постали прави руднички центри. Поред Улпијане и Муниципијума, током II и III века настала су и друга већа и мања насеља, о чему сведоче многи трагови насеобина различите величине на подручју Метохије, у средишњем делу Косова и у области горњег тока Јужне Мораве.[2] Иако је територија Косова и Метохије окружена скоро са свих страна високим планинским масивима, то нимало није допринело изолованости ове територије од остатка Царства. С обзиром да се налази у средишњем делу Балканског полуострва, ова територија представљала је важну раскрницу односно место на којем су пролазиле важне саобраћајнице које су повезивале унутрашњост Балканског полуострва са суседним и удаљеним крајевима Царства.[3] Кроз територију Косова и Метохије пролазиле су две важне путне комуникације као и неколико мањих путева секундарног значаја. Једна је уздужна комуникација која из долине Вардара преко Косова водила према северозападу и централној Босни а посредно и у басен Мораве. Ова трансверзала представља наставак једне од најзначајнихих уздужних магистрала на Балканском полуострву, познијег средњовековног пута, који повезује обале Јадранског мора и територију средње Босне са јужним провинцијама Балкана. Друга комуникација спајала је унутрашњост Балканског полуострва са јадранском обалом. Она је од албанског дела јадранског мора долином Дрима преко Метохије и Косова и долине Топлице доспела до Ниша.[4] Овај пут је представљао најкраћу везу престонице Царства са централнобалканским и подунавским областима. Од Рима се могло стићи до античке луке Brundisium, а одавде су товари робе и људство прелазили на лађе пут јадранских лука Apollonia и Dyrrachium, а потом сувоземним

1 М. Мирковић, „Економско-социјални развој у II и III веку“, *Историја српског народа I*, Књижевна задруга, Београд, 1994, 80.

2 С. Фидановски, „Римски и рановизантијски период“,*Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија српске академије наука и уметности, Београд, 1997, 294.

3 Н. Тасић, „Увод у праисторију, антику и рани средњи век Косова и Метохије“, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија српске академије наука и уметности, Београд, 1997, 16-18.

4 Е. Чершков, *Rimljani na Kosovu i Metohiji,* Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1969, 43.

путевима делом Via-Egnatiom преко Lissusa-Naissusa долазили до дунавског лимеса.[5] Према Табули Појтингеријани, која представља карту путне мреже, на комуникацији Naissus-Lissus налазиле су се три успутне станице (mansio, mutatio), са наведеним називима и међусобном удаљеношћу изражену у миљама. Успутне станице су обично подизане уз трасе путева између великих градова, на местима која су обезбеђивала привремено прихватање путника. У брдским пределима оне су постојале на краћим а у равничарским пределима на удаљениим растојањима. Од три успутне станице колико их је забележно на територији Косова и Метохије, само једна је потврђена на терену, и то станица Vindenis код места Главник близу Подујева, на основу налаза дела пута и остатака грађевинских објеката. Ова станица уједно представља и прву станицу на Косову и Метохији, која се налазила на путу који је ишао од Ниша према Љешу. Следећа станица на том путу је Vicianum близу Приштине и Theranda у околини Суве Реке, чије тачне локације нису потврђене.[6] Постоји претпоставка да се Theranda може поистоветити са Thermidavom али та претпоставка нема основа. Theranda се налази у Горњој Мезији док Птоломеј локализује Термидаву у Далмацији. Назив Termidava потиче од сложенице *Thermae*-бања, топлица, и *dava* што је трачки назив за насеље. Не зна се које је то античко насеље настало поред топлих извора у источном делу Далмације. Можда се Термидава може везати за рудничку делатност у Далмацији, а по налазима епиграфских споменика трачких имена у Црној Гори, можда град Thermidava треба очекивати у северном делу Црне Горе или у северозападном делу Албаније.[7] Следеће станице на путу за Lissus територијално не припадају Дарданији, већ се налазе на подручју Далмације. Да би се обезбедио несметан саобраћај од могућих препада разбојничких банди које су пљачкале караване и трговце, на путевима су постојале бенефицијарне станице које су биле запоседнуте војском. Ове бенефицијарне станице су се обично налазиле на раскрсницама већих путева. Како је већи број станица у овом јужном делу Горње Мезије вероватно повезан са рударском активношћу, ове станице су подизане и ван главних путних праваца. Метал који се добијао из рудничких региона Косова и Метохије и који није обрађиван, транспортован је даље у Далмацију или Италију, приликом чијег транспорта су главну опасност представљале разбојничке банде односно латрони. Сматра се да је седиште покрета латрона била долина Тимока, околина Дробете и крај око

5 V. Petrović, *Naselja i komunikacije u Iliriku u doba Principata–arheološka istraživanja*, Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, 2007, 120.

6 В. Петровић, „Римски пут Naissus-Lissus", *Лесковачки зборник XLVI*, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 2006, 17-37.

7 А. Јовановић, „Белешке о култу воде у римским провинцијама на тлу Србије", *Зборник Матице српске за класичне науке 14*, Филозофски факултет у Београду, Београд, 2012, 151-162.

Призрена.[8] Сведочанства о активности латрона на Косову и Метохији пружа натпис из околине Призрена на коме се спомиње Scerviaedus Sitaes, interfecuts a latronibus.[9] Натпис из Дрсника, откривен у рушевинама насеља код Пећи, спомиње либертина Флавија коме мајка подиже спомен због страдања од латрона у близини Ниша, путујући према Виминацијуму. Наптис гласи: *D(is) m(anibus) / Fl(avio) Kapitoni liber / to qui casu Vimi/ nacium Dasmini a /latronibus / atro/cissima(m) mortem / [per]pessus est Fla(via)/….a matter filio….*[10] Исту судбину имала су и друга лица, чији су споменици нађени близуКњажевца, а један је нађен у Ораховцу код Призрена[11], чији натпис гласи:*D(is) m(anibus) scerviae dus sitaes vix(it) an(nis) XXX interfectus a latronibus Sita Dasi p(ater) f(ilio)… …* [12] Конзуларни бенефицијари су били нижи официри у штабу провинцијских управника којима је поверена команда над мањим одредима и станицама на путевима. Бенефицијарне станице су најбројније у јужним деловима провинције Горње Мезије. Потврђене су у низу од Новог Пазара преко Слатине, Косовске Митровице, Вучитрна и Качаника до Скопља.[13] Конзуларни бенефицијари спомињу се на неколико натписа који потичу из Косовске Митровице, и они указују на то да је на овом месту била једна жандармеријска станица. Натписи спомињу имена бенефицијара који припадају легији IV Flavia.[14] На ари из Вучитрна је натпис бенефицијара припадника легије VII Claudiae:*D(is) d(eubusque) M. Aurelius Marcianusb(ene)f(iciarus) co(n) s(ularis) le(gionis) VII Cl(audiae)…..*[15] Истој легији припада бенефицијар на натпису који је пронађен у Качанику[16] и у Слатини код Сочанице.[17] На магистрали Naissus-Lissus такође су евидентиране станице конзуларних бенефицијара. Две аре потичу из околине Призрена које припадају бенефицијарима: једна ара из Призрена припада бенефицијару легије IV Flaviae, а друга припаднику легије VI Claudiae.[18] Speculatores легије IV Flavia посведочена је на натписима из Приштине и у селу Батус код Вучитрна, који сви скупа употпуњују слику мреже станица и контроле у овој области.[19]

8 Е. Čerškov, op.cit., 95.

9 М. Мирковић, „Римски пут Naissus-Skupi и станице Ad Fines“, *Жива антика X-1,2*, Скопје, 1960, 249-256.

10 Н. Вулић, „Антички споменици наше земље“, *Сйоменик XLVII*, Српска краљевска академија, Београд, 1934, 47.

11 М. Мирковић, *op.cit.*, 251.

12 Н. Вулић, *op.cit.*, 254.

13 М. Мирковић, *op.cit.*, 252.

14 Н. Вулић, *op.cit.*, 208-211.

15 Исто, 42, 96.

16 М. Мирковић, *op.cit.*, 253.

17 Н. Вулић, *Сйоменик XCVIII*, Српска академија наука, Београд, 1941-1948, 223.

18 Н. Вулић, *op.cit.*,321, 325.

19 М. Мирковић, *op.cit.*, 254.

Правци пружања ових двеју главних комуникација поред остатака античких објеката, старих географских карата, у ретким случајевима податке дају и миљокази. Миљокази су пружали разне корисне информације, често раздаљину између два места на друму, удаљеност од главног града провинције или од самог Рима, информације о владару, конзулу задуженом за изградњу или поправку путева, име цара и његове титуле. Све ове инфомрације садржане на миљоказима биле су записане у скраћеницама односно шифрама како би што више података стало на малом простору.[20] То су били масивни ступови цилиндричног облика који су постављани покрај пута, обично на раздаљини од једне римске миље (1480м). Њихово присуство регистровано је и на путевима који су секли територију Косова и Метохије. На путу који је води од Ниша према Скопљу, нађен је један миљоказ код Качаника, чији натпис указује даје преко Качаника пролазио пут од Виминацијума према Скопљу.[21] *Imp(eratori) Ca{esari M. Aemil(io) Aemiliano P(io) F(elici) {invicto Aug(usto) pontif{ici maximo, trib{unicia pot(estate), p(atri) p{atriae} {c} o(n)s(uli), pro{co(n)s(uli) ab Vi{m(inacio) m(ilia)} p(assuum) CC.*[22] У околини Качаника, у Руњеву, нађен је и један натпис који указује даје у Качанику постојала станица у којој је смештена царинска контрола.[23] Растојање од Скопља до појединих станица на путу према Vicianu означено је и на још неколико миљоказа. Код данашњег места Ђенерал Јанковић, на 10-ак км северно од Скопља, налазе се два миљоказа која су пренета у скопски музеј, тако да се не зна тачно место налаза. Нису пронађени in situ, јер у том случају до Скопља је било 12 км, али таква могућност не одговара раздаљини наведеној на споменицима.[24] Они су стајали на путу који је из Улпијане водио даље у Македонију. На траси пута Naissus-Lissus који веома мало одступа од средњовековне трасе која је послужила као основа савременом путу, пронађен је један миљоказ уз обалу Лаба, близу савременог пута. Он је био постављен код села Доње Љупче на 14 км североисточно од Приштине, на делу пута између станице Vindenis и Viciano, са натписом: *IMP(eratori) C(aesari) M. AE MIL(io) AEMILI ANO P(io) F(elici) INVICTO AVG(usto) [pontifici maximo] TRI(bunicia) POT(e) S(tate) P(atri) P(atriae) CO(n) S(uli) PRO CO(n) S(uli) M(ilia) P(assuum) XIII.*[25] Поред ове две главне комуникације постојале су многе друге секундарног карактера које су повезивале поједина подручја са овим важним саобраћајницама. Остаци ових локалних путева нису очувани, али се о њиховом постојању може претпоставити на

20 Н. Вулић, *op.cit.*,37.

21 М. Мирковић, op.cit., 255.

22 Н. Вулић, *Сйоменик LXXI*, Српска краљевска академија, Београд, 1931, 77, 180.

23 М. Мирковић, *op.cit.*, 255.

24 Е. Чершков, „Rimski put Naissus-Scupi i stanica Viciano", *Glasnik muzeja Kosova i Metohije VI*, Priština, 1961, 123-130.

25 Isto, 127-128.

основу садашњих путева који су изграђни на остацима старијих и на основу положаја и распореда насеља и природних одлика терена.

Осим сувоземног, транспсорт робе се обављао и речним путем или комбинацијом речног и копненог. У античко време многе реке су биле пловне. Према Страбону река Дрим је била пловна од ушћа узводно до Дарданије, док се реком Нишавом такође могло пловити у одређеном делу. Роба је могла бити превожена водом до најближих морских лука Дирахион и Аполонија, где би се претоварала на већа пловила и разносила у разне удаљене крајеве Царства.[26] С друге стране, Дунав је био друга опција за речни саобраћај, одакле је Црним морем роба стизала са истока, а исто тако и са запада. Трговина се одвијала главним речним комуникацијама, где се италскогалски импорт обављао са северозапада, савско-дунавском комуникацијом од Аквилеје као главног сабирног центра, а келнско-рајнски импорт са севера, реком Роном, Рајном, до горњег тока Дунава, па током Дунава до Горње Мезије до дистрибутивних центара Сингидунум, Виминацијум и можда Маргум, из којих је роба слата у унутрашњост, долином Мораве до комуникације Naissus-Lissus.[27] Што се тиче импорта из источних производних центара, он семогао обављати воденом комуникацијом, обалом Црног мора до Дунава а одатле комуникацијом Ratiaria-Naissus-Lissus. Исто тако постојао је и континетални пут посредством комуникација Constantinopolis-Serdika-Naissus-Lissus као и Thesalonika-Skupi, избијајући на комуниикацију Naissus-Lissus.[28]

На територији Косова и Метохије велики градски центри Улпијана и Муниципиум ДД, играли су важну улогу у снабдевању становништва основним намирницама и другим потрепштинама. У првим вековима присуства Римљана, основне потребе биле су подмириване увозом из развијених производних центара. Главни предмети трговине били су луксузни предемти и пољопривредни производи. У провинцијама током I-II века нове ере, градови су имали веома велику улогу као занатски и трговачки центри. Доба Антонина обележено је развојем интензивне размене, чему је допринео мир након римских освајања.[29] Трговачке послове за рачун крупних робовласника обављали су робови или ослобођеници, често се излажући опасностима на дугим путевима на којима прете разне невоље. Постојали су торбари који су широм земље трговали свим и свачим; лутајући продавци на лицитацијама који су оглашавали изгубљену робу и одбегле робове, затим продавци

26 V. Petrović, *op.cit.,* 121.

27 Lj. Bjelajac, *Terra Sigilata u Gornjoj Meziji,* Arheološki institut, Beograd, 1990, 173.

28 A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1978, 99-101.

29 Н. А. Машкин, *Исто̄рија ста̄роī Рима*, Универзитет у Београду, Научна књига, Београд, 1968, 415.

који су се цењкали са купцима, као и свакодневне пијаце и повремени вашари. У лукама или близу њих су били трговци на велико (magnarii) који су продавали трговцима на мало или потрошачима, робу која је донесена из иностранства, а понекад би власник или капетан неког брода продао свој товар директно са палубе. Трговци на велико имали су своје представнике који су куповали робу за Италију у свим крајевима Европе, а страни трговци су имали грчке или сиријске трговачке путнике који су хвалили и пласирали своју робу у Италији. Из Африке је стизало жито, уље, дивље звери за арену, слоновача, црначки робови, редак мермер, мајмуни, хартија, платно, стакло, накит, гртанит, базалт, и др. Из Шпаније: риба, говеда, вуна, злато, бакар, калај, сребро, олово, пшеница, маслиново уље, коњи, итд. Из Галије: одећа, вино, дрвена грађа, грнчарија, говеда, поврће, сир, стакло. Из Британије: калај, олово, сребро, дрвенарија, кожа, говеда, робови, бисери. Из Германије су увожени робови, ћилибар, грнчарија, стакло и крзна. Из дунавског региона стизала је пшеница, говеда, гвожђе, сребро и злато. Из Грчке и са грчких острва, јефтина свила, платно, мед, уље, вино, мермер, уметничак дела, мириси, дијаманти и злато. Са Црног мора пристизало је жито, риба, крзна, коже, стакло и робови. Из Мале Азије, фино платно и вунене тканине, пергамент, вино, смокве, мед, сир, ћилими, уље и дрво. Из Сирије, вино, свила, платно, стакло, воће, тирски пурпур и либански кедар. Из Палмире, текстили, мириси, лекови, из Арабије биљне смоле, алоје, тамјан драго камење и др. Много врста готових производа стизали су у Рим и на запад из Александрије, Сидона, Тира, Антиохије, Родоса, Тарсоса, Милета, Ефеса и других градова истока, док је исток добијао сировине и новац са Запада. Поред свега тога, постојао је и знатан увоз из земаља изван Империје. Из Партије и Персије се увозило драго камење, ретки екстрати, дивље животиње, вунени покривачи, док из Кине и Индије се преко Партије увозила свила, сирова или прерађена, бибер и други зачини, слоновача, лековите траве, бисери, производи од гвожђа, козметика, текстили, слонови, дијаманти, аметист, оникс, индиго. За узврат, Кинези су из Царства увозили накит, ћилибар, метале, боје, лекове и стакло.[30]

Импорт на територији Косова и Метохије се може пратити одређеним налазима, као што су керамичке посуде откривене у фрагментима где посебно место заузима луксузна керамика. Највећи проценат импортоване керамике потиче из Улпијане, где су углавном нађени малобројни фрагментовани налази из галских радионица. То је керамика врхунског квалитета, коју карактерише квалитет фактуре и глазуре.[31] Највећи део импортованих посуда пронађених на Улпијани, потичу из радионица Јужне Галије.

30 В. Дјурант, *Цезар и Христ: историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетака до 325. године нове ере,* Народна књига Алфа, Београд 1996, 376-379.

31 Lj. Bjelajac, *op.cit.*, 7.

Најзначајније јужногалске радионице су LaGraufesenque, Banassac i Montans, које започињу своју производњу током друге четвртине I века чија продукција траје све до Трајановог доба. Производи ових радионица се одликују рељефном декорацијом у којој преовладавају различити биљни мотиви и фигурална орнаментика.[32] Од импортованих примерака на Улпијани, у старијем римском слоју налажена је печатна, сликана, мраморизована керамика са црвеним и сивим премазом, код којих није са сигурношћу утврђено радионичко порекло, али с обзиром на квалитет израде највероватније потичу из неког јачег провинцијског центра.[33] Међу импортованим налазима, поред керамичких посуда, на територији Косова и Метохије заступљени су и примерци стаклених посуда. Најстарији импортовани примерци I-II века потичу из источно-галских радионица[34] и из источномедитеранских центара.[35] Импортоване стаклене посуде из овог периода присутне су на територији Косова и Метохије, али у мањем броју него што је то случај од II до половине IV века. Од II-III века осим из ова два поменута центра, импорт стаклених посуда се обавља и из келнско-рајнских радионица. Импорт из овог центра подједнако је заступљен као и импорт из италскогалских центара, стим што крајем III века постепено долази до престанка импорта из источномедитеранских центара. Исто тако, крајем III века долази и до појаве домаћих радионица које се одликују посудама сферичне форме од зеленог стакла са доста мехурића у ваздуху.[36] Импортованим налазима припадају и предмети коштане индустрије, датовани од I-III века. У том периоду косторезачки занат је био слабо развијен, тако да су се потребе за овим производима решавале увозом из суседних провинција.[37] Из већих занатских центара осим поменутих керамичких и стаклених посуда које су имале разноврсну примену, на територији Косова и Метохије заступљени су и многи други предмети функционалног, културног и декоративног карактера израђених у разноврсном материјалу, који показују правац процеса романизације ових крајева, будући да је већина предмета доспела кретањем војске и насељавањем првих римских грађана. Разноликост становништва, њихових обичаја, традиција и културног нивоа и додир са римском културом, одразило се и на појаву различитих типова и стилова камене пластике. Подизање надгробних споменика, градња разноврсних монументалних и јавних грађевина захтевале су ангажовање добрих архитеката, клесара, разних инжењера, скулптора и др. То су често биле

32 Isto.

33 Т. Цвјетићанин, *Керамика у римској провинцији Горњој Мезији*, Народни музеј, Београд, 2010, 8.

34 M. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Univezitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, 1994, 59.

35 Исто.

36 Исто, 61.

37 S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Arheološki institut, Beograd, 1995, 113.

анонимне личности, робови, ослобођеници или слободни перегрини. За израду највећег броја скулптура коришћен је мермер из познатих каменолома, грчких и малоазијских, или су из њих стизала већ готова дела. За разлику од скулптуре, надгробни и вотивни споменици, израђивани су од кречњака и пешчара, чија лежишта су постојала у околини скоро свих горњомезијских градова. Велики број налаза камене пластике је израђен од мермера. Разлог овако велике популарности јесу његова лепота и раскошни изглед, умерена тврдоћа која омогућава лакшу обраду и могућност приказа најкомпликованијих и наситнијих детаља, могућност глачања и најфинијег полирања.[38] Осим мермера користиле су се и друге врсте камена као што су кречњак и пешчар који потичу из локалних горњомезијских каменолома.[39] На Косову и Метохији импортовани налази мермерне скулптуре забележени су на Улпијани. То су налази који су највероватније доспели из неког западног уметничког центра.[40]

Како се увозом нису могле подмирити све потребе становништва, у већим градовима и насељима рано настају занатске радионице које раде по узору на импортоване производе. За домаћу занатску производњу обично се користе сировине које су се могле набавити у околним подручјима. Основни облик занатске производње била је радионица у којој су углавном запослени робови, а касније у доба Царства и слободни радници. Робовима је додељиван посао према њиховим личним способностима, који су током рада постајали квалификовани. Робови запослени у произвођачкој индустрији су били подељени у групе, које су под руководством главног стручњака чиниле радионице. Власници радионица били су обично ослобођеници. За време Царства створила су се удружења-collegia, која су окупљала и робове и ослобођенике али под надзором државе. Држава је национализовала неке индустрије, као што су ковница у којој су радили робови монетари, већи део фабрика оружја и руднике. Поред удружења која су обухватала столаре, казанџије, израђиваче флаута, кожаре, златаре, штављаче, грнчаре и бојаџије, постојало је и девето, у коме су у почетку били сви остали занати, али које се временом поделило на многа засебна удружења. Удружења су строго обавезивала занатлије. Они нису могли да промене занат а поред тога били су наследно везани за своје колегије. Занатске радионице појављују се у таквим провинцијама које су пре свега осећале потребу за увозом. Крупни поседи мало су доприносили развоју заната у оближњим градовима. На њима се појављују сопствене занатлије, стварају се сопствене занатске радионице, за потребе самог поседа, на пример, израда цигли, штављењем коже, итд.[41]

38 M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesiae*, Arheološloški insitut, Beograd, 1992, 14.

39 Исто, 14.

40 Исто.

41 Група аутора, „Занатство и индустрија", *Антички Рим, панорама једне цивилизације*, Заједничко издање, Просвета – Београд, Младинска књига – Љубљана, 1967, 121-130.

Многи послови су се обављали самостално. Сиромашне породице које нису могле себи приуштити многе удобности које је рад квалификованих занатлија или веће индсутрије могао да пружи имућним људима, често су саме израђивале како су умеле оно што име је било потребно у свакодневном животу. У богатим кућама постојали су разни квалификовани робови који су у много чему омогућавали независан живот имућним породицама, од фризера, бербера до кувара, посластичара и др.[42] Половином III века унутрашњи и спољни политички догађаји допринели су продубљивању социјално-економске кризе. То је време кад су путеви постали несигурни од разбојника а мора преплављена гусарима, што је знатно отежало трговачке везе међу провинцијама. Развитак занатства у појединим провинцијама довело је до извесног њиховог издвајања, а тај је случај запажен и раније али је знатно кулминирао током економске кризе. Занатске радионице подмирују углавном потребе локалног тржишта. У овом периоду економске кризе, дошло је до сепаратизма провинција, повећаног услед слабљења трговачких веза, ширења крупног газдинства заснованог на раду колона и слабом повезаношћу са тржиштем. Положај градова се погоршао, мало се градило, путеви се нису опорављали, подизан је мали број статуа.[43] У рудоносним областима где је постојала интензивна експлоатација руда, упоредо су постојале и занатске радионице које су се бавиле обрадом метала. Обрадом метала бавили су се ковачи, који су обрађивали метал на три основна начина: рад на хладно искуцавањем, сечењем и цизелирањем, рад на топло ковањем и ливењем. Рад на топло ковањем је представљао основни метод којим су прављени предмти од гвожђа у целом античком периоду. Ковачи су обављали обраду метала у специјализованим радионицама и он је обухватао две основне фазе. У првој гвожђе се загревало до одређене температуре тј. до црвеног или белог усијања, а у другој фази радило се на наковњу чекићем, клештима и длетом како би се предмету дала жељена форма. Ковачи су осим оруђа израђивали оружје и др. Док је гвожђе служило за израду оружја, оруђа и предемта за свакодневну употребу, злато, сребо и бакар су били не само метали од којих су обликовани разни уметнички предемти и накит него су биле и сировине државних ковница новца. У периоду сеобе народа долази до појаве путујућих златара, који из већих римских центара путују по варварској територији, где по наруџбини израђују накит, од племенитог метала који су добијали од наручиоца.[44] Како је сточарство у свим провинцијама била важна грана пољопривреде, сточарски производи су били коришћени у великој мери, као прехрамбене намирнице, док су вуна, кожа и кости налазиле примену и изради одевних и других предмета. Приликом обраде коже постојале

42 Исто, 129.

43 Н. А. Машкин, *op.cit.*, 480-483.

44 И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Народни музеј, Београд, 1988, 210-21.

су групе радника које су били специјализовани за израду одређених предмета, тако имамо оне који израђују каишеве, шаторе, оклопе од коже, док су се обућари називали различито према врсти обуће коју су израђивали, а исто тако постојали су они радници који су само поправљали обућу. Обућари су били слободни људи уједињени у колегијуме по специјализацији.[45] Осим коже обрађивале су се кости и рогови за масовну производњу предмета за свакодневну намену, због брзе и јефтине израде. Од кости се израђују имитације луксузних производа од племенитих метала. За израду коштаних предмета најчешће се користи рог од говечета и јелена и говеђе кости. Процес њихове израде је једноставан и не захтева велико умеће а и материјал је лако доступан, због чега су радионице за израду коштаних предмета могле да функционишу на сваком месту где је узгајана стока.[46] Места богата шумом и близина река, биле су погодне локације израду керамичких посуда. Осим већих радионица које су постојале у Горњој Мезији, регистроване су и индивидуалне које су производиле у мањем обиму.[47] Обиље керамичког материјала на Косову и Метохији, нарочито на Улпијани, указује на постојање таквог једног индивидуалног радионичког центра који није потврђен у околини Улпјане, али на десној обали Ибра, у месту Слатина, близу Сочанице, константоване су у остацима грнчарске пећи, које указују на локалну керамичку продукцију.[48] За керамички материјал који потиче с Косова и Метохије, највише података о типовима посуда, облицима, формама, пружа керамички материјал из Улпијане. Керамичке посуде из Муниципијума ДД очуване су у фрагментима које нису у међусобној вези, јер су фрагменти керамике који потичу са ширег арела форума, доспели заједно са земљом која је довучена за насипање остатака старијих грађевина и стварање површине за изградњу форума.[49] Из тог разлога тешко је одредити припадност фрагмената неким посудама, осим пар здела, тањира и једне амфорице. Већи репертоар керамичких посуда на Улпијани, чине печатна, мраморизована, сликана, груба кухињска грнчарија и керамика са црвеним и сивим премазом. Црвено премазана керамика која имитира тера сигилату, чини најбројнију врсту керамике, заједно са грубом грнчаријом која потиче из најмлађих слојева Улпијане. Међу облицима највише су заступљене зделе, за којима долазе тањири, кухињско посуђе и пар амфора. За већину керамичког материјала не може се са сигурношћу рећи из ког радионичког центра потичу[50],

45 Исто, 208-209.

46 S. Petković, *op.cit.,* 10-20.

47 Т. Цвјетићанин, *op.cit.*, 12.

48 С. Фидановски, *op.cit.*, 348, нап.12.

49 Е. Черškov, *Municipium DD,* Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština-Beograd, 1970, 25-32.

50 С. Фидановски, „Велекинце, римска и средњовековна некропола", Музеј у Приштини, MNEMOSYNE-центар за очување наслеђа Косова и Метохије, Београд, 2010, 23-27.

али највећи део керамичког материјала је локалне провинцијске производње II-IV века. Аналогни примерци керамике у суседним провинцијама који су израђени по узору на импортовану, указују на развијене трговачке везе између овог дела Горње Мезије и суседних провинција. У касноантичком периоду IV-V века, као последица економске кризе и учесталих варварских напада, долази до постепеног опадања градског живота и градске привреде, што се одразило и на занатску и трговачку делатност. Сада углавном доминирају посуде грубе фактуре, кухињско посуђе, поред којих се јављају глеђосане посуде, које су веома бројне у касноантичком периоду. Глеђосане посуде се јављају у другој половини III века и трају до VI века. Глеђосана керамика представља производ локалних радионица. На почетку свог постојања распрострањена је у подунавском делу Горње Мезије и Приобалне Дакије, да би касније њена производња започела и у Дарданији и у СредњојДакији, чија производња се смањује и престаје средином V века, да би се касније поново појавила у VI веку у Дарданији–у региону Тутина и НовогПазара, као и у Царичином граду и у околини.[51] На Косову и Метохији касноантичке глеђосане посуде откривене су као гробни прилози на некрополама на Улпијани, Сочаници, Велекинце и у Главнику. Крчази чине посебну карактеристику за ову провинцију јер означавају почетак производње глеђосаних посуда.[52] Поред глеђосаних посуда, на територији Косова и Метохије запажено је и присуство амфора. Амфоре су посуде које су служиле за транспорт намирница (вина, уља, жита, сушеног воћа и сл.), неопходне за снабдевање војске и цивилног становништва. Њихово порекло уједно означава и порекло намирница транспортованих у њима.[53] Амфоре са територије Косова и Метохије познате су у малом броју, што је у вези са малим процентом истражености ове области. Присуство амфора на Улпијани забележено је још у раним римским слојевима II века, где оне представљају форме провинцијске израде.[54] Млађем периоду припада неколико фрагмената амфора карактеристичних за простор источномедитеранске и црноморске обале,[55] док је у Сочаници регистрована једна амфорица[56] мањих димензија и равног дна, што је типична одлика амфора локалне продукције.[57]Осим керамичких посуда, у домаћим радионицама производе се и предмети од стакла. Стаклене посуде домаће израде највише су познате из Улпијане, датоване у IV век, што је и разумљиво с обзиром да постоји претпоставка да је у њеној близини постојала једна стакларска радионица. Продукти те радионице су обично посуде од зеленог стакла, са

51 Т. Цвјетићанин, *op.cit.*, 17.
52 Т. Цвјетићанин, *Касноантичка глеђосана керамика*, Народни музеј, Београд, 2006, 112.
53 Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Arheološki institut, Beograd, 1996, 9.
54 С. Фидановски, *op.cit.*, 30.
55 С. Фидановски, *op.cit.*, 230.
56 Е. Čerškov, *op.cit.*, 29.
57 Lj. Bjelajac, *op.cit.*, 95-106.

мехурићима, односно лошијег квалитета, чија бројност фрагмената уједначене израде и налази стаклене згуре упућују на претпоставку постојања стакларске радионице. Стаклена радионица на Улпијани константована је на простору између северне капије и једне грађевине, означене као грађевинаЦ. Време почетка њене продукције је период од краја III до средине VI века, док су у каснијем периоду налази стаклених посуда ређи, због чега се претпоставља да је престала са радом негде крајем VI века.[58] У грађевинарству, у монументалној и декоративној улози, коришћене су различите врсте камена као што су мермер, кречњак, гранит, порфир и туф. Развој каменорезачких заната је у тесној вези са обичајем постављања надгробних споменика који је продро с доласком Римљана. Од II века свако веће насеље имало је каменорезачке радионице, По оснивању градских насеља и центара који су насељени различитим становништвом, постојали су захтевали за изградњу јавних и приватних грађевина по узору на римске градове. У појединим градским центрима постојале су с једне стране клесарске радионице различитих специјалности, које су се бавиле израдом одређених типова надгробних и вотивних споменика, а с друге стране скулпторских радионица.[59] Вероватно су у I-II веку каменоресци долазили са стране, из западних провинција или можда Италије, док се домаћи каменоресци појављују касније, можда од краја II века, да би постали присутнији од III-IVвека. Међутим, на Косову и Метохији каменорезачке и скулпторске радионице нису познате, али свакако постоје подаци који указују на ту могућност. Наиме, познато је да су хришћански мученици Флор и Лавр били локални неимари, скулптори, каменоресци. Иако су на Косову и Метохији лежишта мермера регистрована, још увек нема података о њиховој експлоатацији. Међутим, са ове територије потичу налази израђени од импортованог мермера у некој од локалних каменорезачких радионица, можда у околини Улпијане. На њихову локалну израду или дораду указују неки детаљи који су урађени сумарно и невешто, од стране домаћих мајстора, у периоду III-IV века.[60] Камена пластика као што су надгробни и вотивни споменици су знатно слабије уметничке израде, израђени од стране локалног скулптора или мајстора у некој од локалних радионица које су се налазиле у близини сваког градског центра. Група надгробних споменика код Пећи и Призрена које карактеришу рељефне представе чине најлепше продукте локалне каменорезачке продукције, рађене у духу домородачке традиције.[61] У периоду економске кризе када слабе трговачке везе а занатска делатност се своди на израду предмета лошијег квалитета од јефтиних доступних сировина за израду предмета широке потрошње, долази до развоја производње

58 M. Ružić, *op.cit.*, 60-62

59 М. Мирковић, *op.cit.*,87.

60 M. Tomović, *op.cit.,* 10-20.

61 С. Фидановски, *op.cit.*, 292.

коштаних предемта. У овом периоду III-IV века долази до процвата коштане индустрије да би од друге половине IV до VI века, трајала интензивна производња предмета од јелењег рога. Велики број предмета и полупроизвода на Улпијани, наговештава да би се у том градском центру могло очекивати постојање једне такве радионице, иако за сада још није констатована.[62] Како је на територији Косова и Метохије рударска активност постојала још у предримском периоду, која се са римским освајањем знатно развила, велика је вероватноћа да је у центрима рударских области постојала и металопрерађивачка делатност која је посведочена са неколико налаза занатског алата који указују на такву могућност. Са шире територије Улпијане потичу два калупа. Један, мањи, од камене плоче је можда служио за ливење драгоцених метала, док други, керамички, је служио за ливење и имитације римских новчића, пронађен приликом откопавања темеља припрате манастира Грачанице 1957 године. У занатском делу Улпијане откривен је радионички комплекс са металуршким пећима, у оквиру које је нађен гвоздени алат који је служио приликом топљења и разливања отопљеног метала.[63] На металопрерађивачку делатност указују и налази занатског алата у Сочаници, чекићи и наковањ, који су се користили приликом обраде гвоздених предмета. Налази пољопривредног алата из оставе код Доње Гуштерице и алата из околине Клине,[64] указују на пољопривредну производњу, а самим тим и на израду гвоздених алатки које су се користиле у ту сврху.

Добијени подаци који се односе на трговинску и занатску делатност указују на постојање два трговачка и занатска центра на територији Косова и Метохије и то: Муниципиум ДД и Улпијана. На њихов трговачки и занатски значај, највише је утицао њихов повољан положај, близина важних комуникација којима су могле да се обављају живе трговачке везе са најудаљенијим деловима Царства, и близина пољопривредних и рудоносних области, чија интензивна производња је створила услове за развој трговинских и разних врста занатских делатности.

Литература

Bjelajac 1990: Lj. Bjelajac, *Terra Sigilata u Gornjoj Meziji*, Arheološki institut, Beograd.

Bjelajac 1996: Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Arheološki institit, Beograd.

Вулић 1931: Н. Вулић, *Споменик LXXI*, Српска краљевска академија, Београд, 77, 180.

62 S. Petković, *op.cit.*, 114-115.

63 M. Parović-Pešikan, „Kompleks metalurških peći na Ulpijani", *Zbornik radova 5/6*, Muzej rudarstva i metalurgije u Boru, Bor, 1987-1990, 33-60.

64 С. Фидановски, *op.cit.*, 348, нап. 11.

Вулић 1934: Н. Вулић, „Антички споменици наше земље“, *Споменик XLVII*, Српска краљевска академија, Београд.

Вулић 1941-1948: Н. Вулић, *Споменик XCVIII*, Српска академија наука, Београд.

Група аутора 1967: „Путовања:путеви и возила“, *Антички Рим, панорама једне цивилизације*, заједничко издање: Младинска књига Љубљана, Просвета Београд, 245-256.

Група аутора 1967: „Занатство и индустрија“, *Антички Рим, панорама једне цивилизације*, Заједничко издање: Младинска књига Љубљана, Просвета Београд, 121-130.

Дјурант 1996: В. Дјурант, *Цезар и Христ: Историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетака до 325. године нове ере*, Народна књига Алфа, Београд, 376-379.

Jovanović 1978: A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.

Јовановић 2012: А. Јовановић, „Белешке о култу воде у римским провинцијама на тлу Србије“, *Зборник матице српске за класичне науке 14*, Филозофски факултет у Београду, Београд, 151-162.

Машкин 1968: Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, Универзитет у Београду, Научна књига, Београд.

Мирковић 1971:М. Мирковић, „Бенефицијарна станица код Новог Пазара“, *Жива антика XX1-1*, Скопје, 263-271.

Мирковић 1994: М. Мирковић,„Економско-социјални развој у II и III веку“, *Историја српског народа I*, Књижевна задруга, Београд, 77.

Parović-Pešikan 1987-1990: M. Parvoić-Pešikan,„Kompleks metalurških peći na Ulpijani“, *Zbornik radova 5/6*, Muzej rudarstva i metalurgije u Boru, Bor, 33-60.

Petković 1995:S. Petković, *Rimski predemti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Arheološki institit, Beograd.

Петровић 1979: П. Петровић, *Ниш у античко доба, градови и насеља*, Просвета, Ниш.

Петровић 2006: В. Петровић, „Римски пут Naissus-Lissus“, *Лесковачки зборник XLVI*, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 17-37.

Petrović 2007: V. Petrović, *Naselja i komunikacije u Iliriku u doba Principata-arheološka istraživanja*, Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd.

Петровић 2007: В. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима-градови и насеља*, Балканолошки институт, Београд.

Ružić 1994, M. Ružić:*Rimsko staklo u Srbiji*, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd.

Тасић 1997: Н. Тасић, „Увод у праисторију, антику и рани средњи век Косова и Метохије“, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд.

Tomović 1992: M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesiae*, Arheološki institut, Beograd.

Фидановски 1990: С. Фидановски,*Римска керамика Улпијане*, Универзитет у Београду.

Фидановски 1997: С. Фидановски, „Римски и рановизантијски период“, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд.

Фидановски 2010: С. Фидановски, *Велекинце, римска и средњовековна некропола*, Музеј у Приштини, MNEMOSYNE-центар за очување наслеђа Косова и Метохије, Београд.

Čerškov 1961: E. Čerškov,„Rimski put Naissus-Scupi i stanica Viciano“, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije VI*, Priština 123-130.

Čerškov 1969: E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji,* Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.

Čerškov 1970: E. Čerškov, *Municipium DD*, Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd.

Карта-комуникације и насеља у Горњој Мезији
и Дарданији, Petrović, 2006, 19.

Карта - Комуникација и положај насеља на К и М
у римском периоду, Čerškov 1969, 81.

Maria SAVIĆ

TRADES AND HANDICRAFT'S ACTIVITY IN KOSOVO AND METOHIA IN ROMAN PERIOD

Summary

The territory of Kosovo and Metohia includes the area which possesses all favourable conditions for different branches of economy development. Besides mining and agriculture which made the basis of economy, other similar activities also appeared and contributed to the economic development. Trades and handicraft got their importance immediately after the conquest of this area and establishment of Roman administration over it. By conquering of this area the building of road infrastructure commences immediately, which, besides military and invading character had very important economic role. Besides these important communications, the first urban settlement had been established, which were founded in places rich with natural resources, where urban centres played an important role in supplying of population with basic foods and others. In the first centuries of the Roman presence, basic needs were met by the import from more developed production centres such as Gaelic, Rhine, and Mediterranean. The important findings from that period were usually of luxurious character, which reached this area by migration of armies and traders. The economic development conditioned by the development of mining led to economic one, which resulted in the population number increase whose needs could not be met only by import but handicraft local production appeared (pottery, glass, granite, metal, bone) in which skilful artisans work probably settled from Italy or Western provinces. In this period in Kosovo and Metohia, besides domestic production there were imports from adjacent developed provincial centres. Economic crisis in the period of soldier's tsars at the end of the 3rd century had impact on the decreased economic power of population, and invasions of barbarian tribes and bandits, created uncertainty regarding communications, which had negative impact on trade, and great Western industrial centres. Now the volume of domestic local production is increasing in which local artisans and craftsmen are working. Bone industry develops rapidly, which was mostly present in the area of Kosovo and Metohia in Ulpiana where a great presence of glass and ceramics pots, stone plastics were noticed, which could be put in connection with their local production. Data related Roman trade and handicraft were given by archaeologic researches in the second half of the previous century so that future researches will enlighten more clearly trade connections and give positive answers on the existence of different workshops whose presence are to

be predicted based on many archaeologic findings of domestic production, semi-products and the ones of handicraft's tools near greater urban centres which were uncontestably the main trade and handicraft's centres in the territory of Kosovo and Metohia.

Key words: Kosovo and Metohia, Roman period, trade, handicraft, local production, traffic communications.

Рад је предат 15. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94:[911.2:556.55(497.115)"04/15"

*Живојин Р. АНДРЕЈИЋ**
Центар за митолошке студије Србије – Рача / Крагујевац

ЈОШ ЈЕДНОМ О НЕСТАЛИМ КОСОВСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЈЕЗЕРИМА, СВРЧИН И ЈАЊЕВО, И ДВОРОВИМА СРПСКИХ ВЛАДАРА, АРХИЕПИСКОПА И ЕПИСКОПА

Апстракт: Овим радом се доказује да су на Косову у средњем веку постојала језера Сврчин и Јањево и крај њих бројни дворови српских владара, архиепископа и епископа: Сврчин, Пауни, Неродимља, Породимља, Некудим, Штимље, Липљан, Грачаница, Приштина и Вучитрн.

Кључне речи: Косово, језеро Сврчин, Јањево језеро, дворови, краљ Милутин.

Паун поље са средњовековним дворовима српских владара и архиепископа у Сврчину, Паунима, Неродимљи, Некудиму, Породимљу и Штимљу је невелики простор у околини данашњег града Урошевца који је представљао обод релативно великог језера Сврчин, несталог крајем XIX века. О владарским дворовима око језера писали су: С. Новаковић[1], И. Здравковић[2], С. Ћирковић[3] и М. Поповић[4] при чему нису имали у виду двор Никодем – Некудим, као ни да је постојало још неко језеро на Косову.

* mitcentar@open.telekom.rs

1 Стојан Новаковић, „Немањићке престонице Рас-Пауни-Неродимља", *Глас* СКА 88, Београд, 1911, 1-54.

2 Иван Здравковић, „Прилози за проучавање двораца и других споменика културе у средњовековној Србији", *Зборник заштите споменика културе* XVI, Београд, 1965, 143-150; Исти, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд, 1975.

3 Сима Ћирковић, „Владарски дворови око језера на Косову", *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 20, Нови Сад, 1984, 67-82.

4 Марко Поповић, „Владарско боравиште Стефана Немање у Расу", *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*, Београд, 2000, 233-240.

Сматра се да су на Паун пољу, „у неком месту званом Таонион“, Византинци потукли српског краља и цара Бодина, 1073. године. Сви истраживачи сматрају да је у питању место Паун јер се на грчком „паун“ назива „таон“.[5]

Чини се да постоји и један рани податак о некој води – језеру на Косову. Паун Поље са Липљаном је, од времена жупана Стефана Немање до краља Милутина, било на граници Србије са Византијом: „онда су границе очевине Немањине ишле од околине Пантина више Звечана...“.[6] Имајући то у виду, као и податак из *Житија Светог Симеона Немање* у вези његовог сукоба са браћом око власти 1170. године, произилази да је место Пантино негде у Ситници, код Липљана. Браћа са војском најамника: „пођоше на Светога и уђоше у отачаство његово, на месту по имену Пантин... Сутрадан одмах стекоше се на битку снажну и силну... победи /Немања/ непријатеље своје... један од законопреступне браће његове сврши, утопив се у води...“.[7] Треба приметити да Првовенчани јасно каже да се Немањин брат није утопио у реци Ситници већ неодређено каже у води. После скоро 150 година, у *Житију Светог Симеона* које је написао, заправо прерадио, Доментијан тврди у вези ове битке следеће: „И када је био сукоб међу обојима... победи /Немања/ своје непријатеље... и постадоше као гној земаљски... ови на Пантину... И не само да анђели и људи помогоше ономе који љуби Бога, но и сама та река звана Ситница... и река као самим Господом Богом научена и ухвативши /га/ својим крилима као рукама и сместивши у дубину срца свога, удави непријатеља... изнад себе мост начини и заповешћу Божјом потопи их чинећи помоћ ономе који љуби Господа... и као по суху учини овамо и онамо трчати по њима... и већи део њих потопи река; више од оних који су пали од оружја. А они који су од њих остали... сами међу собом учинивши борбу, са стидом и бездели будући враћаху се свако својој кући...“.[8] Доментијану и његовим „књижевним“ додацима је поверовао С. Новаковић и тако је остало до данас у нашој науци: „Та сила пође на Немању преко Косова низ Ситницу, дошавши до места Пантино. Он их чекаше недалеко у околини Звечана... Његовим јунаштвом и војводским даром он своје противнике тако разбије да их је више Ситница потопила него што их је од оружја изгинуло, тако да се могло преко мртвих телеса као по суху тамо-овамо преко Ситнице прелазити... извесно најстарији брат Немањин Завида... такође се удави у реци... Место Пантино налази се у Ситници /области/ по аустр. Ђенералштаб. Карти, 6 километара уза Ситницу више Митровице /код Вучитрна/“.[9] Некадашња села Доње и Горње Пантино су нестала а данашње село Пантина се налази

5 *** *Византијски извори за историју народа Југославије* III, Београд, 1966, 184-185, нап. 38.

6 Стојан Новаковић, *Списи из историјске географије*, Београд, 2003, 17.

7 Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Љ. Јухас-Георгијевски, Београд, 1988, 69.

8 Доментијан, *Животи Светог Саве и Светог Симеона*, Л. Мирковић, Београд, 1938, 237-238.

9 Стојан Новаковић, „Немањићке престонице Рас – Пауни – Неродимља“, 1-54.

на падинама планине Чичавице, око Пантинског потока. Засновали су га Арбанаси крајем XVIII века.[10] Очигледно је да Првовенчани помиње Пантин на граници Немањине земље, а то је код Липљана, а не помиње толико познату реку Ситницу, већ неку „воду". Доиста, село Пантино (Доње) је у Ситници, како стоји у повељи за Душанов манастир Светих архангела.[11] Вода код Пантина, на граници земље, може бити само језеро Сврчин. Штавише, име предела Пантин је могло настати деформисањем топонима Паун Поље.

Двор краља Милутина у Паунима се први пут помиње у делу Данила II у вези са смрћу краљице Јелене, 1314. године,[12] а налазио се на обали језера недалеко од ушћа „извода родимског" у Ситницу. После обиласка гроба краљице мајке у Градцу, краљ Драгутин је отишао да се види са братом, краљом Милутином: „у славном двору својему у преузвишеном месту званом Паоуни". По свему судећи, краљ Милутин је изабрао Пауне после освајања области Липљана, 1284. године.[13] Око ових дворова краљ је имао многа имања, њиве, ливаде, језера за рибњаке и воденице на Родимској реци – Неродимљи. Својој задужбини, Богородичиној цркви у Грачаници, краљ Милутин је приложио приходе цркве на Паунима с попом Добромиром, сенокосе што је „косило краљевство", њиву која се звала Епископско стојиште, њиву Станиште краљевства, сви рибњаци од „извода Родимског" до његовог ушћа у реку Ситницу и све воденице на изводу Родимском.

Краљ Милутин је својој задужбини, Богородичиној цркви у Грачаници, 1321, дао поседе око својих дворова Пауни и Сврчин у Ситници, али изричито не помиње језеро Сврчин: „Кралевство ми цркви иепискупии липлианскои рибнике все од извода родимскаго дори како утече оу Ситницоу вси риболови прасникоу и иему шо ие досит и шо се находе воденицја по том изводу на Пауни од горнега рибника до Ситнице... и цркви коиа јест тоу на Пауни... нивами на архиепископоупово стоише... и водјаница коиа иест ниже рибника долнега... и нива коиа иест станише кралевства... да иест цркви паоунскои".[14] Само на основу помена рибњака може се закључити да постоји језеро. Ивановић каже да „на изводима водојаже од реке Неродимке очувани су локалитети где су били рибњаци и воденичишта"[15].

10 Атанасије Урошевић, *Косово*, Приштина, 1990, 53, 262.

11 Стојан Новаковић, *Законски сиомениии срйских држава средњеī века*, Београд, 1912, 690.

12 Данило II и настављачи, *Живоии краљева и архиейископа срйских*, Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 95.

13 Стојан Новаковић, „Немањићке престонице Рас – Пауни – Неродимља", 1-54.

14 Стојан Новаковић, *Законски сиомениии срйских држава средњеī века*, 634; Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, *Зборник средњовековних ћириличних иовеља и иисама Србије, Босне и Дубровника*, I, Београд, 2011, 501.

15 Радомир Ивановић, „Земљишни поседи грачаничког властелинства", *Исиоријски часоиис* XI, Београд, 1961, 260.

У двору Сврчин су боравили Стефан Дечански а потом и Стефан Душан.[16] На Сабору српске земље, архиепископ Данило је крунисао Душана за краља 1331. године. Чин крунисања је обављен у сврчинској дворској цркви Св. Јована.[17] У подножју брда Главица, у близини села Сврчина и речице Сазлије и данас се налазе остаци темеља цркве посвећене Св. Јовану.[18]

Двор и Паунима је место где су се сусрели и преговарали краљ Душан и Јован Кантакузин, 1342. године: „неки крај који се због лепоте зове Паун (на грчком Таон), и ту код неутврђеног села по имену Приштина, састане се са краљем, који је стигао са супругом". Кантакузен је дао сумаран опис двора: био је ограђен, имао је капију кроз коју се улазило у двориште и представља комплекс са више здања и дворана.[19] Гост српског краља је боравио у посебном логору под шаторима, ван двора у Паунима. Сврчин се помиње и 1348. године.[20]

Овај крај је обишао Бранислав Нушић будући да је био конзул на Косову. Он је доказивао да су Сврчин и Пауни један те исти двор, односно, Сврчин је дворац у Паунима. С њим се сагласио Ћирковић „јединствен комплекс: Сврчин на острву а Пауни на обали језера. Код Прелаза је било место на коме су били повезани, али данас незнамо како, скелом или дрвеним мостом или покретним мостом".[21] Двор се налазио на данашњем потесу Сарајиште а црква Св. Јована на вису Главица.

Косовом је владао господин Вук Бранковић, 1373-1398, а на источној обали језера Сврчин, поклонио је Хиландару обе Гадимље.[22] Своје поседе на Косову, Липљан и околина, имао је и кнез Лазар.[23] Кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком прилаже село Ливочу хиландарском пиргу Св. Василија са људима из Сврчина и Липљана, 1394-1402. године, али се не помињу било какви дворови.[24]

Нешто севернije, око сат хода, био је двор у Породимљу или Неродимљу. Овај двор су користиле четири генерације српских краљева. У свом двору у Неродимљу умро је краљ Милутин, 1321. године.[25] Повељу за манастир Дечани краљ Стефан Дечански је издао „у дому краљевства у Породимљи",

16 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 397-398.

17 Данило II и настављачи, *нав. дело*, 210.

18 Иван Здравковић, „Прилози за проучавање дворава и других споменика културе у средњовековној Србији", *Зборник заштите споменика културе* XVI, Београд, 1965, стр. 143-149.

19 *** *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд, 1986, 386-391.

20 Иван Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд, 1975, 124.

21 Сима Ћирковић, „Владарски дворови око језера на Косову", *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 20, Нови Сад, 1984, 79.

22 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 451.

23 Мирјана Живојиновић, „Хиландарски пирг Хрусија", *Хиландарски зборник* 6, Београд, 1986, 77.

24 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 490.

25 Данило II и настављачи, *нав. дело*, 155.

1330. године. Пре свргавања са престола у Неродимљу борави и Стефан Дечански.[26] У овом двору је једну повељу издао и краљ Душан, 1348. године.[27] Старе легенде везују за двор у Неродимљу и смрт цара Уроша.[28]

У близини Неродимља налазио се и двор владара у Штимљу. У двору у Штимљу је краљ Стефан Дечански издао једну повељу, 1326. године. У повељи краља Душана хиландарском пиргу, 1331. године, помињу се црква и трг у Липљану и људи из Штимље и Словиња, али без икаквог помена или повезивања са дворовима владара.[29] Которанин Тома Павлов Томин је у Штимљи написао свој тестамент, 1329. У штимљанском двору једну своју повељу издаје и цар Урош, 1360. године.[30]

Један врло важан двор код језера Сврчин је остао готово непримећен, а то је Никодем – Некудим. Овај двор на Косову је остао непримећен због Некудима, двора деспота Ђурђа у Јасеници код Смедерева. Некудим на Косову се први пут помиње у писму које Дубровчани шаљу деспоту Стефану, новембра 1408. године, у коме му нуде лекара за лечење његове болести.[31] *Закон о рудницима* деспот Стефан Лазаревић је саставио и објавио 13. јануара 1412. године, пред рударским старешинама "Ва мјасте Некудимја".[32]

Деспот Ђурђе је именовао један „конзулат" у вези са рударским пословима у Некудиму 1432. године. Те године се још једном помиње Некудим у вези са Дубровчанима.[33] У турском попису *Области Бранковића* у нахији Морава, 1455. године, уписано је и село Никодим.[34]

После пада српске деспотовине под турску власт Некудим се помиње у турском катастарском попису Смедеревског санџака, 1476. године, као област и нахија Никодим.[35] Том приликом се помињу села „у Никодиму" која не постоје и нису постојала у Јасеници код Смедерева: Жилница, Водица, Јасиковица и Добротин. Сва ова села се помињу у попису земље Вука Бранковића, 1455. године: Жилница је село Жила на Косову, Водица је потоња Црквена Водица, Јасиковица и Добротин су код Липљана. У нахији Некудини се

26 Исто, 213.

27 Иван Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, 121.

28 Иларион Руварац, Житије светог цара Уроша од Пајсија, пећког патријарха", *Гласник* СУД, V, Београд, 1867, 85-103.

29 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 486.

30 Медо Пуцић, *Споменици српски* II, Београд, 1960, 5; Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 43.

31 Михајло Динић, *Из Дубровачких архива* I, Београд, 1957.

32 Никола Радојичић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1962, 57.

33 Ђурђе Бошковић, Археолошки споменици и налазишта у Србији, II, Београд, 1956, 53.

34 Hamid Hadžibegić, Adem Handžič, Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972, стр. 33-42; Олга Зиројевић, „Један стари трг на Косову", *Балканика* XXIV, Београд, 1993, 225.

35 Ема Миљковић, „Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476. године", *Историјски часопис* XXXVIII, Београд, 1992, 34-36.

помиње мезра Мокриш (Мокри До у Лабу) и манастир Копорић 1516. године. Село Бариловац (Бариљево у Лабу) у Никодиму се помиње 1523. Некудим се потом узгред помиње у вези инвентара ратног материјала у београдској тврђави 1536. године.[36] У арсеналу тврђаве Београд налазе се стреле из Некудима и Новог Пазара што јасно упућује на његову јужну локацију.

У свом *Путопису* кроз Косово из средине XIX века Миша Милојевић наводи да је „*Некудим* пре била паланка у којој су махом живели рудари, који су руде вадили из сиринићких, карадажких, голакских и моравских брда. Цела околина зове се 'Некудимски предео', кои је некада морао бити велики захватајући све поменуте пределе. Некудим је оно наше знатно место, које је по хрисовуљи Деспот Ђурађ Бранковић уступио дубровчанима за 1000. дук... Ова се хрисовуља и данас чува у једнога; али нам је недаде да је препишемо. Ово је овде оно место које г. Милићевић у једном свом спису погрешно помиње да је у Смедер: нахији данашње кнежевине". И у *Поменику* манастира Св. Тројице код Призрена се помиње Некудим. Изградња овог манастира је почела 1465. године. Урошевић наводи податак да се село звало Никодим по пећком архиепископу Никодиму (1317-1324) који је ту имао двор.[37] Заправо, Некудим се у *Грачаничкој повељи* помиње као „архиепископско стоиште". Некадашње село Никодим је јужно од Урошевца а у новије време је постало његов део.

У родословима и летописима средњег века се у вези са смрћу цара Стефана Уроша V (Немање VI) помиње и место Судимља на Косову близу Неродимља. О овоме постоји и запис патријарха Арсенија IV али је потом додата исправка која гласи „Некудима".[38] Сећања и традиција на овај двор очигледно су били врло јаки.

Архиепископски двор у склопу комплекса дворова српских владара на Косову, код Урошевца, успоставио је Никодим I, после 1317, а најкасније до 1320. године. По њему носи име после његове смрти 1324. године, а поготову и због његове сакрализације и посвећивања. Архиепископ је ту имао и своју придворну цркву.[39]

После смрти Вука Бранковића, 1397. године, поготову после 1402. и успостављања своје власти, у косовским дворовима борави деспот Стефан. Тако да је у Некудиму, у чијој су ближој и даљој околини била велика рудишта, издао *Закон о рудницима,* 1412. године. Када се помирио са сестрићем Ђурђем, деспот Стефан је свој двор преместио у Крушевац, рудничку Сребрницу, Београд и Ресаву.

---

36 Хазим Шабановић, *Турскин извори за историју Београда*, Београд, 1964, 284.

37 Атанасије Урошевић, *Косово*, 40.

38 Иларион Руварац, „Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша", *Зборник Илариона Руварца*, Београд, 1934, 78.

39 У селу и данас постоји потес Стара црква – Киша е моћме. Данашња црква Св. Илија је обновљена 1975. године. (*** *Задужбине Косова*, Призрен-Београд, 1987, 490.)

Стара баштина Бранковића је била поново у њиховим рукама као и дворови на Косову. После ујакове смрти 1427. године Ђурђе постаје владар Србије и издаје нове, или потврђује старе, повеље у двору у Некудиму на Косову. Такав је случај са Дубровчанима и великим челником Радичем Поступовичем, 1428-1429. године.

Дакле, Некудим је био двор архиепископа у близини владарских дворова у Неродимљи, Породимљи, Сврчину, Штимљу и Паунима. Чини се да је један од дворова српских владара и Приштина. Уз то, епископски дворови су били у Липљану (Старом) – Старо Грацко и Грачаници.

Када је у питању непосредна околина манастира Грачанице, поседи и села од Приштине до Јањева: Јањево, Мрамор, Бутовац, Мотичане, Крушевац, Гуштерица, Ливађе, Оштри Врх, Велетин и Приштина не помињу се рибњаци или приходи „од језера" тако да се не може ни претпоставити постојање још неког језера. У првом турском попису области Бранковића, 1455. године, помињу се грачаничка села: Д. Гуштерица са два млина, Г. Гуштерица са три млина, Добротин са два млина, Ливађе.[40]

У првом турском попису области Бранковића, 1455. године, на простору Горње Ситнице и Паун Поља помињу се: Никодим (Некудим), Штимље са шест млинова – воденица, Доње Неродимље са пет млинова, Горње Неродимље са пет млинова, Сврчин са три млина и Прелез.[41] Јасан доказ о постојању језера Сврчин говоре приходи „од језера" и млина за село Талиновац и за село Хоравицу, данас Раховица.[42] За реконструкцију величине језера Сврчин је врло важно да је село Талиновац било на обали језера.

По свему судећи, око 1481. године, новобрдски фратар Мартин Сегон оставља запис да се пут рачва у Бинч Морави, „код језера Хоравице и мочвара"[43]. Хоравица је исто оно село које се помиње у турском попису, 1455. године, са приходом од језера. Међутим, Сегон још једном говори о језеру на Косову: „Ситница тојест 'малена' исто тако истичући из обронака планина прво се спаја са Лабом код језера на пољу Косову, затим са Ибром близу тврђаве Звечана".[44] Међутим, Ћирковић сматра да је у питању описивање језера Сврчин а не неког другог.[45]

Међутим, Сегон врло јасно каже да се Ситница прво спаја са реком Лаб код језера које назива Косово поље. Доиста, Лаб се улива у Ситницу испод Косова поља, код Прилужја. О постојању језера изнад ушћа Лаба у Ситницу

40 Hamid Hadžibegić, Adem Handžič, Ešref Kovačević, *нав. дело*, 187-189, 217-218.

41 Исто, 37, 120-123, 163.

42 Исто, 167-169.

43 Мартин Сегон, „Мало дело поштованог господина господина Мартина де Сегонис", *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, Цетиње, 1996, 246.

44 Исто, 251-252.

45 Сима Ћирковић, *нав. дело*, 74.

опомињу и данашњи топоними: Рибарић, Љигата и Баре код села Прилужја, Језеро код Милошева и Језеро код Племетине.[46]

Најиздашнији извори о језеру Сврчин, острву са двором и црквом, као и другим језерима на Косову, јесу географске карте које их редовно региструју, од краја XV па све до XX века.

По први пут, на карти Франческа Роселија, 1480-1484. године, приказано је језеро са острвом и градом Сврчином у области Ситница.[47] На карти Марка Беневентана, из 1507. године, језеро Сврчин у пределу Ситница има централно место, одмах испод натписа Србија.[48] И на карти Мартина Валдземилера, 1513. године, средишње место има језеро Сврчин са двором Немањића а поред њега је уписано као место Ситница. Сматра се да је Ситница погрешно уписана као место и да је у питању област.[49] Лазарова карта из 1528. године садржи само представу језера на Косову са острвом и градом.[50] Ђакомо Касталди, 1574. године Сврчинско језеро са острвом Ситница поставља на изворište Ибра.[51]

Герард Меркатор, 1631-1648. године, на својој карти Влашке, Србије, Бугарске и Византије приказује на Косову два језера: Сврчин са острвом и местом Ситница и језеро у близини Приштине, на изворишном делу Приштевске реке, крај кога је место Кумирца.[52] М. Штир на својој карти Угарске, 1664. године,[53] има језеро Ситницу са острвом и тврђавом. Ђакомо Кантели, 1689. године, на својој карти приказује велико језеро Сврчин са острвом и градом Ситницом али на погрешном месту, на простору данашње Шумадије. Насупрот томе, на Косову приказује језеро без острва и место Кумирц.[54] В. Коронели картира језеро Јањево код Кумирце, а језеро Сврчин у области народа Трикорненси и Бастарна.[55] И Никола Сансон, 1693. године, приказује језеро Сврчин у Ситници са острвом и местом Ситница на простору Шумадије. На простору Косова, код Приштине, Гуштерице и Враголије приказује језеро Јањево крај кога је место Кумирница.[56]

---

46 Војна карта. Секција: Приштина 3-1, 1:25.000.

47 Гордана Томовић, „Територија Србије на картама до 1600. године", *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд, 1991, 35-36, 38; Милица Николић, „Ренесанса Птоломејебе географија", *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, II, Београд, 1979, 84-85.

48 Гордана Томовић, *нав. дело*, 37, 40-41; Милица Николић, *нав. дело*, 79-80.

49 Гордана Томовић, *нав. дело*, 37, 40-41; Мирчета Вемић, Младен Стругар, *Атлас древнеи Сербии: Европеиские карт Косово и Метохии*, Цетиње-Београд, 2007, 31; Милица Николић, *нав. дело*, 86-87

50 Гордана Томовић, *нав. дело*, 40.

51 Исто, стр. 40, 45.

52 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 37.

53 Жељко Шкаламера, „Картографија Србије и југословенских земаља од XVII до XIX века", *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд, 1991, 65.

54 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 46-49; Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 72-73.

55 Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 85.

56 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 50-53.

Такође, године 1700. Монатова карта садржи у Шумадију дислоцирано језеро Ситницу, а тачно је лицирано друго језеро, код Јањева и Кумирце.[57] Зојтер на карти југословенских земаља, 1709. године, картографише оба косовска језера али се Сврчин – Ситница и даље погрешно поставља на простор Шумадије.[58] Такође, и Јохан Баптист Хоман, 1710. године, на својој карти поставља језеро Сврчин са острвом и местом Ситница, на реци Ситници у Шумадији. На овој карти, код Приштине, Јањева и Кумирце је присутно још једно, неименовано језеро.[59] Брифо је, 1738. године, код Приштине поставио два језера а на правој локацији Сврчин, јужно од њих.[60] Јохан Матиас Хаси, 1744. године, приказује језеро код Јањева (без Кумирце) али са местом Теранда и неименовано језеро на извориште Ибра.[61] Нешто касније, 1750. године, Петар Конрад Монат на својој карти Далмације и околних земаља приказује повелико језеро код Приштине, које окружују места Валентино, Јањево, Гуштерица, Враголија и Кумирца. И даље је присутна грешка јер је северно од овог језеро Ситница са острвом и градом на њему.[62]

Оба косовска језера представља и Хоман, 1750. године, али је и језеро код Кумирце, веће и без острва.[63] Обрнуто је на Лотеровој карти, из 1760, језеро Ситница са острвом и градом (у Шумадији) је веће.[64] Исти случај је и на Готлобовој карти, 1766. године.[65] Настављачи Хомана, 1770. године, нешто су прецизнији али су језера безимена. Пробстова карта, 1771. године, лоцира језеро са местом Кумирца нетачно, код Призрена, као и језеро Ситница, нетачно у Шумадији.[66] На карти Карла Шица, из 1788. године, нема језера Сврчин већ само језера код Гуштерице и Кумирце.[67] И на карти Јозефа фон Реилиа, 1791. године, постоји само језеро код Гуштерице, али сада нема места Кумирице.[68]

Вајнгартова карта Србије, 1820. године, приказује два језера код Приштине и неименовано језеро, југозападно од Добротина, из кога извире река Ситница.[69] Очигледно је реч о језеру Сврчин. На „Ситуационом плану Косова Поља" Николе Васојевића, из 1847. године, приказана је бара

57 Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 107.
58 Исто, 93.
59 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 57.
60 Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 100.
61 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 61.
62 Исто, 65.
63 Исто, 69.
64 Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 109.
65 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 73.
66 Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 110.
67 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 82-83.
68 Исто, 90-91.
69 Жељко Шкаламера, *нав. дело*, 141.

Сазлија, остатак Сврчинског језера на пољу, кроз коју протиче Ситница. На јужном ободу мочварног терена је варош Неродимља. На источном ободу су места Робовци, Глоговац, Липљан, Скуланово и Бабуш, а на западном Топличани.[70] Очигледно, у питању је мочваровити терен који представља остатак некадашњег језера на његовим, некада, најдубљим деловима.

Узан и мочваран терен око реке Ситнице и баре Сазлија примећују се и на карти Косова Поља Јована Мишковића, 1900. године.[71]

Путујући Косовом, Панта Срећковић је код села Робовца, јужно од Липљана, видео Блато робовачко и Језеро Сазлију.[72] Срећковић је записао народно веровање да људи и стока пропадају у мочвару а исто веровање је записао и М. Милојевић.[73]

На најстаријој картографској представи, из XV века, језеро Сврчин је приказано као да је идеално округло и да је острво у његовој средини. На свим каснијим картама језеро је издужене форме а острво је у близини јужног дела.

*
* *

Први је успешно лоцирао језеро Сврчин историчар Сима Ћирковић. Захваљујући студиозним истраживањима Симе Ћирковића дошло се до нових сазнања о комплексу средњовековних дворова српских владара око језера и на острву Сврчин. Реконструисањем величине језера Ћирковић се није бавио већ је највећу пажњу посветио „владарским дворима".[74]

Марко Поповић сматра да је језеро Сврчин давно ишчезло. Упутио је на врло занимљиву аналогију за овако фортификацијски постављено средиште српских владара на острву Сврчин. Опасано сопственим бедемима, боравиште француских краљева са катедралом у средишту Париза налазило се на острву реке Сене а ту је било и средиште са двором надбискупа.[75] Имајући ово у виду треба рећи да је сврчински двор српских владара на Косову био јединствен у источно-православном свету.

На основу „најновије секције и старије картографске грађе" М. Поповић је извршио покушај да реконструише „природни амбијент са језером" да би га искористио за „одређивање положаја дворова у Паунима, Сврчину, Породимљи, Штимљу и Неродимљи". Реконструкцију нивоа и пространства

70 Мирчета Вемић, Младен Стругар, *нав. дело*, 98-99.
71 Исто, 138-139.
72 Пантелија Срећковић, *Путничке слике I. Косово*, Београд, 1875, 350.
73 Милош С. Милојевић, *Путопис дела ‚Праве Србије' од млоїих сада тако зване ‚Старе Србије'"*, Београд, 1872, 182.
74 Сима Ћирковић, *нав. дело*, 67-82.
75 Марко Поповић, *нав. дело*, 235.

језера Поповић је извршио под претпоставком да је највиши ниво воде био на коти од 560. Тиме је добио „издужено језеро на простору данашњег горњег тока Ситнице, са једним острвом уз његов јужни руб, како то бележе и најстарији картографски извори". За 'извод родимски', који се уливао у језеро, претпоставља да је у питању „по свему судећи вештачки прокопан канал којим је део воде Неродимке скренут ка северу".[76]

Крећући од претпоставке да је највиши ниво воде некадашњег језера Сврчин био на коти 560, Поповић је извршио реконструкцију његовог површинског габарита и изгледа.[77] Међутим, није јасно на основу чега је јужна обала језера спуштена преко оба Талиновца и читавог Паун Поља који су на коти 571 и 577 а, вероватно, из тих разлога је место Пауни са црквом дислоцирао. Да је село Талиновац било и раније на обали језера говори и попис из 1455. године који региструје порез „од језера" овог села. Јасно се види да је остала недоречена и северна обала језера, а то показује да полазна кота од 560 за реконструкцију није одржива пошто највиша кота, на којој би могла да се фиксира северна обала језера код Глоговца и Липљана, износи 550. Заправо, северна обала није ни могла бити успостављена реконструкцијом која је пошла од коте на 560 метара надморске висине. Дакле, на овакав начин извршена реконструкија сврчинског језера није одржива.

Да би се форма површине језера заокружила и на северу потребно је поћи од претпоставке да је највиши ниво воде био на коти 550 и чињенице да је дебљина алувијалног наноса, захваљујући коме је језеро нестајало кроз пет векова, од 5 до 7 метара. У сваком случају, јужну обалу језера представља Паун поље које се простире на уздигнутом терену који представља урошевачка „греда" као природна вододелница. Ова вододелница и данас одваја и усмерава воде Неродимље у правцу егејског и црноморског слива познату као бифуркација.[78] У југоисточном „углу" језера налазило се острво Сврчин које је на истој страни од копна одвојено уским каналом ширине од 15 до 20 метара. Данас је ту село Сазлија и Сазлијско блато. Северну обалу језера представља брдска маса Малог и Старог Грацког и ниска а уска вододелница између Старог Грацког и села Глоговце коју је просекла река Ситница. Ту се, на данашњем потезу симболичног имена Мостиње, некада Ситница појављивала преливањем воде из сврчинског језера. Ову ниску преграду је Ситница временом, при високим водостајима језера, разорила тако да је данас и тај простор испод 545. Удолина око Ситнице пред Липљаном је данас на коти 543-541.

---

76 Исто, 235-236.

77 Исто, 236.

78 Атанасије Урошевић, „Бифуркација Неродимке", *Извештај о раду IV конгреса географа*, Београд, 1956, 63-72.

Утврђени двор на острву Сврчин био је природно заштићен са свих страна водом. Брдо Главица (609) са утврђењем и црквом Св. Јована било је опкољено са три стране водом. Сећање на брод – прелаз којим се долазило на острво задржало се у имену данашњег села Прелез.

По свему судећи, језеро Ситница – Сврчин је формирано у котлинској дубодолини. Крај северне обале језера налазила се античка Улпијана, потоњи Липљан са епископалном црквом. Међутим, место некадашњег и данашњег Липљана се не могу једначити. Тај терен је био мочваровит и при великим водостајима на удару високе воде. Епископска црква и двор у Липљану су били разорени и краљ Милутин у својој новој задужбини, Богородичиној цркви у Грачаници, успоставља ново седиште Липљанске епископије. Некадашњи епископија и двор су били на простору данашњег села Старо Грацко (565). Језеро је због алувијалних наноса и замуљивања постајало све плиће. Најпре је дошло до замуљивања дела канала испред острва Сврчин код данашњег Јерли Прелеза. На овај начин Сврчин је престао бити острво.

Преко „извода родимског", који се одвајао код Урошевца, део воде Неродимке се уливао у језеро код Сазлије. Језеро Сврчин су водом напајале још и Штимљанка и Гадимка. На овај начин се вода језера стално освежавала и није била стајаћа. Самим тим живот на и око језера је био пријатан и здрав.

Данас се реке Штимљанка, Кошарка, Неродимка – Сазлија и Гадимка уливају код села Робовца (546) чинећи Ситницу.

* * *

Када је у питању положај и реконструисање другог језера на Косову, језеру између Приштине, Кумирце, Гуштерице и Јањева произилази да ово језеро није могло постојати и да је у питању замена са оближњим сврчинским језером. Ћирковић је изнео мишљење „да нема места неко друго језеро код Јањева, поготову не тамо где је уцртано у односу на варош, него је то исто језеро (Сврчин) о коме је састављач добио информације из других извора и које се јавља под другим именом".[79] Када су, иначе недовољно прецизни, стари картографи направили ову грешку она се касније аутоматизмом понављала, закључио је Ћирковић.

Турски султан Мурат је пред битку на Косову са војском прошао путем за Приштину. Овај пут води поред „некадашњег језера Хоравице",[80] односно Сврчинског језера. Чини се да нам податак о језеру Јањево код Приштине први износи Мавро Орбин у вези битке на Косову пољу, 15. јуна 1389. године.

79 Сима Ћирковић, *нав. дело*, 74.

80 Исто.

Али, Орбин име језера и реке Ситнице бележи под погрешним именима. Чак, језеро Турцима изгледа као море.[81] Када се развила битка, неки од Турака су се повлачили у намери да побегну а њихови заповедници су повикали: „Куда бежите, муслимани? Позади река Струмица, здесна непријатељ, а слева Јегејско море спречавају нам бекство. Зар није часније умрети у борби као људи него бежећи пред непријатељем утопити се у валовима попут стоке?“ Према овом опису, реч је о турском левом крилу, које је тукло српско десно крило под командом Вука Бранковића. Занимљиво је да реку Ситницу, у Италијанској преради *Дукине Хронике* називају Сјеница и да је она делила једну од друге војске.[82] О утицају косовских језера на тактику и вођење битке на Косову пољу, 1389. године, у нашој историјској науци није до сада било речи.

Примећујемо да је на старим географским картама језеро код Приштине неодвојиво од села Кумирце и Јањева. Села Кумирца као таквог као да нема у српским средњовековним изворима а ни у турским пописима. У *Грачаничкој повељи* се у близини манастира појављује топоним Куман Глава.[83] Међутим, помиње се село Куманово у једној *Дечанској повељи*, 1330. године. Једну међу села Куманова представља камен постављен „на сред баре“. Село Куманово је нестало а налазило се у Ситници, око ушћа Дренице, у близини данашњег села Враголије.[84] У данашњем селу Враголија постоји део који се зове Кумановка.[85] Сада можемо рећи да је некадашње село Куманово на картама познато као Кумирца крај приштинског језера. То је исто оно језеро на Косову Пољу које помиње Мартин Сегон и које се простирало све до Прилужја и ушћа реке Лаб у Ситницу.

На неким картама приказана су два језера код Приштине. Постоји могућност да се Косовско језеро у време малих водостаја предвајало. Један део, код Кумирце, налазио се са водом на коти 535. На његовим обалама су се налазила села Враголија – Куманово, Кузмин, Косово Поље, Крушевац, Обилић, Лесковчић, Црквена Водица, Јањева Вода и Добри Дуб.

Приштинско језеро се на картама понекад нотира као Јањевско језеро. Овај назив је уносио пометњу јер се имало у виду место и рудник Јањево који је удаљен од долине Ситнице. Међутим, као и село Куманца – Куманово, на обали овог језера се налазило село Јањево – Јањева Вода[86] и по њему се тако и, понекад, означавало.

---

81 Марво Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 96, 100.

82 Ратко Петковић, *Косовска битка – мит, легенда и стварност*, Београд, 1988, 82.

83 Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, *нав. дело*, 501.

84 Атанасије Урошевић, *Косово*, 44, 68.

85 Атанасије Урошевић, „О исчезлом селу Куманово на Косову“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 1, Приштина, 1956, 225-226.

86 Атанасије Урошевић, *Косово*, 216.

Вода трећег језера, око ушћа Лаба у Ситницу, била је на коти 533 а на његовој обали су била села Главатина, Племетина, Милошево, Бабин Мост и Д. Становце, а простори данашњег села Прилужја су били под водом.

Источно од другог језера налазио се владарски двор у Приштини.

Последња позната повеља цара Уроша издата је у Приштини, 1365. године.[87] Према сведочењу цара Јована Кантакузина, 1348. године, у двору Паун код Приштине га је примио цар Душан.[88] Главно место Вука Бранковића била је Приштина. У овом двору је Вук Бранковић издао повељу Дубровчанима, 1387. године.[89] Непосредно после боја на Косову пољу у Приштини издаје повељу господин Костадин Драгаш којом потврђује свом „суроднику" војводи Дмитру дар Хиландару.[90] У Приштини се Вук Бранковић обавезује да плаћа данак Турцима, 1392. године.[91] Деспот Стефан држи Приштину, марта 1402. деспот Стефан. Господин Ђурђе Бранковић борави у Приштини, 1406. године. Још за живота деспота Стефана, 1421. године, у Приштини господина Ђурђа, борави турски кадија.[92] На дворском витешком тркалишту у Приштини, 1435. године, о Божићу, витезови су у пуној опреми са копљима покушавали да дохвате једну рукавицу постављену на врх мотке.[93]

Северно од језера Јањево налази се Вучји Трн – Вучитрн у коме је био двор Бранковића. Кула средњовековног утврђења је данас позната као Војиновића кула што опомиње на време средине XIV века.[94] После смрти Вука Бранковића, 1395. године, султан Бајазит је Мари Бранковић и њеним синовима дао само Вучитрн са нешто земље.[95] У свом двору у Вучјем Трну Бранковићи са мајком Маром издају повељу Дубровчанима, 1405. године.[96] Бранковићи са мајком Маром пишу у Вучитрну повељу манастира Св. Павла на Атосу, 1413.[97] У Вучитрну борави деспот Стефан, 1426. године. Тада је склопио уговор са Млечанима да ће порушити тврђаву Ђурђевац код Котора.[98]

За разлику од Сврчина, Приштинског или Косовског језера на картама нема крајем XVIII века што не значи да су потпуно нестала крајем XVII века.

---

87 Константин Јиречек, *Историја Срба* I, Београд, 1978, 244.
88 *** *Византијски извори* VI, 368-391.
89 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 205.
90 Исто, 456-457.
91 Исто, 460.
92 Исто, 346.
93 Константин Јиречек, *нав. дело*, 305.
94 Иван Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, 28-31.
95 Константин Јиречек, *нав. дело*, 335.
96 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 224.
97 Исто, 531.
98 Константин Јиречек, *нав. дело*, 400.

Закључак

На Косову су у средњем веку постојала језера Сврчин и Јањево и крај њих бројни дворови српских владара, архиепископа и епископа: Сврчин, Пауни, Неродимља, Породимља, Некудим, Штимље, Липљан, Грачаница, Приштина и Вучитрн.

Извори и литература

*** *Византијски извори за историју народа Југославије* III, Византолошки институт САНУ, Београд 1966.

*** *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Византолошки институт САНУ, Београд 1986.

*** *Задужбине Косова*, Епархија рашко-призренска – Богословски факултет, Призрен-Београд 1987.

Бошковић 1956: Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији, II*, Археолошки институт САНУ, Београд.

Вемић, Стругар 2007: М. Вемић, М. Стругар, *Атлас древнеи Сербии: Европеиские карт Косово и Метохии*, Светигора – Портал, Цетиње-Београд.

Војна карта. Секција: Приштина 3-1, 1:25.000.

Данило II и настављачи 1866: *Животи краљева и архиепископа српских*, Ђ. Даничић, Загреб.

Динић 1957: М. Динић, *Из Дубровачких архива* I, Београд.

Доментијан 1938: *Животи Светоī Саве и Светоī Симеона*, Л. Мирковић, Београд.

Живојиновић 1986: М. Живојиновић, „Хиландарски пирг Хрусија", *Хиландарски зборник* 6, САНУ, Београд.

Здравковић 1965: И. Здравковић, „Прилози за проучавање дворaца и других споменика културе у средњовековној Србији", *Зборник заштите споменика културе* XVI, Завод за заштиту споменика културе, Београд.

Здравковић 1975: И. Здравковић, *Средњовековни ūрадови и дворци на Косову*, Туристичка штампа, Београд.

Зиројевић 1993: О. Зиројевић, „Један стари трг на Косову", *Балканика* XXIV, Балканолошки институт САНУ, Београд.

Ивановић 1961: Р. Ивановић, „Земљишни поседи грачаничког властелинства", *Историјски часоūис* XI, Историјски институт САНУ, Београд.

Јиречек 1978: К. Јиречек, *Историја Срба* I, Слово љубве, Београд.

Милојевић 1872: М. С. Милојевић, *Путоūис дела 'Праве Србије' од млоūих сада тако зване 'Старе Србије'"*, Београд.

Миљковић 1992: Е. Миљковић, „Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476. године", *Историјски часоūис* XXXVIII, Историјски институ САНУ, Београд.

Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличних ūовеља и ūисама Србије, Босне и Дубровника*, I, Историјски институт, Београд.

Николић 1979: М. Николић, „Ренесанса Птоломејебе географија“, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, II, Историјски институт, Београд.

Новаковић 1911: С. Новаковић, „Немањићке престонице Рас – Пауни – Неродимља“, *Глас* 88, Српска краљевска академија, Београд, 1-54.

Новаковић 1912: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњеī века*, Београд.

Новаковић 2003: С. Новаковић, *Списи из историјске īеоīрафије*, Завод за уџбенике, Београд.

Орбин 1968: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд.

Петковић 1988: Р. Петковић, *Косовска битка – мит, леīенда и стварност*, Литера, Београд.

Поповић 2000: М. Поповић, „Владарско боравиште Стефана Немање у Расу“, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*, Одељење за историју САНУ, Београд, 233-240.

Пуцић 1960: М. Пуцић, *Споменици српски* II, Београд.

Радојчић 1962: Н. Радојичић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Научно дело, Београд.

Руварац 1867: И. Руварац, Житије светог цара Уроша од Пајсија, пећког патријарха“, *Гласник* V, Српско учено друштво, Београд.

Руварац 1934: И. Руварац, „Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша“, *Зборник Илариона Руварца*, Београд.

Сегон 1996: Мартин Сегон, „Мало дело поштованог господина господина Мартина де Сегонис“, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, Цетиње.

Срећковић 1875: П. Срећковић, *Путничке слике I. Косово*, Београд.

Стефан Првовенчани 1988: *Сабрани списи*, Љ. Јухас-Георгијевски, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд.

Томовић 1991: Г. Томовић, „Територија Србије на картама до 1600. године“, *Србија и суседне земље на старим īеоīрафским картама*, САНУ, Београд.

Урошевић 1956: А. Урошевић, „Бифуркација Неродимке“, *Извештај о раду IV конīреса īеоīрафа*, Београд.

Урошевић 1956: А. Урошевић, „О исчезлом селу Куманово на Косову“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* 1, Музеј Косова и Метохије, Приштина.

Урошевић 1990: А. Урошевић, *Косово*, Јединство, Приштина.

Hadžibegić, Handžič, Kovačević 1872: H. Hadžibegić, A. Handžič, E. Kovačević, *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo.

Ћирковић 1984: С. Ћирковић, „Владарски дворови око језера на Косову“, *Зборник за ликовне умеīности Маīице српске* 20, Матица српска, Нови Сад.

Шабановић 1964: Х. Шабановић, *Турскин извори за историју Беоīрада*, Историјски архив, Београд.

Шкаламера 1991: Ж. Шкаламера, „Картографија Србије и југословенских земаља од XVII до XIX века“, *Србија и суседне земље на старим īеоīрафским картама*, САНУ, Београд.

SANGIA
CATUS
Granza
Vendenis
Brockles
Suerregno
Lac Sitnitza
Lim fl.
Plave
Siabrin
Plevie
Milescum
Merlinius
et
Castovius
Campus
Caglic
Tropica
Priſtina
Cumirza
Valentine
Sepulchrum
Amurati
Jasghave
Carmenitza
Gusternic
Vagolia
Ladenere
Gliezkovats
Provincia
Nevrement

Usiza
Stabina
GOVINA DE
Milaſero
Fokia
Circovas
SPO
Pleutolie
Uſciterginie
Naſſa
TATVS
Priſtina
SERVIÆ
Noromonte
Guſteriza
Drinus albus v. Drilo fl.
Iacoriza
PARS

Zvecan
Schaval
Slatina
Vrakini
Silinza
Crauza
Offerinza
Pleva
Finit
Plemir
Crucholaza
Ninfa
Vlaka
S E R V I
Carmeniza
Nisi
Sabrina
Camirza
Ibar
Crauza
Erfech
Medin
Vefelin
Simit

ZEVIA
BOSSINA
Nouomont
Noui
GRECIA

Реконструкција позиција језера и дворова српских владара на Косову у средњем веку, према Ж. Андрејићу

Andrejić R. ŽIVOJIN

ONE MORE TIME ON THE DISAPPEARED KOSOVAR MEDIEVAL LAKES OF SVRČIN AND JANJEVO, AND PALACES OF SERBIAN RULERS, ARCHBISHOPS AND BISHOPS

Summary

In the Middle Age there were in Kosovo lakes of Svrčin and Janjevo, and beside them numerous palaces of Serbian rulers, archbishops and bishops: Svrčin, Pauni, Nerodimlje, Porodimlje, Nekudim, Lipljan, Gračanica, Priština and Vučitrn.

Key words: Kosovo, Pantin, Paun Polje, lake of Svrčin, lake of Janjevo, palaces, the king Milutin.

Рад је предат 1. септембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-726.1/.2"15/18"

*Драгана Ј. ЈАЊИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

*Небојша Д. ЂОКИЋ***
Центар за војно-политичке студије – Београд

НЕКОЛИКО ПИТАЊА ВЕЗАНИХ ЗА ИСТОРИЈУ НИШКЕ ЕПИСКОПИЈЕ ОД ПОЧЕТКА XVI ВЕКА ДО СТВАРАЊА БУГАРСКЕ ЕГЗАРХИЈЕ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА***

Апстракт: Тема рада настоји да прикаже епископе Нишке епархије у периоду од почетка XVI века до стварања бугарске егзархије средином XIX века у контексту црквено-политичких догађања и јурисдикцијске припадности нишке епископске катедре.

Кључне речи: владика, Ниш, епархија, дефтер, монах, манастир, патријаршија.

Прву, условно речену, листу нишких владика дао је М. Милићевић у својој *Краљевини Србији*. Међутим, његови подаци су, мање више, употребљиви само за период од краја XVIII века па до ослобођења. Пошто тај део није много обиман, а да би избегли евентуално погрешна тумачења, дајемо га овде интегрално:[1]

* Научни сарадник, dragana.janjicka@gmail.com

** Магистар, ndjokic@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, 33–35.

„Први владика који је из Цариграда послан у Ниш звао се Макарије I. Само се толико могло разабрати у Нишу.

Овај владика беше хром у једну ногу. За то су га сви звали Топал – Макарије. Прича се да су га у цркву возали у колицима а у владичасни сто дизали су га на рукама.

За њим је дошао

Макарије II, за кога се зна да је седео у кући која припада риљском метоху. Данас је та кућа својина нишког проте Младена.

После Макарија II, у Ниш је дошао Мелентије Мученик, који, године 1821, са још петорицом другова, би окривљен као саучесник у хришћанском устанку, и би обешен на нишком мосту, други дан духова.

После тога догађаја, у Цариграду се нађе за потребно да се и у Пироту постави један владика. Тога ради одузму се од нишке јепархије Пирот, Бела Паланка, и још многа села, а тако исто одузму се неки делови и од софиске јепархије, те се начини јепархија нишавска, са столицом у Пироту.

После Мелентија дође за нишкога владику

Венедикт I, а за овим

Данило, кога народ памти само по томе што је сам собом ишао по селима, и збирао димницу (по 100 пара од дома). Кад је тако накупио доста пара, оставио је јепархију, и побегао некуд у Аустрију.

Иза Данила, доша је

Јосиф, који је живео врло кратко време.

После Јосифа дошао је

Григорије који беше родом из села Кожнице, у округу трнском. Под овим владиком нишка се јепархија на ново смањила, јер су од ње одузети: Алексинац, Ражањ, Крушевац и Параћин, која се места, са својим селима, припала Кнежевини Србији 1833. Прича се да је кнез Милош звао владику Григорија да пређе да седи у Алексинцу, па да му да јепархију већу од нишке, али он није хтео, задовољивши се хиљадом дуката, коју му је Кнез Милош послао.

За владиковања овог Григорија, записана су по црквеним књигама, овде онде ова четири чуда:

Године 1838 беше страшна чума (куга) те брат брата не могаше чувати, ни саранити. Мртве су сарањивали они који су били чуму преболели, па је се нису бојали по други пут. Хиландарски јеромонах Виктор (потоњи Деда – Виктор), који је у Цариграду био прележао ту болест, опевао је мртве, и тада је стекао силне паре. Измет – паша нареди, и владика Григорије благослови те попови метнуше на главу капе камилавке, а калуђери да носе оне капе тенцерлије (као шта је капа у Светог Спиридона);

Због народног устака 1841, Турци попалише и поробише сву нишку наију, и

Дође из Цариграда анатема на све који пазаре у недељу; и одреди се понедељак да буде пазарни дан.

Григорије је умро 18. октобра 1842, и укопан је код старе нишке цркве северно од олтара.

После Грогрија, дошао је

Ћир – Венедикт II. Ово је био пријатељ народу. Он је израдио слободу да се код цркве обеси клепало, у које се ударало кад ваља ићи у цркву. И на то се узбуне Арнаути и ударе на Хришћане. Народ је од страха скакао у воду, а владика клепала не скиде. Много је муке имао Омер – паша (1844) докле је ствар стишао; али ипак друге године владику тога дигоше из Ниша „за то што је бранио народ"!

Ћир – Нићифор дође на место прогнаног Венедикта. Ово је био стар – добар човек. Године 1848 пође у Цариград, па се у путу разболи, и умре, на велики петак, у Пловдиву.

За њим дође

Јанићије, који је године 1856, осветио темеље новој цркви нишкој. Њега године 1858, отераше Турци спахије зато што је помагао народу да се укину „господарлуци".

Иза Јанићија дође 1859

Калиник, који се после постављења, читаву годину задржавао у Цариграду, а име му се помињало у Нишу.

Кад оно букну црквена распра између Грка и Бугара, Калиник умакне из Ниша.

После Калиника, дође Деда – Виктор. ..."

Друга листа нишких епископа објављена је 1900. године. И она изгледа овако:[2]

Митрополит Гаврил – био у време укинућа Пећке патријаршије.

Макарије

Мелетије

Венедикт

Данило

Јосиф

Глигорије – издејствовао од Турака да се верни могу позивати на молитву помоћу клепала. Први пут је клепало у Нишу 19. децембра 1841. године.

Венедикт II

Никифор

Јанићије – Грк, издејствовао је 1856. године да се у Нишу може сазидати садашња нишка Саборна црква.

Калиник – морао је сам да оде из Ниша 25. маја 1869. године. Последњи Грк.

2 *Нишки епископи*, Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 222–223.

Виктор
Јероним – рођен 1825. године а умро 1894. године
Инокентије
Никанор

Сви аутори који су последњих стотињак година писали о нишким владикама, у овом периоду, користили су углавном само податке из ове две објављене листе. Није тешко показати да оне нису ни прецизне а ни потпуне, па овим радом покушавамо да их колико толико допунимо. Како би то урадили, ипак морамо да дамо основне податке и за нишке митрополите и епископе из ранијег периода османске владавине пошто ни то до сада није дао у иоле потпуном обиму.

Нишки митрополити и епископи XVI века

О нишким митрополитима из XVI века знамо врло мало. Први који нам је познат је **митрополит Матеј**. Наиме, на одлукама Охридског синода у вези са покретом Павла Смедеревца налази се 1528. и 1532. године потпис нишког митрополита Матеја.[3]

Вероватно негде у време обнове Пећке патријаршије пешкеш Нишке митрополије је износио 25 дуката да би у неком периоду пре средине XVII века био повећан на 4000 акчи. Наметање „новог пешкеша" од 4000 акчи упућује на време у коме је за дукат ишло 160 акчи, а то је време блиско припајању самоковске епископије српској патријаршији и њеном дизању у ранг архиепископије, што се вероватно догодило око 1586. године.[4] Ово повећање пешкеша за Нишку митрополију говори и да је вероватно дошло и до извесног њеног територијалног проширења.[5]

Управо негде у то време, у катастарском дефтеру Крушевачког санџака из времена Мурата III (1574–1595) у манастиру Св. Арханђела код рударског места Медвеђе, које је спадало у царске хасове у нахији Дубочици, пописан је **митрополит Макарије** с једним калуђером.[6] На једној књизи службе Св. Николе забележено је да је раније била власништво „блаженог Макарија владике Нишевског, вечна јему памет".[7] Један други запис садржи датум кога се представио „архијерej Макарије" чија се митрополија

3 Петар Костић, „Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској", *Споменик СКА LVI*, Сремски Карловци, 1922, 36, 37.

4 Радмила Тричковић, „Српска црква средином XVII века", Глас СССХХ, САНУ Београд, 1980, 97–100.

5 Исто, 100.

6 Исто, 102.

7 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд, 1905, бр. 4393.

не помиње: 6. октобра 1587. године.[8] Слажемо се са Р. Тричковић да је реч, готово сигурно, о једном те истом митрополиту тј. да је напред споменутом дефтеру пописан нишки митрополит Макарије који је умро 6. октобра 1587. године. Међутим, мислимо да је прилично дискутабилан, став Р. Тричковић да је то исти епископ Макарије који се јавља 1553. године као други ктитор при обнови Цркве св. Арханђела Михаила у селу Борач у Гружи.[9]

Неколико година касније, **епископ нишавско лесковачки Јефтимије поклонио је 1592. године књигу триод попу Вујку**.[10] У време **епископа Георгија**, у области нишавској 11. августа 1597. године довршен је један псалтир. Писан је у једној колибици у потоку код манастира светог Претече више села Горњег Матејевца.[11]

Тако су нам једини познати нишки јерарси из XVI века митрополити Матеј и Макарије и епископи Јефтимије и Георгије. Оно што је интересантно јесте то да је у једном моменту пре 1592. а после 1587. године Нишка митрополија сведена на ранг епископије. Највероватније је након смрти митрополита Макарија Нишка митрополија подељана на нишку и крушевачко-белоцркванску епископију. Наиме, током целог XVII века ове две епископије се помињу упоредо (ова друга додуше под разним називима).

Нишки епископи XVII века

Епископ нишавски Герасим помиње се 1645. године у Четворојеванђељу са праксапостолом у манастиру Хиландару где је оставио следећи запис: „Многие руке поиде, и проде на памет грешним, лето 7153. Епископ нишевски Герасим."[12] Герасим, епископ нишевски, упокојио се 21. марта 1649. године.[13]

Њега је наследио **епископ Гаврило** који се помиње у једном турском дефтеру који се односи на време од 1640. до 1655. године и у којем се каже: „Дошао је на место монаха именом Герасима, који је умро"[14]. Гаврило је платио

8 Исти, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1902, бр. 795.

9 По Тричковићки, он је био епископ „пископије Остро Брдо у кадилуку Петруш", тј. „митрополији кадилука Параћин" како се јавља у османским изворима. Сматрам да Гружа никад није могла да улази у састав било какве митрополије са седиштем у близини Параћина. Још мање је Гружа била у саставу кадилука Параћин. Радмила Тричковић, „Српска црква средином XVII века", 102.

10 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 824.

11 *Исти, Стари српски записи и натписи*, IV, Сремски Карловци 1923, бр. 6464; Душанка Бојанић, „Ниш до великог рата", у: *Историја Ниша I*, Ниш, 1983, 142.

12 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1402.

13 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 6851

14 Радмила Тричковић, „Српска црква средином XVII века", 151; Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Крагујевац, 1996, 100.

пешкеш 16. јуна 1649. године[15]. Треба водити рачуна да се негде у то време, тачније 1645. године, помиње митрополит неверника области Крушевца са нахијама Петруш, Болван и Дабочица[16]. Гаврило се није дуго задржао на трону нишког владике а то нам је познато јер је патријарх Гаврило 4. маја 1651. године дао хиротонију грачаничке цркве на чување **нишевском владици Лонгину**[17]**.**

Управо негде у то време, тачније између 1654. и 1656. године, састављен је у канцеларији Пећке патријаршије један попис адреса и титула српских епархија. По том попису у Нишку епархију су улазили кадилуци Ниш, Лесковац и Медвеђа а у Белоцркванску (односно Топличку) епархију кадилуци Беле Цркве и Крушевца[18].

Рувим је био епископ нишки бар од 1680. до 1692. године[19]. Рувим владика нишки и лесковачки је 1689. године побегао из Ниша на Цетиње, где се склонио у цетињски манастир код митрополита Висариона[20].

После пуног расапа српске цркве у време аустријског продора до Скопља и велике сеобе, Пећка патријаршија поново је отворена тек у лето 1692. године. Тада се јавља патријарх Калиник I и неколико нових митрополита, из реда преживелих свештеника. Они су добили берате у лето 1693. године, кад је патријарх Калиник I ишао у Једрене да брани манастир Патријаршије од насртаја Саколпашића. Ти напади трајали су све до укидања Пећке патријаршије, али се српска црква после велике сеобе одржала једино благодарећи беспримерном самопрегору патријарха Калиника I и већине архијереја које је он поставио.

Нишки митрополити XVIII века

На основу једног записа у манастиру Темска надлежни епарх над тим манастиром 1703. године био је **владика Анастасије**[21]**.** Није сигурно да ли је овај Анастасије столовао у Нишу или у Софији.

Први, поуздано у изворима потврђен, нишки епископ из тог времена јесте епископ Јоаникије, који је у Нишу остао до краја живота, новембра 1734. године. У међувремену, јула 1715. године биће хиротонисан за митрополита нишког.

---

15 Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 124.

16 Радмила Тричковић, „Српска црква средином XVII века", 150.

17 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 1471.

18 Душанка Бојанић, „Ниш до великог рата 1683", у: *Историја Ниша I*, Ниш, 1983, 142.

19 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 7044 и 7045.

20 Исти, *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 7165.

21 Исти, *Стари српски записи и натписи*, III, бр. 5736.

Митрополит **Јоаникије** (1709–1734)

Није утврђено када је Јоаникије постао нишки митрополит, раније се узимала 1712. година. Међутим, Јоаникије је у својству нишког епископа учествовао на Сабору у Пећи 1709. године, кад је Мојсије Петровић изабран за дабарског митрополита у Сарајеву. Епископ Јоаникије се помиње и на једном запису у Јашуњском манастиру у ком се наводи да је посетио споменути манастир 1. марта 1710. године. У првој његовој познатој белешци он саопштава да је дошао у манастир Јашуњу не јела и пића, већ цркве ради. То му је прва преокупација, друга је спољнополитичка – записује да су у то време Турци кренули на Лехе.[22] После смрти патријарха Калиника I, пред објаву рата Русији 1710. године, српску цркву поново је захватила дубока криза, у којој је већина архијереја помрла или била премештена. Митрополит Јоаникије премештен је у Темишвар, али је већ 1712. године враћен у Ниш у време патријарха Мојсија Рајовића.

У тефтерима Нишке митрополије 1. марта 1727. године у почетку бележи да је на себе узео дуг нишких грађана Димитрију Костуранину за радове на нишкој Цркви св. Николе. Крај белешке има карактеристичан опет спољнополитички завршетак: у то време скупљала се војска да иде преко мора на емир Веиза[23]. Запис у Јашуњи показује апсолутно исти рукопис којим су писани и нишки тефтери[24].

Из једног записа од кз јула 1715. године сазнајемо да је Јоаникије хиротонисан у митрополита нишког и белоцрквanског[25]. Кад је Ниш после Пожаревачког мира постао ново административно средиште Румелије, једини црквени поглавар који се на том опасном месту могао одржати несумњиво је био већ остарели митрополит Јоаникије.

Црква светог Николе под Горицом изграђена је 1722. године, „трудом и подвигом преосвештенејшаго кирију кир Јоаникија и служитељеј и архиђакон Серафион, помошчију всем христианом и руветом и трговцем и настојатељ кир Стојан..."[26]. Разни побожни варошани и варошанке прилагали су цркви књиге, неки су јој завештавали и своје винограде и њиве, па је она временом стекла имање у Горици, Винику, Матејевцу и воденицу у Власу. За живопис цркве постарао се и платио 350 гроша архимандрит Серафион. У време грађења цркве варошани су се задужили код лихвара Димитрија Костуранина, који се после помиње као Смаил-пашин терзибаша Мина од

22 Драгутин М. Ђорђевић, „Јашуњски манастир Свети Јован (1517-1967.)", *Глас Православне епархије нишке бр.1*, Ниш, 1967, 52.

23 Јован Хаџи Васиљевић, „Тефтери Нишке митрополије (од 1727–1737 год.)", *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, I, Скопље 1935, 35-36.

24 *Исто*, сл. 1. и 2.

25 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, V, Сремски Карловци, 1925, бр. 7449.

26 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 106; Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд, 1903, бр. 2402.

Костура. Вероватно је у вези са овим дугом дошло до неких тешкоћа, па је, на Сабору одржаном тим поводом 1. марта 1727. године, одговорност за његову исплату преузео сам митрополит Јоаникије. Митрополит је том приликом поставио и нове епитропе, црквене синове или кметове. Из његових тефтера види се да је било осам представника еснафа: Јања – чохаџија, Коста – таћаџија, Маноил – ћурчија, Аспра – терзија, Хаџи Павал, бакал Радосав, мумџи Степан, Марко – папуџија Воскопољац[27].

У Нишу се помиње даскал Павал, који је 1731. године обновио један стари требник за Митрополију, као и учитељ Грује, за кога је основана посебна, „Грујина кутија". У Сарајеву је 1729. године умро даскал Михаил из Ниша, па је општина део његове оставине утрошила на сахрану, као и за помен у Хиландару, Светој Тројици код Пљеваља и Житомислићу на Неретви. Јоаникије је 27. маја и 1. јуна 1734. године забележен као митрополит нишки и белоцрквански. Тада је био ангажован око обнове прокупачке цркве[28]. Наиме, његовим ангажовањем учињен је зајам од 1240 гроша код Исака Енише, херлине Ахмет пашиног, сараф баше у Нишу. Овај зајам неће бити враћен ни до 1757. године[29].

Владика Јоаникије умро је новембра 1734. године, кад је датован судски попис његове имовине, предате телалу ради продаје. Поред 15 „књига чатовни", процењених на 1.200 и два сахата са звоном, на 1.400 аспри, у оставини покојног владике нађена је изношена одећа и покућство прескромно за једног архијереја. Док су телали на бит-пазару продавали тепсије и лађене, црквени људи увелико су подмићивали пашу, ћехају, нишког војводу и све одреда, да се нишка црква и имање Митрополије не прогласе личном имовином покојног митрополита. Тек крајем 1735. године, нови нишки митрополит Георгије Поповић добио је од матејевачког заима Хусеин-бега тапију на имање у том селу, а тако и од нишког војводе Мехмед-аге Нишлије на велику башчу и њиву у Горици. Кад је све то обављено, владика Георгије заменио је признанице свога претходника на своје име, забележивши да је наследио укупно 2.460 гроша дуга. У ствари, стари владика био је ненадмашан домаћин, а већина дуга направљена је да би се после његове смрти избегла разна узапћења.

---

27 Као и у другим градовима, кметови су били дужни да се старају о јавним пословима и обавезама општине: о односима према турским властима, о свештеницима, школи и учитељу, о разним потребама саме цркве, а пре свега, о новцу који се прикупља од народа за отплату црквеног дуга. Поред ове, стално, у цркви је постојало још неколико кутија, за које је прикупљана милостиња о одређеним великим празницима. Већина ових кутија установљена је у време патријарха Калиника I: најпре пећка кутија, ради прикупљања помоћи за тешко угрожену Патријаршију, затим дечанска, па сиротињска од 1699, јерусалимска и синајска. Сиротиња је добијала црквену помоћ о Божићу и Васкрсу и, можда, на дан црквене славе, о светом Николи.

28 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, бр. 2625.

29 Тихомир Танасијевић, „Грађа за црквену историју епархије нишке", *Глас Православне епархије нишке бр. 1*, Ниш, 1971, 38

У мају 1735. године умро је и стари нишки архимандрит Серафион, потоњи прото-синђел. Погребен је уз плач и ридање многог хришћанског народа, уз опело које му је држало девет свештеника у одеждама, уз одговарајуће „учрежденије", трпезу и подушје. Протосинђел Серафион сахрањен је усред Цркве светог Николе, на чијем се подизању и живописању трудио и трошио. Преосталу своју имовину поделио је одређеним личностима и манастирима, себи за опело и четрдесетодневни помен. Нишким свештеницима за опело 2, а цркви Светог Николе 20 гроша. Патријарху Арсенију IV Јовановићу 50 гроша, што ће држати опело, а своме духовнику колико и брату Пеји, по 30. Остало је распоредио у манастире: у Пећку патријаршију 50, у Студеницу, Дечане, Раваницу и Свету Тројицу по 10, у Свети Синај и Јерусалим по 8, у Хиландар 15, у Зограф 10 гроша. Није заборавио ни попа Антонија у Цркви Преображења „у Метохора монастир", коме је оставио 15 гроша. Метеоре у Тесалији подигао је 1388. године монах Јоасаф, „отац Метеора" а син цара Симеона, Синише, полубрата цара Стефана Душана.

Већ и ово казује зашто је архимандрит Серафион био душа Нишке митрополије у времену у коме се из Ниша гледало на целу Румелију. Црква светог Николе претворена је већ 1738. године у џамију, која је у XIX веку из основа президана. Зато се може само нагађати да ли потоњи лик Светог Милоша Обилића у Горњем Матејевцу (1836) и Габровцу (1875) потиче баш из Хиландара, или је пак постојао и у старој нишкој цркви под Горицом из прве половине XVIII века. Митрополија је у Матејевцу имала имање, а управо у Горњем Матејевцу су до 1696. године живели кнез Милош и Марко-буљубаша, који су после погинули у одбрани Моровића на Босуту. Па ипак, сви трагови нису уништени. Више и од самих Турака, у кругу Нишке митрополије тога времена били су омражени разни лихвари, особито хришћани. Име првог повериоца нишког митрополита Јоаникија, односно цркве, ушло је у познату народну песму „Марко Краљевић и Мина од Костура". Марко га је убио прерушен у „црног калуђера".

Из познатих тефтера Нишке митрополије види се да су у првој половини XVIII века у дијецези митрополита нишког биле и три парохије на подручју кадилука пиротског: Црни Врх, Кална и Стрелац[30].

Митрополит **Георгије Поповић** (1735-1737)

Георгије Поповић је старовлашанин, рођен око 1701. године од оца Милоша и мајке Евфросиније. Постриžник је пећки. О његовом животу до посвећења за митрополита имамо веома мало података[31].

30 Јован Хаџи Васиљевић, „Тефтери Нишке митрополије (од 1727-1737 год.)", 48, 57, 58.

31 Слободан Костић, *Срби у румунском Банату*, Темишвар, 1940, 15.

Епископ Георгије Поповић је посвећен за епископа нишког и белоцрквanског 5. августа 1735. године. Као епископ нишки служио је до јесени 1737. године[32]. Георгије се потписао као митрополит на једној стихологији ке септембра 1736. године[33]. У Аустријско-турском рату 1737. године помагао је аустријску војску те је у јесен исте године са повлачењем аустријске војске сам напустио Ниш и прешао у Угарску[34].

Као епископ без епархије највише се бавио у Сремским Карловцима од 1737. до 1745. године[35]. Митрополит нишки и белоцрквански Георгије је 18/29. децембра 1739. године боравио у Карловцима.[36] Архиејерej нишки Георгије Поповић је 1/12. марта 1742. године купио један минеј из библиотеке архиепископије патријаршијске у Карловцу[37].

С обзиром да је епископ Георгије као наследник епархије био истовремено одговоран и за неисплаћени дуг за изградњу прокупачке цркве, то је до краја живота имао проблема због тога. То питање је 1742. године постало чак и предмет дипломатске преписке између Турске и Аустрије. Епископ Георгије је пристао да му се одбија чак и од његове личне пензије по 635 талира чиме је дуг био прилично смањен али не и потпуно исплаћен. На дан смрти епископа Георгија 1. децембра 1757. године, остало је дуга још око 3000 форинти[38].

Када је умро епископ темишварски Никола Димитријевић (1726 – 29. јун 1744. године) царица Марија Терезија је 24. фебруара 1745. године после дугих преговара за епископа темишварског одредила Георгија Поповића. Патријарх је Поповићу издао декрет 15. јуна 1745. године. Патријарха је на устоличењу заступао Исаија Антоновић, епископ арадски а банатску администрацију Krigssekretar Шубер[39].

У његово време, његовим старањем је сазидана Саборна црква у Темишвару (1745-1748) и епископски двор 1748. године. Претходни објекти исте намене изгорели су 1737. године у време епископа Николе Димитријевића. За своје време био је доста образован. Доситеј Обрадовић га представља као филозофа рационалисту[40].

У време митрополита темишварског Георгија Поповића сакован је 1750. године у Темишвару један кивот за манастир Студеницу[41]. Исте године је у Темишвару исликана и једна икона за манастир Студеницу. Митрополит

32 Исто, 15.
33 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, бр. 2676.
34 Слободан Костић, *Срби у румунском Банату*, Темишвар 1940, 15.
35 Исто, 15.
36 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, бр. 2793.
37 Исто, бр. 2377.
38 Тихомир Танасијевић, „Грађа за црквену историју епархије нишке", 38.
39 Слободан Костић, *Срби у румунском Банату*, 15.
40 Исто, 15.
41 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, бр. 2988.

Георгије је био том приликом други ктитор[42]. Следеће 1751. године октобра месеца потписан је на темплу манастира Крушедола чију израду је он сам платио[43].

Банатска администрација му је дала дозволу и за зидање школске зграде. Добио је 28. октобра 1757. године дозволу да отвори семинарију и школу за образовање свештенства[44]. Епископ Георгије је умро у Темишвару 1/12. децембра 1757. године у 6 часова изјутра[45].

Активно учешће патријарха Арсенија IV Јовановића и митрополита у аустро-турском рату 1737–1739. године, као и њихово бекство у Аустрију, српска црква платила је и овог пута највећом ценом. Припремајући се за одлучан поход 1739. године, велики везир Иваз Мехмед-паша Насрулаховић издао је берат Пећке патријаршије цариградском Грку Јоаникију Караци, који је те јесени стигао са ордијом под Београд. С новим патријархом били су и нови нишки и рашки митрополити, и они Грци. Овим је у Пећкој патријаршији започела ксенократија, која је у септембру 1766. године довела и до њеног званичног укидања.

Маја 1738. године дошао је везир Иваз Мехмед-паша у Ниш. Нишки Турци су му поднели молбу у којој су изнели „недела" нишког митрополита за време аустријског држања Ниша. Због тога су тражили да везир укине архиепископску столицу. Велики везир је на то пристао и наредио да се, на његов трошак, нишка катедрала преобрати у медресу. Ова катедрала се налазила изван предграђа, била је посвећена Св. Николи и имала је већи опсег од Цариградске патријаршије[46].

Митрополит **Неофит Паронаксиот** (1738) νεόφυτος

Нишки митрополит Неофит Паронаксиот је умро од куге, 6. октобра 1738. године, после дугог живота и управљања. Сахрањен је у манастиру Свих Светих у Букурешту[47]. Неофит је очигледно био и митрополит паронаксиоски[48] у Грчкој. Листа јерарха ове митрополије је прилично добро реконструисана и ту би могао да дође у обзир само један Неофит који је био митрополит паронаксиоски 1688. и 1689. године.

---

42 Исто, бр. 2997.

43 Исто, бр. 3000.

44 Слободан Костић, *Срби у румунском Банату*, 15-16.

45 Исто, 16.

46 По подацима Ефемериде Константина Дапонтеса из око 1780. године, издате од Е. Леграна у Паризу 1881, видети у: Радослав Перовић, „Вести о Србима у румунским летописима", *Братство књ. XXXII*, Београд, 1941, 80.

47 По подацима Ефемериде Константина Дапонтеса из око 1780. године, издате од Е. Леграна у Паризу 1881, видети у: Радослав Перовић, „Вести о Србима у румунским летописима", 80-81.

48 Реч је о митрополиту острва Наксос.

Епископ **Јевтимије** (1748)

На једном запису у манастиру Јашуњском спомиње се 1748. године епископ нишки Јевтимије[49].

Митрополит **Гаврило Николић**

Митрополит нишки Гаврило присуствовао је у Пећи, 27. јуна 1752. године хиротонисању архимандрита Пајсија Лазаревића из манастира Успења пресвете Богородице Пивске у митрополита босанског. Хиротонисање је обавио патријарх Атанасије а присуствовали су, поред митрополита Гаврила, и митрополити ваљевски Пајсије и велетовски Дионисије[50]. Већ крајем исте године, после смрти патријарха Атанасија и „мнимога (тобожњи) патријарха гаврила Михајловића", он је извадио берат за патријарха. Због тога се званично помиње као „Други Гаврил Николић", а у домаћим изворима као Гаврило III Нишки. Запамћен је као „злејши роду сербскому", „завистан бо рода нашег"; по томе што је настојао да искорени архијереје Србе и постављао Грке, „јако же ваведоша и в Болгарију всју"; што је многе архијереје помоћу власти послао у заточење, довео земљу у последње „смушчениje и разорениje", а престо под најтежи дуг. О њему се каже да је своје противнике слао у заточење везане за трбухе коња.

Ни патријарх Гаврило III није се дуго задржао на пећком престолу, јер сам каже: „Мене от престола дигосте и сверх всјех страданија моего до посљедније нишчетје приведосте"[51]. У августу 1756. године, сви архијереји су устали против њега и једногласно изабрали за патријарха београдског митрополита Викентија Стефановића Дробњака. Међутим, патријарх Викентије умро је још у Цариграду, као и његов наследник Пајсије II Грк, „но велми благ". Памћење о патријарху Гаврилу Николићу потврђује се савременим турским изворима. Дугови, које недовољно обавештени писац везује за Јоаникија Карацу, „губитеља српског народа", у ствари су започели тек пред крај првог патријарховања Гаврила Николића, и то управо у Нишкој митрополији.

Гаврило је поново постао српски патријарх 1758. године. Међутим, остао је врло кратко на трону и врло брзо га је заменио Кирил II. Тешко је прецизно рећи када се то догодило, али је Кирил вероватно био патријарх када је у Сарајеву умро митрополит дабро-босански Пајсије Лазаревић, 2. фебруара 1759. године, а сасвим сигурно када је управо Кирило II уместо

49 Драгутин М. Ђорђевић, „Јашуњски манастир Свети Јован (1517-1967.)", 52.

50 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, бр. 3022.

51 Љубомир Дурковић-Јакшић, „Покушај црквене конференције у Нишу 1761. да поврати патријарха Гаврила III на пећки престо", *Зборник Православног богословског факултета II*, Београд, 1951, 137.

њега за митрополита дабро-босанског, 21. марта 1759. године, преместио митрополита новобрдског Василија Бркића.

Међутим, изгледа да ова смена није прихваћена од значајног дела српског клера. Тако је сачуван запис попа Филипа, који је на светог Терапонта 1760. године постављен за свештеника „на Ниш, од пећког патријарха Гаврила". И Григорије Дрекаловић „от Кастриотич", „архимандрит нишке царске обитељи и трона сербскаго егзарх", потписао се тако у мају 1760, наговештавајући да је патријархом те године сматрао Гаврила Николића.

Будући да се Кирил II свирепо понашао у односу на своју паству „сабрали су се у Нишу истакнути претставници Српске цркве и предела од Ћустендила до Цетиња и од Пећи до Струмице одакле се обраћају митрополиту карловачком Павлу Ненадовићу, да им он помогне да успоставе мирно стање у цркви како би се црква и народ заштитили од турског насиља. Због тога су они молили митрополита да он са своје стране утиче на бившег патријарха Гаврила III, пошто они нису успели да га наговоре, да би се повратио на пећки престо, а кога су и цетињске владике, преко изасланика, наговарали да се поврати и обећали му подршку у раду као и помоћ Патријаршији[52]. Овој конференцији одржаној у Нишу 1761. године, који је у то време био центар српског црквеног живота под Турцима,[53] председавао је митрополит ћустендилски Серапион који се, заједно са осталим учесницима ове конференције, састао са бившим патријархом Гаврилом коме изјавише „намјерение с многим плачем и молением да примитсја с(вја)тителскаго престола паки и нас озлобленых горко да утјешит, и ниједним начином не можно јего склонити, точију отвјетствовал, да будући ја вам патриарх бих почто мене от престола дигосте... а ви что сте хотјели втораго имјети патриарха сад будите да ш ним доволно мене о сем не стужаите".[54]

Крајем новембра 1761. године, пећки патријарх Кирило II тужио је нишког митрополита Другог Гаврила да је с његовим знањем узајмио 10.000 гроша од Јоргакија Спатариса из Цариграда, кога је упропастио, јер му није вратио ни аспре. Као заштитник Спатариса, Кирило II је извадио ферман да се нишки митрополит приведе у Београд ради исплате дуга. Спатарисова потраживања употребила је Цариградска патријаршија као своје објашњење за укидање Пећке патријаршије.

На основу претходно изнетих података можемо претпоставити да је Гаврило поново постао нишки митрополит сигурно најкасније 1761. године, а можда већ 1760. године. Григорије Дрекаловић, „архимандрит патријаршески", ишао је 1763. у Видин и провео четрнаест дана у Видинској митрополији, „господину епископу ресавскому и сервинскому кир Герасиму

52 Исто, 135, 136.

53 Исто, 138.

54 Исто, 137.

с всјакоју честију причекан и удовољен". Ресава и „Сервија" источна Србија западно од Поречке реке чиниле су Пожаревачку митрополију, која је од краја XVII века стално била у саставу Београдске. Архимандрит Григорије унео је њено подручје у титулу видинског митрополита, суфрагана Цариградске патријаршије.

Стање духова пред укидање Пећке патријаршије најбоље приказују три записа архимандрита Григорија, где се овај сваки пут различито потписао. Као „архимандрит [н]ишки", он је заједно с рашким митрополитом Гаврилом Николићем дошао у Никољац код Бијелог Поља, „у време патријарха Хаџи Кајеника Второг". Том приликом посетио је попа Станислава у Пећарској, где се на зборнику Божидара Вуковића (1538) потписао: „Grigorius Arhimandritis et patriarho Servias". Овај зборник сачуван је у Нишу, што значи да је Григорије и овде био са својим старим господарем Гаврилом Николићем, кога је сматрао патријархом за разлику од „Кајеника", Каина, вероватно, зато што га је Гаврило некад поставио за нишког митрополита. Да су они тада нешто предузимали и против овог патријарха, казује његов запис на рукописном јеванђељу у дому свештеника Лазара, негде близу манастира Мили, у милешевском крају. Ту се Григорије потписао као „архимандрит пекски", а каже да је дошао „порад собранија данка архијерејскаго".

Почетком маја 1766. године, мухафизу Београда, јаничарским забитима Београда и Ниша и свим сердарима упућен је ферман да ухвате и приведу пећког патријарха Калиника, због дуга 7. јаничарском буљуку у износу од 15.800 гроша. Тако је Калиник II Грк стигао у Цариград да положи оставку пред васељенским патријархом Самуилом I Сханцерисом, који је на Порти добио ферман да се Пећка патријаршија укида, да се „никад више никоме не даје, ни на какву и ни на чију молбу". Међу митрополитима укинуте српске цркве, и у актима Цариградске патријаршије и у ферману од 14. септембра 1766. године, на првом месту је забележен нишки митрополит Гаврило. Том приликом, њему је дата само Нишка митрополија, са старим пешкешом од 4.000 акчи. Народ Нишке епархије, као и онај у Знепољу и околини Брезника, реаговао је на овај акт покушајем да бежи у Русију.

Молбу за укидање Пећке патријаршије упућене султану поднели су патријарх Калиник II и њени архијереји нишки Гаврило, београдски Јеремија Папазоглу, ужичко ваљевски Митрофан, босански Серафим, скопски Константин, самоковски Неофит и ћустендилски Гаврило[55]. Сличан акт,

55 Иван С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве*, Београд, 1879, 2-8; Сви потписани архијереји су, са изутеком босанског (сарајевског) митрополита Серафима Србина, највероватније били Грци. О томе видети: В. С. Д. (тј. Димитрије Руварац), „Дал су били Срби или Грци оних 8 митрополита што 1766. г. молише за укидање Пећке српске патријаршије", *Глас истине за 1886*, Нови Сад, 1886, 154-156, 163-165, 171-174, 179-182; Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, Београд, 1991, 442-443.

са својом оставком, патријарх Калиник II упутио је и Синоду Васељенске патријаршије, чиме је потпуно заобишао структуре цркве којој је био на челу. На основу поднете молбе, султан Мустафа III је 11. септембра 1766. године издао ферман о укидању Пећке патријаршије и припајању њених епархија Великој цркви[56].

У ферману нишког митрополита Гаврила, издатом 26. реби-ул-ахра 1180. (1. октобра 1766. године) изричито се напомиње да ће Гаврило бити: „као и досада митрополитом Ниша и осталих градова одавно нишкој митрополији подвласних као: Алаца Хисара, Лесковца, Урћупа (Прокупље), Параћина и Алексинца са окрузима њиховим и селима...“.[57] Потребно је нагласити да му је ферман поново издат али и да је он морао због тога да поново преда 4000 акчи као мири-пешкеш. Исто подручје помиње се и у ферману од 15. реби-ул-евеља 1191. (23. априла 1777. године), којим је султан Абдул Хамид потврдио поменутом митрополиту Гаврилу право да његов заступник Игњатије може да утера од раје већ годинама неплаћену миријy[58].

Неколико година раније, крајем јула 1773, митрополит Гаврило извадио је ферман да се нишки свештеник Мирча окује и засужњи у Кривој Паланци. Митрополит је оптужио нишког свештеника као бунтовника који уноси смутњу и омета га да управља над мирним и поштеним народом.

Податак о заступнику Игњатију говори да је митрополит Гаврило до 1777. године морао отићи из Ниша. Као и сваки закупник мукате, он је том приликом своју епархију продао овом Игњатију. И ово није могло дуго трајати, јер се већ 1778. године помињу нови митрополити: нишки Герасим и белоцрквански Макарије. Име нишког владике из времена Кочине крајине, коме је софијски сераскер предавао као таоце кнезове из Поморавља, није забележено. Вероватно је на место митрополита Герасима постављен ранији белоцрквански Макарије.

Митрополит **Калиник** (1752–1753)

Кад је крајем 1752. године Гаврило Николић пренео берат Патријаршије на своје име, за нишког митрополита поставио је Калиника. На захтев патријарха, већ 26. јуна 1753. године написан је берат новом митрополиту Никодиму, са образложењем да се Калиник одрекао у његову корист[59].

---

56 Димитрије Алексијевић, „Прилози за историју српске цркве”, *Весник СПЦ*, VIII, 1909, Београд, 758-759; Иван С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве*, Београд, 1879, 6-8; Ђоко Слијепчевић, „Укидање Пећке патријаршије 1766. године“, *Богословље 13*, Београд, 1938, 288.

57 Иван С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве*, 19-20.

58 Исто, 220.

59 Љиљана Чолић, *Пећка патријаршија под управом патријарха Гаврила другог (трећег)*, Крагујевац, 1998, 30-31, 62-63.

Петар Гагулић износи податак како је Калиник 1754. године убирао патријарашки прирез милостињу у околини манастира Никоља. Међутим, није у праву кад тврди да је Калиник у то време још увек био нишки митрополит јер је у то време већ био смењен.[60] Управо је овај Калиник био митрополит београдски негде од (вероватно) 1759. до после 1761. године. У запису штампане књиге Минеја, око 1759. године, забележено је да је Минеј приложен и потписан „при господину мирополиту белградскому господину хаџи кир Каллінику, ктитору нашему"[61]. Његов наследник Јеремија Папазоглу је постао београдски митрополит пре 1766. године и остао је у Београду до 1784. године[62]. Сматрамо да је у ствари Калиник остао у Београду до почетка 1765. године, када је отишао у Пећ, где је преузео патријаршијски престо док га је истовремено у Београду заменио Јеремија Папазоглу.

Дошао је на престо пећких патријарха још за живота последњег Србина на овом престолу, патријарха Василија (Бркића). Из једног записа сазнајемо да је патријарх хаџи Калиник дошао у Пећ 17. марта 1765. године[63]. Већ 25. априла исте године јеромонах Никифор, постријник манастира Дечана, приликом посете манастиру Св. Петра Коришког, близу Призрена, прокоментарисао је Калиников долазак као разлог зашто је патријарх Василије прогнан из Пећи. Са оценом ситуације настале Калиниковим доласком на пећки престо, са јеромонахом Никифором слаже се и архимандрит нишки Григорије (Дреховић-Кастриотовић), који је приликом посете манастиру Светога Николе у Подврху код Бијелог Поља, 8. августа 1765, забележио: „Велми у нужду бист' српски престоль, и ми елико могосмо послужихом езаршескомъ службомъ".[64]

Колико је патријарх Калиник био непопуларан у народу види се и из једног недатованог записа у рукопису тумачења псалтира Цетињског манастира, који се завршава речима: „Патриарху же Калїнїку секиръце по хр'бату"[65].

Никодим (1753–54)

Султанским указом од 26. јуна 1753. године Нишка митрополија је додељена монаху Никодиму док је Калиник оптужен да миријске дажбине прикупља незаконито, пошто се више не налази на положају нишког митрополита.

60 Петар Гагулић, „Прилог за историју нишке епархије", *Глас православне епархије нишке*, XVII, Ниш, 1984, 20; Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 273.

61 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 4365.

62 Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831*, Београд, 2007, 85.

63 Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 3268.

64 Исто, 3272.

65 *Исти*, *Стари српски записи и натписи*, VI, Београд, 1926, 9491.

У фебруару 1754, митрополит Никодим тужио је свога претходника да га оштећује узимајући дажбине које њему припадају. Шта се стварно догодило види се из записа самог Калиника од априла 1754, кад је дошао у Бијело Поље „поради патријархову милостињу. Тогда патријарх бист Гаврил, Сербов и Болгар патрон и предстатељ". Калиник се ту потписао као митрополит белоцрквански. Реч је о слободној трговини епархијама. Патријарх је без знања власти раздвојио једну црквену област између двојице митрополита, од којих је Калиник белоцрквански био његов човек, а нишком Никодиму преостало је да плаћа пешкеш и миријe за своју преполовљену епархију. Пошто се Никодим на ово бунио, патријарх га је збацио, рашчинио и одузео му берат. Никодим је смењен а султанским бератом од 27. октобра 1754. године на место нишког митрополита постављен је монах Игњатије.[66]

Игњатије

О митрополиту Игњатију немамо других података осим да је, већ споменутим, султанским бератом од 27. октобра 1754. године постављен за нишког митрополита.[67]

Равно годину дана касније, на Порти се појавио цариградски Грк Агоп, који је тужио **нишког митрополита Антанаса** за дуг од 23.000 гроша. Тако су се у Нишу за мање од две године променила три митрополита, од којих је сваки морао платити за берат 4.000 акчи. Али, огромни дуг митрополита Антанаса не треба мешати с том обавезом, која је износила 240 гроша.

Герасим

Герасим се помиње 1778. године као митрополит нишки док се истовремено као белоцркванский митрополит помиње Макарије.

Макарије

У једном рукопису манастира Дечана, који по Љуби Стојановићу потиче из осамнаестог века, сачуван је запис који гласи: „Макарије, милостију Божијеју митрополит Белоцркванский сьи лист пишем в село Криву Реку кир попо Огнану"[68]. Име овога митрополита помиње се у Дечанским споменицима у којима се налази списак епископа – митрополита који су посетили

66 Љиљана Чолић, *Пећка патријаршија под управом патријарха Гаврила другог (трећег)*, Крагујевац, 1998, 30-31.

67 Исто, 31.

68 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, бр. 9664.

Дечане у осамнаестом веку. Јован Хаџи Васиљевић био је мишљења да је митрополит Макарије „живео тек у другој или трећој десетини година 19 века”[69].

Овде одмах треба рећи да постоје, готово сигурно, два епископа са именом Макарије, која су ишли један за другим. Први, познат и као Топал Макарије, најпре је био митрополит Белоцрквански, а након спајања Белоцркванске и Нишке епископије (или митрополије) постао је митрополит нишко-белоцрквански.

Кад је реч о писаним изворима, најтачнији су нам датуми рукополагања свештеника из присаједињених нахија Србији 1833. године. Најстарије познато рукополагање је било 1788. године у Нишу када је Макарије рукоположио јереја Георгија Илића, који је 1836. године служио у Гложану код Свилајнца. Следећи је био јерej Радован Алексић кога је Макарије рукоположио 20. марта 1789. године у Нишу. Радован је 1836. године био свештеник у Параћину. Последњи за кога имамо податке је Сима Протић који рукоположен 6. марта 1806. године у Нишу[70].

Први следећи податак о рукополагању имамо за 9. март 1814. године када је у Нишу рукоположен Ђорђе Милосављевић[71].

Дакле, у периоду од тачно 8 година немамо ни једно (бар познато) рукополагање. Чињеница је да су крајеви у којима је 1836. године вршен попис, а који су пре пролећа 1806. године припадали Крушевачком санџаку (Крушевац, Параћин, Алексинац, Ражањ), припојени Карађорђевој Србији управо у пролеће 1806. године. За њих је од 1806. до 1813. године био надлежан београдски митрополит, а тек од тада па до 1833. године поново нишки митрополит. Међутим, српске снаге су следећих година у неколико наврата продирале до Ниша и Лесковца (рецимо 1809. и 1811. године) и том приликом се са српском војском повлачило на север и српско становништво из тих крајева. Међу њима је било и много свештеника. И после формирања кнез Милошеве Србије (нарочито након 1821. године), а и после постављања нове границе 1833. године, сваке године је по неколико свештеника бежало из Нишке епархије у слободну Србију. Међу овим свештеницима бегунцима и из времена Првог српског устанка, а и после 1815. године, има свештеника рукоположених пре 1806. и после 1814. године, али нема у међувремену. Очигледно да, уколико је уопште било рукополагања свештеника у периоду од 1806. до 1814. године, да је то пре био изузетак него правило.

Последњи за кога имамо податке је био касније познати архимадрит манастира Св. Романа Сава Петровић кога је епископ Макарије рукоположио за свештеника 22. јуна 1815. године у Нишу.

---

69 Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 298.

70 Сима Протић је 1836. године био јерej у Мутници код Параћина. число 148, лист 64.

71 Ђорђе Милосављевић је 1836. године био јерej у Модрици код Крушевца. число 198, лист 66.

Дионисије (1810–1811)

У поменику Рилског манастира из 1810. године помиње се нишки митрополит Дионисије. Исти митрополит се спомиње и у поменику из 1811. године[72].

Мелетије

Први историјски помен о митрополиту Мелетију налазимо у Томосу цариградског патријарха Кирила VI и светог синода Константинопољске патријаршије из 1815. године. У овом Томосу, говори се о спајању Митрополије нишке и Архиепископије нишавске у једну епархију, под митрополитом нишким кир Мелетијем. У Томосу се каже и да се Нишавска архиепископија укида „због несрећа које је тамо донело наше време, као и због силне навале оних неподношљивих и свима познатих напасника, да је готово сасвим опустела, те се показала немоћном и за најнужније издржавање свога поглавара". Други разлог за спајање ових двеју епископија било је „разуздано и сасвим неприлично владање Нишавског архијереја Самуила..." коме свети Синод налаже да од Нишавске архиепископије „остане сасвим удаљен и отуђен и да никакве уопште нема са њом везе ни односа ни основа за поглаварство и господарење". Због свега овога, свети Синод нашао је за сходно да ове две епископије споји и стави „под нашега у Светом Духу љубљеног брата и саслужбеника кир Мелетија" који ће носити титулу митрополита Нишког и Нишавског и егзарха Доње Мезије. Свети Синод увидевши расположење верног народа поставља на ово узвишено место ученог и моралног човека, који ће поново успоставити црквени живот и бити властан „пасти тамошње словесно стадо, спасилачки га водити путевима јеванђелске благодати, благосиљати га и свештати га и све архијерејске дужности тамо вршити, које обухвата служба његовог положаја"[73].

Митрополит Мелетије је био средњега раста, смеђе косе и браде која је већ била проседа. Када је стигао у Ниш имао је мање од педесет година. По доласку, одмах је почео да ради на поновном васпостављању црквеног живота. Интересантно је да је одмах по доласку на трон Нишке митрополије за свог протосинђела узео Доситеја Новаковића, светогорца из манастира Зографа, који је доцније постао први епископ Тимочки. Митрополит Мелетије је „нарави био благе, живота уредна, чиста, руке издашне, срца побожна, навике у свачем тачне, а особито у црквеној дужности својој"[74].

---

72 Иванка Гергова, „Ниш и Рилският манастир през XVIII и XIX векове", *Ниш и Византија*, Зборник радова III, Ниш 2004, 370.

73 Драгутин Анастасијевић, „Кроз једну збирку новијих аката цариградске патријаршије о њеним епархијама", *Богословље за 1933*, 109-123.

74 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 65.

У Ниш је стигао, вероватно, почетком јула 1815. године. Наиме, 22. јуна 1815. године још увек је Макарије II митрополит у Нишу, јер је тог дана, као што смо већ навели, рукоположио Саву Петровића у јереја. Са друге стране, знамо да је Мелетије чим је дошао у Ниш послао писмо кнезу Милошу на које је овај одговорио писмом које је послао из логора Београдске нахије 26. јула 1815. године. Прво писмо које је митрополит Мелетије најпре послао Милошу, нажалост, није остало сачувано. На основу одговора Милоша Обреновића, видимо да је писмо било пастирског и дипломатског карактера. Митрополит Мелетије саветује Милоша да прекине рат са Турцима, свестан катастрофе која ће због тога касније уследити и саветује га да је боље да дође у Ниш, састане се са Марашли Али пашом и каже му све невоље које су задесиле наш народ. Милош пристаје на разговоре, али не жели да долази у Ниш, по свему судећи из страха. Српски устаници су иначе били неповерљиви према владикама фанариотима због њихове блиске сарадње са турским властима. Стога Милош предлаже митрополиту Мелетију да Марашли Али паша пошаље свог изасланика, коме ће он рећи све проблеме, а док се то не догоди, саветује митрополита Мелетија да брине о народу: „Но ти, преосвешћени Архиепископе, који си по Божијем смотренију дошао да Нишку епархију настављаш, учиш и храниш стадо Христово... ако си прави архипастир Христова стада, потруди се за народ да срећан буде и да милост код великоможнога цара добије и да зулума у будуће у овој земљи не буде”[75]. Ово писмо из непознатог разлога није стигло до митрополита Мелетија. Ово сазнајемо из следећег писма Милоша митрополиту Мелетију од 31. јула 1815. године. Из ових писама видимо упорност и вешту дипломатију митрополита Мелетија. Он је био упоран да организује састанак Милоша са нишким Марашли Али пашом. За недељу дана, он Милошу шаље пет писама, убеђујући га да се не ради о превари и да је он „јемац, да ће свима бити добро са овим честитим везиром и Богом вам се кунем да није превара и молим вас да не сумњате, већ слободно дођите код мене да вас одведем чесистом везиру да му кажете своје муке и невоље”[76]. На ово писмо Милош му одговара да је примио његових пет писама и да види да митрополит Мелетије није примио прво писмо. Он га позива на састанак у манастир Јошаницу код Јагодине, пишући му: „И ако си истинити благожелатељ христијанскога рода, дођи да се разговоримо у недељу рано ујутру 1. августа и да поведеш са собом два везирова човека да и они чују шта ћемо казати”[77].

Последица ових разговора је била та да је већ 25. октобра 1815. године Милош Обреновић носио титулу Обер-кнеза, односно постао је врховни

75 Вукашин Петровић, Никола Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, Београд, 1884, 96-99.

76 Миленко Вукићевић, *Писма из Прве и Друге устанка*, Споменик СКА XXXVII, Београд, 1907, 147.

77 Вукашин Петровић, Никола Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, 104-105.

кнез хришћанског становништва. По свему судећи, Милош је био задовољан посредништвом митрополита Мелетија у српско-турским преговорима. У буџету Србије за 1816. годину исписана је ставка „за владику Нишевачког 3 000 гроша"[78]. Након смрти београдског митрополита Дионисија 1815. године, кназ Милош је хтео да за београдског митрополита постави Мелетија. До тога није дошло због оштрог противљења Марашли Али паше, сада већ београдског великог везира[79].

Након преговора у манастиру Јошаници митрополит Мелетије се враћа у Ниш, где наставља радове на Цркви светих Архангела, које је започео његов претходник, митрополит Макарије. Црква је завршена и освећена 1819. године. Овај догађај је за хришћанско становништво града Ниша значио много. Ниш у то време није имао ни једну цркву. Црква светог Николаја Мириликијског, претворена је у џамију после Друге сеобе Срба 1738. године. Где су нишки епископи и митрополити у међувремену служили, можемо само да нагађамо. При новој цркви, митрополит Мелетије уз помоћ и сарадњу грчих, цинцарских и српских трговаца, оснива 1820. године грчку школу, која ће постојати до 1830. године. У овој школи поред грчке учила се и словенска писменост, а први учитељ је био Никола Кратовалија Георгијевић. И пре тога, вероватно одмах након свог доласка, митрополит Мелетије се залагао да полуписмене свештенике и ђаке научи словенској писмености, па је за то одредио писмене нишке свештенике, које је ту затекао. Учитељ Таса у својим мемоарима ће двадесет година касније записати: „Првих деценија XIX века у Нишу нити је било какве основне школе, нити је уопште било какве школске зграде. Владика Мелетије нареди поповима да децу уче словенској писмености. Од тада код некога попа Цветка било је неколико ђака које је он подучавао, а они су му плаћали по два гроша месечно. Сем њега, око себе је купио ђаке и ђакон Григорије у кући некога Милоша. Ђакон Григорије је доцније постао нишким владиком"[80].

Године 1814. у Одеси Грци оснивају тајну револуционарну организацију Φιλική Εταιρεία, која је имала за циљ ослобођење балканских народа од турског ропства и обнову Византијског царства. Припреме за устанак у Грчкој су трајале дуго. Он је напокон почео у манастиру Велика Лавра на планини Хелмос 25. марта 1821, када је митрополит патарски Германос благословио устаничку заставу и устанике, па је устанак у следећа три месеца

78 Димитрије Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године књ. I*, Београд, 1903, 67.

79 Бартол Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд, 2001, 99

80 Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у Јужним српским областима у XIX веку*, Београд, 1928, 13.

захватио цели Пелопонез, добар део континенталне Грчке и многа Грчка острва. Φιλική Εταιρεία је изазвала одушевљење европског духовног и јавног мишљења.

Упркос својој мировној политици у односу према турским властима, многи историчари сматрају да је митрополит Мелетије био главни човек Φιλική Εταιρεία у нишком крају. Порта је ипак страховала да се и Срби не дигну на устанак, знајући да су многи српски емигранти и Карађорђеве присталице припадали покрету Φιλική Εταιρεία. И на самог кнеза Милоша пала је сумња фебруара 1821. године, када је приликом тајног преласа код Адакале ухваћен Аристид, један од апостола Φιλική Εταιρεία, који је носио Милошу писма од грофа Ипсилантија у којима га позива на заједничку борбу против Турака. Абдурахман паша, послао је сва одузета документа у Цариград, а Аристид је погубљен. Турци су већ три дана после погубљења цариградског патријарха Кирила V послали у Ниш 5 000 војника на челу са Хусеин пашом Гаваназоглуом. Војска је преко Солуна у Ниш стигла на Духове 29. маја 1821. године. По доласку он је преузео власт и постао нови мухафиз Ниша. Одмах је почео да улива страх у становништво. Најпре је наредио да се посече његов претходник Али паша и да се ухапсе виђеније Нишлије, између осталих и митрополит Мелетије и још два свештеника, прота Стојан и свештеник Ђорђе. Поред њих, ухапшено је и око 200 људи из Ниша и околине[81]. Стрепећи од потенцијалног напада на Србију, кназ Милош шаље у Ниш Хусеин паши своја два изасланика да поздраве пашу у његово име и предају му дарове које му је Милош послао. Паша је поручио Милошу да се не боји и да турска војска неће напасти Србију. Након посете паши, делегација је отишла у затвор да посети и митрополита Мелетија и пренесе му поздраве од Милоша. Митрополит Мелетије је овом приликом послао кнезу Милошу пар чарапа уз поздраве. Касније ће они посведочити, а М. Ђ. Милићевић записати, да су турски чувари који су чували митрополита Мелетија молили делегате да убеде владику да побегне уз њихову помоћ. Када су они то покушали, митрополит је одговорио: „Нећу такво нешто чинити! Боље да страдам ја један, него да многи народ због мојега бекства пострада”[82]. Егзекуција митрополита Мелетија, проте Стојана и свештеника Ђорђа, извршена је већ трећег дана Духова 31. маја 1821. године на нишавском мосту, са супротне стране тврђавске Стамбол-капије. Опис њиховог страдања забележен четрдесет година касније, на основу сведочанства очевидаца, остао је сачуван код М. Милићевића. Он бележи да су митрополит Мелетије, прота Стојан, свештеник Ђорђе и угледне Нишлије Младен, Голуб и Радисав

81 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 65.

82 Милан Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскоја народа новијеја доба*, Београд, 1888, 443-446.

изведени на нишки мост, где је већ било подигнуто шест вешала. „Владика је ишао напред; за њим прота Стојан, па за протом она четворица. Сви беху ведри, мирни, озбиљни, као да иду на какву црквену свечаност. Владика узе свој конопац, прекрсти се, три пута га благослови па, наденувши сам себи замку на врат, рече: Сад, синци, вуците! За тренут ока, владика мученик беше високо у ваздуху! И сви остали тако мирно одоше за својим владиком и умреше тако спокојно, тако јуначки да извршник те крваве пресуде рече: Јазук што нису муслимани"[83].

Након погубљења, остали народ који је био заробљен је пуштен, а Хусен паша је поднео следећи кратак писмени извештај Марашли Али паши у Београд:[84]

> „Његовој племенитости срећном, милостивом брату ми најцењенијем, најпоштованијем Господину везиру и муширу . Пређашњи мухафиз Ниша Али паша, не хотећи да мирује, начинио је савез са нишким митрополитом па је потајно ноћу одржавао састанке и кројио планове да, сачувај Боже, истреби народ муслимански у Нишу и на тај начин да високој царској влади и вечном царству натури на врат једну велику бригу. Пошто сам најсвесније испитао ствар, погубљени су поменути паша, речени митрополит, двојица свештеника и два ћаифа, који су сви били утицајни људи у вароши. Пошто су због тога погубљени, њихова тела, што су у зло била огрезла, склоњена су са лица земље. Одсечена глава поменутог паше послата је на врело правде (у Цариград).
>
> Интерес посла захтева да мојој маленкости изволите послати једну бујурулдију како је ваше везирство уобичајило давати мутеселимлук градским чуварима и једну бујурулдију ајанску, оставивши места непопуњена за имена.
>
> Даље што се тиче овога краја користим прилику да вас известим да се неће пропустити ништа да се учини што буде потребно у пуној оданости и искрености према вама. Од Бога се надам да ће ваш слуга Мустафа бег, многоцењени мухурдар, ако то ви зажелите, моћи да вас о свему обавести више но што је у овом мом писму казано. У сваком случају жеља би ми била да преписку наставимо и покорна молба да ме штедро помажете чиме ћете ме особито обавезати.
>
> 25. шевала хицријске 1236. године"[85].

---

83 Исто, 445- 446.

84 Међу документима које су изгорели у Народној библиотеци у Београду приликом бомбардовања 6. априла 1941. године, налазило се у оригиналу писмо Хусеин паше Марашли Али паши. Г. Елезовић, је објавио факсимил и превод овог писма у листу *Политика* број 8079, од 2. новембра 1930. године.

85 15. јула 1821. године по јулијанском календару.

Из овога писма не виде се имена оних који су погубљени, али се види да их је обешено пет, што се не слаже са претходним описом М. Ђ. Милићевића. Према писму Хусеин паше, обешено је само пет хришћанина, док је шести погубљени Турчин. Пошто је Милићевић по предању и казивању забележио за сада се мора узети као тачнији овај поверљиви извештај Хусеин паше. Но, како Милићевић набраја имена тројице грађана који су погубљени, а Хусеин паша помиње само двојицу, не можемо знати који од горе именованих треба да изостане. Што се тиче свештеника, подаци се у свему слажу.

Митрополит Мелетије Мученик и остали пострадали са њим, висили су на вешалима три дана. Након тога, турске власти су допустиле породицама да свако свога скине и укопа. Владику Мелетија сахранили су преживели нишки свештеници у посебном гробу, а остали су сахрањени у својим породичним гробницама. Доцније су кости митрополита Мелетија извађене из гроба, и чуване су у кивоту у малој Саборној цркви, да би касније биле положене у гроб митрополита Григорија иза олтара мале Саборне цркве светих Архангела. На надгробној плочи митрополита Григорија нема никаквог помена о томе. Иза митрополита Мелетија, остао је један Служебник већег формата.[86]

Владика нишки Доситеј Васић освештао је 29. децембра 1913. године, поводом прославе 1600 година од доношења Миланског едикта, споменик који је подигнут на месту страдања митрополита Мелетија и осталих са њим пострадалих. Интересантно је да су на споменику исписана имена шесторице обешених. За време Првог светског рата Бугари су у почетку мислили да су то њихови људи пали као српске жртве, па су чак мењали и натпис на споменику. Споменик је 1959. године, због изградње кеја на Нишави, премештен у нишку тврђаву, одакле је поново враћен на кеј 11. јануара 1990. године, где се и данас налази.

Као што смо видели, последње рукоположење које је извршио митрополит Макарије II било је 22. јуна 1815. године. Кад се Марашли Али паша 1815. године налазио са својим јединицима у Ћуприји, са њим је био и новопостављени нишки митрополит Мелетије.

Данило

Мелетија је наследио један од, у српском народу, најомраженијих митрополита Фанариота Данило који је најпре био митрополит Ужичко-ваљевски и Шабачки. Као митрополит Ужичко-ваљевски познат је у нашој историографији као Данило II.

86 Петар Гагулић, „Вешала на Нишави 1821", *Глас православне епархије нишке 2–3*, 1971, Ниш, 41.

Рана прошлост митрополита Данила је слабо позната. Био је пореклом Грк из Румелије. Стојан Новаковић, позивајући се на казивање Вука Караџића, тврди да је Данило био свештеник из Румелије, пустолов који се као крџалија 1807. године придружио дакалском заповеднику Реџеп-аги и чак био заповедник једне формације њихових пандура. За његов избор за ужичко-ваљевског владику, након слома Првог српског устанка заузимао се управо адакалски заповедник Реџеп ага[87]. Пре доласка на чело Ужичко-ваљевске митрополије Данило је живео животом који најмање доликује монаху, а тако се понашао и касније. Одмах пошто је 1814. године приспео у епархију тражио је од пострадалог и осиромашеног народа чак и димницу од 1804. до 1814. године.[88] Његово глобљење народа је поменуто и у писму устаничких првака и свештенства на челу са Милошем Обреновићем васељенском патријарху од 27. септембра 1815. године.[89] Потпуно ослоњен на турске власти, Данило је епархију напустио по избијању Другог српског устанка. Позивајући се на претходне истраживаче, Атанасије М. Поповић наводи да се Данило, чак, „у Ваљеву затворио у шанац са Турцима, да се бије са рајом, а одатле потом пребегао у Босну"[90]. Сима Милутиновић Сарајлија је на основу података добијених од Даниловог писара, детаљно описао његову улогу у епархији и одлазак из ње. По његовој тврдњи, владика Данило, којег су Турци звали Дели Папаз (махнити поп или луди поп) нашао се са Турцима у опкољеном Ваљеву, носећи са собом најмање пет стотина кеса новца, сакупљених глобљењем „духовенства с реда свега". Његов писар упозорио га је да су се Срби опет дигли на устанак, али да ће због свог понашања од устаника он страдати пре Турака, како никад било није, ако не пређе у своје стадо, нађе новог вођу и преда му сав новац за набавку оружја и барута. Верујући да ће Турци брзо победити устанике, Данило је то одбио и придружио се Турцима у ваљевском шанцу, док су његови придворни калуђери Герасим студенички и Филимон благовештенски, пребегли устаницима. Његов писар, коме Сарајлија не помиње име, безбедно је превео Данила до Зворника, и од њега примио четворомесечну плату од 200 гроша. Сав остали новац Данило је понео са собом.

О томе како се Данило понашао у епархији, говори и Окружница васељенског патријарха Калиника VI од 2. септембра 1816. године, послата како у саму Ужичко-ваљевску епископију тако и свим осталим епископима.

---

87 Вук Караџић, „Географско-статистическо описаније Србије", *Даница*, бр. 1, 1827, Нови Сад, 174-175; Стојан Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у европској Турској*, Београд, 1895, 25.

88 Јован Нешковић, *Беседе говорене епископом ужичким Јоаникијем*, Београд, 1868, 323-328.

89 Никола Љ. Митровић, *Мелентије Никшић, епископ шабачки*, Београд, 1910, 86.

90 Атанасије М. Поповић, *Поменик Шабачко-ваљевске епархије*, Београд, 1940, 21; Јован Нешковић, *Беседе говорене епископом ужичким Јоаникијем*, 327-328.

У тој окружници се истиче да је, посредством бившег патријарха Григорија VI, Данило изразио покајање због својих поступака, и да је стога, молио милост Велике цркве, али да је, због величине његових преступа, пун опрост био немогућ. Стога му је, за љубав Његове Светости бившег патријарха, строго прогонство у манастиру Метеори замењено боравком у Светој Гори, где му је, као простом монаху, дозвољена причест, и дато му мало месечно благодејање, уз могућност да, уколико се његово покајање покаже као искрено, и ове мере једног дана буду додатно ублажене.[91]

То се и десило, после пет година, када му је августа 1821. године додељена Нишка митрополија.[92]

Међутим, на овој дужности се није дуго задржао и негде у јесен 1822. године пребегао је у Аустрију.[93]

Венедикт

Венедикт се први пут помиње, у изворима 14. октобра 1823. године када је у Нишу рукоположио у презвитера Живадина Милојковића,[94] а последњи пут се помиње 24. марта 1824. године када је у Лесковцу рукоположио у презвитера Милована Протића[95].

Иначе, за епископа Венедикта, епископ Сава наводи само да је дошао на место нишког епископа након убиства Мелетија 1821. године[96].

Јосиф епископ нишки

О епископу Јосифу епископ Сава наводи само следеће: После митрополита нишког Данила (1821), а пре митрополита Григорија (1837-1842), помиње се митрополит нишки Јосиф[97].

---

91 Димитрије Алексијевић, „Прилози за историју српске цркве“, *Весник СПЦ*, III, 1910, Београд, 305.

92 Димитрије Алексијевић, „Прилози за историју српске цркве“, 306; Христо Карамандуковь, „Общъ прѣгледъ на борбите въ Моравско за освобождение”, *Празник на моравскитѣ апостоли*, София, 1918, 9; Радослав Грујић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд, 1993, 167; Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 161.

93 Архив Србије – Књажева Канцеларија XXXI – 241, Нишки владика намерава да се склони у Аустрију; Архив Србије – Књажева Канцеларија XXXI – 242, Нишки владика жалио се цариградском патријарху да свештенство његове епархије много страда од Турака; Архив Србије – Књажева Канцеларија XXXI – 243, Нишки владика прешао у Аустрију.

94 Живадин ће 1836. године бити свештеник у Алексинцу. число 64, лист 78.

95 Милован ће 1836. године бити протојереј у Крушевцу. число 194, лист 65.

96 Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 65.

97 *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд, 1993, 167; Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 259.

Јосиф је сигурно био нишки митрополит 25. марта 1825. године, јер је тог дана у Лесковцу рукоположио у презвитера Василија Павловића.[98] Јосиф ће остати нишки митрополит бар до 28. априла 1830. године када је у Нишу, рукоположио у презвитера Милоја Јовановића.[99]

Григорије

Григорије је био родом из Кожине у трнском округу у Бугарској.[100] Био је постриженик Рилског манастира. Премда постоје претпоставке да је дошао у Ниш као ђакон још 1819. године, вероватније је да је у град на Нишави дошао тек 1825. године као ђакон и учитељ.[101]

У Ниш је, као митрополит, стигао између 28. априла 1830. и 24. августа 1830. године, када је у Нишу рукоположио Матеју Бранковића у свештеника.[102]

У време када је он био нишки митрополит присаједињено је 6 јужних нахија кнеж Милошевој Србији. Том приликом је Нишка митрополија остала без крушевачке, параћинске, ражањске и алексиначке нахије. Причало се да је кнеж Милош звао владику Григорија да пређе у Алексинац па да му да епархију већу од нишке али је овај то одбио задовољивши се даром од 1000 дуката које му је послао кнеж.[103]

Његов највећи допринос свакако је била просвета, премда је био и велики фанатик грчки. Ова „фанатичност" огледала се у његовој борби против новог система образовања који је дошао из слободне Србије. Наиме, митрополит Григорије је већ као ђакон, како смо видели, био учитељ у Нишу. Ова школа 1830. године бројала је око педесет ученика. Ђаци су се учили писмености из богослужбених књига: Часослова и Псалтира, а именом знани учитељи поред ђакона Григорија били су поп Цветко, поп Васко, поп Петар и поп Мита. Наставни језик је био словенски, односно славеносербски. Развитак школског система у ослобођеним крајевима Србије тридесетих година, одразио се у великој мери и на просветне прилике у Јужној Србији. У то време, сада као митрополит, Григорије је био на челу свих црквеношколских општина у Нишкој митрополији. Он је постављао учитеље, вршио надзор над њима и одређивао из којих књига ће се ђаци учити писмености. Митрополит Григорије ипак није желео да спроводи политику јелинизације

98 Василије ће 1836. године бити свештеник у Кожетину. число 211, лист 66.

99 Милоје је 1836. године био свештеник у Ботурићу у Левчу, у Шумадији. число 215, лист 66.

100 Натпис на митрополитовом гробу. Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 33.

101 Иванка Гергова, „Нишки митрополити, почитани като светци в България", *Ниш и Византија*, Зборник радова II, Ниш, 2004, 379.

102 Матеја је 1836. године био свештеник у Радошевцу код Ћићевца.

103 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 33-34.

већ је једноставно желео да задржи школски систем који је он сматрао једним ваљаним. Први нишки учитељ „новог метода" који је послат из Србије од кнеза Милоша, био је његов писар Спиридон Јовановић. Митрополит Григорије био је неповерљив према њему, па је шест месеци испитивао његово знање пре него што је добио постављење. Када га је напокон добио, услов је био да се држи дотадашњег манастирског система образовања. Из овог периода забележена је једна анегдота. Као добар појац, Спиридон Јовановић је певао за певницом у Цркви, али новим карловачким напевом. То, али и увођење неких „новотарија" је изазвало оштре реакције нишких свештеника. Ј. Хаџи-Васиљевић је записао да када је митрополит Григорије на богослужењу чуо Спиридоново појање, праснуо у смех и назвао његово појање сељачким. Што због тога, што због честих сукоба са митрополитом Григоријем, Спиридон Јовановић је 1838. године добио отказ, да би се 1840. године на интервенцију кнеза Михаила поново вратио у Ниш. Б. Ловрић је записао да је после повратка Спиридона његов однос са митрополитом Григоријем био добар. Заједно су уз помоћ нишких трговаца и занатлија купили кућу и формирали школски фонд у износу од 1000 дуката. Без обзира на оштро противљење новом систему образовања, митрополит Григорије никада није бранио учење словенског језика. Чак је био и велики љубитељ српске народне књижевности, нарочито Доситеја Обрадовића. У прилог овоме навешћемо и то да је 1836. године, био претплатник на његова дела „Ижица", „Мезимац" и „Христоитије".

За време свог архипастировања, записао је у Пентикостару мале саборне Цркве светих Архангела, штампаног у Москви 1782. године, четири важна догађаја која су се догодила у периоду од 1838. до 1841. године.

Исмет паша је 1838. године наредио а владика Григорије благословио да свештеници морају да носе камилавке а монаси капе „тенџерлије". Из његових поменутих бележака сазнајемо и да је у Нишкој митрополији спровео акт који је добио од патријаршије Велике Цркве (Цариграда), у коме стоји да је анатема свако ко пазари у недељу и да се пазарни дан помери за понедељак.[104].

Григорије је, међу другим, рукоположио и два касније позната свештеника. Први је био нишки учитељ Никола Кратовалија Георгијевић, кога је у Ниш за учитеља довео још митрополит Мелетије. Рукоположен је 1835. године, а исте године под покровитељством митрополита Григорија у Књажеско-сербској типографији у Београду штампан је његов рукопис на црквенословенском језику „Страстие Христово". Други је био „син нишког свештеника Марјана и Ангелине", Јован Поповић, каснији Иконом, отац проте Петра Икономовића. Рукоположен је за ђакона 15, а за свештеника 16. фебруара 1842. године.

104 Григоријев записао у Пентикостару мале саборне Цркве светих Архангела штампаном у Москви 1782; Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 34.

Период његовог владичанствовања у Нишкој митрополији остао је упамћен и по великом броју цркава и манастира који су обновљени или изнова подигнути. По налогу митрополита Григорија 1837. године позлаћен је иконостас и архијерејски трон у старој саборној Цркви св. Арханђела[105]. Сама црква је 1839. године проширена. Том приликом дограђени су тремови са јужне, северне и западне стране, дограђена је кровна конструкција и срушен је високи зид који је заклањао Цркву од очију Турака. Тада је постављен и иконостас са 72 иконе, који је направљен 1815. године у време митрополита Макарија (1812- 1815), како пише на икони светих Архангела у доњем делу иконостаса. Црква је по други пут освећена 6. октобра 1839. године. Ову Цркву и митрополита Григорија је посетио 17. фебруара 1840. године кнез Михаило Обреновић са својом мајком кнегињом Љубицом по повратку из Цариграда.

Цркву Габровачког манастира осветио је 1. септембра 1837. године. Године 1838. завршио је обнову манастира Светог Јована Крститеља у Горњем Матејевцу и подигао нову манастирску цркву. Исте године подигнуте су и Црква вазнесења Господњег у Горњем Матејевцу, Светих архангела у Доњем Матејевцу, Успења пресвете Богородице у Гркињи, Вазнесења Господњег у Крчимиру, Светог Николаја мириликијског у Каменици. Јуна 1838. године поново је освећена лесковачка црква оцаклија, посвећена Рођењу пресвете Богородице и обновљена Црква свете Тројице у Бабичком. Године 1839, подигнуте су цркве у Доњем Међурову посвећене Пресветој Богородици и у Миљковцу, посвећена Успењу пресвете Богомајке, која је освећена на Видовдан 28. јуна.

Интересантно је да се у његово време помиње и Црква светог Николаја Мириликијског која је од 1738. године била џамија. У једном Требнику, који је чуван у Народној библиотеци у Београду, записано је да је он обновљен месеца јануара 1840. године у Цркви светог Николе у Нишу. Сачувано је сведочанство из других извора да је она била место преписивања богослужбених књига све до краја XIX века, али није баш најјасније где се 1840. године ово могло догодити, када Црква светог Николаја није постојала.

У време митрополита Григорија у два наврата 1838. и 1842. године у Нишу је владала епидемија колере. У напред поменутом запису, архиепископ Григорије је записао да због чуме „брат брата не могаше чувати ни сахранити. Сви попови нишки отишли су из града, а мртве сарањују они што су чуму преболели, па је се нису бојали по други пут. Хиландарски јеромонах Виктор, који је у Цариграду био прележао ту болест, опевао је мртве, и тад стече силне паре". Колера је односила по стотинак живота дневно. Читаве породице су умирале. Деда Виктор Чолаковић Хиландарац, потоњи владика нишки, био је у то време духовник хиландарског метоха у Нишу. Као имун

105 Иванка Гергова, „Нишки митрополити, почитани като светци в България", 379.

на колеру, обилазио је болеснике који су читаво своје имање давали деда Виктору да га проследи манастиру Хиландару. Тако је деда Виктор постао један од највећих приложника манастира Хиландара.

Четврти запис митрополита Григорија говори о Нишкој буни из 1841. године. У Пентикостару пише да су због народног устанка Турци попалили и поробили сву нишку нахију. Устанак је избио у Томину недељу 1841. године у Каменици. Због неорганизованости устанак је брзо угушен, а Турци су у одмазди опљачкали и запалили 224 села. Тада је преко 11 000 људи је побегло у Србију.

Интересантно је да већина историчара наводи да је митрополит Григорије из страха од одмазде због устанка побегао у Цариград, где је и умро. Тако, на пример, и епископ Сава наводи да се, када је избио устанак 5/6. априла 1841. године у појединим пределима Нишке епархије, Григорије уплашио могућих последица и избегао у Цариград[106]. Ипак, тадашњи извори наводе да је митрополит Григорије остао на катедри архијереја нишких до своје смрти 18. октобра 1842. године. Где је био тачно у време устанка и шта се са њим у то време догађало, можемо само да нагађамо. Постоје нека мишљења да је у време устанка био у манастиру Светог Јована Крститеља у Горњем Матејевцу и да није био активни учесник устанка.

Григорије је умро 18. октобра 1842. године и укопан је код старе нишке цркве северно од олтара[107]. У његов гроб 1845. године биће положене свете мошти његовог духовног оца митрополита Мелетија Мученика.

Венедикт

По епископу Сави, Венедикт је био епископ нишки од 1842. до 1845. године[108]. Као што ћемо даље видети, ово је углавном тачно. Венедикт је био нишки митрополит од краја 1842. или почетка 1843. године, као што наводи Т. Станковић,[109] па до априла 1845. године.

Венедикт је био „учеван, законито школован". Био је родом из Истанбула, тачније из Фенера. Са собом је у Ниш довео и свог брата Димитрија. Од учитеља Спиридона је научио да чита и пише српски. Свог брата је оженио ћерком кир Косте Тодоровића. Коста је био један од најугледнијих и најбогатијих Нишлија свога времена. Због заузимања за прост народ постао је легендарна личност. Био је ктитор манастира Габровца у близини Ниша.[110]

106 Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 142.

107 Натпис на митрополитовом гробу. Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 34.

108 Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 65.

109 Тодор П. Станковић, „Нишки владика Венедикт 1843–1845", *Глас Епархије Нишке*, год. V, св. 11, Ниш 1909, 309.

110 Јован Х. Васиљевић, „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год.", *Годишњица Николе Чупића књ. XXXV*, Београд, 1923, 125–126.

Митрополит Венедикт је саопштио угледним Нишлијама да ће упутити захтев у Истанбул да се дозволи постављање, ако не звона а оно бар клепала на цркви. Пошто је добио ферман он је и поставио клепало „да чука кад је црквено време да се зна". Први пут је клепало у Нишу 19. децембра 1843. године. Турски грађани су протествовали због тога чак су изјавили паши да ће они сами скинути клепало. Паша им је најстрожије забранио да било шта покушавају. Забранио им је да и поред цркве пролазе[111]. На петнаестак дана пред Ускрс 1844. године Осман Жабота, са неколико Турака, побуни Арнауте да ударе на варош, скину клепало и цркву поруше и упале. Чувши то, митрополит је изјавио паши да ће радити по црквеним канонима и да ће клепало да користи целу недељу и ноћу и дању а да ако се нешто деси да ће паша бити крив. Паша је на то распоредио у сваку улици око цркве по једну чету војника а у цркву пред црквена врата постављена су два шиљбока (вода). Турци нису смели ни близу цркве да приђу, а камоли шта да ураде. На Паску се у цркви скупило пуно народа. Чак је и литија први пут прошла кроз варош, око Арнаут пазара, наравно уз пратњу војске. Када се митрополит вратио у цркву и кад је почео да чита еванђеље, у цркву је ушао паша са миралајом да честитају празник владици. Видећи пашу, присутни турски војници из обезбеђења се растрче да га дочекају, а народ мислећи да нападају Арнаути, успаничи се па у општој паници је било доста и повређених људи. Владика је побегао кроз прозор. Убрзо се све разјаснило да је служба завршена у миру и реду. Интересантно је да је М. Милићевић забележио овај догађај тако да испада да је до напада Арнаута стварно дошло, али то није тачно. Већина аутора је касније преузела овај Милићевићев податак па је у српску историографију ова забуна ушла као стварни напад Арнаута. У сваком случају, од тада на сваки хришћански празник војне патроле су чувале град све до његовог ослобођења 1878. године[112].

У то време свештеници у Нишу су били врло неуредни у вршењу службе. Нису се држали правила и вршили су службу кад би се сетили. Бавили су се и другим пословима. Тако је грчки поп Петра био терзија, поп Ђорђе кожарски трговац, поп Цина механџија, поп Наун Кир Костин писар и

111 Клепало је први пут клепало 19. децембра 1843. а не 19. децембра 1841. године као што пише у: *Нишки епископи*, Глас Црквени календар са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 222–23. И М. Милићевића наводи да се то десило за време владике Венедикта. Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 34.

112 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 34; Тодор П. Станковић, „Нишки владика Венедикт 1843–1845", 310; Јован Х. Васиљевић, „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год.", 126–127. Датовање Петра Станковића је нетачно је 1847. године; када он ставља ова догађања, Венедикт већ две године није ни био у Нишу. Милићевић је у праву да се ово догодило 1844. године, али је клепало постављено децембра претходне 1843. године.

калпакчијски субаша. Што је још горе, неки свештеници су и бајали и на чудан начин лечили људе. Свештеник Ђорђе гркински је носио плоче коња св. Ђорђа, прао их у води и давао болесницима да оздраве. Митрополит је одмах по доласку почео да заводи ред. Све попове који су бајали и неовлашћено лечили болеснике најстрожије је казнио, а свима је забранио да се баве било чиме другим осим да савесно служе цркви. Забранио им је и да без разлога „скитају" по чаршији. Када је казнио затвором поп Наума због нерада, жестоко се посвађао са Кир Костом чији је Наум био писар. Због тога се Коста удружио са још неким незадовољним Србима[113] и почео да упућује жалбе на митролита у Истанбул турским властима. Такође су и неки нишки Турци тајно упутили тужбу против владике. Крајем марта 1845. године стигло је обавештење преко нишког паше да је митрополит позван у Истанбул а да је за новог нишког владику постављен Никифор. Последње недеље боравка у Нишу, 1. априла 1845. године, након службе Венедикт се свечано опростио од народа који је огромном већином жалио за својим владиком. Оставио је лепе успомене за собом. Отварао је школе, помагао сиротињу, није дозвољавао потурчавање, уредио цркву, средио порту око митрополијске цркве[114].

Из писма српског капућехаје из Цариграда попечитељу иностраних дела, од 2. априла 1845. године, сазнајемо да је Порта кривила Венедикта да је био у споразуму са српским правитељством за прве владе књаза Михаила, а Турцима је било познато и да му је књаз Милош Обреновић саградио кућу у Нишу тј. зграду Митрополије[115].

Венедикт, за разлику од других нишких митрополита Грка, није имао ништа против српских књига па је тако добио на дар књиге од књаза Александра Карађорђевића намењене сиромашним ђацима у Нишу. Због својих добрих односа са српском владом није био у добрим односима са турским властима[116].

Владика је напустио Ниш, у понедељак, 2. априла 1845. године[117]. Већ споменути капућехаја је 14. априла 1845. године известио попечитеља да је Порта „и без знања патријарха сменила нишког владику и већ другог на

113 По Петру Станковићу били су то: Мијалче јорганџија, Мита абациј а. Петар башкалфа, Јова Гајгин, Чолак Миленко, Стоилко кијанче, Мита старосирење и неки од попова на челу Наумом. Јован Х. Васиљевић, „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год.", 128.

114 Јован Х. Васиљевић, „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год.", 128–129.

115 Ђорђе Игњатовић, „Просветне и културне прилике", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 320.

116 Исто, 320

117 Тодор П. Станковић, *Нишки владика Венедикт 1843–1845*, 310.

његово место поставила". Коначно, 14. или 19. новембра 1846. године (у изворима се јављају оба датума) Венедикт је наименован за владику у Видину. Пре одласка из Цариграда, Венедикт је посетио капућехају и преко њега поздравио попечитеља иностраних дела Илију Гарашанина[118]. Са места видинског митрополита повукао се 1852. године[119].

Никифор

Никифор је дошао на место прогнаног Венедикта. Био је то стар и добар човек. Није се дуго задржао у Нишу. Пошао је у Истанбул крајем 1847. године па се на путу разболео и умро у Пловдиву, по П. Т. Станковићу 7. децембра 1847. године,[120] а по М. Ђ. Милићевићу на Велики петак 1848. године[121].

Митрополит нишки Никифор помиње се, по П. Гагулићу, 1842. године у натпису изнад портала храма Вазнесења Господњег (15. мај) у Горњем Матејевцу код Ниша. Из натписа сазнајемо: „Год. 1841. Турци запалише село и оскрнавише цркву; поново је освећена 1842. год. од Архијереја Никифора"[122]. Овај податак никако не може бити тачан јер је Никифор постављен за нишког владику априла 1845. године. Или је на самом натпису погрешна година или је, што је вероватније, Гагулић погрешно прочитао.

Јоаникије

Уместо Никифора дошао је на место нишког митрополита 1848. године Јоаникије. Јоаникије је 1856. године освештао темеље нове нишке цркве. Отерале су га 1858. године спахије јер је активно помагао народу у укидању спахијских „господарлука".[123] Наиме, био је оптужен „да пише молбе хришћанима и да им даје новац за пут и шаље их у Цариград да се жале турским властима противу Турака у Србији на глобе којим их терете..."[124].

У литератури се спомиње да је митрополит Јоаникије освештао цркву у селу Печењевце 1844. године,[125] што је, наравно, немогуће, јер је он у Ниш дошао тек 1848. године.

---

118 Ђорђе Игњатовић, „Просветне и културне прилике", 320.

119 Γερμανός, μιτρ. Σάρδεων. Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας από της Αλώσεως και εξής. – Θρακικά, 8, 1937, 134.

120 Тодор П. Станковић, „Нишки владика Венедикт 1843–1845", 311.

121 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 34.

122 Петар Гагулић, „Неки записи и натписи у црквама на територији Епархије нишке", *Православна мисао*, X, Београд, 1967, 140.

123 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 34–35.

124 Петар Гагулић, „Неки записи на територији Нишке епархије", *Православна мисао*, 12 Београд, 1969, 116.

125 Тихомир Танасијевић, „Грађа за црквену историју епархије нишке", *Глас Православне епархије нишке* 4/1971, Ниш, 1971, 25

Калиник

Јоаникија је заменио Калиник који је постављен за нишког владику 1858. године, али се задржао у Истанбулу још целу годину по постављењу[126]. Велики везир Кибраили Мехмед паша је 1860. године боравио у Нишу и том приликом је покупио од нишких муслимана и неколико бугарских агената потписе на жалбу против митрополита Калиника и када се вратио у Истанбул тужио је митрополита Патријаршији. Калиник је исте године отишао у Истанбул где се успешно одбранио од оптужби, након чега се вратио у Ниш у коме је остао до 1867. године[127].

Међутим, у међувремену је дошао у сукоб и са Србима Нишлијама. Наиме, када је 1861. године изгорела стара школа Нишлије су интервенисале код њега и Мехмед паше да се дозволи изградња нове. Изгледа да је понашање митрополита у овом као и у неким другим питањима довело до тога да су становници Ниша колективно протествовали те 1861. године против те његове самовоље. На срећу, нови нишки паша Мидхат паша је прихватио захтев, окупио варошке чорбаџије и лично приложио 2000 гроша да се сагради нова српска школа. Владика је приложио нешто мање, а остатак су сакупили нишки грађани па је 1863–64. године саграђена нова двоспратна зграда основне школе код Саборне цркве[128].

Митрополита Калиника је 1867. године заменио митрополит Стефан (Ковачевић) али је овог на катедри нишких епископа наследио 1869. године Калиник II,[129] који се није дуго задржавао на овој епархији јер се убрзо помиње његов наследник[130].

Закључак

Аутори који су последњих стотинак година писали о нишким владикама, из овог периода, користили су углавном само податке из две објављене листе. Није тешко показати да оне нису ни прецизне а ни потпуне, па овим радом покушавамо да их колико толико допунимо. Да би то могли да урадимо ипак морамо да дамо основне податке и за нишке митрополите и епископе из ранијег периода османске владавине пошто ни то до сада није дао у иоле потпуном обиму.

126 Милан Милићевић, *Краљевина Србија*, 35.

127 Јован Х. Васиљевић, „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год.", 129.

128 Ђорђе Игњатовић, „Просветне и културне прилике", 325.

129 Радослав Грујић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 167.

130 Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 274.

Архивска грађа

Архив Србије

Архив Србије – Књажева Канцеларија XXXI – 241, Нишки владика намерава да се склони у Аустрију;

Архив Србије – Књажева Канцеларија XXXI – 242, Нишки владика жалио се цариградском патријарху да свештенство његове епархије много страда од Турака;

Архив Србије – Књажева Канцеларија XXXI – 243, Нишки владика прешао у Аустрију.

Литература

Алексијевић 1909: Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник СПЦ за 1909. годину, Београд, 753–761, 830–837, 923–937.

Алексијевић 1910: Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник СПЦ за 1910. годину, Београд, 36–46.

Анастасијевић 1933: Д. Анастасијевић, „Кроз једну збирку новијих аката цариградске патријаршије о њеним епархијама", Богословље VI и VIII, Београд, 67–72, 111–120.

Бојанић 1983: Д. Бојанић, „Ниш до великог рата", у: *Историја Ниша I*, Ниш, 107–168.

Васиљевић 1928: Ј. Х. Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у Јужним српским областима у XIX веку*, Београд.

Васиљевић 1923: Ј. Х. Васиљевић, „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827 – 1860 год.", Годишњица Николе Чупића књ. XXXV, Београд, 118–133.

Васиљевић 1935: Ј. Х. Васиљевић, *Тефтери Нишке митрополије (од 1727 – 1737 год.)*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље, 35-76.

В. С. Д. (Вујанов син Димитрије тј Димитрије Руварац), *Дал су били Срби или Грци оних 8 митрополита што 1766. г. молише за укидање Пећке српске патријаршије*, Глас истине за 1886, Нови Сад 1886, 154–156, 163–165, 171–174, 179–182, 189–192.

Вукићевић 1907: М. Вукићевић, „Писма из Првог и Другог устанка", Споменик СКА XXXVII, Београд, 104-150.

Грујић 1993: Радослав Грујић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд.

Гагулић 1967: П. Гагулић, „Неки записи и натписи у црквама на територији Епархије нишке", *Православна мисао X*, Београд, 138–142.

Гагулић 1969: П. Гагулић, „Неки записи на територији Нишке епархије", *Православна мисао XII*, Београд, 1969, 166–170.

Гагулић 1971: П. Гагулић, „Вешала на Нишави 1821", *Глас Православне епархије нишке 2–3*, Ниш, 35–41.

Гагулић 1984: П. Гагулић, „Прилог за историју нишке епархије", *Глас Православне епархије нишке*, XVII, Ниш, 34–38.

Гергова 2003: И. Гергова, „Ниш и Рилският манастир през XVIII и XIX векове", *Ниш и Византија*, Зборник радова III, Ниш, 369-376.

Гергова 2004: И. Гергова, „Нишки митрополити, почитани като светци в България", *Ниш и Византија*, Зборник радова II, Ниш, 377–380.

Γερμανός 1937: Γερμανός μιτρ. Σάρδεων. Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας από της Αλώσεως και εξής. – Θρακικά, 8, 1937, 125–160.

Дурковић – Јакшић 1951: Љ. Дурковић – Јакшић, „Покушај црквене конференције у Нишу 1761. да поврати патријарха Гаврила III на пећки престо", *Зборник Православног богословског факултета II*, Београд, 135–139.

Ђорђевић 1967: Д. М. Ђорђевић, „Јашуњски манастир Свети Јован (1517-1967.)", *Глас Православне епархије нишке бр.1*, Ниш, 48-54.

Игњатовић 1983: Ђ. Игњатовић, „Просветне и културне прилике", у: *Историја Ниша I*, Ниш, 318–340.

Јастребов 1879: И. С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве*, Београд.

Караманджуковь 1918: Х. Караманджуковь, „Общъ прѣгледъ на борбите въ Моравско за освобождение", Празник на моравскитѣ апостоли, София, 7–22.

Карацић 1827: В. Карацић, *Географско-статистическо описаније Србије*, Даница, 25–120.

Костић 1922: П. Костић, „Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској", Споменик СКА LVI, Сремски Карловци, 31–48.

Костић 1940: С. Костић, *Срби у румунском Банату*, Темишвар.

Куниберт 2001: Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804– 850.*, Београд.

Милићевић 1884: М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд.

Милићевић 1888: М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд.

Митровић 1910: Н. Љ. Митровић, *Мелентије Никшић, епископ шабачки*, Београд.

Нешковић 1868: Ј. еп. Нешковић, *Беседе говорене епископ ужичким Јоаникијем*, Београд.

Новаковић 1895: С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље у европској Турској*, Београд.

Нишки епископи, Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 221–224.

Перовић 1941: Р. Петровић, „Вести о Србима у румунским летописима], Братство књ. XXXII, Београд, 62–89.

Петровић, Петровић 1884: В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, Београд.

Петровић 1903: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године*, I, Београд.

Поповић 1940: А. М. Поповић, *Поменик Шабачко- ваљевске епархије*, Београд.

Радосављевић 2007: Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831*, Београд.

Слијепчевић 1991, Ђ. Слијепчевић, *Историја српске цркве I*, Београд.

Слијепчевић 1938: Ђ. Слијепчевић, „Укидање Пећке патријаршије 1766. године", *Богословље 13*, Београд, 255–258.

Станковић 1909: Т. П. Станковић, „Нишки владика Венедикт 1843–1845", *Глас Епархије нишке год. V*, св.11, Ниш, 309–314.
Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд.
Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд.
Стојановић 1905: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд.
Стојановић 1923: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, Сремски Карловци.
Стојановић 1925: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, V, Сремски Карловци.
Стојановић 1926: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, Београд.
Сава 1996: *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Крагујевац.
Танасијевић 1971: Т. Танасијевић, *Грађа за црквену историју епархије нишке*, Глас Православне епархије нишке бр.1, Ниш, 37-39.
Тричковић 1980: Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века", *Глас СССХХ*, САНУ Београд, 61–164.
Чолић 1998: Љ. Чолић, *Пећка патријаршија под управом патријарха Гаврила другог (трећег)*, Крагујевац.

Dragana J. JANJIĆ
Nebojša D. ĐOKIĆ

SOME QUESTIONS CONNECTED TO THE HISTORY OF NIŠKA DIOCESE FROM THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY UNTIL THE CREATION OF BULGARIAN EXARCHATE IN THE MIDDLE OF 19TH CENTURY

Summary

The authors who have written in the last hundred years on the bishops of Niš, in this period they have used mostly data from the two published lists. It is not difficult to prove they are neither accurate nor complete so that with this paper we are trying to amend them as much as possible. In order to be able to do that, we have to give some basic data for the archbishops of Niš, and bishops from earlier period of Osman's rule since they have not been so far given to any full extent.

Key words: bishop, Niš, diocese, defters, monk, monastery, patriarchate.

Рад је предат 1. новембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41:=18)(497.115)(091)
94:327(497.11)

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

КРИТСКО ПИТАЊЕ И ПРИЛИКЕ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ**

Апстракт: Средином последње деценије XIX века Османско царство су потресала три велика политичка питања: Јерменско, Критско и Македонско. Иако географски удаљена, ова питања су била изузетно блиска и повезана. Рад се бави односом условљеним збивањима око Критског питања, Грчко-турског рата и ситуације у Косовском вилајету, као и њиховим утицајем на односе између Срба и Арбанаса.

Кључне речи: Критско питање, Јерменско питање, Грчко-турски рат, Косовски вилајет, Срби, Арбанаси.

Почетком 1897. године очи европске јавности су биле усмерене према југоистоку Европе и Османском царству. Пажњу је привлачило Критско питање које је ушло у трећу годину немира и сукоба. Међутим, Критско питање у оквиру Османског царства било је актуелно већ дуже време. Од Грчког устанка 1821. године становништво Крита је тежило присаједињењу матици због чега су на Великом острву, како су га звали Грци, често избијали устанци. До 1841. године Крит се налазио под влашћу египатских гувернера, а повратком под директну османску власт устанци су само добили на интензитету.[1] Честе побуне су кулминирале устанком 1866. године, који су Турци успели да угуше, али су Крићани добили извесну аутономију. Она је јануара 1868. године потврђена султановим обнародњивањем Основног закона Крита (*Organic Statute of Crete*) који је хришћанској већини гарантовао иста права као и муслиманима и учешће у локалној управи.

* Истраживач-сарадник, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001, 214.

Недоследно спровођење Основног закона довело је до даљих трвења. Санстефанским миром закљученим 19. фебруара / 3. марта 1878. године, Висока Порта је обећала да ће на Криту доследно спроводити Основни закон и сличне донети за Епир, Тесалију и друге области европске Турске.[2]

Чињеница да је Порта овај закон, као и друге сличне одредбе требало да спроводи уз сарадњу са царском владом Русије, која је за себе прибавила право одлучивања у Турској, навеле су европске силе да сазову конгрес у Берлину. Конгрес је у члану 23 потврдио права Крићана и позвао Високу Порту да спроводи Основни закон и сличне донесе и за друге делове европске Турске.[3] Преговори око доследног спровођења Основног закона и поправљања положаја хришћана трајали су до октобра 1878. године када је договорена тзв. Алепска конвенција, названа по предграђу Канеје где је потписана. Султан ју је потврдио ферманом 9. новембра 1878. године. Био је то корак даље у односу на Основни закон и остваривању хришћанске једнакости. Међутим, ни ове одредбе се нису поштовале што је доводило до нових побуна на Криту, међу којима су највеће биле 1889. и 1895. године. Султан је, у жељи да смири ситуацију, марта 1894. године за генералног гувернера на Криту поставио Александра Каратеодори пашу, заступника Османског царства на Берлинском конгресу. Његов избор није задовољио хришћане, нити муслимане, па је дошло до нових трвења која су се често завршавала проливањем крви. Султан је покушао да лошу ситуацију поправи почетком 1896. године, постављањем Турхан паше за гувернера. Ова султанова одлука није поправила стање, већ је довела до новог устанка Крићана.[4] У устанак су се умешале грчка и турска влада слањем добровољаца и регуларних војних трупа, што је резултирало још већим сукобима и уплитањем великих сила.

После крвавог лета, на притисак великих сила, султан и устаници су пристали на склапање примирја. Султан се обавезао на доследно поштовање Алепске конвенције, али и на нека друга права, као што су: постављање гувернера из реда хришћана на пет година по споразуму са великим силама, право да поставља чиновнике и руководи војском, да службени језик на острву буде грчки, да сва средства преко суме данка који се плаћао султану буду употребљена на острву за спровођење реформи под контролом великих сила и др.[5] Оваквом одлуком није била задовољна муслиманска мањина на острву, што је доводило до нових сукоба. Ипак, на притисак великих сила дошло је до споразума 25. августа којим је Порта прихватила све захтеве

2 *Србија 1878. Документи*, Београд, 1978, 112; *The Great European Treaties of the Ninetheenth century*, ed. sir Augustus Oakes & R. B. Mowat, Clarendon press, Oxford 1930, 385.

3 *The Great European Treaties of the Ninetheenth century*, 344.

4 С. Павловић, *Историја Балкана*, 214.

5 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 84.

хришћана – остало је само да се он потпише. Међутим, наредног дана, 26. августа, дошло је до упада двадесетак Јермена у седиште Османске банке у Цариграду. Они су заузели зграду и запослене држали читавог дана као таоце. То је довело до репресалија над Јерменима у Цариграду, али и широм Османског царства.[6] Споразум са Крићанима не само да је остао непотписан, већ је био и заборављен. То је довело до нових сукоба.

У другој половини јануара и почетком фебруара на Криту је дошло до крвавих сукоба између грчког становништва с једне, и турских власти и муслимана, с друге стране. Критски устаници, као и јавно мњење у Грчкој су, након прокламације о отцепљењу Крита од Турске и присаједињењу Грчкој, објављене од стране једног комитета Крићана 6. фебруара, затражили помоћ од краља Ђорђа. Он је, реагујући на ове захтеве, 10. фебруара упутио грчку флоту под командом престолонаследника с циљем да помогне устаницима и спречи долазак турске војске на острво.[7]

На овакво понашање Грчке реаговале су све велике силе, захтевајући обустављање ратних дејстава. Њихов план је подразумевао мирно решавање ситуације увођењем реформи на Криту. Иако је повод за реаговање био грчко-турски сукоб око Крита, велике силе су овако жестоко наступиле јер су желеле да избегну сличну ситуацију у Македонији, односно у Косовском, Битољском и Солунском вилајету. Плашиле су се да би слично Грчкој могле реаговати Србија и Бугарска. Зато су велике силе упозориле Београд и Софију да избегавају сваку насилну акцију у три вилајета. Упозорење Београду је дошло од стране Аустроугарске и Русије. Голуховски, министар спољних послова Аустроугарске је упозорио Ђорђа Симића, тадашњег председника владе, а руски посланик у Београду, барон Розен, скренуо је пажњу у званичном саопштењу краљу Александру да Србија не би смела да се ангажује у Македонији.[8] На сличан начин је реаговао и руски посланик у Софији који је затражио од бугарске владе да се уздржи од сваког деловања у Македонији.[9] Слично су реаговали и представници других великих сила. Они су се утркивали у похвалама Србије о мирном држању. Обећавали су да Србија може много више добити на такав начин него неизвесним авантурама на југу.[10]

---

6 *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд, 2002, 679.

7 Вид. М. U. Ekinci, *The Origins of the 1897 Ottoman-greek war: A Diplomatic history*, The Department of History Bilkent University, Ankara 2006.

8 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) – Политичко одељење (= ПО), 1897, ролна 174, И/34, фасц. VII, дос. I, Пов. Бр. 301, заступник министра иностраних дела М. Миловановић – Посланству у Петрограду, Београд 2. фебуар 1897; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 113.

9 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. I, Пов. Бр. 140, Српска дипломатска агенција у Софији – Ђ. Симићу, министру иностраних дела, Софија 21. јануар 1897; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 113.

10 М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 115-116.

Дипломатска активност великих сила и њихове флоте, нису спречиле Грчку, чија се војска искрцала на острво, да уђе у сукоб са Турском око Крита. Рат се проширио током априла и маја месеца и на копнени део Грчке. Њена војска је упала у Македонију, након чега је уследио продор турских снага у правцу Тесалије и Епира. Грчка војска је била поражена, али је на интервенцију великих сила дошло до обуставе ратних дејстава, а Крит је добио аутономију, захваљујући којој ће га Грчка касније присајединити.

Србија и Бугарска се нису војнички укључиле у ова ратна збивања. Изражавајући намеру да се држе препорука које су стизале од великих сила, Србија је, ипак, наставила дипломатску активност с циљем задобијања одређених уступака на југу. Дошло је до разговора између Грчке, Србије и Бугарске у погледу решавања Македонског питања. Још током прве фазе сукоба, у другој половини јануара, дошло је до разговора између Бугара и Грка око поделе територије која се и даље налазила под турском влашћу. Преговори су вођени око дела Тракије и источне Македоније. Грци су инсистирали да добију Солун, истичући да и Срби имају иста очекивања према овом граду. Бугари се нису слагали са проширењем Србије у правцу Солуна, сматрајући да она може добити проширење само до линије Приштина–Скопље. Британски дипломатски представник у Атини Е. Егертон је истицао да Србија има захтеве и у правцу Јадранског мора, чему се изгледа Бугарска није противила.[11] То је било време у коме је, на инсистирање Стоилова, бугарског председника владе дошло до преговора између Бугарске и Србије, који су 3. марта резултирали потписивањем полутајног Споразума (Угодбе).[12] Споразум између Србије и Бугарске није требало да буде само обична манифестација савеза између две балканске државе, већ да усклади најважније правце спољне политике, у првом реду према Македонији. Након тога дошло би и до успостављања пријатељских односа. У том правцу је требало да послужи и потписивање других уговора, као што је трговинска конвенција, о којој су Србија и Бугарска преговарале од 1894. године. Трговински споразум је потписан и ступио на снагу 13. априла 1897. године.[13]

Преговори који су вођени између Србије, Бугарске и Грчке активирали су Црну Гору да се и она укључи. Иако није имала директних претензија према Македонији, у њеним плановима је постојала тежња за проширењем на рачун Турске, где се могла сукобити са Србијом. Да би избегли несугласице око претензија, почињу да воде јединствену политику према Турској, коју карактерише подржавање Србије од стране Црне Горе у питањима везаним за побољшање положаја српског народа. Долази до зближавања двеју

11 *Британски документи за историјата на Македонија*, том V, (1886-1900), Скопје, 2005, док. 161, 476-477.

12 Исцрпно о овоме М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 118-133.

13 Исто, 129-130.

држава које је резултирало боравком краља Александра Обреновића на Цетињу од 3. до 6. маја 1897. године, када је састављен нацрт споразума, који, ипак, није потписан због непопустљивости оба владара, пре свега у погледу Призрена. Било је и новог покушаја августа исте године, али и тада без конкретног резултата.[14]

Међусобни разговори балканских држава вођени су ради разграничења интересних сфера на територији европске Турске. То није било у складу са званичном политиком ових држава које су, осим Грчке, водиле туркофилску политику и великим силама обећавале да се неће укључити у ратна збивања изазваним догађајима на Криту. Велике силе су више пута хвалиле такав јавно изражени став, али нису у потпуности биле сигурне у искреност. Користиле су сваку прилику да Србији и Бугарској ставе до знања да не желе нове ратове и промене на Балкану. Посебно су за очување status quo, биле заинтересоване Русија и Аустроугарска. Прва због своје заузетости на далеком истоку и претензија Британије према Црном мору, а друга у жељи да спречи акцију словенских држава према територији Турске, где је и сама имала велике планове. Долази до зближавања ових двеју држава, иако су њихови интереси били међусобно супротстављени. Код њих се јавља мишљење о потреби склапања сарадње у циљу очувања постојећег стања. Руководиле су се намером да је боље бити савезник, него супарник. Зближавање Аустроугарске са Русијом довело је до удаљавања од Немачке, а балканским државама је то изгледало као ново прегруписавање. Процес зближавања је текао међусобним посетама започетим крајем августа 1896. године, када је руски цар Николај II боравио у Аустроугарској. Узвратна посета аустријског цара Франца Јозефа, којег је на путу пратио министар спољних послова Голуховски, уследила је крајем априла 1897. године. Разговори вођени на тему очувања постојећег стања резултирали су разменом нота 8. и 17. маја 1897. године. Ове ноте су показале да су и поред заједничких интереса постојале и бројне несугласице. Ипак, споразум је утврдио сагласност обеју држава да се на Балкану сачува мир и status quo, којег ће се и саме придржавати.[15]

Зближавање које је наступило између Србије и Бугарске обавезивало их је на одређену заједничку политику, која је подразумевала немешање у збивања у Турској, а истовремено било и у складу са захтевима великих сила. И поред зближавања, наступе Србије и Бугарске карактерише супротстављеност интереса.[16] Политика балканских држава према Турској почетком

14 М. Војводић, „Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897. године", у: *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 119-132.

15 М. Војводић, „Аустро-руски споразум 1897. године", у: *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 107-118.

16 Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија (од средината на XIX век до младотурската револуција, 1908)*, Скопје, 1987, 121.

1897. године, а посебно Србије и Бугарске, била је предмет изузетне пажње великих сила, пре свега Аустроугарске и Русије.[17] Ипак, Србија и Бугарска нису могле у потпуности да остану неактивне. Србију је на акцију покретало тешко стање својих сународника у Старој Србији. Истовремено, обе државе су желеле да искористе ситуацију у којој се налазило Османско царство, настојећи да добију одређене уступке. Бугарска је поново активирала питање берата за пет нових владичанских столица, а Србија је имала више захтева који су ишли у правцу побољшања положаја српског народа у Османском царству. Она је поново покренула владичанско питање у Скопљу, захтевом да се за митрополита уместо Грка Амвросија постави Србин; тражила је одобрење за отварање српских школа и решавање питања признавања српске националности, тзв. нуфуско питање.[18] Ове захтеве Србија је, на иницијативу председника владе Ђорђа Симића, настојала да оствари дипломатским притисцима на Турску. Насупрот њему, поједини политичари су имали нешто агресивнији став. Тако је српски посланик у Цариграду Владан Ђорђевић у неколико наврата, вршећи на тај начин притисак, предлагао да Србија мобилише и пошаље војску на турску границу.[19] Јован Ристић је имао идеју да се искористи позиција Турске и да се од ње затражи обнављање Пећке патријаршије или стварање српског егзархата. Сматрао је да то треба урадити преко неке личности од ауторитета у Турској, као што је краљ Милан.[20] Ови и слични предлози нису прихваћени због мирољубиве политике коју је Србија водила према Турској.

Поред оваквог става и наступа према Турској, Србија је у разговорима са Бугарском и Грчком инсистирала да јој се уступи територија на југу, део Старе Србије, уколико се Крит прикључи Грчкој, која се није противила оваквом предлогу. Међутим, са тим се није слагала Бугарска, која је сматрала да у Македонији треба формирати *привилеговану провинцију* са хришћанским гувернером на челу, што је Србија одбила. Британски посланик у Софији Ф. Елиот је мислио да је бугарски председник владе Стоилов искрено заинтересован за мир на Балкану, али је, такође сматрао, да није могуће избећи укључивање Србије и Бугарске у збивања, уколико би се устанак из јужних делова проширио на север.[21] Стоилов је наставио да инсистира на предлогу привилеговане, *не аутономне провинције*, чија би администрација била иста као она

17 М. Војводић, *Аустро-руски споразум 1897. године*, 108.

18 М. Војводић, „Србија, српско питање и Турска крајем 19. и почетком 20. века", у: *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 141; О томе исцрпно М. Јагодић, „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910", *Историјски часопис* LVII (2008), 343-353.

19 М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 132; В. Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз-Порта-Фанар) 1894-1897*, Београд, 1928, 320, 323, 328-329.

20 М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 132.

21 *Британски документи*, док. 166, 482-482.

на Криту. С обзиром на то да су Грчка и Србија имале другачије мишљење, Стоилов је у предлог уврстио и обећање о немешању у унутрашње послове привилеговане провинције, које би морале потписати три државе.[22]

Ситуација у три вилајета током првог квартала 1897. године је била прилично напета због грчко-турског рата, уплитања великих сила и стављања Македонског питања на дневни ред. Британски конзул у Солуну Џон Блант и његов извештач насталу ситуацију су упоређивали са оном из 1875. и 1878. године. Блант је имао информације, мада су се оне заснивале на субјективним мишљењима, да се наклоност локалног становништва мењала у корист Енглеске, а на штету Русије.[23] Овакав став локалног становништва могао је бити присутан само у источном делу, оном који је био под јаким утицајем бугарске пропаганде која се залагала за добијање аутономије путем увођења реформи. Познато је да је тада Русија била за одржање status quo, за разлику од Енглеске која је инсистирала на увођењу реформи, како у Јерменији, тако и на Криту, па и у Македонији. Бугарска и њена пропаганда су имали позитивно мишљење о оваквом ставу Британије, сматрајући да ће лакше прикључити Македонију, ако она пре тога добије аутономију, слично Источној Румелији. Разлика је била само у томе што је у Источној Румелији живело бугарско становништво, док је у Македонији ситуација била другачија.

Рат између Османског царстава и Грчке негативно се одразио и на збивања на простору Косова и Метохије. Наступила је општа лична и имовинска несигурност, не само за хришћане, него и за представнике појединих држава који су се налазили у Косовском вилајету. Конзуларни представници страних сила из Скопља су извештавали своје владе и представнике у Цариграду о тешкој ситуацији у којој су се налазили због разузданости Арбанаса и муслимана, инсистирајући да се заложе код Порте, која би преко валије издејствовала да се ситуација у целом вилајету поправи.[24] Колико је била лоша ситуација говори и податак да је и рашко-призренски митрополит умало страдао, о чему је вицеконзул Бранислав Нушић више пута извештавао владу.[25]

Још једна чињеница која је, услед грчко-турског рата, довела до анархичног стања у Косовском вилајету је упућивање војске на југ, према Грчкој. Током фебруара 1897. године пут Солуна је отишла војска из Приштине, Митровице, Гостивара, Скопља, Призрена и Куманова, а затим из Прешева

22 АС, МИД ПО, 1897, ролна 171, И/12, фасц. V, дос. I, Пов. Бр. 187, министар иностраних дела Ђ. Симић – Српској дипломатској агенцији у Софији, Београд 26. јануар 1897; *Британски документи*, док. 163, 478-479; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 118.

23 *Британски документи*, док. 165, 480-482.

24 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, Пов. бр. 612, министар иностраних дела Ђ. С. Симић – В. Ђорђевићу, посланику Србије у Цариграду, Београд 1. март 1897.

25 Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине,* 210-213.

и Тетова.[26] Кретање трупа и измештање војске према Солуну су довели до смањења броја војника у Старој Србији који је био на располагању султану. Одласком војске у правцу Грчке и југа ослабљени су били гарнизони у Косовском вилајету. У гарнизонима у Старој Србији је остао мањи број војника: у Скопљу се тада налазило нешто више од 300 људи и 65 коњаника, у Призрену једна чета пешадије, у Ђаковици батаљон артиљерије, у Митровици и Пљевљима по један батаљон пешадије, у Беранама један тзв. „Арнаут табор", у Сјеници батаљон пешадије, батаљон редифа и три брдска топа; за разлику од набројаних места у Гусињу, Бјелом Пољу и Пећи није ништа остало.[27]

Померање војске из Косовског вилајета према Солуну је довело до размештања неких официра и нових кадровских решења. За команданта VI дивизије је био постављен Хајри паша, дотадашњи командант редифа[28], а шеф штаба дивизије у Скопљу Галиб бег је премештен у Солун.[29]

Желећи да из новонастале ситуације извуку неку корист, угледни бегови из Призрена, Шефки бег и Хамни бег, састали су се са валијом. Свој циљ су оправдавали чињеницом да је Косовски вилајет остао без редовне војске која је послата према грчкој граници и да је на тај начин северни део границе остао незаштићен. Изражавали су сумњу да би Србија и Црна Гора могле да нападну и због тога нудили своју помоћ, путем организовања добровољаца и башибозука, истичући и заинтересованост деце од 12 година.[30] На састанку у Скопљу је било договорено да се реши сазив башибозука, да се направи списак подобних људи и оних који би могли да буду старешине. У Дреници, у којој су често међу Арбанасима биле несугласице, дошло је до међусобног измирења. У Приштини, у којој је упис почео раније, само првог дана је било пријављено 60 добровољаца, а за старешину је био одређен адвокат Мехмед ефендија, или син богатог порезника Али ефендије.[31] Вероватно наговорени од стране појединих бегова, Арбанаси су почели да се уписују у башибозуке и траже од султана оружје. У Скопљу их је било уписано 600, у Тетову 1.500, у Куманову 1.900, у Прешеву 2.500, у Приштини 2.000, у Призрену 1.800,

26 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, ПП № 143, конзул М. Ристић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 26. фебруар 1897; Исто, ПП № 174, конзул М. Ристић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 9. март 1897.

27 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, Пов. бр 184, конзул М. Ристић – Ђ. С. Симићу. министру иностраних дела, Скопље 11. март 1897.

28 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/12, фасц. V, дос. II, Пов. 88, конзул М. Ристић – М. Миловановићу, заступнику министра иностраних дела, Скопље 3. фебруар 1897.

29 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, ПП № 210, конзул М. Ристић – Ђ. С. Симићу. министру иностраних дела, Скопље 20. март 1897.

30 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, ПП № 228, конзул М. Ристић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 24. март 1897.

31 АС, МИД ПО, 1897, ролна 173, И/34, фасц. VI, дос. IV, пов. № 41, конзул Т. П. Станковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 26. март 1897.

у Пећи 700.[32] Башибозуци су се убрзо организовали и кренули за Солун. Најпре је отишло 1.100 башибозука из Вучитрна, а затим 300 из Призрена и 200 из Прешева.[33] Следећи њих, из Скопља и Гњилана је отишло 650, а из Приштине 2.000 башибозука.[34]

Оно што је карактеристично за саме Арбанасе у овој ситуацији је и чињеница да су сви желели да извуку што већу корист. Наиме, већина се пријавила у добровољце са намером да постану старешине и да имају неограничену слободу. Када су увидели да их униформишу и не постављају старешине из њихових редова, већ из редовне војске, почели су да одустају и враћају се кућама, носећи са собом и ратни прибор, неретко и плен опљачкан успут.[35]

Настала ситуација је уједињавала Арбанасе, који су почели да раде на организовању. Иако је до тада и међу њима било завађених страна, царска и локална власт су се залагале за измирење, и у том погледу ангажовале су оне са највећим ауторитетом. Тако је Хаџи Зека лично отишао у Ђаковицу да измири завађене стране, након чега се и сам измирио са Али пашом пећким, који је тада важио за српског пријатеља.[36] Истовремено су Арбанаси упутили у Србију шпијуне, два турска и и два српска. Асан Османовић из Приштине и неки Рамадан из Гњилана су отишли преко Врања до Лесковца и Ниша, а овај други можда и до Београда. Шпијуни Срби, кројач Лазо Спасић и неки Трајко, били су упућени у правцу Куршумлије.[37]

Сматрало се да узрок војних покрета, насталих у овим крајевима Косовског вилајета, лежи у политичкој ситуацији.[38] Дошло је до велике мобилизације Арбанаса, иако, с политичког аспекта није постојао посебан систем за окупљање војске и добровољаца, већ је, у суштини, све зависило од арбанашких првака. Вести о мобилизацији су изазвале велику забринутост код српског становништва које је све наде полагало у српски конзулат. Иако је на први поглед изгледало да мобилизација неће изазвати велике последице

32 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, ПП № 234, конзул Ж. М. Нешковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 26. март 1897.

33 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, ПП № 283, конзул Ж. М. Нешковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 15. април 1897.

34 АС, МИД ПО, 1897, ролна 172, И/14, фасц. V, дос. II, ПП № 318, конзул Ж. М. Нешковић – М. Миловановићу, заступнику министра иностраних дела, Скопље 21. април 1897.

35 АС, МИД ПО, 1897, ролна 173, И/34, фасц. VI, дос. IV, пов. № 41, конзул Т. П. Станковић- Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 26. март 1897.

36 АС, МИД ПО, 1897, ролна 173, И/34, фасц. VI, дос. IV, Пов. № 31, деловођа С. Матијашевић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 12. март 1897.

37 АС, МИД ПО, 1897, ролна 173, И/34, фасц. VI, дос. IV, Пов. № 32, деловођа С. Матијашевић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 16. март 1897.

38 АС, МИД ПО, 1897, ролна 173, И/34, фасц. VI, дос. IV, Пов. № 29, деловођа С. Матијашевић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 12. март 1897.

међу самим становништвом, ситуација се променила када је стални кадар замењен резервом (редифима). Свакодневно су, из разних градова, стизале вести о беспосленим редифима који су без довољног надзора вршили разне изгреде. Нису постојали услови за успостављање реда јер у редифској војсци није било разлике између старијих и млађих изгредника: зулуме у градовима су вршили и официри, чауши и редифи. Војници су вршили изгреде не само због беспослености, већ и због нерасположења услед честог позивања у резервни састав и сукоба са побуњеним Арбанасима. Незадовољство је долазило и с друге стране, чак и „према цару који их продаје ђаурима, троши народну црквицу или не води довољно рачуна према правоверним". Поред хришћана застрашени су били и Јевреји, према којима су Турци били толерантнији.[39]

Новонасталу ситуацију у појединим деловима Косовског вилајета још више је погоршавало организовање добровољаца из Новог Пазара, Митровице, Вучитрна, Гњилана и осталих крајева. Број окупљених добровољаца, који су се три пута пребројавали у Приштини, очекујући да се још неко јави, износио је око 500. Како нових добровољаца није било и поред ишчекивања, пријављени су кренули пут бојишта.[40] Добровољци из Приштине су били под командом Фуад бега.[41] Користили су насталу ситуацију за разне пљачке, а покрадене ствари могле су се наћи и на продаји у чаршији. Нису се устручавали да краду ни црквене ствари као што су: сребрни крстови, кадионице, одежде и друге црквене потрепштине. Вучитрнски добровољци су предњачили по броју покрадених ствари; сребрне су давали кујунцијама и златарима да им праве револвере.[42]

За време мобилизације турске војске која је била упућена према грчкој граници у појединим деловима Косовског вилајета зулуми су привремено престајали, не само због, у то време уплашених Турака, него и због великог броја зулумћара који су се налазили у добровољачким четама, који су погодно тле за пљачку нашли у Тесалији. Међутим, ситуација у Гњиланској кази се ни тада није поправљала и за само два месеца током лета 1897. године забележен је велики број разних зулума којима је било изложено српско становништво.[43]

---

39 АС, МИД ПО, 1897, ролна 173, И/34, фасц., VI, дос. IV, Пов. № 30, деловођа С. Матијашевић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 2. март 1897.

40 АС, МИД ПО, 1897, ролна 174, И/34, фасц. VI, дос. IV, пов. № 51, конзул Т. П. Станковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 14. април 1897.

41 АС, МИД ПО, 1897, ролна 174, И/34, фасц. VI, дос. IV, Пов. бр. 72, конзул Т. П. Станковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 16. мај 1897.

42 АС, МИД ПО, 1897, ролна 174, И/34, фасц. VI, дос. IV, Пов. бр. 80, конзул Т. П. Станковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 29. мај 1897.

43 АС, МИД ПО, 1897, ролна 174, И/34, фасц. VI, дос. IV, Пов. № 84, конзул Т. П. Станковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 19. јун 1897; М. Секулић, „Положај српског становништва Гњиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века", у: *Зборник историјских музеја*, 26, Београд, 1992, 53-74.

Зулуми над Србима су настављени током читаве 1897. године, о чему су конзули Србије из Приштине и Скопља извештавали своју владу у бројним извештајима.[44] Влада Краљевине Србије је, у складу са својом политиком и могућностима, вршила притисак на Порту да турске власти предузму одређене мере ради заштите српског становништва од разбојника. Акција турских власти је уследила тек септембра 1897. године, али без посебних резултата. Присуство заптија у селима Србима је подједнако тешко пало као и зулуми качака.

Попустљивост власти према Арбанасима резултирала је њиховом самовољом с јесени 1897. године. Анархија међу Арбанасима је кулминирала међусобним сукобима, али и протеривањем приштинског, призренског и сјеничког мутесарифа. Уместо да се обрачуна са изгредницима, централна власт је, попуштањем и даровима, настојала да их умири. Погрешна политика централне власти је дошла до изражаја у сукобу који је избио у Ђаковици између Риза бега и Бајрама Цура, а који се проширио на Метохију. Из Цариграда је пристигла комисија чији је задатак био да смири ситуацију преговорима са Риза бегом. Тек после дужег одбијања дошло је до његовог пристанка на обустављање непријатељстава.[45]

Устанак на Криту и грчко-турски рат су показали везу између догађаја насталих широм Балкана, али и присуство великих сила у кројењу политике балканских држава. Иако, наизглед, без директне везе, грчко-турски рат је непосредно утицао на ситуацију у Косовском вилајету.

Необјављени извори

Архив Србије

Министарство иностраних дела, Политичко одељење 1897.

Објављени извори

Британски документи за историјата на Македонија, том V, (1886-1900), Државен архив на Република Македонија, Скопје.

Перуничић 1985, Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890-1900,* Народна књига, Београд.

Србија 1878. Документи, приредио М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Српска књижевна задруга, Београд.

The Great European Treaties of the Ninetheenth century, ed. sir Augustus Oakes & R. B. Mowat, Clarendon press, Oxford 1930.

---

44 Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине*, 251-300.

45 АС, МИД ПО, 1897, ролна 174, И/34, фасц. VI, дос. IV, пов. бр. 158, конзул Т. П. Станковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 10. новембар 1897; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 50.

Литература

Војводић 1999: М. Војводић, „Аустро-руски споразум 1897. године“, у: *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Clio, Београд.

Војводић 1999: „Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897. године“, у: *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Clio, Београд.

Војводић 1999: М. Војводић, „Србија, српско питање и Турска крајем 19. и почетком 20. века, у: *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Clio, Београд.

Војводић 1988: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Ђорђевић 1928: В. Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз-Порта-Фанар) 1894-1897*, Српска краљевска академија, Београд.

Ekinci 2006: M. U. Ekinci, *The Origins of the 1897 Ottoman-greek war: A Diplomatic history*, Ankara: The Department of History Bilkent University.

Мантран 2002: Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Clio, Београд.

Јагодић 2008: М. Јагодић, „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910“, *Историјски часопис* LVII, Историјски институт, Београд.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд.

Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана*, Clio, Београд.

Секулић 1992: М. Секулић, *„Положај српског становништва Гњиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века“*, Зборник историјских музеја 26, Историјски музеј Србије, Београд.

Тодоровски 1987: Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија (од средината на XIX век до младотурската револуција, 1908)*, Институт на национална историја, Скопје.

Vesna S. ZARKOVIĆ

CRETAN QUESTION AND CIRCUMSTANCES IN KOSOVO VILLAYET

Summary

In the middle of the last decade of the 20th century the situation in Osman's Empire complicated by the escalation of the three most important issues: Cretan, Armenian and Macedonian. Although remote from geographical point of view, these issues were much closer than it had been seen at first sight. Circumstances on the one issue caused some occurrence within another one. Cretan question was passing through the history of Osman's Empire from the Greek uprising in 1821 until 1913, when it had been settled finally by the annexation of Crete to Greece. Nevertheless, the final phase of this question happened in 1895 when the uprising of the Cretans broke out once again, who had requested the promised and regulated rights. Mutual bloody conflicts led to the intervention of Turkey, Greece and other great powers. Although great powers wished to keep the policy of *status quo*, Greece and Turkey tried to take advantage of the new situations. The war broke out and it was fought in the mainland of the Greece. Greece was defeated, but by the intervention of great powers it was signed the peace as per the principles of *status quo*.

The escalation of Cretan question led to the alterations in the politics of Balkan states. Serbia and Bulgaria, and partly Montenegro, tried to stay involved into the circumstances, looking for adequate opportunity to get involved into the liberation of their compatriots who were under the Ottoman rule. These states were severely warned by great powers not to be involved into war events.

Christian states, first of all Serbia, was carefully viewed by the Albanians from Kosovo villayet, being given incentives by the stories from Austria-Hungary that the only guilt for their adversities belonged to Serbian side. The war between Turkey and Greece reflected directly to the events in Kosovo villayet. Withdrawal of armies from the Kosovar towns barracks and armament of Albanian volunteers had impact on the Serbs position deterioration in Old Serbia. Unruly and armed groups of outlaws, angry due to frequent invitation and the created situation, none was able to keep under control. They manifested their anger against Serbs.

Key words: Cretan question, Armenian question, Greek-turkey war, Kosovo villayet, Serbs, Albanians.

Рад је предат 1. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.115)"1920/1939"(093.2)
336.71(497.115)"1930/1939"(093.2)

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПЕЋКИ НОВЧАНИ ЗАВОДИ ОСНОВАНИ ПОСЛЕ ВЕЛИКОГ РАТА**

Апстракт: Осим Фонда „Свете Богоматере чудесне иконе пећске", који је прерастао у Пећку банку, у периоду између два светска рата, у Пећи су основана још два новчана завода, Метохијска банка и Хвосновска банка. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказано пословање ових установа и сагледане су препреке које су онемогућавале да се у срединама на југоистоку Краљевине Југославије створи мањи број већих новчаних завода уместо великог броја завода са малим капиталом.

Кључне речи: Метохијска банка, Хвосновска банка, економска криза.

Пећ се први пут спомиње 1202. године као село у жупи Хвосно. Услед честих ратова које је водило Османско царство, жупа је у првој половини XVI века скоро потпуно опустела, али се поново развила са обнављањем патријаршије 1557. године.[1] Осим функције црквеног средишта, током османског периода Пећ је задржала улогу занатског и прометног центра, али су анархичне прилике у Царству крајем XIX века у приличној мери деградирале привредни живот града. Да би се заштитили од пропадања, српске занатлије и трговци основали су 1907. године Фонд „Свете Богоматере чудесне иконе пећске", који је после балканских ратова и уласка Пећи у састав Црне Горе прерастао у Пећку банку.[2]

* Научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028) који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb, 1929, 697.

2 Богумил Храбак, „Почеци банкарства на Косову", *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1982, 65, 80.

Први светски рат проузроковао је бројне људске и енормно високе материјалне губитке. Пописом из 1921. године утврђено је да је Пећ имала 14.722 становника, међу којима су најбројнији били Албанци (7.305), Срби (6.045) и Турци (1.261).[3] За обнову пострадале привреде и покретање нових послова била су неопходна велика новчана улагања што је изазвало потребу за обнављањем старих и оснивањем нових новчаних завода. Већ постојеће банке до половине 1920. године прикупљале су своје ресурсе и чекале закон о ликвидацији мораторног стања да би кренуле са обављањем послова. Пећка банка обновила је свој рад 1921. године, а те године су у Старој Србији основана четири новчана завода: Извозна и прометна банка у Скопљу, Скопљанска извозна банка, Трговачка банка „Ибар" у Косовској Митровици и Метохијска банка у Пећи.[4] Последице рата осећале су се још увек у великој мери, што се види и по броју банака на акционарској основи, јер без обзира на оснивање нових новчаних завода, он је 1921. године износио 583, што је за 3 мање него 1920. године, а могућност за успешније пословање финансијских установа јавила се тек 1922. године, када је број банака порастао на чак 641.[5]

Упис акција Метохијске банке вршен је током октобра 1921. године и за кратко време уписане су све акције. Предвиђена главница била је 1 милион динара, распоређена у 5.000 акција од по 200 динара, које би биле уплаћене до краја 1922. године. Уколико би Банка временом достигла главницу од 10 милиона динара, правила су предвиђала могућност отварања филијале у Београду. Описом банчиног пословања предвиђено је да: прима новац на штедњу, есконтује и реесконтује менице, даје зајмове по меницама и залогама, купује и продаје државне лозове, чекове, девизе, ефекте и валуте, посредује и помаже трговину, индустрију, грађевинарство и друга привредна предузећа. Тантијеме банчине управе и упосленика нису биле високе и износиле су 4% Управном одбору, 4% особљу и 2% Надзорном одбору.[6]

Уплата обавезних 5% акција приликом уписа била је премашена и завод је одмах при упису располагао сумом од 106.000 динара.[7] Број акционара био је велики и 3.500 акција поседовало је чак 233 акционара, што јасно указује на то да се ради о малим акционарима, односно породицама које су за оснивање новчаног завода биле заинтересоване првенствено из

3 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Сарајево, 1932, 102.

4 Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 154.

5 В. Розенберг, „Наше банке", *Велики трговински календар 1926*, Београд, 1926, 33.

6 *Правила Метохијске банке у Пећи основане 1921. године*, Пећ, 1923, 2–20.

7 Архив Југославије, фонд министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1365, ај. 2349, (у даљем тексту АЈ, 65–1365–2349), Извештај комесара збора начелнику округа Метохијског од 29. новембра 1921.

сопствених потреба за повољним кредитом.[8] Метохијска банка отпочела је са радом 12. новембра 1921. године и у том тренутку располагала је са уплаћеним капиталом од 410.613 динара и резервним фондом са око 40.000 динара.[9]

У први Управни одбор изабрани су: Тодор Марковић, председник, трговац; Милан Станковић, потпредседник, трговац; Алекса Попадић, трговац; Ејуп Брочић, трговац; Милан Кастратовић, председник општине; Радивоје Гилић, предузимач; Таља Раичковић, поседник; Рамиз Хусеин, трговац и Сефедин-бег Махмутбеговић, народни посланик. Чланови Надзорног одбора били су: Ћазим Лавић, кмет општине; Радомир Ивановић, професор гимназије; Марко Цветковић, школски надзорник; Коста Радуловић, секретар Министарства за социјалну политику; Јевка Стеванчевић, трговац; Риста Барзут, обућар и Радоје Николић, повереник Министарства за аграрну реформу.[10] Осим Срба, у Управном одбору су од девет чланова, до половине двадесетих година, увек била двојица или тројица Турака. Ова чињеница променила се пошто је дошло до исељавања Турака из Пећи и њиховог одласка у Турску. Ова појава утицала је и на промену националне структуре акционара и чланова Управног одбора у корист Срба, а један од исељеника био је и Рамиз Хусеин, дугогодишњи члан Управног одбора Метохијске банке.[11]

Уочљиво је да су се међу члановима управе налазиле и личности које су биле део политичке елите града, што је био чест случај у новчаним заводима, без обзира да ли су они били локалног или општег карактера. Финансијски капитал константно је имао представнике у власти, чији је утицај понекада био изузетно велик, а нарочито пожељан у периодима када је требало обезбедити државну интервенцију за добијање кредита или санирање новчаног тржишта.[12] Уједно, био је то начин да се донекле парира позицијама

8 У погледу националног састава акционара Метохијске банке, апсолутну већину чинили су припадници српског народа. Од 162 акционара који су депоновали акције, за Први редовни збор 1922. године њих 33, или 20,37% били су муслимани. (АЈ, 65–1365–2349, Списак акционара који су депоновали акције за Први редовни збор 11. јуна 1922.)

9 М. Р. Гавриловић (*Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, 23) наводи да је Метохијска банка отпочела са радом тек 1922. године. Да је отворила шалтере 12. новембра 1921. види се из АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Првом збору акционара одржаном 11. јуна 1922.

10 АЈ, 65–1365–2349, Записник Претходног збора акционара Метохијске банке одржаног 27. новембра 1921.

11 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Петом збору акционара одржаном 21. фебруара 1926.

12 Велики је број примера где су се личности из сфере политике и власти налазиле у управама банака. Међу њима су: Милан Стојадиновић, Аца Станојевић, Јурај Деметеровић, Милан Врбанић, Едмунд-Едо Лукинић, Станко Шврљуга, Мехмед Спахо,

конкурентских завода, у овом случају Пећке банке, чији је председник Надзорног одбора Душан Вуксан, био директор Гимназије и народни посланик.[13] Поједине личности из краја били су акционари више акционарских друштава и налазиле су се у управама различитих фирми. Тако је члан Управног одбора Метохијске банке, Ејуп Брочић, био један од оснивача и члан Надзорног одбора Индустријско акционарског друштва „Метохија", које се 1923. године фузионисало са Пећком банком.[14]

Потреба привреде и трговине, а нарочито новчаних завода за новчаним средствима у 1922. години, била је изузетно велика. Народна банка те године дала је меничне зајмове новчаним заводима, који су испуњавали потребне услове, у висини од 804,9 милиона динара, што је износ који до појаве ефеката Велике светске економске кризе у Југославији 1931. године, ни приближно неће бити достигнут.[15] У таквој ситуацији, банка у зачећу, каква је била Метохијска, не само да није била у могућности да кредитира привреду, него ни да задовољи потребе и жеље сопствених акционара, што је изазвало незадовољство дела акционара. За недобијене кредите Вујадин Зоњић и Крсто Марјановић сматрали су одговорном управу банке, односно, да је за неиспуњавање тражених кредита крив нерад и неактивност Управног одбора. На овакво, очито субјективно, виђење проблема управа је одговорила да је кредит давала акционарима којима је био најнеопходнији и у висини колико је то могла да учини. Банчина средства била су скромна, поготово што целокупна главница још увек није била уплаћена, а да би у што већој мери могла да изађе у сусрет клијентима, узела је кредит од 200.000 динара код београдских банака.[16]

Константна потреба за финансијским средствима приморавала је Банку да по истеку рока зајмова по меницама тражи исплату целог износа, што је клијенте по краткорочним кредитима стављало у неповољан положај, јер се зајам са каматом враћао у целости већ за три месеца. Ђока Јовановић предложио је измену ове праксе, у том смислу да се повраћај средстава врши на две или три рате. Управа је показала вољу да се изађе у сусрет овом захтеву, рачунајући да ће тако моћи да послује, у оном моменту када финансијски буде ојачала.

Желимир Мажуранић, Халидбег Храсница, Авдо Хасанбеговић, др Анте Павелић, министри финансија Велизар Јанковић и Јурај Шутеј, Милош Савчић, Никола Прека, Јурај Шурмин, итд. (Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 521–522)

13 АЈ, 65–1365–2349, Записник годишње скупштине акционара Пећке банке одржане 30. априла 1922.

14 АЈ, 65–1365–2349, Рачун изравнања Индустријско акционарског друштва „Метохија" на дан 31. децембар 1922.

15 *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*, Београд, 1938, 244.

16 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Првом збору акционара одржаном 11. јуна 1922.

Да су многи акционари видели рад новчаних завода на задружним принципима, види се из критике Риста Барзута, коју је подржао Марјановић, о неједнаком дељењу зајмова. Он је критиковао управу да је више кредита давала акционарима са мање акција него оним који су уписали више и да је зајам неком одобрен већ после два дана, а неком после два месеца. Критике овог типа показују да акционари нису познавали закон о акционарским друштвима, по којем је Управни одбор имао апсолутно право да одлучује о додели кредита комитентима. Управа Метохијске банке је за изнете примедбе дала објашњење да се руководила тиме ко је особа која тражила зајам, ко су били јемци и у коју сврху је зајам тражен. Подела кредита у једнакој мери није била могућа, будући да није имала увек на располагању потребне суме новца, те се кредит давао у мери у којој је то било могуће.[17]

До краја 1922. године уплаћена је главница у пуном износу, а већ наредне године Управни одбор предложио је повећање банчиног основног капитала на два милиона динара. Како би се акционарима олакшале уплате, предлог је био да се добит за године 1923, 1924. и 1925. дотира у фонд за повећање главнице, а добит од 49.334,10 динара за 1922. годину, по одбитку пореза дотира резервном фонду. У циљу финансијског јачања Завода на збору 1923. године дошло је до помињања фузије са Пећком банком или неком другом, али су ови незванични предлози изазвали велико негодовање акционара, тако да нису изнети на званично гласање.[18] Овакав став акционара и појединих чланова управе означавају жељу да они сами руководе пословима установе, те дођу у позицију да задовоље сопствене, сушински мале личне потребе без обзира што би спајање и стварање финансијски јачег завода значило смањење режије, већи обртни капитал и шансу за већом добити самих акционара. Овакав став био је присутан у не малом броју новчаних завода у југоисточном делу Краљевине Југославије, тако да он није само одраз начина на који је схватана пословност већ је био и одлика менталитета.

Сукоби унутар Банке наставили су се, а односили су се на вредновање рада у Банци, одређене потезе управе и банчину кредитну политику. Томо Раичковић изнео је критике на рад Управног одбора, сматрајући да се управа некоректно понашала према њему иако је пожртвовано радио за Банку. Сматрао је недопустивим индолентност према обавезама тако да је Извозна банка из Београда протестовала две менице Метохијске банке. Поједине критике биле су већ устаљене и односиле су се на неједнак третман акционара при додели кредита и Раичковић је предложио да се они додељују само акционарима и то сходно броју акција. Међутим, поједине оптужбе јасно

17 АЈ, 65–1365–2349, Записник са збора акционара Метохијске банке одржаног 11. јуна 1922.

18 АЈ, 65–1365–2349, Записник са збора Метохијске банке одржаног 25. фебруара 1923.

су наговештавале да је у Банци постојао известан број незадовољних и у самој управи, а не само код појединих акционара. Он је оптужио председника Управног одбора да је без сагласности осталих давао зајмове лицима која нису акционари и по много већој каматној стопи него што се даје, да је избегавао да зове поједине чланове Управног одбора на седнице како би радио без контроле, да су у Банци чињене силне злоупотребе, да су банчине књиге фалсификоване, па је Завод дискредитован. Раичковићев иступ изазвао је бурну реакцију на збору, па је комесар збора затражио да устану сви који су подржавали исказ. При овом изјашњавању, Раичковић је остао потпуно усамљен, што јасно показује однос снага у Банци и да се његови истомишљеници нису усудили да протестују, будући да иза оваквог иступања није могао стајати само један члан управе и то без икаквих консултација за подршку међу акционарима.[19]

Управа Банке била је задовољна радом у 1923. години иако је он био ограничен и недовољно развијен услед недостатка капитала. Како је Метохијска банка била још увек млад завод, није располагала сигурним гаранцијама за добијање кредита од већих завода, тако да су јој финансијска средства којима је располагала била и даље скромна, иако је тражња за кредитима била велика. Како је Народна банка још од октобра 1922. године обуставила одобравање нових кредита, на новчаном тржишту мале и новоосноване банке нису биле у могућности да брзо дођу до потребних средстава и шире развију своје поље деловања. Метохијска банка давала је зајмове по меницама, текућим рачунима, залогама, а давала је и гаранције појединим лицима. Већу успешност им је онемогућавала и Пећка банка, која је располагала знатно већим новчаним средствима, па је управа инсистирала на повећању главнице да би Банка могла издржати конкуренцију „овдашњег уједињеног завода", те је дивиденда од 120.000 динара, према плану, дотирана фонду за увећање банчине главнице.[20]

Развијање послова, повећана средства одрицањем акционара од дивиденде и ступање у пословне везе са Извозном и прометном банком из Скопља, која је Метохијској банци одобрила сталан кредит од 300.000 динара, учинили су да чиста добит за 1924. годину буде 150.000 динара. Посредством Извозне и прометне банке управа је стекла везу са Скопљем и Београдом, а преко њих и са осталим местима у држави, тако да је била у могућности да својим клијентима брзо и ефикасно завршава послове ван Пећи, што је утицало на банчин реноме.[21] Осим развијања послова, на зараду

19 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Другом збору акционара одржаном 25. фебруара 1923.

20 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Трећем збору акционара одржаном 15. фебруара 1924.

21 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Четвртом збору акционара одржаном 15. фебруара 1925.

Метохијске банке утицала је и висока каматна стопа која је наплаћивана на зајмове у меницама и износила око 39%.[22] Ова, изузетно висока каматна стопа последица је кризе кредита која је 1924. године изгубила сваку контролу, о чему најбоље сведочи једна анкета Народне банке према којој је констатовано да се „каматна стопа плаћа и наплаћује како стигне".[23]

Својим акционарима Банка је излазила у сусрет наплаћујући камату 12% и 1% провизије месечно, што је значило камату од 24%, што је и даље чинило високом. На питање акционара Ника Марковића да ли је могуће њено смањење, директор Банке Матеја Синадиновић сматрао је то могућим, али само под условом да Народна банка одобри стални кредит, у висини од бар 70% уплаћеног капитала и резерве и да је без тога немогуће услед великих режијских трошкова.[24] Иначе, камата коју је својим акционарима наплаћивала Метохијска банка није била толико изражено виша од оне коју је Народна банка сматрала реалном и која је износила 12% годишње, уз 0,5% месечне провизије, мада је разлика од 6% била далеко од занемарљиве.[25]

Од 1925. године осетила се стагнација у пословима и потреба за кредитима је смањена. Иако се појавио вишак новца на тржишту, новчани заводи, под утиском из претходних година, нису помишљали на смањење камате. Како су привредници показивали слабо интересовање за кредитима, главни комитенти банака постали су земљорадници, који су се, услед аграрне кризе која је избила те године, задуживали под веома неповољним условима. Новчани заводи користили су сезонске кредите Народне банке који су им уступани по 6%, да би их одобравали земљорадницима и по 40%, тако да је отплата кредита постала готово немогућа.[26] У повећању обртног капитала Метохијска банка користила се зајмом код Народне банке од 600.000 динара (400.000 редован и 200.000 сезонски кредит), а и улози на штедњу порасли су за 200.000 динара. Обрт је достигао суму од 84.644.936,04 динара и био је скоро три пута већи него ранијих година. Дивиденда је износила 230.000 динара, па је Управни одбор предложио повећање главнице на 2 милиона динара у првом полугођу 1926. године, с тим да је половина суме за

22 АЈ, 65–1365–2349, Извештај комисије за преглед новчаних завода у Јужној Србији од 25. јула 1924. године.

23 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 61.

24 АЈ, 65–1365–2349, Записник са Четвртог збора акционара Метохијске банке одржаног 15. фебруара 1925.

25 *Народна банка 1884–1934*, Београд, 1934, 183.

26 Колико су камате банака биле лихварске види се на примеру председника општине у Јасеници који се задужио за 12.000 динара. После две године сума је достигла износ од 60.000, да би му наредне године приликом наплате било тражено 90.000 динара. (*Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Редован сазив за 1926/27, књ. II, излагање Милоша Московљевића, 327.)

повећање већ била обезбеђена преко неисплаћених дивиденди.[27] Успешност пословања банака у овој години илуструје и висина просечних дивиденди, које су у Војводини износиле 16%, Србији, Босни и Херцеговини 13%, Словенији 12% и Хрватској 11%.[28]

Успешно пословање омогућило је директору Банке Синадиновићу да предложи да се већа средства одвоје у фонд за подизање банчине зграде, пошто је у објекту који је Банка користила била велика влага. Предлог је једногласно прихваћен и Управни одбор је овлашћен да може да употреби до 300.000 динара за то.[29]

Све већа добит коју је Банка остваривала навела је крупне акционаре да затраже измену банчиних правила и да у управу, чији би број био умањен, могу ући само акционари са већим бројем акција. Извршено је смањење чланова Управног одбора са девет на седам, док је број чланова Надзорног одбора био пет. Уједно, управи је била повећана тантијема, па је она, са резервним фондом износила 32% од чисте добити. Управа је затражила и повећање дневница за седнице, којих би годишње било око 40. Овај предлог подржао је и комесар збора, сматрајући да је довољна накнада била 30 динара по редовној, односно 40 динара по ванредној седници, док би за своје седнице чланови Надзорног одбора добијали по 25 динара.[30]

Општа привредна криза трговине и занатства у Пећи нимало штетно није утицала на рад банке. Управа је стално пратила рад својих клијената и трудила се да потраживања осигура сигурним гаранцијама. Како би смањио активну каматну стопу на 18% и подмирио све режијске трошкове и остварио већу добит, Управни одбор предложио је повећање главнице на 3 милиона динара, у тренутку када то буде повољно. Укупан обрт 1926. године достигао је 110.429.970,84 динара и скоро за 26 милиона динара је био већи него претходне године. Степен пословања омогућио је да се акционарима исплати дивиденда од 240.000 динара (12%), и створи „особени резервни фонд", коме је дотирана сума од 60.000 динара. То је урађено из жеље да Банка има што јачу резерву за сигурност и повећање главнице.[31]

---

27 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Петом збору акционара одржаном 21. фебруара 1926.

28 Метохијска банка је са 16% дивиденде била на нивоу банака у Војводини, а готово запањујуће дивиденде забележиле су Штедионица у Пригревици -60% и Грађанска штедионица у Модошу (Јаша Томић) 47,6%. (Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998, 52).

29 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Петом збору акционара одржаном 21. фебруара 1926.

30 АЈ, 65–1365–2349, Реферат комесара који је присуствовао на Шестом збору акционара Метохијске банке од 30. априла 1927.

31 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Шестом збору акционара одржаном 27. фебруара 1927.

Банчино пословање у 1927. и 1928. години одвијало се на нивоу претходних и било је стабилно. У 1927. години Банка је имала добру зараду на комисионом послу са цементом беочинске фабрике, али су у пословању преовладавали краткорочни менични кредити. Ову чињеницу управа је искористила да нагласи исправност своје пословне политике, будући да су се у овој години десили крахови појединих банака, услед инвестиционе политике која је била управљена ка дугорочним кредитима у привреди.[32]

Свој осми збор 1929. године Метохијска банка одржала је у свом локалу. Добра жетва 1928. године гарантовала је отплату земљорадничких дугова и добру зараду. Од Извозне и кредитне банке у Скопљу, која је била заступник беочинске цементаре, Банка је добила право продаје за подручје Метохије, па су приходи и по овом основу били задовољавајући. Потребе за хитним реаговањем утицале су на то да је створен Ужи управни одбор који се састајао ради издавања мањих зајмова и куповине и продаје хартија од вредности, који је потом извештавао о томе Управни одбор. Улози на штедњу повећани су за још преко пола милиона динара, а Банка је у јавности пропагирала улагање сувишне готовине на штедњу у њеном новчаном заводу.[33] У периоду од 1926. до 1928. године Банка је својим акционарима исплаћивала дивиденду у висини од 12%, да би од 1929. године суму предвиђену за дивиденду одвојила за ново повећање главнице. Банчин обрт меница у 1929. години износио је 4.594.130 динара, улози на штедњу достигли су висину од 2.899.135, а резерве 569.392 динара.[34]

Табела 1. Главне позиције Метохијске банке (у динарима)[35]

Година	Главница	Есконт меница	Текући рачуни	Штедни улози	Резервни фонд
1922.	1 милион	912.536,83	1.296.750	27.828,21	45.173,90
1923.	1 милион	1.343.240	2.213.275,37	97.865,94	111.705
1924.	1 милион	1.968.025	1.310.408	221.222,56	265.854,50
1925.	1 милион	3.735.190	1.603.398,50	392.264,75	463.233,20
1926.	2 милиона	2.396.495	2.220.663,98	814.501	429.002,55
1927.	2 милиона	3.177.922	2.645.125,96	1.346.086,15	683.117,91
1928.	2 милиона	4.175.565	2.894.951,33	1.897.864,55	855.205,90

32 На тај начин у стечај су отишле: Уједињена банка Београд, Београдска комисиона банка, Балканска банка из Загреба, Банка Ник. Бошковић и Комп. из Београда, Славенска банка из Загреба, Хрватско славенско господарско друштво из Загреба, Банка и штедиона за Приморје из Сушака (Душан Узелац, *Инвестициона политика кредитних установа*, Београд, 1928, 32–33).

33 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Осмом збору акционара одржаном 24. фебруара 1929.

34 *Compas, Jugoslavien*, Wien, 1931, 358.

35 АЈ, 65–1365–2349, Рачуни изравнања Метохијске банке од 1922. до 1928.

Банкарство у Старој Србији доживело је кулминацију у свом пословању 1930. године. Осећало се обиље кредита, као и готовине код свих новчаних завода, тако да се пре постављало питање кризе пласмана него питање постигнућа кредита, због чега су завршни рачуни у овој години представљали највеће позиције у пословању банака. Са удаљавањем од Првог светског рата и градови су доживљавали опоравак и напредак. Пећ је у саобраћајном погледу добила транзитни карактер 1925. године, када је изграђен пут кроз Руговску клисуру. У наредној деценији 1936. године довршена је пруга за Косово Поље, која је највише приближила железнице централних области Црној Гори и Приморју.[36] Град је имао гимназију и основну школу, једну женску радничку и једну домаћинску, као и занатску школу. Радио је један млин, а постојала су три хотела и неколико трговина.[37] Исељавање Турака из Пећи, али и одлазак Срба у Скопље или Београд утицали су на то да је број становника 1931. године био мањи него деценију раније. Од 13.338 становника православних је било 4.179, а муслимана 8.737.[38]

Успешно пословање два постојећа новчана завода у Пећи утицало је да се 5. марта 1930. године Краљевско-банској управи на Цетињу упути захтев за одобрење правила новог завода, под именом Хвосновска банка. Захтев су поднели: Урош Влаховић, адвокат; Тефик Махмутбеговић, трговац; Милан Кастратовић, Чедомир Ивановић, трговац и Миро Протић, пензионер.[39] Уочљиво је да је председник општине Милан Кастратовић, поред Метохијске, био и један од иницијатора оснивања Хвосновске банке.

Банчина главница предвиђена је на 1 милион динара (10.000 акција од по 100 динара), док је Управни одбор бројао пет, а Надзорни одбор три члана. Резервни фонд предвиђен на 10% чисте добити, док је тантијема Управном одбору износила 6%, Надзорном 3% и 1% службеницима.

Сви уписани оснивачи Хвосновске задруге били су мештани Пећи: Радован С. Радовић, пуковник у пензији; Недељко Симоновић, наставник; Шћепан С. Јовановић, потпуковник у пензији; Милош Попадић, трговац; Илија Шантић, обућар; Ђемајил-бег Црноглавић, рентијер; Милан Газикаловић, бравар; Душан Марковић, пензионер; Глигорије Радоичић, трговац.[40] Међутим, по саставу првог Управног одбора који су чинили: др Михајло Глушчевић, из Париза, др Драгутин С. Којић, из Крагујевца, инж. Клементије Буковац, из Београда, Миро Протић, и Шефкет Махмутбеговић јасно је да су руководеће

36 „Peć", *Enciklopedija Jugoslavije*, VI, Zagreb, 1954, 449.

37 *Алманах*, 697.

38 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год*, књ. II, Сарајево, 1932, 119.

39 АЈ, 65–1365–2349, Захтев за одобрење правила Хвосновске банке од 5. марта 1930.

40 *Правила Хвосновске банке за пољску трговину, индустрију и пољопривреду*, Панчево, 1930, 4–15.

фунције имали људи ван Пећи. Разлог томе је што су са мештанима ступили у контакт акционари Француско-српске банке (Глушчевић, Којић, Буковац) и што је Хвостанска банка отпочела са радом под окриљем ове установе.[41]

Оснивачки капитал од милион динара био је скроман за годину у којој је банка настала, али је осликавао ниво банкарства на Косову и Метохији на коме је процентуално учешће банака са капиталом до два милиона динара било доминантно.[42] Крајем 1930. године Метохијска банка је на неки начин одскочила од овог просека повећавши капитал на три милиона динара крајем 1930. године.[43]

Оснивање Хвосновске банке и повећање главнице Метохијске банке урађени су у изузетно неповољном тренутку за пословање, јер је од половине 1931. године у Краљевини Југославији избила жестока банкарска криза. Подизање и повлачење страних улагања изазвано падом бечког Кредитаншталта утицало је да се подлога Народне банке од 29. јуна до 13. јула смањи са 41,1% на испод 38%. Зато је емисиона установа већ 20. јула повисила каматну стопу на есконт и ломбард и процентуално смањила све дотадашње неискоришћене кредите.[44] Будућа ограничења и рестрикције кредита значиле су за нове и мале заводе изостанак повољног кредитирања, а када су им и средњи и велики новчани заводи стопирали дотадашње кредите, ситуација је постала алармантна. Уз све то, Закон о заштити земљорадника од 12. априла 1932. године, потврђен у Сенату наредног дана,[45] прописао је мораторијум на отплату земљорадничких дугова, што ће паралисати рад свих оних банака којима су земљорадници били доминантан део комитената. Жестока привредна криза ограничила је нова пласирања новца и без обзира на смањење каматних стопа за кредите, банке су почеле да бележе губитке.

Табела 2. Губици Хвосновске банке (у динарима)[46]

Година	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.
Губитак	98.888,11	166.863,80	476.365,85	165.910,23	259.334,98

41 *Compas, Jugoslavien*, 1931, 358.

42 У 1922. години банке на Косову и Метохији са капиталом до 2 милиона динара чиниле су 100% од укупног броја банака, у 1926. години 93%, у 1930. години 81%, у 1934. години 80%, а у 1938. години 79%. (Драгутин В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, Економски факултет, необјављен докторски рад, Београд, 1965, 79).

43 АЈ, 65–1365–2349, Жалба Метохијске банке на одлуку Краљевско-банске управе зетске бановине од 12. фебруара 1936.

44 *Народна банка*, 179.

45 *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1932, 122–123.

46 АЈ, 65–1365–2349, Извештаји Управног одбора Хвосновске банке од 1933. до 1937. године.

Донекле слична ситуација била је и у Метохијској банци, с том разликом што Банка није била у могућности да наплати своја потраживања од трговачких кућа, које су уплатиле 1930. године треће коло акција, јер је вредност некретнина у кризи драстично опала, мобилни капитал сведен је на минимум, па су потраживања била много већа од имовине. Стање у заводима драстично је погоршавало изазивање панике код штедиша, који су повлачили своје улоге и тако остављали банке без икакве готовине. Размере које је ширење панике узимало, довело је до реакције не само банака, већ и штампе широм Краљевине Југославије. *Слободна трибина* је 1932. године писала: „Постоје неке мрачне котерије у нашој земљи које се професионално баве ширењем и дошаптавањем најразноврснијим сензаијама о оном што се тобоже догодило или ће се сигурно у најскоријем времену догодити. Загреб је нарочито усрећен инфамном работом ове подземне агитације. Одавде се шире најневјеројатније приче по цијелој земљи. (...) И управо Загреб је опет имао ту жалосну срећу да најтеже осјети посљедице овога разорног ефијалтског рада. Јер отуда је углавном дошла она бесмислена и усплахирена навала улагачана наше највеће и најјаче новчане заводе. (...) Истина је да у цијелом свијету влада тешка депресија, која је захватила и нашу привреду. Истина је да је пад енглеске фунте и слом Кредит – Ансталта и неких великих њемачких банака могао изазвати и пролазно узбуђење наших улагача. Али све то не би изазвало оваке посљедице, да није било оне инфамне и систематске кампање која је убијала повјерење у наше банке".[47]

Како не би доживела крах, Метохијска банка је после одлуке збора одржаног 25. марта 1934. године упутила захтев Министарству трговине и индустрије да се може користити Уредбом о заштити новчаних завода и њихових веровника од 22. новембра 1933. године, али је од тога у међувремену одустала. Друга мера којој су банке током кризе прибегавале било смањење главнице ради отписа ненаплативих потраживања и регулисања својих обавеза. Главница Хвосновске банке је 31. децембра 1934. године смањена на 500.000 динара, док Метохијској банци то није било дозвољено.[48] Да би се Метохијска банка ослободила замрзнутих и ненаплативих потраживања, управа је предложила откуп акција трећег кола и смањење капитала на збору 7. априла 1935. године. Једини који је гласао против предлога био је Благоје Стањевић, експонент Пећске трговачко-индустријске банке, за коју је управа изјавила да не жели оздрављење Метохијске банке из конкурентских разлога, „макар им пропале све акције наше банке".[49]

47 АЈ, фонд Централног прес бироа, 38–575–742, *Slobodna tribina*, Zagreb 7. maj 1932, Zločinačko širenje panike.

48 АЈ, 65–1365–2349, Извештаји Управног одбора Хвосновске банке од 24. марта 1935 и 13. фебруара 1936. и Рачун изравнања на дан 31. децембар 1934.

49 АЈ, 65–1365–2349, Жалба Метохијске банке на одлуку Краљевско-банске управе зетске бановине од 12. фебруара 1936.

Банчина управа успела је да од Краљевско-банске управе зетске бановине 15. фебруара 1938. године добије овлашћење да изврши смањење банчине главнице и то тако што су дужнике растеретили откупом акција трећег кола. У овој години Банка је поново тражила заштиту и то због навала штедиша да подижу улоге. На терет резервног фонда отписано је 708.600 по рачунима утужених меница и оних предатих Привилегованој аграрној банци, а које су у висини од 25% требало да буду отписани. Предаја меница Аграрној банци извршена је 1937. године, чиме је управа сматрала да је питање висине износа земљорадничких меница углавном решено. Међутим, током 1938. године на шалтерима Банке појавили су се дужници са уверењем о земљорадничком својству са неземљорадничким меницама, под називом самонасељеници и са захтевом да им се дуговања пренесу код Привилеговане аграрне банке у смислу Уредбе о ликвидацији земљорадничких дугова. Ова уверења износила су чак 1,8 милиона динара, а Банка је одмах проследила Привилегованој аграрној банци менице у износу од 575.847 динара, док је остатак, након обраде, предат током 1939. године. Банка је престала да плаћа камате по свим основама, а у 1938. години забележила је губитак од 144.984,79 динара, што је отписано на рачун резервног фонда.[50]

Смањење главице изазвало је нове сукобе на збору акционара. Иван Томец је упутио жалбу на одлуку Краљевско-банске управе о смањењу главнице тврдећи да она није надлежна за давање одобрења о измени друштвених правила, а Трговачко-индустријска банка подигла је тужбу 29. марта 1939. године. Ова банка имала је у свом поседу 2.500 акција Метохијске банке и сматрала је незаконитим раздуживање чланова Управног одбора и појединих акционара. Навела је да су они од Банке добили суму по номиналној вредности акција, наводећи да је њихова тржишна вредност била свега 15%, по којој су продаване код Вардар банке у Скопљу. Министарство трговине и индустрије поништило је 29. јуна 1938. године рад збора, уз образложење да без обзира што је капитал уплаћиван по емисијама, он представља целину и не може се делити.

Суштина проблема била је у томе што су представници Пећке банке сматрали да је откуп акција трећег кола по номиналној вредности оштетио имаоце акција прва два кола, међу којима се налазила и Пећка банка. Банка је сматрала да су тиме фаворизовани акционари који су највећи дужници, док је она била у потпуности солвентна. Управа Метохијске банке није видела проблем у повлачењу акција по колима, наводећи да и Народна банка повлачи новчанице по емисијама и да се тако ради у целом свету и са вредносним папирима. Управа је одбијала навод представника Пећке банке да би такав начин оштетио власнике прва два кола, јер је треће коло купљено по номиналном износу, без права на сразмерни део резервних фондова, а он је износио 1.402.524,20 динара, што је 93,5 динара на сваку акцију, чиме акционари прва два кола добијају

50 АЈ, 65–1365–2349, Извештај Управног одбора Метохијске банке поднет на Осамнаестом збору акционара одржаном 25. марта 1939.

трећину резервних фондова, па је билансна вредност акције 340,25 уместо 293,50 динара, колико су у биланску вреде пре извршеног откупа трећег кола акција. Управа Метохијске банке сматрала је једино тачним то што би откупом емисије трећег кола појединим акционарима било омогућено да се одуже банци или своју дуговања на суму коју могу платити. Сматрали су то добрим за банчин биланс јер не би била смањена њена готовина, нити бонитет њене активе, већ би се повећала способност дужника Банке да све исплате. Метохијска банка поседовала је земљорадничке менице у вредности од преко 3 милиона динара, а „зар раздужење земљорадника, добрим делом на наш терет и без нашег питања и пристанка није имало исти циљ да им се дуговања смање на меру колико могу платити?" У својој жалби Министарству трговине и индустрије навела је још да су позитивно мишљење о откупу трећег кола акција дале Народна банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица, јер је то корисно и за Метохијску банку и за њих као повериоце.[51] Тужба Метохијске банке није решена у њену корист.

Највећи дужници Метохијске банке били су чланови Управног и Надзорног одбора, који су директно дуговали 1.034.957 динара, индиректно 1.324.510, а по датом јемству још 421.910 динара. Ова дуговања била су покривена, поред акцепта са жирантима, још и супергаранцијама у износу 2.350.000 динара. Сви дужници били су водећи привредници краја: два индустријалца (парна стругара, парни млин) један књижар, пет трговаца, један хотелијер (власник хотела „Корзо", највећег и најуређенијег хотела на Косову и Метохији), један кафецији, један банкарски чиновник и један адвокат. Дужници су поседовали некретнине, које су у укупној вредности процењене на десет милиона динара. По националном саставу 40% били су Срби, 60% Албанци.[52]

Предлог отплате банчиних дуговања упућен Министарству трговине и индустрије изгледао је овако:

До 18. фебруара 1939.	8%
До 18. фебруара 1940.	10%
До 18. фебруара 1941.	12%
До 18. фебруара 1942.	15%
До 18. фебруара 1943.	15%
До 18. фебруара 1944.	20%
До 18. фебруара 1945.	20%

51 АЈ, 65–1365–2349, Тужба Метохијске банке на одлуку Министарства трговине и индустрије од 10. маја 1939.

52 АЈ, 65–1365–2349, Молба Метохијске банке за одложено плаћање повериоцима од 19. априла 1938.

Као образложење за темпо регулисања својих обавеза Банка је навела то да је приморана на тако нешто због тога што су им скоро сви улагачи отказали штедњу. Имала је дуговања и према заводима који нису уживали заштиту, тако да обавезе према њима нису могле бити сторниране, а нису били у могућности да их исплате. Надлежно министарство одобрило је план исплате дуговања Метохијске банке, уз годишњу камату од 2%.[53]

До краја 1938. године Метохијска банка предала је Привилегованој аграрној банци менице у износу од 1.383.090 динара, поседовала је резервни фонд од 413.758,79 динара, док су улози на штедњу износили 1.316.078,15 динара. Избијање Другог светског рата изазвало је суздржаност у пословању и онемогућило је било каква побољшања. Банчино пословање суштински се свело на отправљање текућих послова и постепено смањивање обавеза. Сви губици ишли су на терет резервног фонда, који је до краја 1939. године смањен на 219.078,64 динара. Од меница које су предали Аграрној банци у износу од око 2 милиона меница, до краја 1939. године биле су им признате менице у вредности од 900.200 динара.[54]

Истовремено се настављала и агонија Хвосновске банке, која је предала Привилегованој аграрној банци менице у висини од 2.317.310 динара, закључене до 20. априла 1932. године, и без вредности камате.[55] До краја 1939. године признато им је право на 308.343,50 динара у 3% обвезницама за ликвидацију земљорадничких дугова.[56]

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије
Архив Југославије, фонд Централног прес бироа

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932;

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932;

53 АЈ, 65–1365–2349, Молба Метохијске банке за одложено плаћање повериоцима од 19. априла 1938.

54 АЈ, 65–1365–2349, Записник са Деветнаестог збора акционара Метохијске банке одржаног 30. јуна 1940.

55 АЈ, 65–1365–2349, Допис Хвосновске банке Министарству трговине и индустрије од 13. априла 1940.

56 АЈ, 65–1365–2349, Допис Хвосновске банке министарству трговине и индустрије од 3. августа 1940.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb 1929;
Правила Метохијске банке у Пећи основане 1921. године, Пећ, 1923;
Правила Хвосновске банке пољску трговину, индустрију и пољопривреду, Панчево, 1930;
Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1932;
Compass, Jugoslawien, Wien, 1931.

Литература

Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.
Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.
Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
Гајић 1965: Д. В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, Економски факултет, необјављен докторски рад, Београд.
Enciklopedija Jugoslavije 1954: VI, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Кршев 1998: Б. Кршев, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Prometej, Novi Sad.
Министарство финансија Краљевине Југославије 1938: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*, Министарство финансија Краљевине Југославије, Београд.
Народна банка 1934: *Народна банка 1884–1934*, Народна банка Краљевине Југославије, Београд.
Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.
Розенберг 1926: В. Розенберг, „Наше банке", у: *Велики трговински календар*, Београд.
Узелац 1928, Д. Узелац, *Инвестициона политика кредитних установа*, Геца Кон, Београд.
Храбак 1982: Б. Храбак, „Почеци банкарства на Косову", у: *Историјски гласник*, Друштво историчара СР Србије, бр. 1-2, Београд.

Ivan M. BECIĆ

PEĆ'S MONETARY INSTITUTES FOUNDED AFTER THE GREAT WAR

Summary

In order to protect themselves from degradation, Serbian craftsmen and traders in Peć founded the Fund of „Saint God-mother Miraculous Icon of Peć" in 1907, which, after the Balkan Wars and entering the town into the composition of Montenegro, turned into the Pećs' bank. Enormously great needs for financial resources for state recovery after the Great War caused the emergence of a great number of monetary institutes, among which there was Metohian bank founded in 1921. The most numerous shareholders of this bank were traders, who wanted to use bank as the source of favourable credits for their business. Small bank capital did not allow to meet all needs as per this issue, which was the cause of numerous misunderstandings in the shareholders meetings.

During the first several years of its existence, the Bank diversified its business, increased its capital, and in the period from 1926 to 1928 paid the workers decent dividend. From 1929 the Bank possessed its own building, while the next year it increased its basic capital up to 3 million dinars, by which it went out from the frame of banks with the capital of 2 million dinars, which had dominated in Kosovo and Metohia.

From the year 1930, one more monetary institute started its work in Peć – Hvosnovska bank with modest capital of 1 million dinars. Besides residents, the main shareholders of the bank were the ones of Franco-Serbian bank. Bank crisis broken out in 1931 in the Kingdom of Yugoslavia disabled normal business activity of the bank, especially the ones having for their clients farmers, as the case was with Hvosnovska bank. In the case of Metohian bank, its largest debtors were members of bank's administration, whom, due to economic crisis were unable to recuperate the credits.

The administration tried to relieve the debits toward the Bank and in that way provide funds for settlement of liabilities toward creditors in the way it would recuperate shares of the third round in nominal value. This attempt caused the conflict with Peć'c Commercial-industrial Bank, which was one of the greatest shareholder of the bank, and which thought it would be in that way damaged from financial point of view. This dispute settlement, and including eventual normalization of Metohian and Hvosnovska Bank business was disabled by the Second World War in Yugoslavia.

Key words: Metohian bank, Hvosnovska bank, economic crisis.

Рад је предат 11. августа 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 327.7/.8(497.115)”1990/...”(093.3)
323.1/.2(497.1)
32(497.115)”1990/...”

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

„ТАМО ЈЕ СВЕ ПОЧЕЛО“ – КОСОВО КАО ТЕМЕЉ ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДИСКУРСА**

Апстракт: У чланку је анализирана улога Косова као једног од темеља постјугословенског дискурса који је на Западу формиран у време „ратова за југословенско наслеђе“. Косово се, симболички и буквално, посматра као „место на коме је све почело“, од рађања српског националног мита до слома Југославије. Анализа је извршена на основу одабраног узорка од шеснаест дела насталих у периоду 1992-2000, из пера новинара, публициста и научних истраживача. Као критеријум за избор дела узето је њихово присуство у библиографијама познијих дела и домети њихових закључака, како у академској заједници тако и код политичких одлучиоца. Циљ рада није било довођење у питање њихових тврдњи и закључака, већ да се прикаже делић реалности дискурса који је овим делима конструисан.

Кључне речи: Косово и Метохија, Југославија, косовски мит, Србија, дискурс, рат у Југославији, национализам, распад Југославије.

„На неки начин, рак који је убио Југославију појавио се на Косову.“[1]

Ретко када једна реченица тако потпуно у себи сажима идеју која се провлачи кроз читаву литературу о некој теми. Слом Југославије је учинио ирелевантним стотине наслова о Југославији написаних током четири деценије Хладног рата. Брижљива научна истраживања о самосталном југословенском путу у изградњи комунизма, самоуправљању и политици несврстаности скоро преко ноћи су постала интересантна само историчарима.

* Истраживач-сарадник, petar.ristanovic@gmail.com.

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Тим Џуда, *Косово: рат и освета*, Самиздат Б92, Београд, 2002, 59.

Грмљавина оружја на Балкану привукла је пажњу западне јавности која је тражила одговоре на нова питања. Глад за информацијама навела је шаролику групу новинара, публициста и истраживача да током деценије ратова на тлу бивше Југославије напише више десетина дела у којима су западној јавности представили учеснике, описали простор и изворе конфликта и поставили основе дискурса који је остао актуелан до данашњих дана, утичући на судбине милиона људи.

Постјугословенски дискурс је никао на давно постављеним темељима балканизма Марије Тодорове.[2] Роберт Каплан је крајем осамдесетих путовао Југославијом, користећи књиге Ребеке Вест, Едит Дарам и Џона Рида уместо туристичких приручника.[3] Његовим примером водили су се аутори најразличитијих профила, публицисти попут Тима Џуде[4], историчари као што је Ноел Малколм па чак и последњи амбасадор САД у Југославији Ворен Зимерман[5]. Колико је балканизам утицао на формирање постјугословенског дискурса можда најбоље сведочи чињеница да су дела Ребеке Вест[6] и Едит Дарам[7], темељи балканизма у 20. веку, једина која се налазе на свим списковима коришћене литературе у делима који говоре о „ратовима за југословенско наслеђе“[8]. Британски новинар Миша Глени, чије је дело снажно утицало на формирање постјугословенског дискурса, након читања књиге Марије Тодорове је изјавио како тек тада схвата да је „крив за балканизам“, односно да је писао под његовим утицајем.[9]

Да ли се онда може говорити о посебном, постјугословенском дискурсу[10], или је у питању само једна од варијација балканизма? Верујемо да може.

---

2 Марија Тодорова, *Имаginарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд, 2006.

3 Роберт Каплан, *Балкански духови. Путовање кроз историју*, Дан Граф, Београд, 2004, 56.

4 Тим Џуда за дело Ребеке Вест наводи да је „маестралан приказ Југославије у тридесетим годинама XX века“, нарушен једино њеном ‚пристрасношћу према Србима‘“ (Тим Џуда, *Срби. Историја, мит и разарање Југославије*, Дан Граф, Београд, 2003, 78).

5 Већ у првом пасусу књигу Ребеке Вест Зимерман назива „једним од највећих путописа овог века“. Ворен Зимерман, *Порекло једне катастрофе. Југославија и њени рушитељи*, Дан Граф, Београд, 1996, 1.

6 Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију*, Моно и Мањана, Београд, 2008.

7 Мери Едит Дарам, *Кроз српске земље (1900-1903)*, Српска Европа, Београд, 1997.

8 Овај термин се користи у анализираној литератури као појам који у себи обједињује све ратне сукобе на развалинама Југославије у последњој деценији 20. века. У том својству је коришћен у наставку рада.

9 „The most gratifying response to me came from a very good British journalist, Misha Glenny, who has written well and extensively on the Balkans. He said, ‚You know, now that I look back, I have been guilty of Balkanism‘.“ http://www.clas.ufl.edu/events/news/Articles%201996-2004/199911_todorova.html [27. 10. 2014]

10 Терним „постјугословенски“ је изабран јер се дискурс рађа после југословенског краха. Још важније, за време постојања Југославије, посебно друге, социјалистичке, њени народи су успели да на неко време „побегну са Балкана“. Важна спољнополитичка

Постјугословенски дискурс представља еволуцију балканизма, насталу под утицајем глобалних промена, нестанка биполарног света чији је Југославија била важан део, као и спољне политике држава из којих су аутори потицали и која је снажно утицала на њихове ставове. „Ратови за југословенско наслеђе" трајно су поделили Балкан на два дела. Балканизам је остао доминантан дискурс за простор Југоисточне Европе[11] у целини, док постјугословенски дискурс доминира простором Западног Балкана који је њиме конструисан.[12] Процес је у суштини био сличан процесу конструкције Балкана више од два века раније, за шта Марија Тодорова наводи:

> „У тренутку када је географски откривен, овај регион је и конструисан, штавише, ова два процеса се не могу одвојити."[13]

Западни Балкан је „откривен" и потом конструисан током ратова на развалинама Југославије.

У овом раду је извршена анализа једног од општих места и темеља тог дискурса – улоге Косова као „места на коме је све почело", извориште југословенског слома. Да би се анализа извршила било је неопходно одабрати узорак дела на којима је дискурс изграђен. У оквиру њега је требало да буду заступљена дела различитог карактера, која су највише допринела његовом формирању. Избор је вршен из три групе дела.

У прву спадају она настала у првом периоду, пре окончања рата у Босни 1995. године. Аутори су махом новинари и публицисти који су посетили ратом захваћену територију и не тако бројни истраживачи који су се професионално бавили Југославијом и Балканом. Као критеријум за избор дела узето је њихово стално присуство у библиографијама позније литературе која говоре о овој теми и учестало позивање познијих аутора на њих.[14]

улога условила је да балканистички дискурс не буде доминантан када се говорило о Југославији. Међутим, њен слом је вратио народе бивше Југославије на Балкан, „назадан", „дивљи, „етнички сукобљен". Управо тада, после Југославије, а на темељима балканизма, никао је нови дискурс.

11 Појам Југоисточна Европа обухвата државе Балканског полуострва и Турску.

12 „Западним Балканом су пак означене државе настале на тлу некадашње Југославије, изузимајући Словенију [...], и Албанија. Увођење термина Западни Балкан готово да коинцидира са постепеним развојем регионалног приступа Европске уније (након 1996. године) према вишегодишњим сукобима оптерећеној регији" (Драган Ђукановић, „Западни Балкан: Од сукоба до евроинтеграција", у: *Годишњак (Факултет политичких наука)* (уредник Илија Вујачић), Год. 3 бр. 3 (2009), 495-506). Термин се у званичним документима користи од 1996/1997. године, али је конструкција Западног Балкана отпочела већ 1992. године, почетком рата и првим делима којима је утемељен постјугословенски дискурс.

13 Марија Тодорова, *нав. дело*, 235.

14 Преглед најутицајнијих дела објављених до 1995. који се баве тумачењем ратова за југословенско наслеђе даје група аутора у чланку: G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow and

Међу насловима објављеним у периоду 1995-2000. избор је било теже направити. Изабрана су дела из домена публицистике и историографије која су постала синоним за тему „ратова за југословенско наслеђе". Њима је довршена конструкција простора па су незаобилазна ставка за сваког истраживача који се њиме бави. Иако се може чинити да је критеријум превише произвољан, олакшавајућа околност је била чињеница да се неколико наслова издвојило из масе осталих, о чему сведоче њихови бројни преводи, издања, стално присуство у библиографијама и позивање политичких одлучилаца на њихове закључке.

Коначно, трећа група из које је извршен избор су аутобиографска дела. Већина аутора објављених сећања о данима југословенског слома је са тла Југославије. Иако су њихова сведочанства важна за истраживаче, она нису значајније утицала на формирање дискурса. У групу анализираних дела ушли су само меморари Ворена Зимермана. Његова књига, настала из пера „човека Запада" који је директно утицао на догађаје, имала је знатан утицај на обликовање дискурса.[15]

Тако је оформљен узорак од 16 наслова на основу којих је анализа извршена.[16]

Ограничавајућу околност за анализу представља чињеница да у њу није укључена анализа западноевропске штампе које је свакако допринела формирању дискурса. Међутим, међу ауторима анализираних дела значајан број чине новинари, дописници утицајних листова на Западу. Њихово писање је утицало на формирање дискурса у штампи, која је иначе скоро једнодушно стала иза политика својих влада. Консултовање анализа писања западноевропске штампе показује да скоро и није било разлика у дискурсу усвојеном у делима која се анализирају и у штампи.[17]

J. Mostov, „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, vol. 55, No. 1 (Spring 1996), 136-160.

15 Сабрина Ремет даје преглед мемоарских дела о распаду Југославије у коме анализира десет наслова објављених до 2002. године. Чланак је користан и зато што при крају садржи преглед релевантне литературе о распаду Југославије, који обухвата добар део дела на којима је изграђен постјугословенски дискурс. (Sabrina P. Ramet, „Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War", *Slavic Review*, Vol. 61, No. 3 (Autumn, 2002), 558-580).

16 Списак анализираних дела се налази на крају текста.

17 Анализу писања немачке штампе урадила је Љиљана Глишовић (Љиљана Глишовић, *Србија у огледалу немачке штампе 1987-2006*, Службени гласник, Београд, 2011). Улогом западних медија у распаду Југославије бавио се и Слободан Вуковић (Слободан Вуковић, *Етика западних медија. Антисрпска пропаганда деведесетих година* XX века, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци/Нови Сад, 2009). Свакако треба обратити пажњу и на радове Јова Бакића на ову тему, посебно на: Јово Бакић, „Писање стране штампе о распаду Југославије и рату вођеном на њеном тлу (јануар 1991-март 1992), Анализа садржаја TANJUG PRESS првених билтена", у: *Социологија*, vol. XXXIX, бр. 3 (1997), Југословенско удружење за социологију, Београд, 401-423.

Пре него што се приступи анализи, потребно је дефинисати схватање појма диксурс. У овом раду он се посматра у складу са гледиштем да је то систем исказа који конструише објекат, интерпретациони систем, скуп значења, метафора, представа, слика, прича, исказа који заједно производе одређену верзију догађаја. Нови дискурс је требао да конструише новооткривени простор, у времену глобалних промена и неизвесности око изгледа новог света, па је био и једно од оруђа посезања за моћи, управо како га посматра Фуко:

> „Сумњиви немири који слуте борбе, победе, озлеђивање, доминације и поробљавања уз тако пуно речи, чија се грубост, након дуговремене употребе, изглачала."[18]

Где је место Косова у постјугословенском дискурсу? На самом почетку. У буквалном и симболичком смислу. Косово је извор српског националног мита, симбол српског национализма који је довео до југословенског слома. Оно је и место где је тај слом осамдесетих година отпочео. Такође, оно симболише и утицај још једног изузетно важног фактора на креирање дискурса – неразумевања. Уколико је Косово први камен у темељу дискурса, неразумевање поднебља, људи, њихове историје и односа представља тле на коме је конструкција дикурса никла.

Ворен Зимерман је, прво као млади службеник у америчкој амабасади а потом и као амбасадор, у Југославији провео шест година. Доста је путовао, био у контакту са бројним српским интелектуалцима и добро упознао земљу и људе. Па ипак, у мемоарима наводи:

> „Двадесет осми јун је национални празник Срба, јединог народа за који знам да слави пораз."[19]

Миша Глени исказује исто чуђење због обележавања Видовдана:

> „Мада остатак човечанства не разуме због чега Срби овај дан славе као највећи дан своје историје, он се ипак слави."[20]

Слични наводи се могу пронаћи у скоро свим анализираним делима. Пишући о Косову и Метохији аутори наводе да је „Косово српски Јерусалим" и да га Срби сматрају за „колевку нације". Јасно је да су то синтагме

18 Мишел Фуко, *Поредак дискурса. Приступно предавање на Колеж де Франсу, одржано 2. децембра 1970. године*, Карпос, Лозница, 7.

19 Ворен Зимерман, *нав. дело*, 7.

20 Миша Глени, *Пад Југославије: Трећи балкански рат*, Самиздат Б92, Београд, 1996, 50.

које су често слушали од српских саговорника. Међутим, они такво схватање објашњавају чињеницама да се ту налазе бројни српски средњовековни манастири, да је ту седиште Српске патријаршије и да је Косово место историјске битке.[21] Међутим, изостаје суштинско разумевање Косова, косовског мита и њихове важности за очување српског идентитета и изградњу модерне српске нације. Чак и они ретки аутори који придају пажњу теми, паралелно са истицањем чињенице да је косовски мит пресудно утицао на очување српске националне свести на начин јединствен у Европи, одмах потом мит и оспоравају, истичући и да је извор снажних националних осећања, на темељу којих је дошло до експлозије српског национализма осамдесетих. Говорећи о „употреби мита" од стране Милошевића и његовог режима, они у ствари користе исти мит, како би поткрепили своје хипотезе. Екстремни пример неразумевања и употребе мита је Мајкл Селс који у косовском миту проналази извор „српског виђења муслимана као убица Христа"[22].

Најбољи доказ неразумевања суштине косовског мита су покушаји да се он оспори. Ноел Малколм је књигу *Косово. Кратка историја* писао на основу преко 800 библиографских јединица. Па ипак, међу бројним реакцијама на ову књигу, по критичком ставу се посебно истакла она професора Томаса Емерата. Он је, оспоравајући Малколмово „раскринкавање српских митова", као посебно важну чињеницу навео да аутор не разуме да „мит постоји сам по себи, да има своје трајање и да представља реалност"[23]. Неразумевање мита, његове реалности која проистиче из трајања и дубине укорењености, и није нужно везана за његову (не)историјску подлогу, карактеристично је за највећи део анализиране литературе.

Косовски мит се посматра као део традиције, митске историје, симбол окренутости прошлости уместо будућности. У постјугословенском дискур-

21 Кристофер Бенет је одличан пример. Он наводи да Срби Косово сматрају за „свету земљу" због Патријаршије у Пећи, манастира, и чињенице да се ту одиграла пресудна битка са Турцима. Међутим, чак се и на том нивоу оспорава српско право на Косово, истичући да су се у бици борили „сви балкански хришћански народи, укључујући Албанце" (Christopher Bennet, *Yugolsavia's bloody collapse: Causes, Course and Consequences*, New York University Press, 1995, 87). Овим тврдњама „научну" подлогу су дали Ноел Малколм и Миранда Викерс који у својим историјама Косова заступају ову тезу.

22 „At the heart of the agitation by Serb against the Muslim of Yugoslavia there has been a mythology which presents Slavic Muslims as Christ killers." (Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998, 31).

23 Миле Бјелајац, „За и против – неки одјеци на Западу поводом књиге Ноела Малколма: *Косово. Кратка Историја*", у: *Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово - Кратка историја": научна расправа о књизи Ноела Малколма „Косово. Кратка историја"* (уредник Славенко Терзић), Историјски институт САНУ, Београд, 2000, 113.

су, као и у балканизму, традиција и историја немају позитивну конотацију. Они се посматрају као назадни, препрека модернизацији која је једини излаз за полуоријентални Балкан.

> „Трагична мана Србије је опседнутост сопственом историјом. Срца Срба су у њиховој прошлости, а не будућности."[24]

Кристофер Бенет пише:

> „Многи Срби, не само екстремни националисти, сматрају Косово за свету земљу, којој је суђено да остане српска заувек."[25]

Он на тај начин не жели да истакне колико је дубоко Косово уткано у српски идентитет, већ да покаже „неразумевање и игнорисање стварности", која показује да је „многобројна албанска већина бројчано далеко надмашила малобројну српску и црногорску мањину".[26] Истиче се да су Албанци на Косову и Метохији већина „још од 17. века"[27] и да су почетком осамдесетих чинили око 90% становништва.[28] Овим се посредно ствара утисак да на простору за који Србе веже „мит", „традиција", „сећање", они, на темељу „косовске стварности", имају првенствено право да одлучују о својој судбини, тиме и судбини територије.

> „У српском парламенту, чак и најлибералнији чланови наглашаваће своју привржености одржавању српске владавине над Косовом. Свака ваљаност српског аргумента да је Косово колевка њихове цивилизације губи се како због њиховог одбијања да ово мерило примене и на остале области, тако и због њихове сатанизације албанског становништва кроз голо кршење основних људских права косовских Албанаца."[29]

---

24 Ворен Зимерман, *нав. дело*, 8.

25 Christopher Bennet, *нав. дело,* 86.

26 Миша Глени, *нав. дело*, 32.

27 Christopher Bennet, *нав. дело, 86.*

28 Присутно је и манипулисање бројем Албанаца. Богдан Денић наводи: „Према постојећим југословенским демографским проценама, Албанаца је 1991. године вероватно било већ преко два милиона. Ако је тако, онда су бројнији од три националне групе које су имале сопствене републике: од Црногораца, Словенаца и Македонаца. То њихов положај као потлачене групе унутар Републике Србије – у Покрајини Косово они су у великој већини, чини мање одрживим." (Богдан Денић, *Етнички национализам: трагична смрт Југославије*, Радио Б92, Београд, 32). На његовом трагу је и Марк Томпсон који тврди да је осамдесетих Албанаца на Косову било преко 1.700.000 (Mark Thompson, *A Paper House – The Ending of Yugoslavia*, Hutchinson/Radius, 1992, 125). Међутим, број Албанаца на Косову до данас (2014) није досегао цифру од два милиона.

29 Миша Глени, *нав. дело*, 82.

Поједини аутори овај утисак појачавају употребом термина „Косовари". Користе га да означе искључиво етничке Албанце који живе на територији Косова и Метохије. На тај начин посредно се формира представа како су они, „Косовари" (Албанци), аутохтоно становништво тог простора.[30]

Такође, спорадичним примедбама додатно се доводи у питање српско право на Косово и Метохију: тврдњама да им је оно „поклоњено 1912"[31] или чак доказивањем да би Србији било боље да Косово и Метохија нису њен део. Тим Џуда наводи:

> „Реинтеграција Косова у Србију 1944. је била равна поновном уношењу рака у српско политичко ткиво."[32]

Тако је припремљен терен за конструкцију Косова у Југославији осамдесетих година. Тешко је дати заједничку, до модела упрошћену слику Косова у анализираној литератури. Поједина дела се њиме баве сасвим узгред (Глени, Томпсон, Каплан, Зимерман), код других, који дају ширу слику догађаја у Југославији, догађаји на Косову и Метохији представљају само једно од важних маста (Џуда у књизи *Срби...*, Вудворд, Додер и Брансон, Бенет, Денић, Селс, Цигар), док је код трећих Косово централна тема дела која пишу (Малколм, Џуда у књизи *Косово. Рат и освета*, Мертус, Викерс). Такође, међу ауторима има значајних разлика у ставовима и сагледавању „косовске реалности". Међутим, анализа дискурса не почива на суочавању чињеница, већ на откривању заједничких асоцијација и метафора које одређено опште место у дискурсу производи. У овом случају, Косово у Југославији осамдесетих се конструише као место сталних националних трвења, на коме је дошло до успостављања режима апартхејда. Албанци су првенствено захваљујући високом природном прираштају постали изразита већина, па су Срби, подстакнути својом ирационалном везом са простором завели полицијски режим који је од Албанаца начинио грађане другог реда.

Тако је постављена позорница на којој је током осамдесетих почео слом Југославије. Како је и када он почео? Поћи ћемо од најупроштеније

30 На овај начин термин „Косовари" користе Ноел Малколм, Миранда Викерс, Душко Додер и Луси Брансон, Марк Томпсон... Са друге стране, има и другачијих примера. Џули Мертус у уводу дефинише главне појмове и наводи да се термин „Косовар" односи на све становнике Косова и Метохије, без обзира на националност (Julie A. Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, University of California press, 1999, xix). Такође, поједини аутори не користе овај термин.

31 „Kosovo was given to the Serbs by the great powers at the Parise Pease Conference after World War I, which also established the Kingdom of Yugoslavia." (Dusko Doder, Louise Branson, *Milosevic: Portrait of a Tyrant*, The Free Prees, 1999, 64).

32 Тим Џуда, *нав. дело*, 116.

слике у делу које је, испоставиће се, имало и највише утицаја на обликовање догађаја. Роберт Каплан пише:

> „У марту 1981, недуго пошто је град био довршен, побунили су се студенти новог универзитета, чије је књиге и школовање плаћала комунистичка власт Југославије. Тада је побуна постала саставни део живота. Шест година касније, Милошевић је дошао на власт у Србији и обећао да ће скршити побуне. Када је покушао да Косову одузме статус аутономне покрајине, насиље се убрзало."[33]

Миша Глени са још мање речи тврди исто:

> „Милошевићево тактичко захтевање правде за косовске Србе било је превише снажан притисак за карту уједињене Југославије, тако да је тај уморни документ ускоро почео да се цепа по националним линијама."[34]

Тим Џуда такође:

> „На крају ће Косово, непомирљива природа међусобно искључивих национализама и снага српског косовског духа обновљена крајем осамдесетих бити фактори који ће почети да разарају Југославију."[35]

Навођење цитата из осталих анализираних дела показало би да је ово уверење скоро једнодушно.[36] Иако је ауторима добро познато да је национално питање главни проблем Југославије од њеног настанка, они то потпуно занемарују. Чак и они који дају детаљнији преглед догађаја пре 1980. сматрају да је тек након тога наступила преломна тачка. Зашто је тако?

Југословенски слом је морао почети на Косову јер се само тако могла поставити основа за друго опште место дискурса – српску кривицу за слом.

---

33 Роберт Каплан, *нав. дело*, 38. Саветници председника САД Била Клинтона су изјављивали како је управо Капланова књига пресудно утицала на одлуке председника Клинтона у вези политике САД према рату у Босни и Херцеговини (http://www.nytimes.com/1999/05/22/books/the-dangers-of-letting-a-president-read.html). Каплан, до тада мало познати новинар са две претходно објављене књиге које су привукле мало пажње, започео је мућевит успон као спољнополитички аналитичар. Године 2012. је уврштен на листу 100 најутицајнијих мислилаца на свету магазина Форин Полиси. http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/11/26/the_fp_100_global_thinkers [27. 10. 2014]

34 Миша Глени, *нав. дело*, 48.

35 Тим Џуда, *нав. дело*, 137.

36 Изузетак представља дело Сузан Вудворд која корене југословенског слома види првенствено у економским проблемима и, за разлику од осталих аутора, посебну одговорност сваљује на Словенију. Сузан Вудворд, *Балканска трагедија. Хаос и распад после Хладног рата*, Филип Вишњић, Београд, 1997.

На Косову је током осамдесетих дошло до бујања српског национализма, док се национализми осталих југословенских народа у највећој мери приказују као реакција, одбрамбени механизам активиран услед опасности од српског агресивног национализма.[37]

Због тога је било јако важно поставити већ наведену косовску сценографију. У литератури се зато није нашло места за хрватско пролеће[38], нити било које друге манифестације национализма у СФРЈ пре осамдесетих. У описаној слици Косова и Метохије није било ни места за прогоне и масовно исељавање српског становништва. Посебно је индикативно како се аутори односе према овој теми. Док је појединим потпуно игноришу, други признају да је прогона Срба било, али у знатно мањој мери него што су Срби истицали[39], да су уследили као рекација на ранија српска недела и да су чак и они искоришћени од стране српске власти у пропагандне, националистичке сврхе.

Тим Џуда пише:

> „Почеле су да круже приче о ‚прогањању' Срба, уништавању њихових цркава и гробаља и учесталом насиљу. Али, фабрика гласина је уз сваки стварни инцидент производила још хиљаду других. [...] Све више су кружиле гласине о српским ‚избеглицама' са Косова, а све мање помињала чињеница да су многи од њих продали своје куће за велике суме новца због недостатка стамбеног простора у пренасељеној покрајини."[40]

Марк Томпсон истиче да у Србији нико није обраћао пажњу на званичне цифре које су говориле да нема „стотина хиљада" Албанаца који су дошли из Албаније, да Срби и Црногорци нису приморавани да напусте провинцију. Апели Срба са Косова и Метохије и српских интелектуалаца за њега су „стварали симптоме које су наводно дијагностификовали". Он закључује:

> „Што сам више истраживао, све више сам схватао да банални шовинизам лежи испод српске вике о реду и правди."[41]

---

37 „...growth of Croatioan nationalism in response to Serbia's new style of nationalist politics, that would lead to the final break-up." Ноел Малколм, *нав. дело*, 344.

38 Веома је симптоматично да у једном од ретких осврта на хрватско пролеће Миша Глени га у свом делу назива погрешним термином „хрватско лето", потпуно прелазећи преко његовог значаја. Миша Глени, *нав. дело*, 30.

39 Вероватно најлицемерније тврдње ове врсте износи Тим Џуда када говорећи о нападима на манастир Девич закључује: „Омрзнуте монахиње из Девича највероватније јесу биле малтретиране или чак нападане, али је тешко поверовати да се то догађало ‚данонoћно'." Тим Џуда, *Косово. Рат и освета*, Самиздат Б92, Београд, 2002, 68.

40 Тим Џуда, *Срби...*, 140.

41 Mark Thompson, *нав. дело*, 132.

У таквим околностима, Срби, опседнути „митовима", на територији коју називају светом иако на њу немају право, започели су са „националистичком хистеријом" која се темељила на лажним наводима о угрожености. Покренут је низ догађаја који су довели до националистичке буре под чијим ударима је пала Југославија. Међутим, иако постоји општа сагласност да је „на Косову све почело", аутори имају различите погледе на то који је догађај био пресудан.

Као тачку након које није било повратка различити аутори узимају албанску побуну на Косову 1981, сахрану Александра Ранковића 1983, Меморандум САНУ 1986, говоре Слободана Милошевића на Косову 1987. и 1989, и усвајање амандмана на Устав СР Србије 1989. Сви ови догађаји су на неки начин везани за Косово. Чак се и сахрана Александра Ранковића у Београду, на коју је дошло око 100.000 грађана, повезује са ситуацијом на Косову. Душко Додер и Луси Брансон наводе да су српски националисти тада закључили „да им треба нови Ранковић". Окупљени људи на сахрани су били симбол те идеје.[42]

Сви ови догађаји се посматрају са временске дистанце дуге једну деценију и са искуствима, ставовима и закључцима изграђеним у време „ратова за југословенско наслеђе". Роберт Каплан сасвим узгред открива важну истину:

> „Током осамдесетих стално сам као новинар долазио у Југославију. Био је то усамљенички посао, јер је мало кога занимало оно што се ту збивало или куда је могло водити. [...] Године 1981, после почетка албанске интифаде на Косову, за коју нико у спољном свету није имао ни најмањег интереса..."[43]

За већину аутора, Југославија је почетком деведесетих била велика непознаница.[44] Са њом су се упознали тек када је рат побудио интересовање

42 Александар Ранковић се описује као бескомпромисни „српски националиста" који је себе видео као „заштитника српских интереса". На Косову, његово име је било „симбол терора", јер је његова полиција убијала албанске националисте и сепаратисте. Уз то, био је и ригидни централиста, који је ушао у сукоб са Титом када је овај почео да експериментише са децентрализацијом. Аутори истичу да су „српски националисти" све то схватили као атак на српску доминацију (Dusko Doder, Louise Branson, *нав. дело*, 30).

43 Роберт Каплан, *нав. дело*, 54-5.

44 Пре почетка рата у Хрватској, Југославијом су се стручно бавили Сабрина Ремет и Сузан Вудворд. Миранда Викерс је писала о Албанцима, па је сигурно донекле познавала ситуацију и у Југославији, првенствено на Косову. Богдан Денић је био Србин пореклом и у више наврата је по неколико месеци боравио у Југославији. Роберт Каплан је као новинар, слободни стрелац, у другој половини осамдесетих посетио Југославију. За остале, она је била суштински потпуно непознат терен.

на Западу. На непознатој територији, међу људима који су говорили језик који нису разумели, они су доследно следили спољну политику влада држава из којих су потицали, а историја, ближа и даља, служила је као оруђе за потврђивање савремених „истина".

Косово, „косовски мит" и етнички немири на њему били су савршена прилика за њихово доказивање. Југословенски слом је морао почети на Косову и Метохији, а избор преломне тачке зависио је од личног утиска аутора. Отуда толико различитих погледа.

Постојао је још један изузетно важан разлог да се Косово конструише као „место где је све почело". Антихероју литературе, „балкански Хитлер"[45], Слободан Милошевић, човек који је одговоран за југословенски слом,[46] свој успон је започео управо на Косову.[47]

Уколико прихватимо да се основе дискурса могу исказати кроз ограничен број општих места, Милошевићева одговорност за рушење Југославије је једно од првих међу њима. Српски диктатор, чији је лик доследно конструисан у складу са идејом Хане Арент о „баналности зла"[48], уздигао се на плими српског незадовољства на Косову и Метохији. Милошевићеви биографи, Душко Додер и Луси Брансон, сматрају да није имао посебног интересовања за Косово, већ је само искористио ситуацију како би приграбио власт. Истог мишљења је и Ворен Зимерман који га је лично познавао. Међутим, „националистичка хистерија" коју је произвео била је почетак југословенског слома.

---

45 Слободан Милошевић се назива „балканским Хитлером", „балканским касапином", „царом Мордора", „срцем таме". „Enraged world leaders referred to him in the starkest terms – 'the heart of darkness', 'an evil dictator', 'Europe's new Hitler'." (Dusko Doder, Louise Branson, *нав. дело*, 2).

46 Око овог општег места дискурса влада скоро потпуна сагласност. Једино Сузан Вудворд ставља у први план економске разлоге слома а као главног кривца означава Словенију. Ипак, потпуно преовлађује схватање које дословно описују речи Ворена Зимермана: „Покретач рушења Југославије био је Слободан Милошевић, председник Србије." (Ворен Зимерман, *нав. дело*, x).

47 Изузетно утицајни документарни серијал британске телевизије ББС „Смрт Југославије", аутора Алана Литла и Лоре Силбер, по коме је објављена и истоимена књига, почиње управо говором Слободана Милошевића и причом о његовом ангажману на Косову 1987. године. Прво поглавље нимало случајно названо је *„Ово је наша земља": Буђење српског национализма* (Лаура Силбер, Алан Литл, *Смрт Југославије*, Радио Б92, Београд, 1996, 35).

48 Идеје Хане Арант о баналности зла снажно су утицале на поједине ауторе. Тим Џуда у делу *„Срби..."* једно поглавље је насловио „Баналност зла?". Разлога је више. Дела настају у деценији када су размишљања Хане Арент била изузтено популарна. Такође, опште место дискурса је и стална паралела између Срба и нациста, односно Милошевића и Хитлера. Ауторима је вероватно изгледало логично да уколико је прихваћена идеја о „баналности зла" једног Ајхмана, иста правила важе и за антихероја догађаја о којима они пишу.

Под Милошевићевим руководством, на Косову је успостављен режим апартхејда. Албанци су истеривани са радних места, учињени грађанима другог реда, физички малтретирани од стране полиције, хапшени и затварани. Тим Џуда наводи:

> „Према једном извештају, у осам година наком демонстрација, 584 373 косовска Албанца. [...] Половина одраслих становника је ухапшена, испитивана, притворена или кажњавана."[49]

Започели су скупови Срба који су стварали националистичку хистерију и омогућили почетак спровођења политике „Велике Србије".[50] Слом Југославије је тада отпочео а конструкција Косова завршена.

Које су то онда метафоре, представе, слике, приче, искази, које производи реч Косово у оквиру постјугословенског дискурса? Оно је средиште националистичког мита, извор шовинизма, симбол српске окренутости прошлости и опседнутости историјом. Оно је почетак – бујања српског национализма, спровођења великосрпске политике, уздизања антихероја Милошевића, слома Југославије. Симболично, управо на Косову крајем осамдесетих година 20. века почиње да се рађа и постјугословенски дискурс.

Када смо коначно оцртали контуре Косова у оквиру дискурса, неизбежно је питање: колики је утицај ове конструкције?

„Ратови за југословенско наслеђе" довели су до темељног превредновања српске историје. Њена „употреба", изучавање са „намером" уместо из жеље за „сазнањем", довела је до тога да многа општа места из ове литературе нађу своје место на страницама дела која се баве ширим темама из историје 19. и 20. века.[51] Конструкција Косова и Метохије је започела још током осамдесетих у САД, под утицајем албанског лобија и услед деловања конгресмена Роберта Дола и Тома Лантоша, који су пред Конгресом инсистирали на проблему угњетавања Албанаца од стране Срба на овој територији.[52]

Почетак рата на тлу Југославије и доврешетак конструкције Косова кроз анализирану литературу снажно су утицали на низ аутора и доносилаца одлука. Детаљна алализа далеко премашује оквире овог рада али неколико примера може сликовито изказати домете тог утицаја.

---

49 Тим Џуда, *Косово...*, 67.

50 „Stories of Albanian persecution of Serbs were becoming the medium for the populist mobilization of Serbs against their enemies." (Julie A. Mertus, *нав. дело*, 100).

51 Значајна запажања о овој теми се могу наћи у раду Милоша Ковића о утицају „ратова за југословенско наслеђе" на превредновање историје Срба у 19. веку: Милош Ковић, „Сазнање или намера: Савремена светска историографија о Србима у XIX веку", у: *Социологија*, Vol. LIII (2011), No. 4, 403-416.

52 Ворен Зимерман, *нав. дело*, 109.

Ерик Хобсбаум је током предавања пред студентима Централноевропског универзитета у Будимпешти 1993. године рекао:

> „Битка на Косову 1389. се заиста одиграла, Турци су поразили српске ратнике и њихове савезнике и то је заиста оставило дубоке ожиљке у народном сећању Срба, али не следи да ово оправдава угњетавање Албанаца који сада сачињавају 90 процената популације тог региона или српске тврдње да је та земља у суштини њихова.“[53]

Немогуће је не запитати се да ли је један од најугледнијих светских историчара ово рекао након што је добро промислио о теми, или је једноставно био под утицајем дискурса који је у данима када су ове речи изречене растао и стицао моћ?

Холм Зундхаусен у својој историји Срба „корене свих злочина из деведесетих година 20. века проналази у српској историји, почевши од Косовске битке и епске поезије па до модерног доба“.[54] Сва општа места дискурса нашла су у њој своје место. Зундхаусен тако наводи:

> „Певање епских песама, свирање у гусле, поетски изливи и проповеди мржње ишли су при томе руку под руку.“[55]

Мари Жанин Чалић се током писања *Историје Југославије у 20. веку*[56] служила делима Ноела Малколма, Роберта Каплана, Лауре Силбер и Алана Литла, Марка Томпсона, Нормана Цигара. Поједина општа места постјугословенског дискурса и једностран приказ догађаја јасно су видљиви у завршним поглављима њене монографије.

Општа места дискурса срећу се и код аутора који се баве ширим темама и „ратове за Југословенско наслеђе“ дотичу сасвим посредно. Марк Мазовер у својој историји Балкана пише под јаким утицајем балканизма. Међутим, када се у делу примакао догађајима из времена „ратова за југословенско наслеђе“ такође је прихватио многа општа места постјугословенског дискурса.[57]

Саманта Пауер је у књизи *Проблем из пакла*, која се сматра темељом америчке политике интервенционизма, једно од кључних поглавља посветила Косову.[58] У њеном делу се могу пронаћи реченичне конструкције истоветне

53 Ерик Хобсбаум, *О историји*, Откровење, Београд, 2004, 18.
54 Милош Ковић, *нав. дело*, 408.
55 Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, CLIO, Београд, 2008, 484.
56 Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, CLIO, Београд, 2013.
57 Марк Мазовер, *Балкан. Кратка Историја*, Alexandria press, Београд, 2003, 179.
58 Samantha Power, *"A problem from hell": America and the age of genocide*, Perennial, 2003, 443-473.

оним у анализираној литератури. Књига је награђена Пулицеровом и бројним другим наградама. Закључци који су утицали на судбине милиона темеље се, између осталог, на писању Тима Џуде, Лоре Силбер и Алана Литла, Марка Томпсона, Робета Каплана, Мише Гленија и Ворена Зимермана. Тим Џуда је најцитиранији аутор у њеном поглављу о Косову.

Јасно је да је постјугословенски дискурс постао диминантан када се говори о простору „Западног балкана", било од стране историчара, публициста или политичких одлучиоца.

Коначно, ако дискурс заиста „слути борбе, победе, озлеђивање, доминације и поробљавања" како смара Фуко, какве су слутње у вези Косова и Метохије током деведесетих укорењене у постјугословенски дискурс?

Косово је „место на коме је све почело", али кроз читаву литературу провејава и идеја да би се на њему могло све окончати. Аутори који пишу пре агресије на СР Југославију 1999, а посебно они из првог периода, до 1995. године, виде опасност од ескалације ситуације на Косову и Метохији. Миранда Викерс види опасност од увлачења Албаније у рат и ескалације великог сукоба на Балкану.[59] У времену када је у Босни беснео рат а у Хрвтској крхко примирје сваког дана претило да се претвори у нову кланицу, Косово није заборављано. Какве се поруке шаљу? Марк Томпсон пише:

> „Ако Србија жели да почне да живи у садашњости, она мора свој вољени мит предати фолклору, а Косово вратити његовом народу, свом народу који живи тамо."[60]

Иако је за време сукоба у Хрватској и Босни и Херцеговини заузет принцип да су границе република неповредиве, могући случај *sui generis* је већ тада најављиван:

> „Потпуно је немогуће замислити било какве нове ‚праведније' границе чије успостављање не води у бескрајно проливање крви. Једини донекле чист случај промене граница могао би да буде захтев Албанаца, па се због тога хитно треба позабавити разлозима њиховог незадовољства. [...] Косово је практично под српском окупацијом."[61]

Коначно, Ноел Малколм је својом *Кратком историјом Косова* ударио један од темеља албанској држави на Косову. У предговору књиге он 1998.

59 Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkcan Identity*, New York University Press, New York 1997, 148.

60 Марк Томпсон, *нав. дело*, 146.

61 Богдан Денић, *нав. дело*, 29.

даје „историјску подлогу“ одвајању Косова и Метохије од Србије, „обрачунавајући се са српским митовима“, доказујући да су Албанци „аутохтони на Косову“ и тврдећи да за Косово и Метохију и Босну и Херцеговину не треба да важе иста правила.[62] Не месту где се рађао, постјугословенски дискурс је ударио свој трајни печат.

Анализирана литература

Прва група (1992-1995):

Глени 1996: Миша Глени, *Пад Југославије: Трећи балкански рат*, Самиздат Б92, Београд. Прво издање: Glenny 1992: Misha Glenny, *The Fall od Yugoslavia, The Third Balkan War*, Penguin, London.

Bennet 1995: Christopher Bennet, *Yugolsavia's bloody collapse: Causes, Course and Consequences*, New York University Press.

Вудворд 1997: Сузан Вудворд, *Балканска трагедија. Хаос и распад после Хладног рата*, Филип Вишњић, Београд. Прво издање: Woodward 1995: Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution.

Денић 1996: Богдан Денић, *Етнички национализам: трагична смрт Југославије*, Радио Б92, Београд. Прво издање: Denitch 1994: Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia,* University of Minnesota Press.

Каплан 2004: Роберт Каплан, *Балкански духови. Путовање кроз историју*, Дан Граф, Београд. Прво издање: Kaplan 1993: Прво издање: Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, Picador.

Thompsom 1992: Mark Thompson, *A Paper House – The Ending of Yugoslavia*, Hutchinson/Radius.

Друга група (1996-2000):

Vickers 1998: Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo,* Columbia University Press.

Doder, Branson 1999: Dusko Doder, Louise Branson, *Milosevic: Portrait of a Tyrant*, The Free Prees.

Malcolm 1998: Noel Malcolm, *Kosovo: a Short History*, Macmilan.

Mertus 1999: Julie A. Mertus, *Kosovo: How myths and truths started a war*, University of California press.

Sells 1998: Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press.

62 „In modern historical terms, the relation between Kosovo and the rest of the Serbia is less close or organic than the relation between any part of Bosnia and the rest of Bosnia. Objections on grounds of historical identity to the partitioning of Bosnia, in other words, need not entail any equivalent objections to the dividing of Kosovo from Serbia.” (Noel Malcolm, *nav. delo*, xxxiii).

Силбер, Литл 1996: Лаура Силбер, Алан Литл, *Смрт Југославије*, Радио Б92, Београд. Прво издање: Silber, Little 1996: Laura Silber, Allan Little, *The Death of Yugoslavia*, Penguin, London.

Цигар 1998: Норман Цигар, *Геноцид у Босни. Политика етничког чишћења*, Институт за истраживање злочина против човјечности и међународног права, Сарајево. Прво издање: Cigar 1995: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: the policy of ethnic cleansing*, Texas A&M University Press.

Џуда 2002: Тим Џуда, *Косово: рат и освета*, Самиздат Б92, Београд. Прво издање: Judah 2000: Tim Judah, *Kosovo: War and Revenge*, Yale.

Џуда 2003: Тим Џуда, *Срби. Историја, мит и разарање Југославије*, Дан Граф, Београд. Прво издање:Tim Judah,*The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press: 1997.

Трећа група (мемоарска литература):

Зимерман 1996: Ворен Зимерман, *Порекло једне катастрофе. Југославија и њени рушитељи*, Дан Граф, Београд. Прво издање: Zimmermann 1996: Warren Zimmermann, *Origins of A Catastrophe. Yugoslavia and Its Destroyers*, Times Books.

Друга цитирана литература:

Бакић 1997: Јово Бакић, „Писање стране штампе о распаду Југославије и рату вођеном на њеном тлу (јануар 1991 - март 1992), Анализа садржаја TANJUG PRESS црвених билтена", у: *Социологија*, vol. XXXIX, бр. 3 (1997) Југословенско удружење за социологију, Београд, 401-423.

Бјелајац 2000: Миле Бјелајац, „За и против – неки одјеци на Западу поводом књиге Ноела Малколма: „Косово. Кратка Историја"", у: *Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово - Кратка историја": научна расправа о књизи Ноела Малколма „Косово. Кратка историја"* (уредник Славенко Терзић), Историјски институт САНУ, Београд, 107-122.

Вест 2008: Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију*, Моно и Мањана, Београд.

Vickers, Pettifer 1997: Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkcan Identity*, New York University Press, New York.

Вуковић 2009: Слободан Вуковић, *Етика западних медија. Антисрпска пропаганда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Краловци/Нови Сад.

Глишовић 2011: Љиљана Глишовић, *Србија у огледалу немачке штампе 1987-2006*, Службени гласник, Београд.

Дарам 1997: Мери Едит Дарам, *Кроз српске земље (1900-1903)*, Српска Европа, Београд.

Ђукановић 2009: Драган Ђукановић, „Западни Балкан: Од сукоба до евроинтеграција", у: *Годишњак (Факултет политичких наука)* (уредник Илија Вујачић), Год. 3 бр. 3 (2009), 495-506.

Зундхаусен 2008: Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, CLIO, Београд.

Ковић 2011: Милош Ковић, „Сазнање или намера: Савремена светска историографија о Србима у XIX веку“, у: *Социологија*, Vol. LIII (2011), No. 4, 403-416.

Мазовер 2003: Марк Мазовер, *Балкан. Кратка Историја*, Alehandria press, Београд.

Power 2013: Samantha Power, *"A problem from hell": America and the age of genocide*, Perennial.

Ramet 2002: Sabrina P. Ramet, „Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War“, *Slavic Review*, Vol. 61, No. 3 (Autumn, 2002), 558-580.

Stokes, Lampe, Rusinow, Mostov 1996: G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow and J. Mostov, „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring 1996), str. 136-160.

Тодорова 2006: Марија Тодорова, *Имаginарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд.

Фуко 2007: Мишел Фуко, *Поредак дискурса. Приступно предавање на Колеж де Франсу, одржано 2. децембра 1970. године*, Карпос, Лозница.

Чалић 2013: Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, CLIO.

Petar R. RISTANOVIĆ

"WHERE IT ALL BEGAN"- KOSOVO AS A FOUNDATION OF THE POST-YUGOSLAV DISCOURSE

Summary

The breakup of Yugoslavia and the beginning of the "wars for the Yugoslav heritage" has encouraged in the West a great interest for Yugoslavia. From the pen of journalists, publicists and researches, during the following decade an extensive literature had been made, which served to set the fundamentals of the new, post-Yugoslav discourse. Under the strong influence of the foreign politics of government of states from which the authors came and on the foundations of Balkanism of Marija Todorova, post-Yugoslav discourse made a territory which since 1995 has been called The Western Balkan. The important place of the discourse, its origin in essential and symbolic meaning, was Kosovo.

Kosovo and Metohia in Yugoslavia in the 80s, is shown as a place of constant national frictions, where the system of apartheid was established. Albanians in the first place, thanks to high natural growth, became majority, so the Serbs, encouraged with their irrational connection with the territory, established the police regime which made the Albanians second-class citizens.

That scenery enabled the construction of Kosovo as general place of the discourse and "the place where it all began". Kosovo myth is interpreted as the symbol of Serbian focus on the past, burden with history and "non-acceptance of the reality". It is the source of the overgrowth of the Serbian nationalism of the 80s. Authors almost unanimously consider that the breakup of Yugoslavia started on the Kosovo, while the earlier events from the Yugoslav and Serbian history are being ignored or used to substantiate their claims. Even though the selection of the crucial moment is different from author to author, what they have in common is that the beginning of the breakup of Yugoslavia is set in Kosovo and Metohia, to give basis to other general places of the discourse: to Serbian guilt for the war, Serbian aggressive nationalism as the cause of the breakdown, Slobodan Milosevic as the antihero of the literature.

Kosovo with the post-Yugoslav discourse has been constructed as the centre of nationalism myth, the source of chauvinism, symbol of the Serbian focus on the past and obsession with history. It is the beginning of the overgrowth of Serbian nationalism, implementation of Serbian politics, the rise of antihero Milosevic and breakup of Yugoslavia.

Keywords: Kosovo and Metohia, Yugoslavia, Kosovo myth, Serbia, discourse, the war in Yugoslavia, nationalism, breakup of Yugoslavia.

Рад је предат 3. новембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 94(497.115)"19"(093.3)

*Славиша И. БИШЕВАЦ**
ОШ „Јован Цвијић" Зубин Поток

ИСТОРИОГРАФИЈА О КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Апстракт: Рад се бави анализом извора и литературе који се односе на историју Косовске Митровице почетком XX века. Значај догађаја који су се збили у граду на Ибру у овом периоду је велики. Међутим, досадашња историјска наука, пре свега домаћа, није им посветила много пажње, па су неки догађаји занемарени или на погрешан начин интерпретирани. Самим тим, аутор има за циљ да укаже на неке од најзначајнијих библиографских референци које могу послужити за даље истраживање прошлости овог града.

Кључне речи: Косово и Метохија, Косовска Митровица, библиографија, град на Ибру, XX век.

* * *

Локална прошлост је важан и незаобилазан сегмент приликом проучавања националне и опште историје. Међутим, домаћа историографија често усмерена на проучавање глобалних феномена, заменарује догађаје на микроплану који остају у сенци. Због тога, многа дешавања у мањим срединама, варошима или градовима нису јавности презентована на прави начин или се о њима уопште није ни писало. Један од таквих примера јесте Косовска Митровица. Град у северном делу Косова и Метохије, на ушћу две реке, у прошлости је више пута био средиштеразличитих догађаја који су имали нешто шири карактер. Нарочито је почетком XX века град на Ибру био место интересовања домаће, али и европске јавности. Због тога изненађује чињеница да не постоји монографија која би обухватала друштвено-политички живот митровачког становништва у овом периоду.[1]

---

* Мастер историчар, bisevacs@hotmail.com

1 Једино дело у коме је до сада описана Косовска Митровицаод најстаријих дана јесте зборник радова *Косовска Митровица и околина* штампан 1979. године. Група аутора, албанских и српских, представила је јавности прошлост Косовске Митровице

Углавном је било речи о појединачним догађајима који су описани у кратким радовима неколицине истраживача и научника, док је нешто детаљнија анализа тих догађаја и њихових последица изостала. Аутор има за циљ да укаже на потребудаљег истраживања прошлости Косовске Митровице и да помене неке важне библиографске јединице које би могле бити од значаја у даљим настојањима да се прошлост овог града прикаже на што објективнији начин.

Косовска Митровица се налази на југоисточном рубу Динарских планина, у северном делу косовске области, тамо где Ибар прави велику окуку пред улазак у Ибарску клисуру и испред које, с десне стране, прима своју највећу притоку Ситницу. Смештена је у котлини, коју са истока окружују огранци Копаоника, са југа огранци Чичавице а са северозапада

од праисторијског периода па све до завршетка Другог светског рата. Од укупно 430 страна, историји Митровице у XIX и првим годинама XX века посвећено је само 16 страница. Аутори овог дела зборника јесу Шукри Рахими и Емин Плана. Текст који се директно односи на двадесети век почиње у последњем пасусу 85. странице. Овде имамо низ контрадикторности у односу на све остале историјске записе и изворе, како српске тако и стране провенијенције. У њиховом представљању прошлости Митровице уочљива је тенденција да се прикаже арбанашко (они га називају албанским) становништво у најбољем светлу, као и њихов покушај организовања народноослободилачког устанка још од формирања Призренске лиге. Аутори су толико отишли у једностраност, да нема нигде ни помена о догађајима у митровачкој околини и на територији Старог Колашина током 1900. и 1901. године у време тзв. Колашинске афере. Ниједна једина реч о страдању српског становништва овог краја од стране арбанашких банди које је предводио Иса Бољетинац, доласку руског конзула Машкова у Митровицу и Колашин с циљем да смири ситуацију, затим о неколико нових препада који су уследили касније. По њиховом писању, једини разлог отварања руског конзулата у Митровици био је страх Русије од претераног јачања утицаја Аустроугарске у Косовскомвилајету. У даљем тексту помиње се убиство Григорија Степановича Шчербине, руског конзула у Митровици, који је после напада Арбанаса на Митровицу „кренуо у војни логор и захтевао да турска војска употреби артиљерију против Албанаца", па га је један турски војник, пореклом Албанац, упуцао. Затим, изостале су информација о догађајима током 1904. и 1905. године, а дешавања из 1906. године,аутори су започели причом о организовању „албанских маса за борбу против турске власти" због тешког положај Арбанаса које су Турци угњетавали покушавајући да спроведу реформе у Царству, а познато је да то није било тако. Оно што још „боде очи" свакоме ко бар мало познаје историју Старе Србије јесте констатација да су Срби на Косову живели у миру. Ово су ,наводно, биле речи српског конзула у Приштини, а чињеница је да су извештаји свих конзула увек били пуни спискова страховитих зулума које је народ трпео од стране арбанашких банди и појединаца. Претње, пљевине, силовања, отмице и убиства, само су део онога са чим је српски народ морао да се суочава или да напушта вековна огњишта, али о томе у овом раду нема ни слова. Све наведено, јасно указује на прикривање догађаја и фалсификовање историје што није у начелу историјске науке. У складу са тим, сматрамо да овај рад не поседује објективност и као такав, не може се сматрати релевантним када је у питању прошлост Митровице у поменутом периоду. Детаљније у: *Косовска Митровица и околина*, Приштина 1979, 76-92.

огранци Рогозне. Кроз овај град пролази река Ибар и његова притока Лушта чије је ушће у самом граду.[2]

Антропогеографским испитивањима на простору Митровице, која су била интензивирана током друге половине XX века,бавило се неколико истраживача. Анализирајући њене природне карактеристике, сви су дошли до закључка да Митровица има јединствено добар положај који је битно утицао на њен развој. Нарочито је Милисав Лутовац истицао да је постанак Митровице одредила географија.[3]

Мало се зна о прошлости Митровице у старом и средњем веку.[4] Писани извори су оскудни, а резултати археолошких истраживања често непотпуни, па смо остали ускраћени за чињенице из најстаријег периода њеног развоја. Многа тврђења до данас се темеље на претпоставкама јер немамо јасних доказа који би их потврдили. Међутим, неоспорно је то да је Митровица од XII века постала део средњовековне државе Немањића и да је у њеном саставу остала све до доласка Турака. Иако је некада била мало насеље у оквиру нахије Звечан, Митровица је почела да се развија и да све средњовековне центре у близини оставља у сенци. Како се налазила на раскршћу путева за Босну све више је добијала на значају и убрзо је постала трговачки, политички и административни центар. Имала је све потенцијале да се развија и даље, па је до почетка XX века, од насеља, трговишта и вароши прерасла у један од најлепших градова Старе Србије. Уз Скопље и Приштину, била је најзначајнији политичко-трговачки центар.

С обзиром на повољан геополитички положај и чињеницу да су у овом граду постојали конзулати два моћна царства, Руског и Аустроугарског, Митровица је била честа дестинација многихутицајних личности. О њеном изгледу, грађевинама, осећањима која је изазивала, податке су нам у својим путописима, сећањима, писмима оставили савременици, дипломате и путописци који су у њој живели или је посећивали, Ами Буе, Евлија Челеби,[5] Филип Дифрен-Кане,[6] Бенедикт Курипешић,[7] Александар Гиљфердинг,[8]

---

2 Аврам Поповић, „О постанку Косовске Митровице“, *Јужна Србија,*бр. 2, Скопље, 1922, 169-174.

3 Детаљније у: Милисав Лутовац, „Звечан, Трепча, Косовска Митровица“, *Гласник Српског географског друштва,* св. XXX, бр. 2, Београд, 1950, 87-99; Уп. Атанасије Урошевић, *О Косову, антропогеографске студије и други списи,* Приштина, 2001, 320-325.

4 Видети: Раде Михаљчић, „Косовска Митровица и околина у доба Немањића“, *Звечан,*бр. 1, Косовска Митровица, 1996, 32-54.

5 Евлија Челеби, *Путопис,* превео Хазим Шабановић, Сарајево, 1967.

6 Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Београд, 1961.

7 Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, preveo Đ. Pejanović, Beograd, 2001.

8 Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, превео Б. Чулић, Сарајево, 1972.

Григорије Николајевич Трубецки,[9] као и наши познати писци, истраживачи и дипломате,Милош Милојевић,[10] Бранислав Нушић,[11] Тодор Станковић,[12] Јован Цвијић[13] и други. Свако од њих ју је доживео на свој начин и зато су нам у својим записима и оставили различите податке о овој вароши, касаби, граду, месту, трговишту... Како год је називали, једно је сигурно, нису били равнодушни и сви су били сагласни у томе да је Митровица била најлепша у читавом Косовском вилајету, лепша и од Пазара, град будућности.

Митровица је некадабила насељена искључиво српским становништвом на шта указује више извора. Али, са турским освајањима структура се мењала у корист муслимана којих је било све више. До поузданих информација о тачном броју, националности и вероисповести становника Митровице у првој деценији XX века, као и за све време турске владавине, готово је немогуће доћи. Подаци који су доступни нису увек поуздани, нарочито у званичним турским пописима[14] и често контрадикторни у белешкама које су нам оставили савременици. Међутим, то не изненађује, зато што се чинило све, како од стране Турака, тако и Арбанаса, да се пониште елементи православља на овим просторима. Плашећи се за своје и животе својих породица, већи број српског становништва, носио је турска и арбанашка одела,није на улици смео да се појављује у својој традиционалној ношњии није се јавно изјашњавао о националности или вероисповести. Многи су нам, доносећи закључке на основу тога, давалиразличите податке,сврставајући их у Арбанасе или Турке. На тај начин стварали су искривљену демографску слику. Затодоступне информације о броју муслиманских, хришћанских, јеврејских[15] и других породица у Митровици треба прихватити са резервом и изложити их, тамо где постоји могућност, детаљној анализи. То су, углавном, слободне процене појединаца без јасних и аргументованих доказа.[16]

---

9 Григорије Николајевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, превео Д. Михаиловић, Београд, 1994.

10 Милош С. Милојевић, *Дела праве Старе Србије,*св. II, Београд, 1872.

11 Бранислав Нушић, *Косово (опис земље и народа)*, Београд, 1986.

12 Тодор Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд, 1910.

13 Јован Цвијић, *Балкански рат и Србија,* Београд, 1912.

14 *Oblast Brankovića: Opšti katastarski popis iz 1455. godine*, приредили: H. Hadžibegić, A. Handžić, E. Kovačević, Sarajevo, 1972; Уп. *Opširni popis Bosanskog sandzaka iz 1604. godine*, sv. II, priredila: Lejla Gazić, Sarajevo, 2000.

15 О Јеврејима у Митровици више у: Ејуп Мушовић, „Косовскомитровачки Јевреји“, *Историјски часопис,*бр. 39, Београд, 1992, 223-232.

16 Бавећи се демографском структуром на територији Старе Србије, Јефто Дедијер је дошао до закључка да је у митровачком крају с вароши Митровицом, почетком XX века било 755 српских кућа, не наводећи број становника. Истицао је да ни сразмеру са Арбанасима није могао испитати. Јевто Дедијер, *Стара Србија, географска и етнографска слика*, Београд ,1986, 12.

Не бисмо погрешили једино ако би констатовали да је у демографском и конфесионалном погледу Митровица била мешовита средина.

О политичким дешавањима у Митровици и другим косовским насељима и градовима последњих година XIX и почетком XX века драгоцене податке оставили су нам српски конзули који су боравили у Приштини и Скопљу у овом периоду. Иван Иванић,[17] Тодор Станковић[18], Милан Ракић[19] и други, покушавали су да скрену пажњу светској и европској јавности на то да српском становништву на територији Старе Србије прети потпуно истребљење. У својим извештајима слали су информације о свакодневним дешавањима и терору којем је српски народ био изложен, наводећи већину зулума које је трпело недужно становништво, које није било спремно да се повинује турској власти и арбанашким бандама и да се одрекне свога имена, језика, традиције и обичаја. *Писма српских конзула из Приштине* (1890-1900), *Зулуми аїа и беїова у Косовском вилајету(1878-1913) иСведочанство о Косову 1901-1913,* збирке докумената које је приредио Бранко Перуничић, представљају значајна сведочанства о арбанашким зулумима над српским становништвом,[20] као и документа сабрана у делу *Задужбине Косова – споменици изнамења српскоі народа,* које је приредио Атанасије Јевтић.[21] Поменуте збирке докумената најбоље нам илуструју „истрагу оружја",централни догађај у историји Косовске Митровице и околине у првим годинама XX века. Отварањем руског конзулата у овом граду, условно речено, завршена је тзв.„Колашинска афера", а доласком првог руског конзула Григорија Степановича Шчербине, требало је да се прекину зулуми над недужним српским становништвом митровачке казе. Овај догађај, користећи велики број необјављене архивске грађе, описала је Весна Зарковић у монографији *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. їодине.*[22] Овде је до најситнијих детаља описан узрок, ток, али и последице поменутог догађаја. Иста ауторка је уради *Отварање рускоі конзулата у Косовској Митровици*приказала дуг процес од покушаја до отварања конзулата „заштитнице хришћанских земаља на Балкану", затим сложеност ситуације у којој се нашао српски народ у Митровици, па све до убиства првог руског конзула.[23]

17 Иван Иванић, *На Косову: Са Шаре, їо Косову, на Звечан,* Београд, 1903.

18 Тодор Станковић, *Путне белешке їо Старој Србији 1878 - 1898,* Београд, 1910.

19 Милан Ракић, *Конзулска їисма 1906-1911,* приредио А. Митровић, Београд ,1985.

20 *Писма српских конзула из Приштине (1890 1900),*приредио Бранко Перуничић, Београд, 1985; *Сведочанство о Косову 1901-1913,* приредио Бранко Перуничић, Београд, 1988; *Зулуми аїа и беїова у Косовском вилајету 1878-1913,*приредио Бранко Перуничић, Београд, 1989.

21 *Задужбине Косова – споменици и знамења српскоі народа,* приредио Атанасије Јевтић, Призрен-Београд 1987.

22 Весна Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902,* Приштина-Лепосавић, 2008.

23 Весна Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици",*Баштина бр.19,* Приштина- Лепосавић, 2005, 139-153.

Убиство Шчербине она упоређује са судбином првог српског конзулау Приштини, Луке Маринковића, а оба убиства, по мишљењу Весне Зарковић, сведоче о трновитом путу којим је прошао српски народ Старе Србије до ослобођења. Појединостима из комплексних српско-арбанашких односа бавио се Владимир Стојанчевић.[24] Неколико радова поменутог аутора односи се на време и област ових дешавања, као и *Књиīа о Косову* Димитрија Богдановића, у којој он описује у кратким цртама, како овај тако и друге важне догађаје из историје Косова и Метохије.[25] Детаљнија анализа података које нам саопштава Богдановић је изостала, па самим тим и не саопштава много информација о позадини овог догађаја, као ни последицама на живот немуслиманског становништва Митровице које су, свакако, биле далекосежне. О животу у Митровици у првих неколико година после „истраге оружја" готово да нема података. То поглавље није до сада анализирано у нашој историографији и представља велики изазов.

Значајан допринос расветљавању појединих историјских прилика на Косову и Метохији у којима је Косовска Митровица имала важну улогу дао је Душан Т. Батаковић у више радова. Међу њима највећу вредност, као изворна грађа, имају до тада необјављени рукописи сабрани у делу *Савременици о Косову и Мēтохији 1852-1912.*[26] Он се и у другим радовима бавио проучавањем историје Косова и Метохије, од којих свакако треба поменути „Косовске хронике"укојима описује свакодневни живот српског становништва ових простора и проблеме са арбанашким бандама,[27] док је у раду„Косово и Метохија Историја и идеологија",дао своје виђење догађаја везаних за положај Арбанаса у Османлијском царству, описујући ток албанског устанка који је захватио и Митровицу, као и држање великих сила у последњим годинама турске власти на Балкану.[28] Важно је истаћи да је овде Батаковић акценат ставио на интересе Аустроугарске у Косовском вилајету, наводећи више примера активности бечке дипломатије да остваре утицај на овом простору.[29]

Криза која је захватила Османлијско царство у другој половини XIX века наставила је да се продубљује и у првој деценији XX века. То је био незаустављив процес пропадања једне од најраспрострањенијих држава који

24 Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад, 1994.

25 Димитрије Богдановић, *Књиīа о Косову*, Београд, 1986.

26 *Савременици о Косову и Мēтохији(1852-1912)*, приредио Душан Т. Батаковић, Београд, 1988.

27 Душан Т. Батаковић, *Косовске хронике,* Београд, 1992.

28 Душан Т. Батаковић, *Косово и Мēтохија Истōрија и идеолōīија*, Београд, 2007.

29 О активности бечке дипломатије Батаковић је писао и на основу неколико извештаја француског конзула у Скопљу. Више у: Душан Т. Батаковић, „Аустроугарска акција у Косовском вилајету 1902. године - једна француска анализа", *Косовско-мēтохијски зборник 2*, Београд, 1988, 118-131.

су кочиле поједине европске силе, не могавши да се договоре око поделе њених територија. У таквим условима царство је потресало неколико немира, од којих је на живот становништа косовских вароши, па и саме Митровице, битно утицала младотурска револуција. Група турских младих официра збацила је султана и покушала да изврши реформе у царству. Наишли су на подршку многих народа у држави, нарочито Арбанаса Косовског вилајета који су имали велика очекивања од нове власти. Односе младотурака и Арбанаса и њихове прве несугласице које су почеле већ 1909. године истраживало јевише историчара. Арбанашким питањем и њиховом историјом од најстаријих дана, годинама се бавио академик Богумил Храбак. Позивајући се на многобројне изворе из наших и страних архива (најчешће Дубровачког) у капиталном делу *Арбанашке студије* у прва три тома изложио је ток њихове борбе за аутономна права у оквиру Османлијског царства, наглашавајући улогу великих сила, нарочито Аустроугарске, у подстицају Арбанаса на побуне и устанке.[30] Храбак се у раду „Османлијско царство Младотурака и Србија", осврнуо на односе Србије и младотурских власти, описујући и проблеме српског народа Старе Србије у доба младотурске револуције и реформе које су биле предвиђене с циљем побољшања услова живота.[31] На основу дипломатске грађе Храбак је у раду „Оријентација косовских и дебарских Албанаца у првим месецима 1912. године"обрадио стање у неколико косовских вароши крајем 1911. и у првој половини 1912. године, тачније до расписивања избора за турски парламент. Храбак је посебно истицао тежак положај Срба у Митровици и суседним територијама где је њихова безбедност била нарушена, а највећа опасност претила је на путу Пећ-Митровица који је био у изградњи. Посебно место у његовој анализи заузима дипломатска активност аустроугарског конзула у Митровици и велики утицај овог дипломатског представништва на целокупну ситуацију на Косову и Метохији.[32]

Догађаји који су у великој мери обележили историју народа Старе Србије и Косовске Митровице десили су се 1912. године. Избор новог рашко-призренског митрополита[33] у једном тренутку довео је до поделе међу Србима, баш у тренутку када им је очување јединства било неопходно. Митровачки Срби имали су свог кандидата, Богдана Раденковића, који је потицао из оближњег села Бугарића. Упоредо са тим текла је и борба за места у

30 Богумил Храбак, *Арбанашке студије књ. I, II , III,* Београд, 2005.

31 Богумил Храбак, „ОсманлијскоцарствоМладотурака и Србија 1908-1912. године", *Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића,* Пријепоље, 1976, 323-341.

32 Богумил Храбак, „Оријентација косовских и дебарских Албанаца у првим месецима 1912. године", *Зборник радова Филозофског факултета XXX,* Приштина – Блаце, 2000, 21-65.

33 ДрагиМаликовић,*Избор рашко-призренског митрополита 1912. године,* Београд, 2000.

турском парламенту на изборима који су били расписани почетком фебруара 1912. године. Затим, арбанашке побуне временом су добиле веће размере и 1912. године прерасле у отворен устанак који је додатно погоршао живот хришћанског становништва. Арбанашке вође нису хтеле одустати док се њихови услови, који су били неприхватљиви за турску власт, не испуне, покушавајући да укључе и митровачке Србе у ове активности. Предводећи масу арбанашког становништва, Иса Бољетинац и његови пријатељи, заузимали су један за другим градове у Старој Србији, међу њима и Митровицу, где се налазила касарна и неколико јединица турске војске. Митровица је убрзо постала јако упориште Арбанаса.

Српска влада је покушавала да испрати све догађаје у Старој Србији и заштити свој народ који је био под османлијском влашћу. Преко свог конзулата, онда када је била немоћна да делује на други начин, трудила се да европску јавност упозна са свим проблемима који су тамо постојали и настојањима да се српско становништво истреби. Уз Руско царство, била је главни иницијатор спровођења реформи. Време после младотурске револуције и немире који су у европском делу Османлијског царства били све већи, српска влада је искористила за ширење свог утицаја и придобијање арбанашких првака за своје интересе, развијајући своју дипломатску активност на том плану. Многобројни подаци о поменутим збивањима налазе се у вишетомној збирци архивске грађе *Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914.* у издању САНУ.[34] Посредством ових докумената може се на најбољи могући начин уочити сва сложеност догађаја којима се бавила политика Србије тог времена, њихова унутрашња повезаност и значење. Из те се грађе, међутим, види да су извештаји српских дипломатских представника који су пратили збивања у Османлијском царству или све што је било у вези са њима имали прворазредни значај. У извештајима се анализирају сва кретања у царству која су била у вези са његовом унутрашњом и спољнополитичком кризом. Велики број докумената на упечатљив начин илуструје свакодневне проблеме српског са арбанашким и турским становништвом. Важни документи посвећени су припремама за рат који је уследио, нарочито потписивању уговора Србије са балканским земљама, Бугарском, Црном Гором и Грчком. Из докумената се види и да се и долазак Николе Пашића на место председника владе у септембру 1912. године доводио у уску везу са потребом да у великим догађајима политиком Србије руководи једна снажна личност. Пашић је управо био тај који је обавио последње припреме пред улазак Србије у рат. Документи који датирају из времена када су трајале ратне операције, тичу се догађаја на фронту и успеха српске војске на бојном пољу.

34 *Документи о спољној политици Краљевине Србије1903- 1914*, књ. V, св. 1 и 2, приредио Михаило Војводић, Београд, 1984; *Документи о спољној политици Краљевине Србије1903-1914*, књ. VI , св. 1, приредио Душан Лукач, Београд, 1985.

Први Балкански рат је један од најважнијих догађаја у новијој историји српског народа. С обзиром да је представљао завршну етапу вековне борбе против Турака, овај догађај више добија на значају. Српски народ на простору Старе Србије коначно је дочекао час слободе и прикључење својој матици, а долазак српске војске дочекан је уз велико славље и одушевљење. Вишевековном ропству српскога народа дошао је крај. За десет дана српска војска је у свом победоносном полету постигла сјајне успехе, који су, по сведочењу наших и страних ратних извештача, ретки у историји ратовања. Ослобођени су Приштина, Косовска Митровица, Призрен, Феризовић,[35] Ђаковица, Скопље, Битољ и други градови и вароши Старе Србије.

Српска историографија се већ деценијама бави проучавањем дешавања везаних за Први балкански рат, али као библиографски референти углавном се узимају најпознатија дела о овом догађају. То су радови Јована Цвијића,[36] Владимира Стојанчевића,[37] Михајла Војводића.[38] Јаша Томић,[39] као новинар извештач, оставио је богате записе о току ратних операција, стању српске војске током борбе и ослобођењу Косова и Метохије и Македоније. Међутим, о ослобођењу Митровице у Првом балканском рату могу се наћи само успутни, малобројни подаци у делима историчара који се баве проблематиком Балканских ратова.[40] Једина је овом догађају до сада пажњу посветила Весна Секулић у раду„Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату", објављеном у часопису *Баштина*2004. године. У овом раду, користећи изворну грађу, она је дала приказ догађаја у Косовској Митровици који су претходили рату за ослобођење, а затим описала састав армија које су учествовале у рату, њихово кретање, истичући борбе вођене око Новог Пазара и Косовске Митровице.[41] Добро опремљена српска војска, чијом храброшћу су били одушевљени страни извештачи, за неколико дана однела је низ победа и ослободила читаву Стару Србију. Митровица, која је представљала важан стратешки циљ ослобођена је 26. октобра 1912. године. Највеће заслуге за ослобођење имали су делови Митровачког и Вучитрнског одреда, који су без неких великих борби заузели овај град. Долазак српске војске изазвао је одушевљење српског становништва Митровице, а слављу које је било приређено у част ослободилаца присуствовао је и руски конзул.

35 Стари назив за данашњи Урошевац

36 Јован Цвијић, *Балкански рат и Србија,* Београд, 1912.

37 Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912,* Нови Сад, 1994.

38 Михаило Војводић, *Србија и Балканско питање (1875-1914)*, Нови Сад, 2000.

39 Јаша Томић, *Рат у Маћедонији и Старој Србији,* Нови Сад, 1914.

40 ВладимирЋоровић,*Наше победе 1912-1918,* Београд, 1912; Уп. С. Станојевић, *Српско - турски рат 1912. године*, Београд, 1928.

41 Весна Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату", *Баштина,*бр. 17, Приштина-Лепосавић 2004, 151-172.

Ослобођењем Митровице почела је и једна нова етапа њене историје, а значај овог догађаја за српско становништво је велики.

После ослобођења живот у Митровици се полако нормализовао. Српска војска се трудила у неколико првих дана после заузимања вароши да одржи ред и мир док нису стигле конкретне инструкције од владе из Београда. Најзанимљивије слике свакодневног живота на ослобођеном простору оставио нам је Светолик Милосављевић, учитељ у Копљарима. Део својих доживљаја на Косову и Метохији, он је у облику успомена забележио у књижици *С Венчаца кроз освећено Косово*. Описујући путовање кроз косовске вароши, свакако, писао је и о томе шта је видео у тек ослобођеној Митровици октобра 1912. године.

Приликом доласка у Митровицу затекао је несвакидашњи призор, па је записао како је *„пред Митровицом као на вашару"*. По његовом мишљењу, Митровица је била лепша од Новог Пазара. Имала је прилично широке улице и тргове и доста лепих зграда. Варош је дивно изгледала онако окићена српским заставама, које су висиле са сваке куће. Било је доста српских фирми и било му је пријатно да прочита између *„турских* [хи]*јероглифа"* натписе ћирилицом,*„Хотел Косово"* или*„Трговина браће Поповића"*. Једина замерка је што је варош била прљава, али то је била заједничка карактеристика и свих других у којима су живели Турци.[42]

У времену када се српско становништво борило за свој опстанак, када је требало сачувати голи живот и када су му била ускраћена многобројна права, почело је да се развија школство у Косовској Митровици. Ширење писмености међу Србима турске су власти дуго кочиле знајући да би се око школованих људи окупљало становништво и да би они били центри буђења националне свести, па је прва основна школа у Митровици отворена тек тридесетих година XIX века. Треба напоменути да је то била једна од најстаријих световних школа на Косову и Метохији, која је одиграла значајну улогу у ширењу писмености и чувању националних обележја код српског становништва. Први учитељ ове школе која је почела са радом у једној старој, ниској, сламом покривеној кућици у Варош - махали био је Миладин Божовић из Старог Колашина. Он је имао тежак задатак да у школи без разреда, у јако лошим условима, без основних наставних средстава, прве ученике научи основама писмености.[43]

Развојем школства и ширењем писмености на овим просторима бавио се Јагош Ђилас. Он је своја истраживања изложио у монографији *Српске*

42 За више података о његовом боравку у Митровици видети у: С. Милосављевић, *С Венчаца кроз освећено Косово*, Крагујевац, 1913, 12-26.

43 Интересантно је да о овом учитељу немамо више података. Нико од истраживача до сада није успео да опише детаљније његов живот и рад. Познато је само место рођења, али остале активности не, иако је несумњиво био заслужан за опстанак школе и њен развој.

школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912.[44] Ђилас је верно описао рад свих васпитно-образовних установа ових простора од најстаријих времена па све до ослобођења од турске окупације. Међу овим школама важно место заузимала је и школа у граду на Ибру, која временом добијала све већи број ученика, а услови рада су се били знатно побољшали.

Боравећи на Косову и Метохији, битне податке за проучавања школства оставили су нам Иван Иванић и Бранислав Нушић. Они су забележили занимљиве информације о изгледу и функционисању школе у Митровици. Нушић је акценат ставио на изглед нове школске зграде која се налазила у самом центру града, али је забележио и информације о броју ученика школе коју су тада већ похађала и женска деца.[45]

Први који су се детаљније бавили просветно-културним приликама на територији Косовске Митровице од оснивања првих школа до половине XX века су Зоран Ч. Вукадиновић и Милован Ј. Богавац. Користећи се многобројним објављеним и необјављеним изворима, они су у монографији *Српскапросвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941,*[46] дали опширнуслику о отварању и развоју првих школа, проблемима са којима су биле суочене, њиховом функционисању, учитељима. Посебно су истакли значај школства за очување свога језика, традиције, културе и вере. Истовремено, у кратком опису представили су историјске и економске прилике, наглашавајући њихов утицај на развој образовања и културног живота.

Поред политичких, јако субили важни и привредни услови у којима је живело становништво Косовске Митровице. Већина историчара забележила је податкео занимању становништва на овој територији, стављајући у први план свакодневна дешавања. Један од ретких радова који се односи, пре свега, на привредну историју Косова и Метохије, јесте значајно дело Ђорђа Микића „Друштвене и економске прилике косовских Срба". Микић је у овом раду обрадио економску ситуацију свих делова Косова и Метохије, међу којима и прилике у митровачкој кази. Своја запажања допунио је табеларним приказима поткрепљеним архивском грађом.[47]

Путујући Косовом и Метохијом, у служби српског дипломате, познати писац Нушић, између осталог, сликовито је представио живот становништва свих косовских вароши у делу *Косово (опис земље и народа)*. У првој књизи он је писао о политичкој ситуацији, док је у другој описао услове у којима су живели српски становници, обичаје, традицију, као и занимања

---

44 Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912,* Приштина, 2000.

45 Б. Нушић, *нав. дело,* 117.

46 Зоран Ч. Вукадиновић - Милован Ј. Богавац, *Српскапросвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941,* Призрен - Лепосавић, 2001.

47 Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века,* САНУ, Београд, 1988.

становништва, како Митровице, тако и других градова. Он је више пута наглашавао повољне природне услове за развој земљорадње, сточарства, трговине, јер је, захваљујући њима, Митровица јако брзо напредовала.[48]

Не треба заборавити и то да је Митровица била врло жива саобраћајница, па је кроз Митровицу и њену околину пролазило неколико важнијих друмова.[49] Међутим, њена важност постала је још већа када је 1874. године била изграђена железничка пруга од Солуна до Митровице. Ова железница је била битна за оживљавање целокупне косовске привреде, нарочито трговине, што је учинило Митровицу великим трговачким центром.[50]

За проучавање прошлости Митровице важно је користити дневну и недељну штампу која је у излазила у Србији и Османском царству током прве деценије XX века, као и у годинама Балканских ратова. Највише записа о догађајима у Митровици налазимо у београдској *Политици*[51] и *Српским новинама*[52] чији су дописници с времена на време извештавали о стању у овој вароши. У време ослобођења и првим данима после овог важног догађаја пратили су активности српске војске, па су важан део чланака представљали ратне успомене. Те извештаје новинари су касније допуњавали причама о успостављању нове власти. Аутори текстова готово да се нису потписивали, понекад су наводили само иницијале, а ретко пуно име.

Поред наведених листова не треба изоставити *Цариградски Гласник*,[53] недељник на српском језику који је од 14. јануара 1895. до 10. октобра 1909. године излазио у Цариграду. Главни уредник и његови сарадници у неколико бројева писали су о животу у Митровици. Велику пажњу посветили су културним дешавањима. Захваљујући њима остали су нам забележени подаци о томе да се и тада у Митровици славила школска слава Свети Сава.[54]

Часопис *Балкански рат у слици речи* спада у ред најважнијих секундараних извора кад је у питању историја балканских ратова. Извештаји са

48 Б. Нушић, *Косово (опис земље и народа)*, Београд, 1986.

49 Јако важан друм повезивао је Сарајево са Солуном, преко Вишеграда, Сјенице, Новог Пазара, Митровице, Вучитрна, Приштине и Качаника. (Б. Нушић, *нав. дело*, 41-42); Т. Станковић помиње следеће путеве који су повезивали Митровицу са околином: Митровица – Нови Пазар; Митровица – Пећ; Митровица – Вучитрн – Приштина. Треба поменути и пут који је спајао Митровицу и Нови Пазар, али преко Старог Колашина. Тај пут је водио уз Ибар на село Чабру, Угљаре, поред манастира Дубоки Поток, па на села Доброшевину, Придворицу, Вељи Бријег, Бање, преко Струмца низ Јошаничку реку у Нови Пазар. (Т. Станковић, *нав. дело,* 167).

50 Ђ. Микић, *нав. дело,* 209.

51 *Политика*, бр.3164, 6. 11. 1912; *Политика*,бр. 3191, 3. 12. 1912; *Политика*, бр. 3192, 4. 12. 1912; *Политика*, бр.3193, 5. 12. 1912; *Политика*, бр. 6133, 22. 5. 1925;

52 *Српске новине, бр. 234.* 16. 10. 1912; *Српске новине*, бр. 240, 23. 10. 1912;

53 *Цариградски Гласник*, бр.1, 1. 1. 1898;

54 *Цариградски Гласник*, бр.10, 5. 3. 1898;

„освећеног Косова“ билису стална рубрика у овом часопису који је излазио сваких седам дана у Београду током 1913. године. У четрдесет бројева ратни дописници су извештавали о стању на фронтовима, херојским подвизима наших јунака, занимљивостима из ослобођених крајева и градова од којих је један била и Косовска Митровица. Описан је улазак српске војске у град и свечани дочек који је приредило српско становништво.[55] Поред текстова, велики значај имају и аутентичне фотографијератника из свих делова Србије, знаних и незнаних, које су биле саставни део овог часописа. Слике српске коњице на Ђурђевданском уранку и под Звечаном сведочанство је од велике важности.[56] После више векова српски војници су под зидинама ове тврђаве могли да причају о њеном средњовековном сјају, док се у позадини вијорила српска застава.[57] Посебно пажњу привлачи фотографија резервног коњичког поручника и народног посланика Алексе Жујовића. Снимак је настао на платоу испред коњичке касарне у Митровици на којој се види православна црква. У позадини цркве је варош, а нешто даље војнички логор. На слици се може запазити и река Ситница која уз Ибар представља природно обележје града.[58] Велика војна касарна која се убрајала у ред новијих грађевина, а подигли су је младотурци уочи балканских ратова, није могла промаћи ведром оку фотографа. Некада бедем турске моћи, а сада зборно место српске војске представља јединствен призор.[59]

Илустрована ратна кроника [60] је часопис који је испратио сваки моменат војевања српске војске за „освету Косова и Сливнице“. Овај часопис је уређивао Каменко Суботић, а излазио је сваке седмице у Новом Саду од 13. октобра 1912. до 3. октобра 1913. године.[61] Сви записи у овом часопису праћени су колекцијом фотографија различитих формата. Свечани улазак српских војника предвођених генералом Живковићем у Митровицу, као и део ослобођене Митровице изнад које се диже средњовековна тврђава Звечан, осликавају значај тренутка ослобођења после вишевековног ропства.[62]

Допринос очувању српског националног идентитета, културе и традиције на Косову и Метохији још од последње деценије XX века даје *Баштина*, тренутно најпознатији часопис на овим просторима. У часопису, од свог оснивања 1991. године, до данас, објављен је велики број радова истраживача, који се баве историјом Старе Србије. Када говоримо о Митровици, неки од

55 *Балкански рат у слици и речи*, бр.21, 28.6.1913, 326.
56 Исто, бр.26, 4.8.1913, 410.
57 Исто, бр.11, 31.3.1913, 166.
58 Исто, бр.20, 2.6.1913, 311.
59 Исто, бр.25, 28.7.1913, 388.
60 *Илустрована ратна кроника,* св.20, 7. 3. 1913, 162.
61 Датуми су по старом календару (нап. аутора)
62 *Илустрована ратна кроника,* св.24, 4.1913, 199.

тих радова могу послужити као добра основа за даље истраживање и расветљавање прошлости ове косовске вароши.[63]

Поред свих наведених извора и литературе, проучавати историју неког места не би било потпуно без примарних извора, тј. архивске грађе која је похрањена у нашим, али и страним архивима. У Архиву Србије чувају се документа која се односе на спољну политику Краљевине Србије до ослобођења Косовске Митровице од османлијске власти 1912. године. Већина тих докумената објављена је у раније поменутој вишетомној збирци *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914.*

У Архиву САНУ се могу наћи записи савременика који представљају важно сведочанство о томе како је обичан народ трпео и преживљавао турске и арбанашке зулуме и борио се за свој опстанак.

Драгоцена грађа за историју Првог балканског рата и ослобођење Косовске Митровице чува се у Архиву Војно-историјског института у Београду. Ратна архива Првог и Другог балканског рата налази се у *Попису бр. 2*. У оквиру овог фонда су Операцијски дневници Ибарске војске, Вучитрнског и Митровачког одреда, као и целокупни Ратни план српске војске. Ова тема није до краја истражена и може бити велики подстицај за све будуће истраживаче.

Када је у питању грађа стране провенијенције, најинтересантније би било имати увид у све извештаје који су размењивани између Аустроугарског конзулата у Митровици и бечког двора. Аустријски конзули су имали супротне ставове у односу на српску политику тог времена, па су неретко подстицали Арбанасе на поједине акције које нису биле у интересу српског становништва и српске дипломатије.

Руски конзулат у Митровици у одређеним моментима био је центар појединих збивања. Долазак првог руског конзула,[64] његово убиство од стране

63 Д. Батаковић, „Велике силе, Србија и Албанско питање", *Баштина,*бр. 7, Приштина - Лепосавић, 1996, 185-203; Божица Младеновић, „Војска Краљевине Србије за време Балканских ратова – у огледалу немачке штампе",*Баштина,*бр.22, Приштина – Лепосавић, 2007, 161-172; Весна Зарковић, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године", *Баштина,*бр. 33, Приштина– Лепосавић, 2012, 163-178; З. Ч. Вукадиновић, „Косовска Митровица у историјским документима 1455-1957", *Баштина,* бр. 14, Приштина - Лепосавић, 2002, 265-277;

64 Године 1903. у Митровици је од стране Арбанаса убијен руски конзул Григорије Степанович Шчербина. За више детаља о његовој смрти, сахрани, као и реакцијама српског становништва Митровице видети: И. В. Повольный, „Убийство Г. С. Щербины. Рассказ очевидца",*Русский вестник, № 6.* 1903. Доступно на: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/1900-1920/Povolnyj/text3.phtml?id=9100[10.10.2013]; Уп. http://guskova.ru/misc/balcan/2003-05-21[10.1.2014]; Душан Батаковић,„Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. Године", *Историјски часопис,*бр. 34, Београд, 1987, 309-325;

Арбанаса, као и проблеми са којима су се суочавали каснији руски конзули док су извршавали своју мисију саставни су део прошлости Митровице.[65]

Не смемо занемарити ни турске изворе ако знамо да је Митровица била део Османлијског царства до 1912. године. Међутим, сведочанства тогпорекла, бар када је у питању Митровица, готово да до сада нису проучавана. Тако смо остали ускраћени за записе турских савременика и њихово виђење целокупне ситуације у Митровици. Увидом у поменуте документе створила би се могућност да разумемо позадину, односно узроке иопследице догађаја који су се овде одиграли током првих година XX века, а које нису до краја истражили историчари. На тај начин би добили одговорекоји недостају напоједина политичка питања. Постојеће празнине би биле попуњене,а историја Митровице на Косову и Метохији била би презентована на прави начин.

Историографија као наука, праћењем одређених историјских токова, њиховим документарним представљањем и критичком анализом на основу историјских извора, омогућава да се сагледају узроци, значај и последице одређених дешавања, како на глобалном тако и на микро плану. Када је у питању Косовска Митровица, сматрамо да историјска наука није у потпуности остварила свој циљ. На основу свега изложеног, можемо закључити да извори и литература који су овде представљени само нам донекле могу помоћи да на објективан начин сагледамо догађаје који су се збили у Митровици почетком XX века и да постоји велика потреба да се настави са истраживањем и расветљавањем прошлости овог града. Нови извори, али и анализа и тумачење већ постојећих, са временске дистанце од једног века, дају нам и другачији приказ историјских прилика које су имале далекосежне последице на живот митровачког становништва, али и шире. Много тога још увек није проучено и јавности на прави начин саопштено. Отворена су нека питања, а одговоре на њих, надамо се, даће нове генерације.

Извори и литература

Батаковић 1987: Д. Батаковић,„Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године", *Историјски часопис,*бр. 34, Историјски институт САНУ, Београд, 309-325.

Батаковић 1988: Д. Батаковић, *Савременици о Косову и Метохији* (1852-1912), Српска књижевна задруга, Београд.

Батаковић 1988: Д. Батаковић, „Аустроугарска акција у Косовском вилајету 1902. године– једна француска анализа",*Косовско-метохијски зборник 2*, ур. Антоније Исаковић, Београд, 118-131.

65 Славиша Недељковић, „Активност руских конзула у Старој Србији",*Баштина,*бр. 12, Приштина–Лепосавић, 2001, 165-171.

Батаковић 1992: Д. Батаковић, *Косовске хронике,* Војна штампарија, Београд.

Батаковић 1996: Д. Батаковић, „Велике силе, Србија и Албанско питање“, *Баштина,*бр. 7, Приштина - Лепосавић, 185-203.

Батаковић 2007: Д. Батаковић, *Косово и Метохија Историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд.

Војводић 2000: М. Војводић, *Србија и Балканско питање (1875-1914)*, Матица српска, Нови Сад.

Вукадиновић - Богавац 2001: Ч. З. Вукадиновић, - Богавац Ј. М, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*, Учитељски факултет, Призрен - Лепосавић.

Вукадиновић 2002: Ч. З. Вукадиновић, „Косовска Митровица у историјским документима 1455-1957”, *Баштина,* бр. 14, Приштина-Лепосавић, 265-277.

Гиљфердинг 1972: А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, превео Б. Чулић, „Веселин Маслеша“, Сарајево.

Дедијер 1912: Ј. Дедијер, *Стара Србија Географска и етнографска слика*, Нова штампарија „Давидовић”, Београд.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914, књ. V, св. I и II, приредио М. Војводић, САНУ, Београд 1984.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914, књ. VI, св. I, приредио Д. Лукач, Београд 1981.

Ђилас 2000: Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*, Институт за српску културу, Приштина.

Косовска Митровица и околина, ур. Али Хадри и Живко Аврамовски, Институт за историју Косова, Приштина 1979, 76-92.

Мушовић 1992: Е. Мушовић, „Косовскомитровачки Јевреји“, *Историјски часопис,* бр. 39, ур. Славенко Терзић, Историјски институт у Београду, Београд, 223-232.

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године*, Институт за српску културу, Приштина - Лепосавић.

Зарковић 2012: В. Зарковић, Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године, *Баштина бр. 33*, Приштина- Лепосавић, 163-178.

Иванић 1903: И. Иванић, *На Косову: Са Шаре, по Косову, на Звечан*, Изд. Милана Арсенијевића, Београд.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878 - 1912)*, Завод за уџбенике, Београд.

Јевтић 1987: А. Јевтић, *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска, Богословски факултет, Призрен- Београд.

Kuripešić 2001: B. Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, preveo Đ. Pejanović, Čigoja štampa, Beograd.

Лутовац 1950: М. Лутовац, „Звечан, Трепча, Косовска Митровица”, *Гласник Српског географског друштва,* св. XXX, бр. 2, Београд, 87-99.

Маликовић 2000: Д. Маликовић, *Избор рашко-призренског митрополита 1912. године*, Институт за српску културу, Приштина.

Микић 1988: Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века*, САНУ, Београд.

Милојевић 1998: С. М. Милојевић, *Дела праве Старе Србије,* св. II,„Никола Пашић", Београд.

Милосављевић 1912: С. Милосављевић, *С Венчаца кроз освећено Косово*, Нова штампарија „Шумадија", Крагујевац.

Михаљчић 1996: Р. Михаљчић, „Косовска Митровица и околина у доба Немањића", *Звечан,*бр. 1, ур. Љубиша Пантовић, Косовска Митровица, 32-54.

Младеновић 2007: Б. Младеновић, „Војска Краљевине Србије за време Балканских ратова – у огледалу немачке штампе", *Баштина, св. 22*, Приштина - Лепосавић, 161-171.

Недељковић 2001: С. Недељковић, „Активност руских конзула у Старој Србији", *Баштина,*бр. 12, Приштина-Лепосавић, 165-171.

Нушић 1986: Б. Нушић, *Косово (опис земље и народа)*, Просвета, Београд.

Oblast Brankovića: *Opšti katastarski popis iz 1455. godine*, приредили: H. Hadžibegić, A. Handžić, E. Kovačević, Orijentalni institut, Sarajevo, 1972.

Opširni popis Bosanskog sandzaka iz 1604. godine, sv. II, приредила: Lejla Gazić, Bošnjački institut, Sarajevo, 2000.

Перуничић 1985: Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине (1890-1900)*, БИГЗ, Београд.

Перуничић 1988: Б. Перуничић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Научна књига, Београд.

Перуничић 1989: Б. Перуничић, *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету 1878-1913*, Нова књига, Београд.

Поповић 1922: А. Поповић, „О постанку Косовске Митровице", *Јужна Србија,* бр.2, Скопље, 169-174.

Ракић 1985: М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио А. Митровић, Просвета, Београд.

Самарџић 1961: Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Историјски архив Београда, Београд.

Секулић 2004: В. Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату", *Баштина,* бр. 17, Приштина-Лепосавић, 151-172.

Секулић 2005: В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина,* бр.19, Приштина-Лепосавић, 139-153.

Станковић 1910: Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, Београд.

Станојевић 1928: С. Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Штампарија Скерлић, Београд.

Стојанчевић 1994: В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Прометеј, Нови Сад.

Томић 1994: Ј. Томић, *Рат у Македонији и Старој Србији*. Електрична штампарија Дра Светозара Милетића, Нови Сад.

Трубецки 1994: Н. Г. Трубецки, *Рат на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, превео Д. Михаиловић, Просвета, Београд.

Урошевић 2001: А. Урошевић, *О Косову, антропогеографске студије и други списи*,Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић", Приштина.

Храбак 1976: Богумил Храбак, „Османлијско царство Младотурака и Србија 1908-1912. Године“, *Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, ур. П. Влаховић, Заједница основног образовања, Пријепоље, 323-341.
Храбак2000: Б. Храбак, „Оријентација косовских и дебарских Албанаца у првим месецима 1912. године“*, Зборник радова Филозофског факултета XXX*, ур. Б. Милутиновић,Приштина - Блаце, 21-65.
Храбак 2005: Б. Храбак, *Арбанашке студије, књ. I, II,III*, Архивар, Београд.
Цвијић 1912: *Балкански рат и Србија,* Нова штампарија Давидовић, Београд.
Челеби 1967: Е. Челби, *Путопис*, превео Хазим Шабановић, Свјетлост, Сарајево.

Штампа, периодика

Балкански рат у слици и речи, Београд 1913.
Илустрована ратна кроника, Нови Сад 1912.
Политика, Београд 1912.
Ратне слике са Балкана, Нови Сад 1913.
Српске новине,Београд 1912.
Цариградски Гласник, Цариград 1898.

Прилози са интернета

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/19001920/Povolnyj/text3.phtml?id=9100[10.10.2013].
http://guskova.ru/misc/balcan/2003-05-21[10.1.2014].

Slaviša I. BIŠEVAC

HISTORIOGRAPHY OF KOSOVSKA MITROVICA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The paper is dealing with the analysis of the sources and the literature referring to the history of Kosovska Mitrovica at the beginning of the 20th century. The significance of the events that took place in the town on the river of Ibar during this period was great. However, the current historical science, primarily the national one, has not devoted them too much attention. Therefore, the author aims to draw attention to some of the most important bibliographic references that can be used for further research of the past of this city.

Key words: Kosovo and Metohia, Kosovska Mitrovica, bibliography, a town on the river of Ibar, 20th century.

Рад је предат 11. августа 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 351.778.2:330.59(497.11)"1944/1951"(093.2)
316.728(497.11)"1944/1951"(093.2)

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СНАБДЕВАЊЕ СТАНОВНИШТВА У КРАЉЕВУ 1944–1951**

Апстракт: Овај рад представља прилог проучавању друштвеног стандарда становника просечног српског града на примеру Краљева, у периоду првих неколико година након Другог светског рата. Настао превасходно на основу некоришћене архивске грађе локалних органа власти, овај рад има за циљ да презентује факте и проникне у узроке микроисторијских процеса који могу бити од користи приликом будућих ширих синтетских реконструкција. У раду се настоји да се сагледају утицаји наслеђених услова, ратних дејстава и других околности на оскудицу и низак животни стандард. Посматрањем начина рада локалних органа можемо спознати колика је била њихова стварна улога и успешност у организацији снабдевања основним прехрамбеним артиклима, а у којој мери су само слеђене директиве виших инстанци.

Кључне речи: Краљево, Жички срез, исхрана, животни стандард, пољопривреда, трговина, Народноослободилачки одбор.

Већ на крају Другог светског рата знало се да ће привредна обнова земље морати да крене прво од организације снабдевања народа. Страховања од несташице хране су била оправдана будући да је у јесен 1944. године било засејано само 40% предратних површина под пшеницом, а предратни капацитети пољопривредне производње у Србији били су крајем 1944. године крајње умањени ратним разарањем и одсуством радне снаге.[1] И у наредних неколико година снабдевање градског стаовнишва је било несигуно

* Истраживач-сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952, откуп*, Београд, 1997, 24-24.

и нередовно. Реализовало се преко државних педузећа, реонских радничко-службеничких набављачко-потрошачких задруга, на пијацама и у приватним трговинским радњама. Карактеристике послератног времена су биле директно учествовање органа власти у обезбеђивању снабдевања у околностима које су пратиле и обавезни откуп и контрола цена.[2]

Краљево је крај Другог светског рата дочекало као један од највише страдалих градова у Србији. Град је претрпео најстрашније људске жртве и значајно разарање инфраструктуре. Све привредне активности су током рата скоро у потпуности замрле, а пољопривредна производња је сведена на минимум због ратних дејстава и недостатка радне снаге. Отежано снабдевање основним намирницама узроковао је и отежан саобраћај, није било довољно запрежних кола и вучне стоке за превоз робе, а и железнички саобраћај је био преоптерећен.[3] Обезбеђивање довољних количина основних намирница се одмах по ослобођењу града, испоставило као најважнији приоритет у раду органа нове власти. Прва одлука прве седнице градског Народноослободилачког одбора одржане 13. децембра 1944. године је била да се прикупи помоћ угроженом становништву.[4] Одбор је крајем 1944. године располагао скромним количинама хране, 1.200 kg пшенице је расподељено породицама оних који су се у то време налазили на фронту, тако да је по члану додељено по 7 kg.[5] Почетком јануара 1945. године 57 породица, чији су чланови изгинули или су се налазили у НОЈ-у добило је по 2 kg кукузног брашна, 7 kg пшенице, 500 gr шећера, 500 gr меса. За новчану помоћ од укупно 2.487.000 динара, тада су се пријавиле и 874 породице са укупно 2515 чланова, чији су чланови пострадали у рату као борци или жртве; помоћ је, међутим, добило 797 породица.[6]

У јануару 1945. године основана је градска кухиња за исхрану чиновника и радника. Такође је основан и Дом стараца и Хранилиште за децу. На седници ГНОО-а 13. јануара 1945. године основан је одсек за питања исхране становништва, а испред одсека за социјално старање Борка Поповић је том приликом изнела стање на основу резлтата пописа породица чији су чланови пострадали као борци НОВ и НОЈ. Пријавило се 874 породица

2 Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, Београд, 1988, 71; Слободан Селинић, *Београд 1960-1970 снабдевање и исхрана*, Београд, 2005, 293.

3 Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, кутија са привременим инвентарним бројем 211, књига 1, (у даљем тексту: ИАК, СОК, К. 211, књ. 1.), Записник IV седнице Градског Народнослободилачког одбора (у даљем тексту ГНОО) 8. 1. 1945. године.

4 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник I седнице ГНОО од 13. 12. 1944.

5 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник (нема редног броја) седнице ГНОО од 30. 12. 1944.

6 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник V седнице ГНОО-а од 13.1.1945.

са укупно 2515 чланова. Новчана помоћ од 2.199.000. дин. је подељена на 741 породицу. Пописано је 56 сиромашних породица са 370 чланова и њима је подељено 288.000 дин. Оскудна материјална помоћ команде места је била издељена на само 57 породица чији су чланови или изгинули или су се још увек налазили у јединицама НОВЈ. Тих 57 породица је тада добило помоћ од по 2 kg кукурузног брашна, 7 kg пшенице, 500 gr шећера, 500 gr меса.[7]

Почетком марта 1945. године у град је стигло 20.000 kg пшенице помешане са ражи, добијених као помоћ од СССР-а. Пре расподеле становништву Одбор је извршио процену о степену угрожености и породице поделио у две приоритетне групе. Испорука је подељена по 5 kg тог брашна, по члану најугроженијим породицама, а мање угроженим је омогућена куповина по цени од 50 дин. за килограм.[8] Социјални одсек ГНОО-а је неколико дана пре Васкрса 1945. године Дечјем хранилишту Црвеног крста у Краљеву, у коме је било преко 200 сиромашне деце, доделио 600 kg ражи и 50.000 динара у готовини.[9]

Стање у пољопривредној производњи се током 1945. године врло споро поправљало. Поред недостатка радне снаге, проблем је представљао и недостатак семенског материјала, оруђа и агротехнике. И малобројна пољопривредна механизација је била бескорисна због непознавања руковања и одржавања исте. На територији Жичког среза су се у то време налазила свега два трактора, од којих је само један био исправан. Срески одбор је одлучио да тракторе уступи Војводини пошто су, по њиховом мишљењу, били непрактични за наше њиве и поднебље. Председник СНО-а је у корист ове одлуке образложио да је један исправан трактор за 89 дана узорао само 11 хектара и потрошио 176 литара бензина.[10]

Да би се, како се сматрало, успоставила сигурност снабдевања и онемућиле „шпекулације" и „црна берза", трећег маја је при ГНОО-у била основана комисија за регулисање и контролу цена.[11] Крајем августа ГНОО је потпуно забранио трговину текстилном робом на градској пијаци и наложио контролу сваког аутомобила који долази из правца Новог Пазара.[12] Почетком октобра град је остао потпуно без брашна. Срески народноослободилачки одбор је од Окружног народноослободилачког одбора добио 2 вагона пшенице ургентне помоћи. Чиновници среза су добили задатке да оду у села и да се лично ангажују за набавку неопходне количине откупом.[13]

---

7 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник V седнице ГНОО-а од 13.1.1945.

8 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XI седнице ГНОО-а (нема датума).

9 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XVI седнице ГНОО-а од 16. 04. 1945.

10 ИАК, Скупштина среза Краљево (у даљем тексту: ССК) књ. 1, Записник са седнице Среског народноослободилачког одбора (у даљем тексту: СНОО) од 17. 04. 1945.

11 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XXII седнице ГНОО-а од 3. 5. 1945.

12 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XXVIII седнице ГНОО-а од 26. 8. 1945.

13 ИАК, ССК књ. 1, Записник са седнице СНОО од 8. 10. 1945.

Будући да је Савезно министарство сврстало цели округ у групу мање угрожених подручја у погледу исхране, није се могло рачунати на значајније испоруке хране, па је одбор смањио број становника корисника обавезног снабдевања. Одлучено је да се три вагона пшенице чувају као резерва, а да се остатак подели пекарама и грађанима на основу купона. Крајем октобра потребе за намирницама су биле делимично смањене тиме што су тада радници у ложионици и Фабрици вагона, по питању снабдевања, били преузети под надлежност Министарсва саобраћаја.[14] Упркос томе, и даље је владао недостатак брашна, испоруке пшенице и кукуруза су биле крајње скромне у поређењу са испорукама околним градовима. Средином новембра, у град је стигло два вагона пшенице и три вагона кукуруза.[15] Средином децембра из Окружног одбора у Чачку је обећано да ће град добијати осам вагона жита месечно. Међутим, испорука је каснила и десила се тек по испоруци двеста вагона намењених Студеничком срезу, који је спадао у приоритетна подручја у погледу снабдевања.[16] На седницама је често истицано да је ситуација у погледу снабдевености у околним градовима боља него у Краљеву и да је у погледу испорука хране Краљево, а и цео Жички срез, био дискриминисан. Количина испорука је и у наредном периоду говорила томе у прилог.[17] Тек крајем марта 1946. године Одбор је од Министарства за трговину и снабдевање НРС добио удвостручену количину зрнасте хране у односу на раније испоруке. Добијено је 16 вагона кукуруза и 6 вагона пшенице.[18]

Крајем 1945. године у граду је дошло до несташице меса, а разлог се могао наћи у веома умањеном сточном фонду. У циљу побољшања понуде Комисија за регулисање и контролу цена је повећала максимирану цену говеђег меса са 30 на 36 динара, а цена телетине је повећана са 34 на 40 динара. У марту 1946. године сточни фонд у Срезу је био потпуно десеткован, тако да је СНОО морао да констатује да нема више стоке за откуп. Одбор је применио наређење Министарства пољопривреде НРС по коме се забрањује клање крупне стоке млађе од 10 и ситне стоке млађе од 5 година.[19]

Крајем 1945. године био је уочен и проблем у отежаној могућности или потпуној немогућности да велики број становника набави дрва за огрев. Стога су и огревна дрва постала категорија за бесплатно снабдевање угрожених домаћинстава по основу купона.[20] Половином априла 1946. године

14 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XXXIII седнице ГНОО-а од 25. 10. 1945.
15 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XXXIV седнице ГНОО-а од 19. 11. 1945.
16 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XXXVI седнице ГНОО-а од 12. 12. 1945.
17 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник годишње скупштине ГНОО-а од 3. 2. 1946.
18 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записнк са VI редовне седнице Извршног одбора Градског. Народноослободилачког одбора (у даљем тексту: ИОГНОО) од 23. марта. 1946.
19 ИАК, ССК књ. 1, Записник са седнице СНОО од 4. 3. 1946.
20 ИАК, СОК, К. 211, књ. 1, Записник XXXVII седнице ГНОО-а од 28. децембра1945.

основан је срески Народни магацин, преко кога се од 15. августа исте године одвијала трговина храном и дрветом.[21]

Јуна месеца 1946. стање снабдевености се знатно поправило захваљујући бројнијим испорукама. Одбор је тада располагао залихама од: 37.000 kg брашна, 102.000 kg кукуруза и 10.000 kg пшенице.[22] Тадашње цене хлеба су биле следеће: хлеб од 800 грама је коштао 5,60 динара, од 600 gr 4,20 и од 400 gr 2,80 динара. Поступајући по наредби Министарства трговине и снабдевања ГНОО је ограничио производњу и продају луксузних пецива. Среска власт је настојала да стави под контролу воденичаре, сматрало се да се у приватним воденицама пружају услови за шпекулације, због чега се дошло на идеју да се воденичари обавезују на вођење евиденције и пословних књига. Од 14. септембра су у воденице слати и службени контролори.

У лето 1946. године је због склоности кварењу била дозвољена слободна продаја конзервиране хране, млека и јаја у праху добијених као помоћ УНР-е.[23]

Крајем септембра ступила је на снагу Наредба владе ФНРЈ о разврставању становништва у потрошачке категорије, које су могле да остваре право гарантованог снабдевања најважнијим животним артиклима.[24] Овакав метод снабдевања је обухватио широк круг професија, а најобилније су били снабдевани неквалификовани мануелни радници, док су најквалификованији добијали значајније мање следовање.[25]

Током 1946. године град је био недовољно снабдевен поврћем. У околини града је било мало површина под засадом повртарских култура. Град је највећи део својих потреба задовољавао поврћем из суседних срезова, пре свих из Трстеничког среза. У то време је продаја меса била слободна, само што су месари морали да се придржавају упутства да једном купцу не могу одједном продати више од 400 gr меса.[26]

Већ крајем године оскудица брашна и пшенице није представљала проблем, већ је то био недостатак превозних средстава и лоша организација испорука на које се дуго чекало и које су биле нередовне.[27] До средине фебруара 1947. године залихе брашна су биле на измаку. У граду је преостало свега 4 вагона кукурузног брашна. Зато је ГНОО започео мере штедње и хитне набавке. Формирана је комисија за откуп вишкова од воденичара и потраживано је од СНОО-а и ОНОО-а да испоруче неопходну количину

21 ИАК, ССК књ. 1, Записник са седнице СНОО од 14. 4. 1946; Исто од 15. 8. 1946.

22 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 5. јуна 1946. године.

23 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записнк са седнице ИОГНОО од 31. 7. 1946; ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 10. 10. 1946.

24 Службени лист ФНРЈ бр. 76. од 20. 9. 1946.

25 Ivana Dobrivojević, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana FNRJ 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, vol. 27, br. 1, 75-76.

26 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 14. 11. 1946.

27 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 30. 11. 1946.

кукурузног брашна.[28] Наредног месеца је било обезбеђено 6 вагона кукурузног брашна. По питању снабдевености града осталим намирницама тада је стање било значајно боље у односу на раније.[29] Међутим, питање недостатка брашна се убудуће изнова појављивало као проблем, тако да је Одбор морао да се директно обраћа Министарству. Повереник Ранковић је отишао у Београд са конкретним подацима и задатком да представи тешко стање и оскудицу брашна и других намирница.[30]

Посета Министарству трговине је резултирала одобравањем контигента од 7000 kg сувог меса, затим 3.380 kg свежег меса, шећер је био обезбеђен до новембра, одобрен је контигент кромпира од 10 вагона.[31]

Крајем 1947. године извршена је реорганизација привредних предузећа у граду тако да су остале самосталне трговачка и угоститељска дирекција, а да се обједине циглане, месарнице, пекаре, обућарнице, кројачнице, биоскоп и штампарија. Створена је заједничка дирекција тих предузећа.[32]

Уредбом из фебруара месеца 1948. године је на територији целе ФНРЈ уведен нов систем снабдевања прехрамбеним производима путем обезбеђеног снабдевања. На овај начин су се снабдевали радници, службеници намештеници по нижим јединственим ценама.[33] Повереник за привреду Драгољуб Стаменковић је на седници ИОГНО од 8. 3. 1948. године образложио стање у одсеку и начине на који су спроведене нове уредбе о снабдевању. По његовом мишљењу, уредбе су у Краљеву спроведене са мањим грешкама, које углавном потичу од уличних посредника, као и од повереника предузећа. Грешке су углавном биле погрешно категорисање и неоправдано ускраћивање снабдевања појединим корисницима који су на то имали право. Карте су подељене по првом попису. Међутим, њиме није био обухваћен велики број службено одсутних и повремено радно ангажованих. Недостајало је отприлике око 150 карата да би се обухватили сви који су имали услова да остваре право гарантованог снабдевања. Продавнице за обезбеђење снабдевања савезног значаја отворене су 1. марта 1948. године, али неки жељно очекивани "луксузнији" артикли као кафа и гриз нису били често у понуди.[34]

Иако је устав ФНРЈ дозвољавао мешовити систем привреде, тј. истовремено присуство државног, задружног и приватног сектора, власт није рачунала на трајну коегзистенцију са приватним сектором тим пре што је приватни сектор обухватао 20% трговине на велико и чак 70% трговине на

28 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 15. 2. 1947.
29 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 13. 3. 1947.
30 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 10 .4. 1947.
31 ИАК, СОК, К. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 10. 5. 1947.
32 ИАК, СОК, К. 212, књ. 2, Записник са седнице ИОГНОО од 09. 12. 1947.
33 Службени лист ФНРЈ, бр. 12 од 11. 2. 1948, Уредба о снабдевању становништва.
34 ИАК, СОК, К. 212, књ. 2, Записник са VII редовне седнице ИОГНОО 8. 3. 1948

мало. Овакво стање је мотивисало нову власт да убрза процес етатизације привреде.[35] Уредбом о трговању пољопривредним производима из фебруара 1948. године, којом се приватним лицима дозвољава бављење трговином прехрамбеним производима само уз одобрење среског или градског извршног одбора, дата је могућност да се изврши додатни притисак и гашење приватног сектора.[36] Убрзо се у Краљеву приступило суровој реализацији. Наступило се амбициозно са планом да се ликвидира приватни сектор и изврши чишћење државног и задружног трговачког апарата. Одбор је наложио да Републиканско трговачко стовариште од 20. маја прекине снабдевање приватног трговачког сектора свим врстама артикала. Од наведеног датума роба се смела издавти само задружном и државном трговачком сектору, као и продавницама службе снабдевања и друштвених организација. Наложено је и формирање комисије за ликвидацију приватне трговачке мреже и комисије за "чишћење трговачког апарата." План расподеле заплењене робе и имовине из приватних трговинских радњи је налагао да исту преузму државни и задружни сектор. Привредни повереник Стаменковић је отворено и у духу Уредбе износио критике на рачун приватних угоститеља. Према његовим речима, приватни угоститељи „штетно утичу на животни стандард и рад народа јер недозвољено набијају цене на пијаци и шпекулишу са алкохолом па би их требало као трговце ликвидирати, то јест затворити им радње." Одбор је ипак донео одлуку да се само појединим кафеџијама због „шпекулација" забрани рад. Као и у случају конфисковане имовине трговачких приватника, и имовина приватних угоститеља је била конфискована и предата предузећима државног и задружног сектора. Само је роба која није била потребна баш никоме, према упутству Одбора, остајала у магацинима приватних радњи. Прехрамбена роба, без прецизирања о којој је реч, је требало да буде враћена власницима, осим у случају када се радило о недозвољеној трговини.[37]

Од јула 1948. године ИОГНО је применио оперативне планове за снабдевање поврћем, воћем и млеком. Уједно је територија града подељена на реоне у погледу снабдевања. Пијаца је била веома оскудно снабдевена због тога што су пољопривредници били обавезни да продају робу по максимираним ценама. Овладала је оскудица повртарских производа и због тога што је суседни Трстенички срез претрпео поплаве у тој години. Од Министарства трговине и снабдевања је у јулу било додељено пет тона парадајза из Скопља.[38]

35 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969, 247.

36 Службени лист ФНРЈ, бр. 12 од 11. 2. 1948, Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини.

37 ИАК, СОК, К. 212, књ. 2, Записник са XVI редовне седнице ИОГНОО од 23. 5. 1948.

38 ИАК, СОК, К. 212, књ. 2, Записник са XXII редовне седнице ИОГНОО од 7. 8. 1948.

У погледу снабдевања млеком стање је готово увек било стабилно и повољно. Цео Студенички срез је био један од највећих произвођача млека и млечних производа у републици. Упркос смањеном сточном фонду, у граду и околини је увек било довољно музних крава да би се задовољиле локалне потребе. Десило се једном, средином септембра 1948. године, да због несташице млека ИОГНО доноси одлуку да се млеко сме издавати искључиво деци и болеснима[39]

Снабдевање основним намирницама је током 1949. године постало редовније и стабилније. Хлебног брашна и хлеба је имало довољно, такође није било ни несташице меса и млека. У граду је владала несташица кукурузног брашна, уља и масти. Узрок смањених испорука ових намирница је, према мишљењу повереника, била застарелост и нетачност информација о реалним потребама града од стране надлежних служби у Министарству.[40] Дан по објављивању нове Уредбе о снабдевању у „Борби", 25. фебруара 1949. године, у Извршном одбору је била спроведена нова ревизија потрошачких карата за снабдевање и том приликом је обустављено снабдевање чак 1380 потрошача. Поново је поднето 301 молба за карте за снабдевање, од којих је одмах одобрено 117, за 117 захтева тражена је додатна документација, уверења и сл. и 147 молби је било одбачено.[41] У колективном сећању града остало је до данас огорчење многих становника због неправедности и злоупотреба надлежних у погледу ускраћивања гарантованог снабдевања, бесправног присвајања намирница и других злоупотреба. Поред многобројних жалби на неоправдано ускраћивање снабдевања, остале су и изјаве савременика. [42]

У 1949. години град је био снабдевен довољним количинама воћа и поврћа. Повереништво трговине и снабдевања је проценило да је неопходна количина огревног дрвета за потребе града била 8.350m3. што је, по процени, било могуће набавити до почетка грејне сезоне. Набавка неопходне количине угља је била проблем, за потребе града је било неопходно 7.000 t. Међутим, било је добијено само 3. 000 t, а из локалног рудника у Тавнику је било обезбеђено само 600 тона.[43]

Побољшање сигурности и редовности у снабдевању основних прехрамбених намирница (брашно, уље, месо, млеко) је у 1950. години, у односу на претходан период, довело до тога да се више обрати пажња на снабдевање воћем и поврћем. Недостатак воћа и поврћа се током 1950. године испоставио

39 ИАК, СОК, К. 212, књ. 2, Записник са XXVI редовне седнице ИОГНОО од 15. 9. 1948.
40 ИАК, СОК, К. 212, књ. 3, Записник са седнице извршног одбора од 19. 10. 1949.
41 ИАК, СОК, К. 212, књ. 3, Записник са XXXVIII редовне седнице ИОГНОО од 25. 2. 1949.
42 Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву, документи сведочења*, Краљево, 1989, 33-36.
43 ИАК, СОК, К. 212, књ. 3, Записник са седнице извршног одбора од 19. 10. 1949.

као највећи проблем, за Повереништво трговине и снабдевања. Узрок томе се не може наћи у лошем роду, већ у немотивисаности произвођача да изнесу робу на тржиште због прописаних цена. План за контрахирање је требало да буде закључен још у марту. Међутим, до маја је био остварен са свега 15% планираних количина. Пошто је недостатак превозних средстава био велики проблем, није се могло рачунати на испоруке из удаљенијих крајева, као што су Војводина, Македонија. Решење је тражено тако што су закључивани уговори и са другим, суседним срезовима. Чак и тако је било обезбеђено само 110 тона, а планиране потребе града су биле 735 тона.[44]

Наредне 1951. године најважнији проблем у погледу исхране био је квалитет хлеба. Пекари су се жалили на лош квалитет брашна. Испоручена пшеница је била влажна, тако да ју је претходно било потребно добро исушити, а за то се није имало ни услова ни времена. ИОГНО је зато основао комисију која је требало да испита узрок овог проблема, као и да преконтролише поступак мешења и санитарне услове. Комисија је имала и задатак да утврди евентуалне шпекулације, дата су јој упутства да упореди количину добијеног хлеба од 100 кг брашна. Несинхронизованост производње са потребама је често доводила до вишкова или пак несташице и овим проблемом је требало да се позабави комисија. У граду је просечна дневна потрошња била око 6.000 kg, а било је само 8 продавница хлеба. Касније током године и све до краја исте квалитет хлеба се осетно поправио, производња је била боље синхронизована са потражњом и запошљено је још 6 нових квалификованих пекарских радника. Током 1951. године обустављено је гарантовано снабдевање месом због несташице. Многобројне породице су у будуће биле принуђене да се снабдевају на слободном тржишту. Оваква ситуација је повећала потражњу и још више смањила и онако врло малу понуду. Уочивши проблем Извршни одбор је поверио прехрабеном предузећу „Јединство" надлежност да се бави обезбеђивањем снабдевања града месом. Такође, двојици месара су додељени локали и дозволе за рад.[45]

Године 1951. је истекао петогодишњи план и престало се са административном поделом робе. Завршена је једна драматична и динамична етапа у животу становника Краљева. Од ослобођења у 1944. години било је јасно да ће снабдевање градског становништва бити један од најважнијих задатака градске власти. Решавање питања снабдевања је у пракси утицало и на даље планове привредног развоја, пољопривредне производње и стратегије откупа. Питање снабдевања је ставило на нишан и приватни трговачки сектор, који је својом ипак приметном заступљеношћу на тржишту убрзо потпао

44 ИАК, СОК, К. 212, књ. 4, Записник са седнице извршног одбора од 4. 5. 1950; ИАК, СОК, К. 212, књ. 4, Записнк са седнице извршног одбора од 21. 6. 1950.

45 ИАК, СОК, К. 212, књ. 4, Записник са седнице извршног одбора од 10. 5. 1951; ИАК, СОК, К. 212, књ. 4, записнк са седнице извршног одбора од 16. 5. 1951.

под одлучнију немилост тадашње власти. Од 1952. године долази до реформе народних одбора, проширују се њихове надлежности. У народне одборе су уведена већа произвођача, укинути су извршни одбори и повереништва.

Необјављени извори

Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, Краљево
Историјски архив Краљево, фонд Скупштине среза Краљево, Краљево

Штампа и периодика

Службени лист ФНРЈ

Литература

Dobrivojević 2009: I. Dobrivojević, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana FNRJ 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, vol. 27, br. 1, 75-76, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Митровић 1988: М. Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. години*, Институт за историју радничког покрета Србије – Центар за културу Пожаревац, Београд – Пожаревац.

Павловић 1997: М. Павловић, *Српско село 1945.-1952. – откуп*, Институт за савремену историју, Београд.

Petranović 1969: B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Петровић 1989: Ј. Петровић, *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*, Ибарске новости, Краљево.

Селинић 2005: С. Селинић, *Београд 1960-1970 снабдевање и исхрана*, Институт за новију историју Србије, Београд.

Jovan D. SIMIJANOVIĆ

SUPPLY TO THE POPULATION IN KRALJEVO FROM 1911 TO 1951

Summary

Kraljevo was one of the most destroyed town in Serbia during the Second World War. The town suffered a lot of causalities and significant destruction of infrastructure. All economic-related activities during the war were almost benumbed, and agricultural production was reduced to a minimum due to military actions and the lack of labour force. Although it had been significantly devastated, it could not be counted on the significant deliveries of food, since the town was not at the list of priority – it was considered as prolific and rich area. Shortage of supply of foodstuffs was caused by the harsh traffic, there were not enough wagons and drafts animals for goods transport, and railway traffic was overloaded. The provision of sufficient quantities of food was turned out to be the most important priority in the work of authorities upon the liberation. In Kraljevo, quickly and simultaneously after the formation of new authorities the supply with wheat and other provisions was organized as per the principle of guaranteed and non-guaranteed supply. Guaranteed supply was in the competence of the Ministry of Commerce and Supply, thus it was divided to: workers, miners and railwaymen. The supply was carried out from state warehouses while co-operatives supplied only members. Town's authorities followed the instructions from the Decrees and Orders from federal and republic government. In the town the practice of guaranteed supply of some categories of population was implemented. The control of prices and squeeze food from farmers of strategic agricultural products was also implemented. The authorities sought to curb the work of private sector, but not to shut it down completely.

Key words: Kraljevo, Žički district, nutrition, life standard, agriculture, commerce, National Liberation Committee.

Рад је предат 18. новембара 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 398.332.1/.42(=163.41)(497.115)

Александар С. ПАВЛОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

НЕКОЛИКО САОПШТЕЊА О СЛАВЉЕЊУ КРСНЕ СЛАВЕ КОД СРБА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ[**]

Апстракт: У раду износим приказ неколико елемената слављења крсне или породичне славе код Срба у Косовској Митровици данас. Приказ је дат према казивању самих испитаника, у складу са њиховим схватањима и начином практиковања славских обичаја. Резултати за потребе рада добијени су теренским истраживањем у северној Косовској Митровици, спроведеним од октобра 2013. до фебруара 2014, као и у периоду јул-август 2014. године.

Кључне речи: крсна слава, обред, Срби, Косовска Митровица.

Слава, крсна слава, служба или *крсно име*, као празник посвећен свецу, наводном заштитнику породице, општераспрострањен је међу српским становништвом.[1] Вук Караџић је у свом *Рјечнику* забележио да „сваки Србљин има по један дан у години, кога он слави, и то се зове *крсно име, свети, свето* и *благдан*“.[2] Корени славе сежу још у далеку, индоевропску прошлост. Њени трагови забележени су код свих Словена, али и Трачана, старих Грка, Дачана, Илира, Римљана, и др. После примања хришћанства црква је настојала да

* Истраживач сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Иако међу Србима најраширенија, слава се среће и код припадника других етничких и верских група на Балкану, па се може наћи и код католика и муслимана, односно међу Власима, Румунима, Хрватима, Ромима, Албанцима, итд. (Миле Недељковић, *Слава у Срба*, Вук Караџић, Београд, 1991, 174).

2 Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник (1818)*, Сабрана дела Вука Караџића, Књига друга, Просвета, Београд, 1986, 343-344.

искорени многобожачка веровања и обичаје. Међутим, у томе није успела, услед чега је празник посвећен породичном заштитнику, поред других празника, добио само ново, христијанизовано рухо.[3] О хришћанској старини славе сведочи више историјских података: најстарија вест о овом празнику потиче из 1018. године, из предела Девола, јужно од Охридског језера. Слава се помиње и у прописима из 13-14. века за свештенике у држави Немањића. Један анонимни дубровачки летописац из друге половине 15. века оставио је кратак опис славе у дубровачком залеђу у Босни.[4]

О великом научном интересовању за славу истраживача различитих профила (историчара, филолога, етнолога, археолога) говори обимна библиографија. Само летимичан поглед на ту библиографију оставља утисак да нема значајнијег истраживача обичајне праксе код Срба, од првих етнографа до данашњих историчара религије и етнолога, који није расправљао о овом питању.[5] Оно што је заједничко готово свима јесте да породичну славу третирају на мање-више идентичан начин, као продукт једног дугог и сложеног историјског процеса. За њих је то углавном светковина која се формирала у давна времена и која се, захваљујући делом народној, а делом црквеној традицији, одржала до наших дана. Такво виђење славе, по Душану Бандићу, свакако није погрешно. Тачно је да се слава већ вековима преноси са оца на сина, односно са колена на колено, као и то да је континуирано деловање Српске православне цркве допринело томе да се овај празник у народу укорени.[6]

Дуговечност и постојаност славе Бандић објашњава њеном превасходно друштвеном функцијом. Иако у начелу верски празник, без, додуше, јасно израженог религијског идентитета,[7] слава је дан када породица периодично

3 Петар Ж. Петровић, „Крсно име", у: Иван Ковачевић (ур.), *О крсном имену*, Просвета, Београд, 1985, 17-18.

4 Миленко С. Филиповић, „Крсна слава", у: И. Ковачевић (ур.), *нав. дело*, 15.

5 И. Ковачевић, „О проучавању крсног имена", у: И. Ковачевић (ур.), *нав. дело*, 523.

6 Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997, 240.

7 Религијски елементи славе или нису својствени само овој светковини или нису својствени свим њеним историјским облицима. Ни славски обреди, ни славски реквизити (свећа, колач, вино, жито), наиме, не везују се само са овим празником. Они имају широку примену у црквеној, али исто тако и у народној обредној пракси. Друго, означавањем славе као празника посвећеног породичном заштитнику подразумева се да постоје и одговарајуће представе о славском свецу са таквом функцијом. Док то, међутим, може да важи за славу у традиционалном смислу за савремену славу то углавном није случај. Поменуте представе временом су избледеле и умногоме нестале. Данас није реткост да свеце које славе, на пример св. Ђорђа или св. Николу, свечари не замишљају као бића која могу да утичу на живот породице. Још су бројнији они који и не славе св. Ђорђа и св. Николу, већ само Ђурђевдан и Никољдан, дакле не светитеље него само дане који су им по црквеном календару посвећени. Име некадашњег породичног патрона у том случају постало је углавном само име празника и ништа друго. Исто, 243.

(једном годишње) прима госте, и када им, на традицијом утврђен начин, пружа гостопримство. Како је ово посећивање узајамно, дакле по принципу реципроцитета, ефекат славе уочљив је управо у успостављању, обнављању и одржавању друштвених веза међу појединцима и породицама.[8] Друштвена функција славе, захваљујући томе што се везује за породицу, огледа се и у томе што може да делује као инструмент друштвеног означавања, тј. као породично обележје. У сеоским срединама, рецимо, где презимена до најновијег времена често нису била једина ознака породице, постоје ситуације у којима породице не фигурирају само као Поповићи, Петровићи или Николићи, већ као Поповићи који славе Св. Луку, Петровићи који славе Св. Враче, Николићи који славе Св. Тому. Породичне славе тада функционишу као секундарни или алтернативни систем означавања, и то приликом склапања брака (различитост слава знак је одсуства, а њихова истоветност знак присуства сродничке везе; у првом случају брак се сматра прихватљивим, а у другом случају се избегава), приликом наслеђивања (по обичајноправном принципу „ко поседује одређено имање има право да слави одређену славу", односно „ко слави одређену славу има право на одређено имање"), итд.[9]

Породична слава функционише и као врста националног обележја. Захваљујући општераспрострањеном уверењу да је реч о искључиво српском обичају, што је по Миленку С. Филиповићу заблуда романтичарског и патриотског грађанства,[10] формирана вероватно под утицајем наведене Вукове формулације у *Рјечнику*, али и мишљења појединих научника, између осталих Јована Цвијића, који је прослављање славе узимао као критеријум за разграничење Срба и Бугара, слава је постала и веома истакнут симбол српског етничког идентитета.[11] У том смислу готово свуда се подразумева да породица која слави јесте српска породица. То је и данас инструмент националног препознавања, посебно у етнички хетерогеним срединама.[12]

Прослављање славе карактеришу бројне варијације, како у прошлости, тако и у садашњем времену. Слава је комплексан и синкретичан обичај. Међутим, форме њеног практиковања ипак су релативно једноставне. Главни обреди овог празника су: ломљење славског колача и устајање у славу (испијање вина у славу Бога, односно свеца), помињање свеца-заштитника и свих предака, као и гошћење у кући свечара и позваних и непозваних гостију. Поред обредног хлеба (крсног или славског колача), обавезан

8 Исто, 246-247.

9 Исто, 248-251.

10 М. С. Филиповић, „Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја 18. века", у: И. Ковачевић (ур.), *нав. дело*, 151.

11 Младена Прелић, „Крсно име (крсна слава) код Срба у Будимпешти и околини у функцији одржавања етничког идентитета", *Гласник Етнографског института САНУ* LII, Београд, 2004, 110.

12 D. Bandić, *нав. дело*, 252.

реквизит је свећа, која негде гори током целог празника, а негде само током обреда. Ту је и икона свеца коме је празник посвећен, вино којим се наздравља и тамјан којим се окади кућа, икона и укућани. Уобичајено је и припремање куваног жита – *кољива*.[13]

* * *

У овом раду настојим да прикажем неколико елемената славске праксе међу Србима у Косовској Митровици данас. У питању је део резултата истраживања свакодневице српског становништва у том граду, које неколико година уназад обављам са циљем сагледавања њених карактеристика у условима дубоко измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији, од рата 1999. године обележеног међународним протекторатом и етничком поделом те територије на два дела (са већинским албанским, односно српским становништвом), где се на самој граници поделе налази управо Косовска Митровица. Проучавање породичне славе представља заправо само мањи део наведеног истраживања, међутим, не и без извесног значаја. Њиме сам имао за циљ да пружим макар мали допринос конципирању етнографске грађе за сагледавање савремених аспеката културе Срба у Косовској Митровици, али и допринос у разматрању њихове празничне и обредне праксе у средини која је кризна, мултиетничка и условно речено погранична. Истраживање за потребе рада обавио сам за време четворомесечног теренског боравка у Косовској Митровици, почевши од октобра 2013, као и у периоду од средине јула до почетка августа 2014. године. У циљу прикупљања чињеничне грађе користио сам комбинацију полуструктурираног интервјуа и неформалног разговора, и то на ограниченом узорку испитаника, претежно међу припадницима средњих генерација Срба који се могу именовати као *стараседеоци*, односно који у граду живе још од пре рата 1999. године. Резултате истраживања сматрам само делимичним и прелиминарним, сходно чему их видим тек као скромну, полазну основу за продубљивање проучаване проблематике.

Случај Косовске Митровице у научним анализама и у широј јавности већ доста дуго уназад наводи се као проблем подељеног града. Подела је установљена одмах после рата 1999. године, када су након повлачења српске војске и полиције са Косова и Метохије на подручју града северно од Ибра, у намери да се одбране од могуће албанске одмазде, Срби поставили контролне пунктове и формирали групе „чувара моста“ како би спречили сваки покушај косовских Албанаца да преко реке прећу из јужног дела града. Од тада Ибар представља физичку, али и симболичну граничну линију, док

13 М. Прелић, *нав. дело*, 109-110.

мостови преко реке, нарочито главни, централни мост, уместо као симболи повезивања фигурирају као симболи поделе.[14] Све до данас, захваљујући томе, Косовска Митровица фигурира као главно жариште косовске кризе. Северни део града, настањен са око 22.500 Срба,[15] а на чијој јужној страни живи око 90.000 Албанаца,[16] првима представља епицентар отпора укључивању у систем независног, албанског Косова, тј. последњу брану очувања институција и уставно-правног поретка Републике Србије на том подручју. Ситуација у којој су између српске и албанске заједнице тензије стално присутне[17] истовремено је и велики тест за способност међународних мисија УНМИК-а и КФОР-а да очувају ред и безбедност и да помире захтеве Срба за засебном, српском управом и захтеве Албанаца за њиховом доминацијом над територијом Косова северно од Ибра.[18]

Свакодневица становништва у подељеној Косовској Митровици одвија се у два паралелна света – српском и албанском. То важи за међусобне односе на нивоу града у целини, где Србе од Албанаца одваја Ибар, али и на нивоу подручја северно од реке, где припадници ове две заједнице[19] живе углавном одвојено, по принципу енклава које су углављене једна у другу као руске бабушке.[20] У северном делу Косовске Митровице, пак, свакодневица Срба тече наизглед сасвим нормално, према режиму уобичајеном за било коју другу урбану средину. Одрасли привређују, бавећи се трговином, угоститељством, превозом робе и путника, услужним делатностима, и сл.

---

14 Dušan Janjić, *Ogledi o Kosovu*, Draslar partner, Beograd, 2007, 137-138.

15 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013. Текст преузет са интернет стране http://www.osce.org/kosovo/38678

16 D. Janjić, *нав. дело*, 137.

17 Од 10. јуна 1999. до 17. септембра 2011. године на главном мосту преко Ибра било је укупно 113 сукоба између две стране, у којима је ватрено оружје употребљено 26 пута. „Мост стрепње и раздора", *Јединство*, год. LXVIII, бр. 24-25, Приштина-Косовска Митровица, 18. јун 2012, 12. Вероватно најдраматичнији сукоб одиграо се 17. марта 2004. године, током опште ескалације албанског насиља према Србима на Косову и Метохији. Тада су у јужном делу Косовске Митровице организоване демонстрације, у којима су хиљаде албанских демонстраната, предвођене екстремистима, покушале да на силу пређу мост преко Ибра. Међународне снаге КФОР-а том приликом су савладане, а укупан биланс сукоба био је преко 200 рањених, али и неколико мртвих, како међу Србима, тако и међу Албанцима. *Nasilje na Kosovu. Hronologija događaja (16-22. mart 2004)*. Текст преузет са интернет стране http://www.b92.net/specijal/kosovo2004/

18 D. Janjić, *нав. дело*, 137-138.

19 Поред Срба у северној Косовској Митровици живи и око 4.900 Албанаца, настањених у самом граду и у селима Суви До, Гушевац и Винарце, као и око 1.000 Бошњака, 580 Горанаца, 210 Турака, 200 Рома и 40 Ашкалија. *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013.

20 Žan-Arno Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd, 2009, 170.

Један део Митровчана ради у институцијама Републике Србије, пре свега у здравству, просвети, локалној самоуправи, комуналним службама, итд. Од почетка школске године у септембру, а онда и академске у октобру, северна Косовска Митровица испуњена је великим бројем младих који ту похађају основне и средње школе, односно факултете Универзитета у Приштини који су у овај град измештени после рата 1999. године.

*
* *

Осим повећања броја становника због почетка школске, односно академске године, са доласком јесењих дана у северној Косовској Митровици наступа и период масовног слављења слава. Према мишљењу једног испитаника, три најчешће славе међу Србима у граду су Св. Петка (27. октобар), Св. Никола (19. децембар), Св. Арханђел Михаило (21. новембар). Поред ових, славе се и Св. Јован (20. јануар), Св. Ђорђе (6. мај), и друге славе. Исти испитаник наводи да у периоду када падају три наведене, најчешће славе један део Митровчана слави, док други део на славу иде.

Карактеристично за слављење славе међу Србима у северној Косовској Митровици јесте то да она почиње да се слави уочи дана када дотични светац пада. Тада се заправо обавља главни славски обред. Аранђеловдан се, тако, почиње да слави 20. новембра увече, дакле уочи самог празника који је по календару 21. новембра; слављење Св. Николе почиње 18. децембра, Св. Петке 26. октобра, итд. Прослављање славе започиње око 20 часова, када гости у кућу свечара пристижу. Међу гостима се налазе родбина, најближи пријатељи, кумови, прве комшије. Приликом доласка гости се послужују житом и кафом. Пола сата или сат касније, када се сви гости окупе, креће се са обављањем славских обреда: уз упаљену славску свећу, и уз славски колач, кади се икона свеца, „подиже се у славу“, односно наздравља се црним вином у част свеца који се слави. Осим иконе, тамјаном се каде и просторије куће или стана, као и неки од предмета, као што су шпорет („да хране увек буде“), кревети у којима се спава („да сан буде миран и спокојан“), и сл.

Саставни део „дизања у славу“ је и „господање“, када домаћин са гостима окупљеним око стола изговара речи молитве упућене Богу. Том приликом сваки гост испија чашицу црног вина, а затим још по једну „за вишак“ (напредак) или за оне укућане који тренутно нису ту или који у кући домаћина више не живе. „Господа“ се уз следеће речи:

Госпо̄де по̄милуј,
Госпо̄де по̄милуј,
Госпо̄де по̄милуј нас.

Због чега се са слављењем славе почиње дан раније, када се у вечерњим часовима обавља главни славски обред, међу Митровчанима постоји неколико објашњења. Према једном, то је зато што су Косово и Метохија, самим тим и Косовска Митровица, све до 1912. године били под турском влашћу, када практиковање славе и других верских обичаја није било слободно и дозвољено као касније. Да би Срби заварали Турке славу су прослављали не на дан када она пада, већ уочи тог дана. Одатле је, сматра се, све до данас и остала пракса да се главни славски обред обавља на дан пре саме славе. По другом, донекле сличном објашњењу, пракса да се са прославом почиње уочи славе новијег је порекла и датира из доба после Другог светског рата. Тада су, за време комунистичког режима, власти наводно забрањивале слављење славе, услед чега су пријављивани и санкционисани сви они који су то чинили. Да би властима доскочили, људи нису славили на дан славе, већ уочи ње. По трећем објашњењу, пак, прослављање славе почиње дан раније због значаја који јој је у народу одувек приписиван. Сходно томе, до данашњег дана остало је правило да се светац мора прописно „дочекати", односно да му обављањем славског обреда уочи славе још унапред ваља исказати одговарајуће поштовање и част.

Прослављање славе уочи самог празника и „дочекивање" свеца обично трају до касних вечерњих часова, често до поноћи или иза ње, а понекад и до дубоко у ноћ. Поједини испитаници наводе да има и случајева да домаћин са неколицином гостију зна да будан дочека и јутро. Са слављењем се наставља и следећег дана, а затим и дан након тога, дакле на сам дан када дотични светац пада и сутрадан. То су заправо други и трећи дан славе. Другог дана славе, тј. на дан када светац пада, домаћин или неко од млађих мушких укућана носи славски колач у цркву где га свештеник сече и освештава. Колач се враћа кући да би се укућани и гости њиме послужили. Гости долазе током целог дана, још од преподневних часова, како коме у складу са властитим дневним активностима одговара. Домаћинова обавеза је да у том случају угости сваког госта, без обзира на то када овај дође. За разлику од првог дана, тј. вечери уочи славе, када долазе најважније званице, без којих се главни славски обред, како се сматра, не може прописно обавити, другог и трећег дана у госте долазе лица из ширег круга фамилије, пријатеља и познаника. Тада могу доћи колеге са посла, омладина, односно другови и другарице домаћинових синова и ћерки, и сл. Гости се примају све до увече, а исто као и првог дана славе и тада се може догодити да званице у домаћиновој кући остану до касно у ноћ.

Славска трпеза поставља се уочи славе, непосредно пре или после „подизања у славу" и „господања". На њу се, међутим, не износе супе и чорбе, као што је то углавном обичај међу становништвом у централној Србији. Не износе се ни кувана предјела, док поједини испитаници наводе да на

славској трпези у њиховој кући нема ни сарме, као јела које се код многих Срба у централној Србији том приликом такође сервира. Оно што се обавезно служи, уколико је слава „мрсна", јесу свињско и јагњеће печење, као и разноврсни сухомеснати производи који се најчешће купују у продавници. Уобичајене су и *мантије*, карактеристичне за јеловник становништва на подручју Косовске Митровице, али и других суседних области, као на пример у Новом Пазару. У питању је врста пецива пуњена млевеним говеђим месом која се у употреби среће како код српског, тако и код албанског и бошњачког становништва. Неизоставни део славске трпезе су и пите, међу којима је веома честа *купусник*, односно пита пуњена купусом. Пите се још праве од сира, тикви, итд. На славској трпези уобичајене су и разне врсте салата. Реч је о мање-више општепознатим, традиционалним салатама од поврћа, мада се, према изјавама испитаника, међу њима могу наћи и неке „модерније". Уколико је слава „посна", незаобилазна је кромпир салата, и сл. Саставни део славског менија, најзад, представљају и слатке посластице. У њих се убрајају разне врсте торти и колача. Од колача се, рецимо, често праве обланде, а од торти тзв. кекс и розен торта; торте се углавном праве у домаћој кухињи, али се понекад купују у продавници, посластичарници, и сл.

Занимљиво за славу код Срба у Косовској Митровици јесте то да се јела која се том приликом служе не износе редом, као што се то најчешће чини у централној Србији, где се пред госте прво поставља кувано предјело, затим супа, сарма, печење, итд. Овде се, наиме, на славску трпезу храна поставља одједном, након чега се гости њоме служе, узимајући јела по сопственом избору. Јела на трпези остају све док се гости не разиђу, при чему се након обеда увече пред славу другог и трећег дана славе заједнички ручак не служи, већ гости једу како ко у домаћинову кућу стигне. Један од испитаника, с тим у вези, наглашава како му је необично када види да је по доласку на нечију славу, на пример у Београду, славска трпеза празна и да се тек нешто касније на њу јела почињу да износе. Код Срба у Косовској Митровици, како каже, госте дочекује већ постављена трпеза, на којој се налази све што је за славу од хране припремљено.

Поменуто је већ да се уочи славе, за време обављања главног славског обреда, односно током „дизања у славу" и „господања", пије црно вино. Од напитака се на слави користе и многи други, почевши од разних алкохолних пића, па до различитих врста сокова, како домаћих, тако и куповних. Незаобилазно пиће, при том, као и другде међу Србима када се слави слава, јесте ракија. Међу свечарима у Косовској Митровици карактеристично је да се за славу служе две врсте ракије. Једна се зове *љута*, а друга *мека*. Прва садржи већи проценат алкохола, а друга мањи, сходно чему је друга блажа у односу на прву. Гостима се у малим чашицама најпре служи *љута* ракија, да би се касније, када славско весеље узме маха, прешло на *меку*. Ова друга се испија

из веће, тзв. *чајне чаше*, дакле из чаше величине шоље за чај. Обично се пије из једне чаше, и то тако што она кружи, тј. иде од госта до госта. Један гост, наиме, наздравља другом испијајући *меку* ракију до дна, да би након тога овај други учинио исто, наздрављајући трећем госту, и тако редом. О томе колико је *мека* ракија популарна и обавезна на славском весељу могуће је међу Митровчанима чути и понеку анегдоту. Једна од њих гласи да у настојању да расположење на слави учини што веселијим и свечанијим домаћин госте константно подстиче да *меку* ракију пију. У томе понекад претерује, па гостима у шали прети да ће им уколико то одбију ракију сипати низ врат. Да им се то не би догодило, званице испијају чашу за чашом, све док се од *мекe* ракије потпуно не напију.

* * *

Слављење славе Митровчани доживљавају као важан елемент своје, српске традиције, који се преноси са колена на колено, са оца на сина. Већина испитаника, у том смислу, истиче како њихове фамилије славу славе од како знају за себе, и да је то свакако случај са највећим делом српског становништва у граду. Оно што је приликом преношења славе интересантно јесте то да је међу Србима у Косовској Митровици распрострањен обичај *предаје колача*, по којем син, који се осамосталио и оженио, славу може да почне да слави и пре очеве смрти у случају да је венчао једно од своје деце, односно да је оженио сина или удао ћерку. *Предаја колача*, као чин којим се означава преузимање славе од стране сина, симболички се врши на дан славе у очевој кући. Тада, приликом ломљења славског колача, отац сину који преузима славу предаје део колача који је овај приликом ломљења одломио, чиме син прихвата обавезу да од следеће године и сам почне славу да слави. При том, он ће са породицом код оца на славу наставити да долази, али обично сутрадан, на сам дан славе, с обзиром на то да ће главни славски обред у својој кући обављати када и сви, уочи дана када слава по календару пада. Од овог вида праксе, међутим, има изузетака, па се може догодити да син од оца преузме славу иако су му деца још увек мала или се нису венчала. Један од испитаника, између осталог, наводи случај свог млађег брата чија деца још увек похађају основну школу, а који је од оца славу већ преузео. То је наводно урадио због бројне женине родбине коју за славу због ограниченог простора не може у целости да доводи код оца, због чега му је било погодније да славу прославља код себе и да тазбину у својој кући гости. Како исти испитаник каже, тако нешто само мало раније, у време док му је деда био жив, било би незамисливо да се догоди. Деда се, наводи, са тиме никада не би сложио.

Као важан елемент српске традиције, како се међу испитаницима може чути, слава и славска обичајна пракса најбоље су се у Косовској Митровици

сачували код тзв. *српских циīана*. Реч је о Србима који су се орођавали са Ромима, односно Циганима, а које наведеним именом зову већински, „чисти" Срби, који се са припадницима ромске етничке групе нису мешали. До рата 1999. године српских цигана највише је било у делу града јужно од Ибра, и то углавном у непосредној близини Цркве св. Саве. Тамо су, како се сматра, у контакту са црквеним свештенством и у већински албанском окружењу стекли бројне навике по питању прослављања верских празника, захваљујући чему су се строго придржавали и славске обредне праксе. После рата српских цигана на подручју Косовске Митровице јужно од Ибра више нема. До последњег су прешли у део града северно од реке, као уосталом и сви Срби који су јужно од Ибра пре рата живели.[21] Себе идентификују искључиво као Србе, услед чега име *српски циīани*, којим их остали Срби називају, сматрају изузетно увредљивим. Одакле наведени назив потиче, односно због чега су се Срби у Косовској Митровици уопште мешали са Ромима, један од испитаника објашњава тиме да је „под Турцима постојао обичај да локални ага спава са невестом младића након што би се њих двоје узело. Да би Срби доскочили Турцима женили су се Циганкама јер су знали да ови са њима неће хтети да спавају. Одатле је дошло до појаве бракова између Срба и Циганки, а одатле и до потомства које је по изгледу, пре свега по боји коже, повукло добрим делом и на циганску, тамнопутију страну".

* * *

Крсна слава је широко распрострањена међу Србима у Косовској Митровици данас. Њено прослављање, како се из приказаног види, одликује се извесним специфичностима и разликама у односу на становништво у другим крајевима Србије. Разлика несумњиво има и међу самим Митровчанима, будући да се на подручју града северно од Ибра после рата 1999. године дешавају крупне демографске промене, када се један део Срба староседелаца исељава у централну Србију, да би на њихово место, доносећи своје обичаје, дошло неколико хиљада Срба расељених са Косова и Метохије јужно од Ибра (из Приштине, Истока, Вучитрна, итд).[22]

У дискурсу испитаника слава се доживљава као важан елемент српске традиције, који се преноси са генерације на генерацију, сходно чему се може посматрати као појава која одражава континуитет и тенденцију дугог трајања. Иако испитаници то експлицитно не саопштавају, мада је схватање славе као ознаке српства проскрибовано у њиховим ставовима, прослављање тог празника засигурно добија на додатном значају у контексту свакодневице

21 Процењује се да је непосредно пре рата 1999. године на подручју Косовске Митровице јужно од Ибра живело око 6.000 Срба. D. Janjić, *нав. дело*, 137.

22 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013.

после рата 1999. године, обележене поделом Косовске Митровице и међуетничким тензијама са албанским становништвом. Значење славе, у том смислу, несумњиво је могуће читати и на симболичком плану, управо као значајан ресурс којим живећи годинама у ванредном и готово опсадном стању српско становништво у Косовској Митровици има могућност да искаже свој верски и етнички идентитет.

Литература

Bandić 1997: D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Derens 2009: Ž. Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd.

Janjić 2007: D. Janjić, *Ogledi o Kosovu*, Draslar partner, Beograd.

Ковачевић 1985: И. Ковачевић, „О проучавању крсног имена", у: *О крсном имену* (уредник: Иван Ковачевић), Просвета, Београд.

Недељковић 1991: М. Недељковић, *Слава у Срба*, Вук Караџић, Београд.

Петровић 1985: П. Ж. Петровић, „Крсно име", у: *О крсном имену* (уредник: Иван Ковачевић), Просвета, Београд.

Прелић 2004: М. Прелић, „Крсно име (крсна слава) код Срба у Будимпешти и околини у функцији одржавања етничког идентитета", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LII, Београд.

Стефановић Караџић 1986: В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник (1818)*, Сабрана дела Вука Караџића, Књига друга, Просвета, Београд.

Филиповић 1985: М. Филиповић, „Крсна слава", у: *О крсном имену* (уредник: Иван Ковачевић), Просвета, Београд.

Филиповић 1985: М. С. Филиповић, „Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја 18. века", у: *О крсном имену* (уредник: Иван Ковачевић), Просвета, Београд.

Извори

Јединство – Приштина-Косовска Митровица – бр. 24-25, год. LXVIII, 18. јун 2012.

Интернет извори

http://www.osce.org/kosovo/38678
http://www.b92.net/specijal/kosovo2004/

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

SOME INFORMATION ON THE CELEBRATION OF THE PATRON SAINT WITH SERBS IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The author of this paper elaborates some elements of the patron, that is, family celebration with Serbs in Kosovska Mitrovica today. The overview has been presented as per the data gathered during the field research carried out from October 2013 to February 2014, including also the period from July to August 2014. The research results show that celebration is among Serbs in Kosovska Mitrovica widespread phenomenon. There are some specificities in its celebration so that it differs from the one with population in other parts of Serbia. One of the specificities is featured in the fact the celebration starts to be celebrated one day before, so in the eve of the day when the saint occurs, and when the main celebration ritual is performed. Some particularities regarding the celebration table, including the fact the celebration is transferred from father to son before father's death, and in the case sun became independent and married one child of his, that is married his son or daughter.

Serbs in Kosovska Mitrovica experience celebration as an important element of their Serbian tradition, being transferred by generations from father to son from which it can be viewed as phenomenon showing continuity and tendency of long lasting. At the same time, although the respondents do not inform it explicitly, and bearing in mind the fact the understanding of celebration as the mark of Serbianism is proscribed in their attitudes, for the symbolism of the holiday it can be said it was additionally actualized in the context of ethnic division of Kosovska Mitrovica, in which due to tensions with Albanian population from the war in 1999 onwards, Serbs undoubrfully had the need to show their religious and ethnic identity.

Key words: patron saint, ritual, Serbs, Kosovska Mitrovica.

Рад је предат 22. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 781.7(497.115)

*Верица Р. МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЛЕПОСАВИЋ: ВОКАЛНА ТРАДИЦИЈА КАО СВЕДОК ЕТНИЧКОГ ПОРЕКЛА СТАНОВНИШТВА**

Апстракт: Последице миграционих токова се на народно стваралаштво одражавају двојако – с једне стране долази до мешања и прожимања различитих музичких дијалеката; с друге стране, образују се аутентични музички дијалекти одређених подручја који остају препознатљиви и при исељавању становништва из матичних крајева. Стога се проучавањем музичког наслеђа одређеног краја са извесном дозом сигурности могу пратити путеви кретања народа условљени историјским дешавањима. У раду је пажња усмерена ка специфичности напева са простора општине Лепосавић, који одударају од опште генерализације „косовске музике", као и ка разоткривању друштвено-историјских узрока ових елемената локалне индивидуалности у односу на покрајину.

Кључне речи: косовска музика, вокална традиција, миграције, динарски досељеници, општина Лепосавић, вокална традиција, гусларска музика.

Подручје општине Лепосавић у оквиру многобројних етномузиколошких истраживања бивало је годинама неоправдано искључивано, самим тим и без основе погрешно генерализовано на географској основи, као припадајуће покрајини.[1] Готово свака карактеризација музике са простора Косова

* Истраживач приправник, verica.mihajlovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Већина истраживача/сакупљача народних мелодија је у свом истраживању покрајине као најсевернију тачку свог рада достизало Косовску Митровицу, Звечан, Ибарски Колашин и Зубин Поток. Треба ипак навести неке скорије напоре да се укаже на

и Метохије описује мелодијско-ритмичко богатство мелодија забележених на овим просторима, што бива и репрезентовано бројним примерима које је низ истраживача/сакупљача забележило. Као особита специфичност песама са простора Косова и Метохије готово редовно се истиче ритам који указује на укрштање утицаја Истока и Запада, што доводи до великог шаренила и богатства ове компоненте. Милоје Милојевић, један од теоретичара који су се бавили проучавањем музике са простора покрајине, указује да је „основна карактеристика ових напева мелизматичко шарање источњачког типа. Рељеф мелодији дају акценти условљени текстом, које певач истиче свим осећајним интензитетом, али не снажно изнесеним“[2]. У косовско-метохијским песмама често се срећу „неправилни“ ритмови 7/8, 5/8, 9/8.

Проучавањем теоријских радова базираних истраживању музике Косова и Метохије по инерцији се долази до закључка да се и Лепосавић *уклапа* у опште карактеристике сходно својој географској припадности. Међутим, реалност је донекле другачија. Наиме, иако се поједини елементи приписани музици са простора Косова и Метохије могу узети као оправдана генерализација (неретко узак опсег мелодије, скоро искључиво једногласно певање, веома изражајно, у вишим „светлим“ регистрима), ипак се чак и лаичким слушањем песама са простора Лепосавића лако може извести закључак о одређеном степену одступања. Разлог ових специфичности лежи у друштвено-историјским приликама на које ћемо се само кратко осврнути зарад истицања улоге музике као кључног сведока у процесу праћења историјских околности које су довеле до националних мешања и измештања, односно метанастазичких кретања, у етномузикологији проучаваних кроз разматрање начина музичког изражавања одређених крајева које насељавају становници истог или различитог националног порекла.

Лепосавић, као и села која улазе у састав ове општине, познати су као сведоци насељености ових крајева у периоду неолита, на шта указују резултати археолошких истраживања спроведених средином двадесетог века на подручју места Сочаница. У првом веку п.н.е. ове крајеве насељавали су припадници дарданског племена, а са почетком нове ере долази до њиховог измештања у брда, док се у подручје овдашњих крајева досељавају римски колонисти. У атару села Сочаница постоје археолошки остаци централног насеља „MunicipiumDD“ који сведоче о задржавању Римљана на овим

специфичност овдашњих песама и етнолошке узроке те специфичности, као што је екранизација овдашњих обичаја у оквиру емисије РТС-а, *Срйски Исшочници*, уредник Мирјана Закић.

2 Милоје Милојевић, *Народне йесме и иїре Косова и Меїохије*, приредио др Драгослав Девић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, 22.

просторима до средњег века. Почетак средњег века означава и досељавање првих словенских народа у ове крајеве, који су у то време били део Византије. Успостављањем првих српских феудалних држава, Рашке и Зете, у деветом веку утврђује се стационирање српског народа на овим просторима. Прво значајније национално мешање узроковано је развојем рударске индустрије у тринаестом веку, када као професионални рудари пристижу Саси, немачког порекла, као и досељеници из Дубровника и Котора. На овај начин се до четрнаестог века успоставља једно аутономно становништво које опстаје до успостављања турске власти. Долазак Турака обележавају демографске промене повлачењем староседелачког становништва са ових простора[3].

Аустро-турске ратове у седамнаестом и осамнаестом веку обележава додатно исељавање овдашњег народа. Ови историјски услови узрокују напуштање села у околини Лепосавића, што отвара простор за досељавање Арбанаса, народа који је примио ислам, у неке крајеве који данас припадају општини Лепосавић. Коначно, крајем осамнаестог века, у ове крајеве пристижу динарски досељеници који чине 70% становништва а који долазе из праваца Сјенице, Новог Пазара, Бијелог Поља и Брда црногорских[4]. Истовремено, један део косовско-метохијске струје захвата ове крајеве. „Према томе, на порекло и композицију становништва овог краја највећи утицај имале су две метанастазичке струје: динарска (из Црне Горе, Сјеничко-пештерске висоравни и од Новог Пазара) и метанастазичка струја са подручја Косова и Метохије (из Метохије, са Косова и из Ибарског Колашина).“[5]

Сходно специфичности националног порекла становника који су населили подручје општине Лепосавић, овај крај одликује и јединствен говор заснован на фузији два дијалекта штокавског наречја – косовско-ресавског и зетско-сјеничког (односно зетско-санџачког). На изградњу специфичног говорног дијалекта свакако утичу и описана метанастазичка кретања. Гранични положај подручја око горњег тока Ибра утиче на интерполацију елемената два наведена дијалекта штокавског говорног подручја, па се одређене карактеристике оба могу евидентирати у свакодневном говору становника општине Лепосавић.

О етничком пореклу народа који су населили просторе Лепосавића додатно сведоче и фолклорни напеви који се и данас могу чути у околним селима, а који према основним карактеристикама у великој мери одударају

3 Благоје Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић, 2003, 45-55.

4 Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1966, 125.
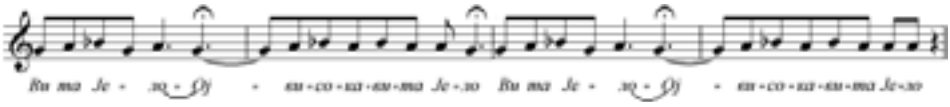
5 Благоје Павловић, *нав.дело*, 59.

од свеопште прихваћене *косовске музике*. Проучавањем пре свега сеоских напева, како духовних тако и световних, може се стећи увид у неке укорењене принципе изградње мелодијских линија песама, а који, опет, указују на јаку везу са националним коренима овдашњег становништва. Неколико одабраних сакупљених музичких примера омогућавају карактеризацију песама са ових простора, а њихова међусобна различитост у смислу намене, односно врсте, показује хомогеност музичког израза без обзира на тип песме.

Први пример представља женска свадбена песма, забележена на овим просторима, на основу које можемо поставити базичне карактеристике вокалне традиције[6]:

Свадбена женска песма, село Остраће,[7]

а) „Основна" верзија

б) „Украшена" верзија

Као основни елемент, сагласан општој карактеризацији песама са простора Косова и Метохије, може се евидентирати изразито узак опсег мелодије, спроведен у оквирима интервала мале терце (три полустепена). Поред тога, запажамо и метричку неодређеност, тако да су у примеру забележене тактне црте заправо само у служби рашчлањења текстуалних фраза. Спрега текста и мелодије је такође занимљив елемент – *украшавање* текста у иницијалној фрази (додавање припева *Ој* и придева *висока*), праћено је музичким украшавањем, односно варирањем почетног мелодијског мотива. Пракса вокалне традиције која се може издвојити као специфичност јесте одсуство даха при извођењу фразе (*преливање* последњег слога првог „стиха" у припев *Ој* који означава почетак његовог проширеног понављања) чиме се наглашава веза са инструменталним извођењем на гуслама са којим песме овог краја показују велики степен аналогија.
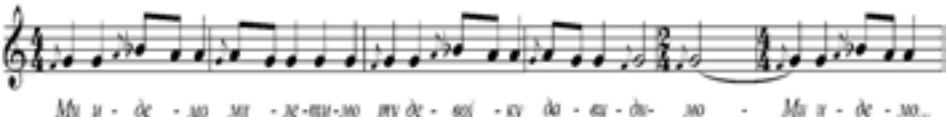
---

6 Ова песма представља део свадбених обичаја, везана за спремање младе пред долазак сватова. Приложене су две записане верзије исте песме, при чему је друга запис индивидуалне интерпретације која укључује украшавање основне мелодијске линије. Ова верзија је драгоцена због могућности дефинисања маниризама са аспекта украса.

7 Запис на основу снимака из архива КУД-а Копаоник из Лепосавића; транскрипција: Верица Михајловић.

У „украшеној“[8] верзији исте песме уочава се коришћење свих хроматских тонова унутар опсега, са хијерархијском поставком улоге молског трихорда (*g-a-b*) као основе мелодије и *хроматског проширења* (тона *gis/as*) као фигуративног/украсног тона односно елемента индивидуалне импровизације[9]. Као што примери показују, структура напева је периодична, са понављањем једне мелодијске фразе (која прати и понављање текстуалне фразе) уз измену на самом крају при чему се реализује однос питање-одговор. Док се прва фраза завршава *финалисом*, на крају друге се јавља *хиперфиналис* (тон изнад финалиса), тако да се на крају строфе јавља специфично „одсецање“ тона, попут наглог прекида дотада непрекидне фразе. Управо је ово место предвиђено за узимање даха, док се сав претходан ток одвија у континуираном извођењу, где групно певање обезбеђује овакву *једнопотезну* интерпретацију на тај начин што сваки појединац у зависности од својих капацитета узима дах произвољно, а остатак извођача обезбеђује „покривање“ тих појединачних пауза.

Наредна песма представља такође једну од свадбених песама, овога пута мушку:

Свадбена мушка песма, околина Лешка[10]

Аналогије са претходно изведеним закључцима су очигледне – исти тонски опсег, сличност у манирима украшавања базичне мелодије, као и фактор међусобног сливеног надовезивања фраза *на једном даху*. У овом примеру, међутим, уочавамо одређену једноличност са аспекта фигурирања, јер се сваки украс реализује искључиво у виду узлазног предудара. Овај контраст може се (евентуално) објаснити различитим типом песме (женска, односно мушка), али и фактором индивидуализације приликом извођења. Метричка одређеност другог примера представља још један од елемената различитости, који такође може бити показатељ индивидуалности у смислу развијености осећаја за ритам казивача/певача[11].

8 Две верзије исте песме, „основна“ и „украшена“ последица су два различита забележена певача.

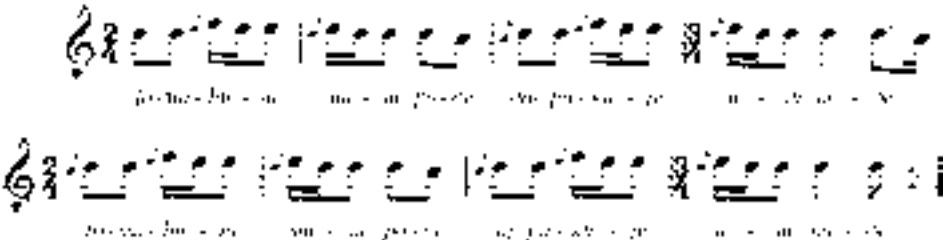
9 Треба напоменути да интонативна поставка приложеног примера (као и свих наредних) није фиксирана, већ зависна од индивидуалне импостације гласа певача.

10 Запис на основу снимака из архива КУД-а Копаоник из Лепосавића; транскрипција: Верица Михајловић.

11 Више пута истицан фактор индивидуалности представља врло дискутабилну тему којом се овде нећемо детаљније бавити, али се може указати на низ песама (из других крајева) које се у записима различитих сакупљача јављају у више варијанти, зависно

На исти мелодијски образац се изводе и друге обичајне песме[12], пре свега славске, о чему сведочи и наредни пример, забележен у околини Лешка:

Славска песма, село Остраће[13]

Примећују се одређена одступања, а тичу се начина завршетака фраза који се у различитим интерпретацијама понекад проналазе. Увођењем секундно-силазних завршетака фраза долази до проширења тонског опсега, тако да основа мелодијско-ритмичког тока представља дурски тетрахорд (*c-d-e-f*).

Други, можемо рећи *модернији*, мелодијски образац над којим се испевавају славске обичајне песме (у данашње време[14]) такође је базиран на дурском тетрахорду (*e-fis-gis-a*). Аналогија са претходним примером показује евентуалне утицаје нових вокалних манира који доводе до оваквог проширења и у овом, као и у претходном мелодијском обрасцу (у односу на горе приложену свадбену мушку песму), јер се у оба случаја елемент проширења опсега (односно „допуњавања" почетног молског трихорда *субфиналисом* чиме се добија дурски тетрахорд) уочава на крајевима фраза.
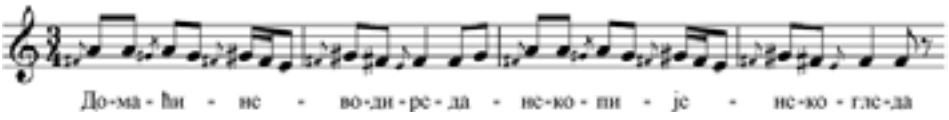
од краја у коме су записане, као и појединачних певача чије извођење је заправо нотирано. Такви примери дају увид у постојање нпр. метрички одређене и неодређене верзије исте песме.

12 Овај поступак је уобичајен управо код обичајних песама, што су евидентирали бројни сакупљачи народних мелодија широм Србије. Певање различитих (функционално сродних) текстова на исту мелодију приметио је и Мокрањац у проучавању приштинског краја, где су мештани такав мелодијски образац називали „турлија". У области Лепосавића нисмо дошли до података постоји ли специфичан *народски* израз.

13 Запис на основу снимака из архива КУД-а Копаоник из Лепосавића; транскрипција: Верица Михајловић.

14 Мелодијски образац који је наведен може се наћи и у другим крајевима Србије, али песму наводимо у оквиру овог поглавља јер је заживела на овим просторима и одржала се до данашњег дана. Вреди напоменути да се исти (или макар у великој мери сличан) мелодијски образац може чути у сјеничким крајевима, одређеним деловима Србије, као и у делу Војводине, управо у крајевима насељеним припадницима истих етничких група које су утицале на порекло и композицију становништва овог краја.

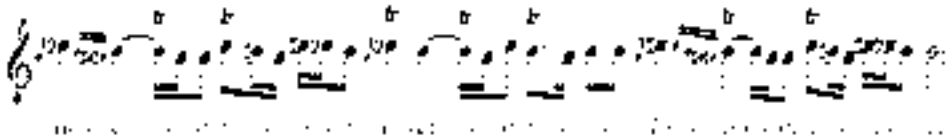
Славска песма, село Граничане, записала Верица Михајловић

Уочава се да приложене обичајне песме (очекивано) показују међусобне аналогије и дају увид у основне принципе мелодијско-ритмичких токова, и на тај начин је у великој мери јасно илустрована вокална традиција ових крајева. Последњи пример који овде дајемо јесте пример сеоске духовне традиције, део процеса славског обичаја који се у овим крајевима назива *Госпођање*. Овај напев везан је за *дизање славе*, процес који мештани ових крајева и у данашње време обављају по доношењу колача из цркве. Разлози увођења адаптираних црквених обичаја у дом могу се тражити у друштвено-историјским околностима које су становницима ових крајева онемогућавале приступ (или чак постојање) цркви, што је народ приморало на индивидуално обављање овог ритуала у својим кућама. *Дизање славе* је заправо остатак негдашњег сечења колача које су мештани некада обављали у својим домовима, а које се задржало као део традиције без обзира на повратак слободе спровођења црквених ритуала.[15]

Као пример вокалне традиције *славског ритуала* издвајамо почетни мотив, заснован на испевавању речи молитве на специфичном метрички неодређеном мелодијском обрасцу:

Господање, почетни мотив,Село Граничане, зааписала Верица Михајловић

Уочићемо да је узак опсег и овде задржан као основна карактеристика овдашњих напева. Специфична тонска основа указује на дубоко укорењене принципе украшавања који утичу на изразиту хроматизацију мелодијске линије, до те мере да је тонска основа на којој је базирана мелодијска линија потпуно специфичан тетрахордални низ, неодговарајући ниједном „стандардном" тетрахорду. Појава силазне хроматике у оквиру мелодијске линије, као и украса, указује на извесну аналогију са *ламентом*[16] што посебно утиче на

15 Чак и у данашње време народ говори о томе да сам у свом дому обавља процес сечења колача, услед немогућности приступа цркви (нпр. болест или старост укућана).

16 Треба свакако нагласити да је друштвено-историјски контекст врло различит у односу на уобичајену распростањеност ламента у европској уметничкој музици.

специфичан призвук које овакве мелодије добијају. У скопу са пригушеним гласом, каквим се интерпретирају ови напеви, добија се та „туга у гласу“ на коју врло често указују коментари који се односе на песме са ових (као и других) крајева Косова.[17]

Особености мелодија указују на могућност сврставања приложених примера у одређене категорије сходно тонским низовима на којима се базирају. Као прву категорију можемо издвојити песме *лествичної* система, где се уочавају две подгрупе. У прву можемо сврстати два примера базирана на низу дурског тетрахорда, где спадају две забележене славске песме. Другу групу чине прва два примера (свадбене песме, *Вита Јело* – основна верзија и *Ми идемо ми летимо*) која указују на молски трихорд као основу мелодијског кретања. Као што је већ наведено, између две песме које при овој категоризацији припадају двема различитим групама (свадбена песма *Ми идемо*, и славска песма *Домаћине мили роде*) примећен је велики степен аналогија, с тим што друга наведена доноси тонско проширење на крајевима фраза што узрокује појаву дурског тетрахорда као основног тонског низа. Изузимајући тај тон (конкретно тон *с*) ми у славској песми *Домаћине мили роде* заправо добијамо исти тонски низ (молски трихорд) као у свадбеној мушкој песми.

Друга категорија може бити окарактерисана као песме *хроматизованої* система. Хроматско колебање тонова се уочава у два од приложених примера. Док је први (фигурирана верзија свадбене песме *Вита Јело*) реализован у виду потпуног хроматског „попуњавања“ молског трихорда, у другом (*Господи помилуј*) основно хроматско колебање уочено је на бази трећег тона што заправо утиче на колебање тонског рода (дур/мол). Међутим, и у овом примеру се уочава употреба свих тонова хроматског низа, кроз коришћење врло особитог украшавања основне мелодије. Неки од тонова који се јављају у интерпретацији ових песама (делова *господања*) укључују чак и мању поделу тонског размака, тако да се јављају и „међутонови“ који се не могу забележити темперованим системом.

Оно што се неопозиво намеће као закључак заснован на приложеним примерима, јесте могућност груписања песама са аспекта тонских основа а на основу њихове функције – свадбене песме се базирају на молском трихорду, док славске уводе дурски тетрахорд као тонску основу. Последњи, најспецифичнији тип базичног тонског низа, уочава се у *духовној* славској песми.

17 Овај специфични „тужни“ елемент у песмама Косова и Метохије уочио је и Мокрањац, указујући на припев „И“ који се може наћи на крају готово сваке лагане песме. Овај елемент Мокрањац каракеризује као „...тако тужно и пуно меланхолије, да се по њему самоме може видети како је ту предање о пропасти српској веома дубоко уписано у душу народну“ (Стеван Ст. Мокрањац, *Записи народних мелодија*, уредник Стана Ђурић – Клајн, Музиколошки институт, Београд, 1966, 21). У песмама из Лепосавића та *туга* се пак постиже специфичним мелодијским елементима, као и начином интерпретације.

Треба указати на могућност да се (у појединим примерима примећен) дурски тетрахорд издвоји као елемент модернизације традиционалног фолклора услед коришћења модерних темперованих инструмената. Наиме, овај тонски низ се примећује у песмама које се и данас одржавају на славама мештана, и могуће је да је управо увођење инструменталне пратње утицало на увођење овог *субфиналиса* којим се употпуњује тетрахордални низ. Може се чак рећи да је услед истог узрочника (употреба модерних темперованих инструмената) и прва група примера (песме засноване на молском трихорду) заправо постала *темперована*. Ова претпоставка се базира на поменутим специфичностима *најизворнијег* примера (*Господи помилуј*) који никада није, и никада и неће бити извођен уз пратњу инструмената, сходно свеопштим принципима црквене/духовне музике – извођење *a capella*.

Оновни облик песама са ових крајева јесте дводел (тзв. удвојена строфа[18]), реализован кроз понављање стихова. Начин интерпретације је један од елемената који представља специфичност песама из ових крајева. Најчешћи случај јесте тип респонзоријалног певања, конципираног у виду *solo-tutti* односа почетка и наставка песме. У већини случајева појединац снажно уведе почетак песме, а потом се остатак извођача укључује при понављању, или се придружује већ у оквиру првог стиха. Последњи наведени начин делује као да солиста заправо уводи (обавештава) песму која ће се певати, а остали певачи након што разумеју и препознају песму појачавају звук својим укључењем. Исти начин интерпретације уочава Данка Лајић-Михајловић у црногорским свадбеним песмама, примећујући да „моменат укључења групе није устаљен: у неким песмама то је са тек неколико слогова 'закашњења' за водећим певачем, као да само чекају интонацију, или, насупрот, солистички бива испеван цео стих...а затим га сви понове"[19].

Друштвено-историјске околности које су довеле до досељавања динараца у ове крајеве нису нарушиле њихову природу и елементе израза, што особито долази до изражаја у аналогији народних обичаја, а поготову обичајних песама са песмама које одликују и изворне крајеве из којих потиче овдашње становништво. Говорећи о одликама црногорских свадбених песама, Данка Лајић Михајловић заправо наводи карактеристике које се у великој мери могу приписати песмама са ових крајева. Један од најзначајнијих елемената њеног истраживања тиче се тонских низова које она проналази у црногорским свадбеним песмама. Указујући да се црногорске свадбене песме које је забележила базирају на 11 тонских низова, њиховом илустрацијом нам указује на чињеницу да су основни низови које смо пронашли у песмама из

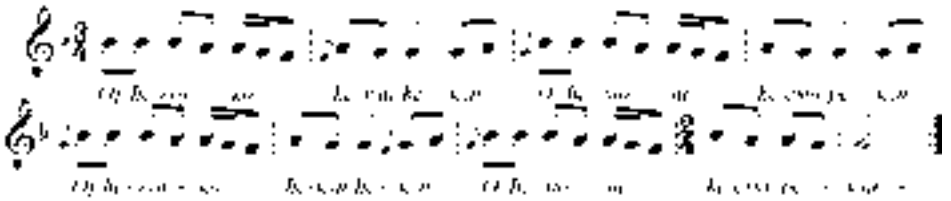
18 Изаљиј Земцовски, „Прилог питању строфике народних песама (из јужнословенско-руских паралела)", *Народно стваралаштво – Folklor,* VII/25, Београд, 1968, 61.

19 Данка Лајић-Михајловић, *Свадбени обичаји и песме Црногораца у Бачкој*, Институт за музикологију и етномузикологију Црне Горе, Подгорица, 2004, 37.

Лепосавића заправо исти који потпадају под наведених једанаест (трећи, четврти и „сажет" први тонски низ).[20] Сличности црногорских песама са песмама ових крајева најефектније је заправо илустровати примерима који ће показати међусобне аналогије између песама са ових простора и црногорских песама записаних у другим крајевима:

1) Мелодијско-ритмички пандан *модернијој* славској песми из Лепосавића, *Домаћине води реда*:
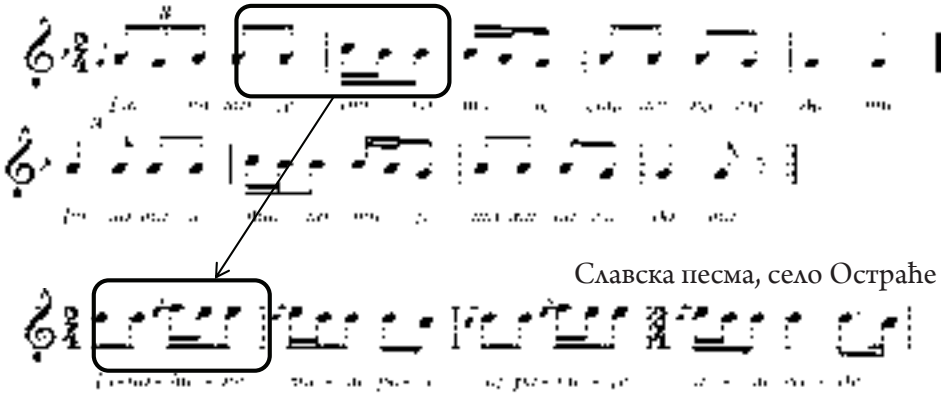
Свадбена црногорска песма, Ловћенац[21]

Компарацијом приложене црногорске песме са већ приказаном славском песмом са простора Лепосавића (*Домаћине води реда),* може се уочити врло јасна аналогија комплетне ритмичко-мелодијске линије, као и манира украшавања. Елементи фигурирања *црногорске* вокалне традиције који су примећени уочиће се и у другим забележеним песмама из Лепосавића.

2) Елементи аналогије *старије* славске песме из Лепосавића са манирима примећеним у црногорској свадбеној песми:

Црногорска свадбена песма, Врбас[22]

Славска песма, село Остраће

20 Исто, 47.

21 Преузето из: Данка Лајић-Михајловић, *Свадбени обичаји и йесме црноīораца у Бачкој*, 130, упоредити са славском песмом из Лепосавића *Домаћине, води реда*.

22 Преузето из: Данка Лајић-Михајловић, *Свадбени обичаји и йесме црноīораца у Бачкој*, 148.

Говорећи о певању уз гусле, као и певању *на гусларски начин*, Димитрије Големовић карактеризацијом мелодија даје основу за проналажење извора из којих потиче начин конципирања мелодије у песмама ових крајева. Дефинишући певање *на гусларски начин* као епско певање, Големовић истиче његову основну карактеристику која може послужити и као основна дефиниција специфичности песама са ових простора: „Епско певање карактеришу особине типичне и за друге облике материјалне и духовне културе динараца. Као прво, треба истаћи својеврсну сведеност у изразу, испољену првенствено на музичком плану – кроз нетемперовану мелодију малог обима“[23]. Уочавајући проширеност епског певања, Големовић истиче да „епско певање уз гусле на нашим просторима не одликује велика хетерогеност, што значи да оно у основи не припада једном народу или припадницима једне вере, већ једном поднебљу“[24]. Долазећи до истих закључака који се и у овом раду намећу, Големовић наглашава да је наша епика, односно начин певања које он дефинише као епско „несумњиво динарског порекла“[25]. Наравно, не можемо рећи да су песме из Лепосавића епске, али свакако треба указати да је начин интерпретације као и изградње мелодијских токова над којима се испевавају текстови овдашњих песама у великој мери аналоган, самим тим и заснован, на елементима који одликују епско певање.

Песме које се изводе на начин епског певања али без пратње уобичајеног инструмента (гусала) називају се „песмопојке“[26]. Како Големовић истиче, „оне су се певале на исти начин као оне уз гусле, само што је без инструмента ово извођење било ‘мало грубље’“[27]. Иако је епско певање најчешће везано за мушке песме, постоје подаци да су епске песме у Црној Гори изводиле и жене и девојке, и управо ове карактеристике указују на пут развоја вокалне традиције која се задржава на нашим просторима: „То су биле песме испеване у осмерцу, па нису дугачке као на пример ‘класичне’ јуначке песме“[28]. Уколико се осврнемо на концепцију стихова записаних песама, приметићемо је у свакој присутан управо осмерац као основа конструкције стихова:

1. *Ој ви-со-ка ви-ша је-ло* 8
2. *До-ма-ћи-не во-ди ре-да* 8
3. *До-ма-ћи-не ми-ли ро-де* 8
4. *Ми и-де-мо ми ле-ти-мо* 8

23 Димитрије О. Големовић, *Пјевање уз гусле*, Српски генеалошки центар, Београд, 2008,13.

24 Исто.

25 Исто.

26 Митар Влаховић, „Стање епске песме у источној Србији“, *Прилози проучавању народне поезије*, I/1, Београд, 1934, 103.

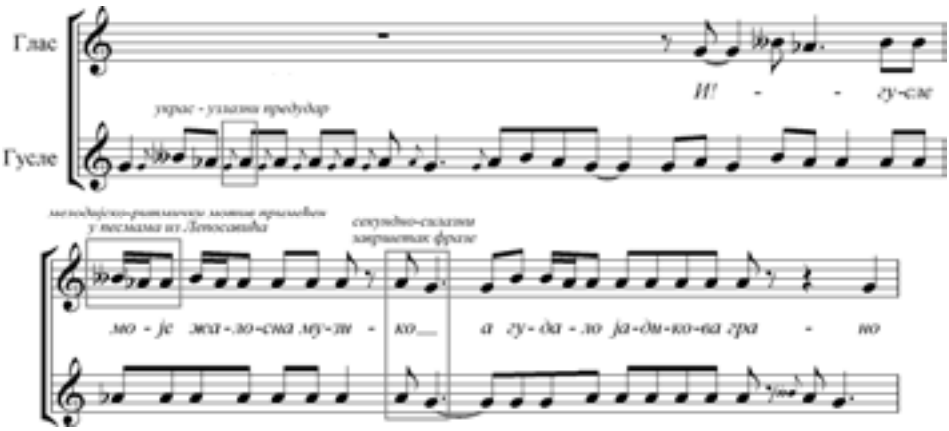
27 Димитрије О. Големовић, *нав.дело*, 177.

28 Матија Мурко, *Трагом српско-хрватске народне епике*, Дјела Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб, 1951, 262.

Још један елемент аналогије са епским певањем, односно *йевањем на їусларски начин* лежи и у начину интерпретације. Како Големовић истиче „упадљива карактеристика гуслрског певања јесте *йлачевносш*“[29]. Он указује на изворе који помињу “певање на ‘српски начин’, које је ‘туробно’ односно ‘меланхолично’, певање које се осим у нашим обредним, сватовским, чак и нашим посленичким песмама, посебно у тужбалицама, запажа и код гуслара“[30]. Овај начин Милош Слијепчевић назива „класичним начином“[31].

Према свим карактеристикама песама из ових крајева тешко да можемо пристати на генерализацију песама Косова и Метохије без изузимања подручја општине Лепосавић. Како изолована анализа одабраних примера из ових крајева, тако и компарација са карактеристикама песама које утврђено потичу из крајева кључних за композицију овдашњег становништва, потврђују специфичност ових крајева са аспекта музичког израза. Приметили смо да обичајне песме не само да у великој мери подсећају на црногорске песме, већ имају и своје *оријинално* пандане у записаним црногорским песмама. Специфичности напева, као и манира украшавања мелодија, јасно указују на везу са *йевањем на їусларски начин*, што посебно долази до изражаја када сагледамо пример *йраве* гусларске мелодије и уочимо исте мелодијске маниере које смо издвојили у оквиру анализе песама са простора Лепосавића:

Гусле моје, жалосна музико; пева уз гусле: Драгослав Мишић (1890); Кукљин (Крушевац); запис: Димитрије О. Големовић[32]:

Традиција, а као њен саставни део и музика, постаје готово кључан путоказ којим се могу пропратити путеви вековних миграција и мешања становништва. Постаје јасно, а традиционални напеви то неопозиво потврђују,

29 Димитрије О. Големовић, *нав. дело*, 167.

30 Исто, 167.

31 Милош Слијепчевић, „Неколико начина гусларског казивања епских песама“, *Рад 15.конїреса СУФЈ*, Сарајево, 1971,131.

32 Преузето из: Димитрије О. Големовић, *Пјевање уз їусле*, 140.

да је становништво овог краја и даље јако повезано са својим етничким коренима. Не може се напросто подручје Лепосавића *подразумевати* при општој карактеризацији песама са Косова и Метохије уколико се специфичности изградње овдашњих напева не укључе у описивање карактеристика музике покрајине. Фолклорни напеви забележени у околини Лепосавића својим специфичним изразом доносе јаке алузије на стваралаштво које одликује изворне крајеве, односно крајеве порекла овдашњег становништва. Наравно, не поричемо да су одређени елементи косовско-метохијских напева сродни поступцима примећеним у песмама Лепосавића, али се тим аспектом нисмо бавили јер су такви елементи већ деценијама свакако подразумевани у оквиру генерализованог разматрања *косовске* музике. Интерполација елемената *историјске* (црногорске) и *географске* (покрајина Косово и Метохија) основе (са аспекта вокалне традиције) само потврђује специфичан музички дијалекат подручја општине Лепосавић који вреди изоловати и нагласити као особит пример последица метанастазичких кретања које се одржавају на народно музичко стваралаштво.

Литература

Влаховић 1934: М. Влаховић, „Стање епске песме у источној Србији“, *Прилози проучавању народне поезије*, I/1, Београд.

Големовић 2008: Д. О. Големовић, *Пјевање уз гусле*, Српски генеалошки центар, Београд.

Земцовски 1968: И. Земцовски, „Прилог питању строфике народних песама (из јужнословенско-руских паралела)“, *Народно стваралаштво – Folklor,* VII/25, Београд.

Лајић-Михајловић 2004: Д. Лајић-Михајловић, *Свадбени обичаји и песме црногораца у Бачкој*, Институт за музикологију и етномузикологију Црне Горе, Подгорица.

Милојевић 2004: М. Милојевић, *Народне песме и игре Косова и Метохије*, приредио др Драгослав Девић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Мокрањац 1966: С. С. Мокрањац, *Записи народних мелодија*, уредник Стана Ђурић – Клајн, Музиколошки институт, Београд.

Мурко 1951: М. Мурко, *Трагом српско-хрватске народне епике*, Дјела Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб.

Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић.

Слијепчевић 1971: М. Слијепчевић, „Неколико начина гусларског казивања епских песама“, *Рад 15.конгреса СУФЈ*, Сарајево.

Цвијић 1966: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд.

Verica R. MIHAJLOVIĆ

LEPOSAVIĆ: VOCAL TRADITION AS THE WITNESS OF ETHNIC ORIGIN OF POPULATION

Summary

Ethnic origin of population from the area of the municipality of Lerposavić indicates Dinara's areas from which ancestors of today'e families inhabiting these regions arrived in the 18th century. As the crucial witness to the determined historical data may be served music, retained as the part of inheritance, and which expresses strong links with the spirit of home areas of this population by characteristic manners of vocal tradition. By studying of selected chants collected in the area of the municipality of Leposavić some of basic characteristics of vocal tradition had been singled out, and afterwards parallel with *real* Montenegrin chants was performed, thus supposed ethnic similarity of local population with the one of Dinara's areas was illustrated.

Chants grouping indicates the potential of separate characteristics performing regarding the function, that is the part of everyday life they are dedicated to. From this aspect the impression of element of *modernization* identification, which influenced the inflows of some construction manners of melodic-rhytmic flows, by which a specific music dialect was built based on the fusion of original and more modern elements. The mentioned elements are based on temperization due to the use of of more modern (temperized) instruments, and metric corectness of chant as well. These conclusion become evident under the consideration of spiritual chant, the part of the oldest tradition which, under the belonging to the genre of spiritual music, could never fall under the influence of recent (instrumental) traditions.

By further study of chants it was indicated the similarity of manners of vocal traditions with the ones of melody building of specific vocal-instrumental genre, by singing with fiddle. A cloze connection of the mentioned instrument is well known, and way of singing as well, with original Montenegrin areas, by which one more evidence on the hypotheses raised at the beginning of the paper was submitted. All submitted considerations indicate the great role of music as the witness of metanastasic movements, which served in this paper as the final receipt of available historical data.

Key words: Kosovo music, vocal tradition, migrations, immigrants from Dinara, municipality of Leposavić, fiddle music.

Рад је предат 8. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 371(497.115)"1897/1898"

*Мирјана СИМИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ШКОЛСТВО КОД СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПЕРИОДУ 1897–1898. ГОДИНЕ **

Апстракт: У првим деценијама 19. века просветне прилике код Срба на Косову и Метохији биле су веома тешке. Настава која се изводила у школама била је на ниском ступњу, док су школске књиге представљале праву драгоценост. Сиромашно стање народа одражавало се на рад и успех школа. Ђаци су прилично неуредно похађали школу. Да би се обезбедио успех просветне пропаганде на Косову и Метохији, српска влада је морала да се побрине и о стручном учитељском кадру, како би се изградио просветни и интелектуални слој, који ће да служи српској идеологији, чувању народности и подизању морала. Корак напред у унапређењу наставе учињен је завођењем ревизије. Присуство ревизора који је био из струке и добро познавао наставни програм и педагошке принципе у раду, на испитима на крају школске године давало је читавом подухвату озбиљнији и стручнији карактер. Указавши на битне карактеристике школских прилика на Косову и Метохији, циљ рада је да на основу литературе, а пре свега на основу још неискоришћене изворне грађе пружи целокупну слику просветних прилика у периоду од 1897/98. године.

Кључне речи: школство, просветне прилике, ученици, учитељски кадар, наставни план и програм.

Предмет истраживања

Предмет рада јесте оснивање и рад српских школа на Косову и Метохији у периоду 1897–1898. године. Година 1897. била је преломна за развој школства, јер је у њој дошло до избијања грчко-турског рата, након кога се

* Истраживач-сарадник, mirjana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

делом променио став Порте не само према Грцима већ и према Србима на Косову и Метохији. Надајући се неутралном односу Србије према новонасталој кризи, Турци су почели да дају уступке српском становништву на Косову и Метохији, укључујући и могућност отварања националних школа. Срби су искористили ову делимичну либерализацију турске политике и почели су да оснивају своје националне школе. Срби су у периоду којим се бавимо били непризнати од Турака у националном смислу, суочени са експанзивном арбанашком политиком, с једне и бугарском и грчком пропагандом, с друге стране. Због наслеђене културно-просветне заосталости напори просветне политике били су усмерени на развој школске мреже, побољшање школске спреме учитеља, осмишљавање наставних планова и програма, развијање свести учитеља као националних радника, усмеравње њиховог односа према Рашко-призренској митрополији, постављање и смењивање чланова школских одбора, управитеља, вођење статистике јавне наставе.

Поред објективних тешкоћа у огромном проценту наслеђене културне стагнације и посебно недостатка кадра водила се енергична борба за развој образовне делатности, установа и организација за васпитање и образовање припадника свих националности које овде живе.[1] Та се борба у појединим фазама одвијала неравномерно, али је несумљиво да је образовна делатност на Косову све више напредовала.[2] Из анализе образовних садржаја, педагошке документације и других извора произилазе неке карактеристике школства и образовања на Косову. Школски надзорник, просветни инспектор и министров изасланик су о налазу о школи и своје препоруке износили у писаним извештајима. Извештаји су обухватали многе сегменте и аспекте школског живота и рада.[3]

Метод истраживања

У монографским делима и периодици наилазимо на различите податке о теми којом се бавимо, некада и на контрадикторне. Једини начин да дођемо до поузданих података јесте детаљно истраживање архивске грађе. Главна изворна грађа за нашу тему похрањена је у Архиву Србије. Реч је о Фонду Министарства иностраних дела – Просветно-политичко одељење

1 Јашар Реџепагић, „Научноистраживачки рад у области васпитања и образовања на Косову", *Настава и васпитање*, 3-4/82, Филозофски факултет, Приштина, 646.

2 Зорица Тасић, „Образовање и усавршавање учитеља основних школа на Косову и Метохији у предратној Југославији 1918-1941", *Зборник радова Филозофског факултета*, 21-22, 1991/92. године, 392.

3 Зорица Тасић, „Образовање и усавршавање учитеља основних школа у периоду од 1918. до 1921. године на Косову и Метохији", *Учитељ часопис*, 53-54, 1996, 402.

(1897–1898), Конзулату у Приштини, који нам пружају увид у мрежу српских школа које су радиле на простору Косова и Метохије. Поред архивске грађе користили смо научне радове наших историчара, где је предмет истраживања тематски и хронолошки близак нашем предмету истраживања. Од посебног значаја су монографије и чланци који се односе на друштвено-историјске и просветно-школске прилике на Косову и Метохији. Краћи екскурси о просветним приликама могу се наћи у научним делима: Бранислав Нушић, *Разни списи приловетке с обала Охридскоī језера Косово, с Косова на сиње море*, 1936, Јашар Рецепагић, „Научноистраживачки рад у области васпитања и образовања на Косову", 1982. Да би се заокружила једна целина, коришћена је објављена вишетомна грађа, пре свега она коју су приредили: Љиљана Алексић Пејковић, Андрија Раденић, Михаило Војводић *Документи о спољној политици Краљевине Србије (1903–1914)*, што представља незаобилазно штиво.

Липљанска школа

Најзнатнији град у римској Дарданији, која је захватила и цело Косово, био је Улпиана, данашњи Липљан. То је било врло значајно римско културно средиште. Данас је Липљан мало место, лежи на левој страни Ситничине обале, тамо где се Јањевска река спушта у Ситницу.[4] Липљан је данас и железничка станица око које се почела дизати мала чаршија, те са кућама и дућанима Липљан броји 100 кућа.[5] И данас постоји у селу стара липљанска црква, која је једна од настаријих цркава на Балкану. У Липљану постоји и лепа зграда у којој је српска основна школа отворена. Школа је почела са радом у септембру месецу, а испит је одржан 5 јуна 1897. године у присуству свештенства и многобројног народа. У почетку школске године било је уписано у први разред 14 ученика и 20 ученица, а на испиту се јавило 11 ученика и 7 ученица; у други разред 8 ученика и 1 ученица, на испиту се јавило 7 ученика и 1 ученица; у трећи разред 6 ученика и 1 ученица, а на испиту 4 ученика и 1 ученица. Четвртог разреда ове године није било, а у остала три разреда било је свега 28 ученика и 22 ученице, од којих је отпало 7 ученика и 13 ученица, те је на испиту био 21 ученик и 9 ученица. У првом разреду радила је Лепосава Николићка, родом из Београда. Завршила је четири разреда Више женске школе у Београду. Године 1891. удата је за Радована Николића и постављена за учитељицу у Гњилану. У другом и трећем разреду радио је Радован Николић, родом из Грање, са завршених два разреда Призренске

4 Бранислав Нушић, *Разни списи приловетке с обала Охридскоī језера Косово, с Косова на сиње море*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936. година, 202.

5 Исто, 201.

богословије.[6] За учитеља је постављен 1881. године. Од тога времена до сада био је учитељ у Новом Пазару, Митровици, Гњилану, Вучитрну и ове године у Липљану. Иако је радио као учитељ 16 година, није одговорио свом позиву, тј. није овладао школском праксом, није радио по предвиђеном програму, што је имало за последицу лошију оцену његовог рада. Школска зграда је једна од најбољих у сеоском реону и са школским стварима и училима, боље је снабдевена него и Приштинска школа. Између свештенства, учитеља и народа не влада никаква љубав, међусобно се оптужују и нападају за сваки проблем који искрсне. Зато би најбоље било, када би се учитељ преместио, на шта и пристаје, јер у таквом стању опстанак је немогућ. За то место најподеснији би био Сава Јовановић, када би се оженио неком учитељицом, јер би се најбоље могао слагати са поповима и народом.[7]

Школа у Ђаковици

Испит је у школи одржан 23. јуна 1897. године. Свега је у овој школи полагало 13 ученика. У почетку школске године уписано је било у први разред 15, у други разред 1, у трећи разред 6 и у четврти разред 3 ученика. У току школске године исписало се из првог разреда 9 и из трећег разреда 3 ученика. Број ученика је нагло почео да опада, а главни разлог напуштања школе је појава дифтерије. Испиту у школи је присуствовала Ђаковачка православна српска црквено-школска општина и неки од дечијих родитеља, међу којима се могао и видети срески начелник са још неколицином старешина варошких. Када је испит завршен, срески начелник је изразио благодарност на очинској бризи које Високопреосвештенство указује Ђаковичком народу у погледу оданости према његовом Величанству Султану и у погледу народне просвете.[8]

Школска зграда се састоји из два одељења које у потпуности одговарају хигијенским захтевима. У једном од два одељења је учионица, а у другом стан школског фамулука. Испред школске зграде простире се велико двориште, које служи деци за игру и одмор између школских часова.

Школа је у Ђаковици комбинована тј. четвороразредна. Програм школе је толико богат и опширан да деци, као и наставницима представља велико оптерећење. При оваквом раду, са оваквим програмом, отпадају најглавнија

6 АС, МИД ПIIО, Приштински, извештај основних српских сеоских народних школа у приштинском протопресвитерату за 1896/97. годину, 24. јуни, 1897. године, Приштина.

7 Исто.

8 АС, МИД ПIIО, Извештај о српско православним школама у варошима Ђаковици, Пећи и манастиру Високим Дечанима, Вашем Високопреосвештенству, ревизор Андра Гроздановић, 17. јули, 1897, Призрен.

и најважнија педагошка начела: начело природности и начело поступности, без којих се деца само муче. Поред ове грешке, наставник је узео много наставног материјала за поједине предмете, а неке је сасвим изоставио, као што је то учинио са земљописом, познавањем природе у другом разреду и цртање у свим разредима. Наставник је изгубио из вида, да је циљ наставе да се подједнако развија дух и тело васпитаника. Наставник је заборавио и на важност учења земљописа који је битан за интелектуални, морални, естетски и практични развитак детета. Изостављање цртања као предмета који највише буди самосталност код деце, укус за лепотом и правилношћу, негативно се одражава на естетска осећања код деце.[9]

У вароши је владала толика монотонија, није имало ничег новог што би интелект учитељев оживљавао, с ким би могао мисли своје да размени, а да у исто време послужи његовом усавршавању. Под оваквим утисцима и околностима ретко ко би могао издржати. По нарави је био врло миран човек и није желео никакве размирице, које би имале лоше последице по општу ствар. Сувише мало времена је имао да ради у школи, јер га је општина везала за цркву, где је морао често да изостаје из школе, како би певао у цркви. Поред тога школа сувише оскудева у наставним средствима, без којих је наставнику немогуће да ради. Од наставних средстава нема ничега, чак ни рачунаљке, као једне од најглавнијих средстава у настави. Када се узму у обзир околности под којима је радио, успех у раду је оцењен као добар, ред и чистоћа примерни, администрација слаба. Наставник школе је Петар Миловановић, родом из Ђаковице. Завршио је Призренску богословију са три разреда и ради као учитељ 12 година. Систематична му је плата 720, а општински додатак 1000 гроша годишње.[10]

Отварање школе у Феризовићу

На основу писма од 16. априла 1898. године ПП бр. 96, Његово Високопреосвештенство господин митрополит Дионисије боравио је неколико дана у Феризовићу, где је најенергичније радио да се ствар о отварању српске школе што пре заврши. Он је у споразуму са Србима у Феризовићу нашао кућу за школу и молио је валију Косовског вилајета за дозволу, да се школа отвори. Валија му је предложио да се обрати мутесарифу приштевачком са молбом да означи број кућа која ће имати децу за школу и број ђака који ће посећивати школу. Митрополит Дионисије одмах је о томе обавестио мутесарифа приштевачког и молио га да успори ствар уколико је до њега, јер ће решење о томе чекати у Феризовићу. Када су прота Стеван Костић и учитељ

9 Исто.
10 Исто.

феризовићки предали писмо митрополиту мутесарифу, он им је одговорио, да ће одмах писати жандермеријском официру у Феризовићу, да са старешинама махалским поднесе извештај, према коме ће он, мутесариф са мџилисом начинити мазбату и исту послати валији. Ово је било 20. априла т. г. а мутесариф није потражио извештај од жандермеријског официра у Феризовићу. Како митрополит није могао дуго чекати у Феризовићу, отпутовао је у Гњилане, одакле је наредио Стевану Костићу, овдашњем проти, да одмах оде мутесарифу и види хоће ли се учинити нешто по акту митрополита за феризовићку школу или не. Међутим, мутесариф му је одговорио да има преча посла, а за школу у Феризовићу завршиће кад буде могао. Следећи корак је да се ствар о отварању ове школе види код Порте, те да она нареди отварање исте.[11] У вези писма од 8. марта ПП№ 59 известио сам Министра да католици не прекидају вршити обреде у привременој њиховој боготољи у Феризовићу. Она обавеза коју је овдашња власт узела од католичког попа када му је дозволила зидање куће по телеграфској наредби Валије, враћена је попу. Валија је истим телеграмом упутио Мутесарифу да нема никаквог законског ослонца узимати од попа какву обавезу. Услед нове молбе Срба у Феризовићу, Валија је телеграфом тражио од овдашњег Мутесарифа тазбату за српску школу у Феризовићу, где је тражио извештај од власти феризовићке. Извештај је поднет и тврди се да нема никакве сметње да Срби подигну школу на месту за то одређеном. Овдашњи муфтија наговорио је Мутесарифа, где је он поднео Валији извештај, како се из многих узрока не може дозволити Србима да подигну школу на месту које су за то одредили, већ да је Србима заказао да нађу неко друго место негде на крај вароши, одакле се неће чути у чаршији читање и певање деце. Место одређено за школу прегледала је овдашња полиција са инжињером још пре неколико година и нашла је да нема ничега што би сметало подизању српске школе на том месту. Муфтија овдашњи зна да Срби не могу наћи друго место за школу, а и када би га нашли морала би поново да излази на лицу места комисија са инжењером да изврши преглед, која би по наредби Муфтијиној стварала неприлике и тако би се ствар за српску школу одуговлачила на дуже време. Стога су наши људи изјавили да немају друго место за школу, нити могу боље наћи од постојећег. Зато су отишли да се лично моле Валији, али тешко да ће нешто успети, докле год се тражи по том извештају од овдашњег Мутесарифа који је најпокорнији слуга овдашњег Муфтије и чувеног Сулејман аге.[12] У вези писма од 29. септембра 1897. год. ПП6р.221, известили смо Министра да се још ништа није

11 Краљевско српски конзулат ПП6р. 126 – Владану Ђорђевићу, Председнику министарског савета, Министру иностраних дела, 10. мај, 1898. године, Приштина.

12 Краљевско српски конзулат ПП№ 67 – Владану Ђорђевићу, Председнику министарског савета Министру иностраних дела, 17. март, 1898. године, Приштина.

постигло за добијање дозволе за феризовићку школу, која би била од велике важности за наше интересе. Митрополит је одредио за феризовићку школу Саву Јовановића, бившег учитеља грачаничког, који је већ месец дана у Скопљу ради добијања дозволе, за коју нема изгледа да ће је ускоро бити. Митрополит је наредио да се свештеник Неродимски Анта Никшић пресели са кућом у Феризовићу, где већ станује и један католички поп, који је од једне собе начинио привремену цркву, а од друге школу. По овом примеру и наши су сународници заједно са настањеним Цинцарима узели једну кућу, где су једну собу средили за богомољу, а другу за школу. За богомољу треба само благослов од митрополита, што је и учинио поп Анта обративши се митрополиту за благослов, али благослов за параклис не може дати, док се не добије дозвола за школу. Како у Феризовићу нема католика са фамилијама, то у католичкој школи има само два детета католичке вероисповести. Заузимањем католичког попа у тој школи, коју похађа и шесторо цинцарске деце, а учи их сам поп, који иде од куће до куће, наговарајући народ да дају децу у његову школу, где неће ништа плаћати, па ни књиге. Због целокупне ситуације неопходно је да се школа у Феризовићу што пре отвори, а у исто време навешћемо један предлог којим се руководим из најчистијих побуда. Поп Анта Никшић, био је 1892. године учитељ у Штрпцу са платом од 450 динара годишње, а поред тога му је и школска општина давала око 200 динара. Запопио се 1892. године на мој предлог и добио најмању и најсиромашнију парохију. Пре рукоположења за свештеника одређена му је помоћ од 480 динара годишње. Ову праведну награду је поп Анта имао све до краја прошле године, а од почетка ове године укинута му је у интересу штедње. „Зато молим да се попу Анти Никшићу поврати стара награда од 480. динара годишње и да му се рачуна од 1. јула ове године, јер ни као школовани човек, нити који други свештеник мање спреме може опстати у Феризовићу без наше помоћи“[13]

На отварању школе у Феризовићу противио се овдашњи Муфтија, из разлога да ће Феризовић, који је на добром месту, надмашити Приштину за коју су везани интереси Муфтијини, јер се упустио у разна индустријска и трговачка предузећа, па из себичности нема рачуна да допусти отварање школе. Како са Сулејман агом држи у рукама и саме државне власти, тако су се и овдашњи мутесарифи изјашњавали, да се у Феризовићу не отвори српска школа, а Валија је такав исказ поткрепљивао у Цариграду. Овде је прави узрок противљења најправеднијих захтева. Отварање феризовићке школе јако је неопходно, јер ће ово место у скорој будућности постати једно од главних места овог краја, јер се већ сада сакупља туђи елемент цинцарски и католички, а при том су у околини српска села која би

13 АС, МИД ППО, 325 – Владану Ђорђевићу, Председнику министарског савета, Министру иностраних дела, 2. децембар 1897. године, Приштина.

могла користити школу. Бојазан да ће Цинцари отворити школу, а католици су већ именовали пароха и узимали кирију, кућу за цркву, а за овим лако може и следовати школа. Зато би најбоље било не тражити дозволу за зидање нове школе, већ узети под кирију кућу у којој би започео школски рад. Послат је предлог посланику, да се овај предмет издејствује и нађе место у Цариграду, или да се од Валије затражи извештај, како би се што пре реализовао.[14]

Заслуге Станка Димитријевића за отварање српских школа на Косову

Станко Димитријевић има посебне заслуге за отварање српских школа на Косову. Често је био изложен неприликама од стране власти, ради чега је имовно посрнуо. Његова је заслуга што је у Лапљем селу сазидана лепа школска зграда, какву нема ни једно село на Косову. Он је сам скупљао прилоге од села до села, позивао сељаке да донесу камен и дрва за зидање зграде, а и сам је радио на подизању исте. Све је то чинио без награде, као неплатежник, а осим тога био и сеоски учитељ у Гуштерици, Ливађу и Лапљем селу (где је он лично отворио школе), све док у та места нису постављени школовани учитељи. Прошле школске године радио је без награде као помоћник учитељски у Лапљем селу. Зато је послата молба да се Станку Димитријевићу, помоћнику учитељском у Лапљем селу, с обзиром на његову дугогодишњу службу одреди од 1. октобра 1898. године месечна награда од 20 динара и да му се у случају повољног решења пошаље награда за четврто тромесечје од 60 динара и саопшти његова шифра.[15]

Станко Димитријевић о отварању школа

Станко Димитријевић је родом из села Ливађа. Основну школу завршио је у манастиру Грачаница. Радио је као учитељ у селу Гуштерици у новоотвореној школи, где је сопственим заузимањем отворио школу и помоћу добрих људи подигао прву школску зграду и уредио школску башту. У овом месту као учитељ провео је скоро 4 године. Пошто су у Гуштерици добили учитеља сељака, Тодор је покушао да у рођеном месту Ливађу отвори школу.

14 Конзулат Краљевине Србије, ПП№ 158 – Владану Ђорђевићу, посланику и опуномоћеном Министру Њег. Вел. Краља, 21. јули 1897. године, Приштина.

15 Краљевско српски конзулат, ПП№ 242 – Владану Ђорђевићу, Председнику министарског савета, Министру иностраних дела, 16. септембар, 1898. година, Приштина.

То је и учинио. У својој соби је две године радио као учитељ, с намером да добије дозволу за школску зграду, али је судска власт то спречила, тако да је Ливађе морао да напусти. Отишао је у Лапље село, где је радио као црквењак, с намером да и ту отпочне школу. И овде као и у Ливађу, радио је као учитељ неко време, али му суд прекиде рад. Од тога дана је нон стоп у суду и након њиховог одлагања и претњи, једва је прошле године добио царску дозволу, да отвори школу, где је од прошле године као помоћник званичног учитеља радио. И око подизања школске зграде преузео је сав терет на себе и бригу око зидања. На просветном плану је радио пуних 15 година у најтежем времену, у добу када је владала велика немаштина међу учитељима. Немајући више снаге да се бори, јер му младост прође, обратио се Конзулу за помоћ, да га приме у службу и према послу дају адекватну плату, како би својој породици обезбедио основне услове за живот, јер нема више службе у учитељству.[16]

Школа у Долцу

Пећка нахија трпи ужасне муке од околних муслимана и опасност прети да се не истурче. Католички фратри посредством Арбанаса развијају ужасну делатност на штету наших верских и националних интереса, те из тога разлога, а и зато што у Долцу треба имати сигурног извештача, нужно је отворити српску школу.[17] У селу Долцу, пећке нахије, где се поред цркве налази и сазидана школска зграда још од 1889. године, има поред Арнаута до 80 српских кућа. Како је до сада школа била затворена, Митрополит је 1898. године исту отворио, поставивши за учитеља Стојана Ђурђевића, свршеног богослова, са годишњом платом од 480. динара.[18]

Развој школства на Косову и Метохији био је условљен великом наслеђеном културно-просветном заосталошћу и националном мешовитошћу становништва. Стога су напори просветне политике усмерени како на развој школске мреже, тако и на унапређење просвете, описмењавање, побољшање школске спреме и извлачење становништа из вековне културно-просветне заосталости. И поред бројних проблема резултати тих напора огледали су се у порасту броја школа и ученика, порасту обухваћености деце основном, а потом и средњом школом, смањењу процента неписмености и побољшању образовне структуре становника свих националности.

16 Станко Димитријевић – Краљевско српском конзулу Тодору Станковићу, 13. август, 1898, Приштина.

17 Документи о спољној политици Србије 1903-05, св. 1, 754.

18 Краљевско српски конзулат, ППП№ 414 – Сими Лозанићу, Министру народне привреде, 20. октобар, 1898. година, Приштина.

Извори

Архив Србије, Министарство иностраних дела, просветно-политичко одељење (1897/98)
Конзулат у Приштини

Објављени извори

Документи о спољној политици Србије 1903/05. године

Литература

Нушић 1936: Бранислав Нушић, *Разни списи приповетке с обала Охридског језера Косово, с Косова на сиње море*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд.
Рецепагић 1982: Јашар Рецепагић, „Научноистраживачки рад у области васпитања и образовања на Косову“, *Настава и васпитање,* Филозофски факултет, 3-4, Приштина, 646.
Тасић 1996: Зорица Тасић, „Образовање и усавршавање учитеља основних школа у периоду од 1918. до 1921. године на Косову и Метохији“, *Учитељ*, 53-54, 402.
Тасић 1991/92: Зорица Тасић, „Образовање и усавршавање учитеља основних школа на Косову и Метохији у предратној Југославији 1918-1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, 21-22, 392.

Mirjana M. SIMIĆ

EDUCATION OF THE SERBS IN KOSOVO AND METOHIA IN THE PERIOD FROM 1897 TO 1898

Summary

Basic problem of education mainly related to the limited number of Serbian schools, and the education itself which was straight forwarded. Without knowledge of cultural-educational progress, and general spiritual tradition was not possible to understand either significance or greatness of crucial social-historical events, which were featured neither accidentally nor without fundament by undoubted cultural influence and cultural-historical value. Taking into account the progress of literacy in Kosovo and Metohia from wider aspect, it may be concluded the educational process had had ups and downs, which changed periodically depending upon social and political conditions. It may be said there were schools in the towns, but almost with the same organization and teaching resources, and the same circumstances, and they could not do their best as it had been expected from them. Results of the cultural-educational work conduct of Serbia in Kosovo and Metohia were great. The arrival of new educated teachers in these areas contributed to the considerable improvement of teaching process either as per volume or its character.

Besides schools, folk and pedagogic valuable tradition and wider spiritual inheritance were broadening human sights. They represent a link between the old and new one, and represent a significant pre-condition of further spiritual development, so that all schools should be built on the wide network of primary schools, which are not only the source of knowledge and education but fundament of subsequent sciences and knowledge. Only in that way the development of education and enlightenment represent a natural support and irreplaceable fact in state-legal emergence and shaping.

Key words: education, educational circumstances, pupils, teaching staff, curriculum.

Рад је предат 4. новембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 373.3(497.115)

*Петар РАЈЧЕВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић ,Универзитет у Приштини

ОСНОВНА ШКОЛА „ЛЕПОСАВИЋ“ – ВЕЖБАОНИЦА УЧИТЕЉСКОГ ФАКУЛТЕТА

Апстракт: У северном делу Косова и Метохије смештен је градић Лепосавић. Након ратних збивања 1999. године почеле су да се дешавају убрзаније промене и у Основној школи „Слободан Пенезић Крцун“ у Лепосавићу која је касније преименована у Основну школу „Лепосавић“. Од почетка рада Учитељског факултета из Призрена и Факултета за спорт и физичко васпитање из Приштине на овим просторима, школа успешно обавља функцију вежбаонице ових високошколских установа. Запошљава значајан број високостручног кадра различитих профила. Наставни рад се одвија по наставним плановима и програмима који важе и у осталом делу Републике Србије. Организује многобројне изборне, слободне активности, хуманитарне акције и такмичења. Недавно је проширила и површину новог радног учионичког простора, те је и на тај начин у могућности да побољша наставни рад. Брине о организацији и извођењу наставе у неколико подручних школа са наставом у комбинованим одељењима.

Кључне речи: Лепосавић, настава, активности, основна школа, вежбаоница, ментори.

Увод

У северном делу Косова и Метохије на 545 метара надморске висине, окружен обронцима планина Копаоника и Рогозне, смештен је градић Лепосавић. Након измештања неких факултета Универзитета у Приштини после ратних збивања 1999. године у Лепосавић, почеле су да се дешавају убрзаније промене и у Основној школи „Слободан Пенезић Крцун“ у Лепосавићу која је касније преименована у Основну школу „Лепосавић“.

* Доцент, petar.rajcevic@pr.ac.rs

Од почетка рада Учитељског факултета из Призрена и Факултета за спорт и физичко васпитање из Приштине на овим просторима, школа успешно обавља функцију вежбаонице поменутих високошколских установа. Запошљава високостручан кадар различитих научних области. Наставни рад се одвија по наставним плановима и програмима који важе и у осталом делу Републике Србије. Организује многобројне изборне, слободне активности, хуманитарне акције и такмичења. Недавно је проширила и површину новог радног простора, те и на тај начин побољшала квалитет у раду. Са организовања у три прешло се на рад у две смене. Брине о организацији наставе и опстанку неколико оближњих подручних школа са наставом у комбинованим, издвојеним одељењима. На тај начин даје скроман допринос опстанку ионако проређеног становништва у овим руралним срединама.

С обзиром да се налази у жижи политичких интересовања у последње време као једна од четири општине на северу Косова и Метохије, важно је да се, осим тешких политичких расправа, не забораве и остану по страни, остале, животне теме. Намера нам је да се остави и писани траг о квалитету рада у основној школи ове најсевернији општине. Циљ је да се осим краћег прегледа историјског развоја установе, што детаљније прикажу резултати актуелног стања, односно квалитета васпитно-образовног процеса у Основној школи „Лепосавић“ у Лепосавићу са ограничењем на појединости карактеристичне на крају школске 2012/2013. године.

Узорак је намерно изабран, јер иако ради у окружењу отежаних економских и политичких услова, у школи се дужи низ година постижу значајни резултати. Осим побољшања просторних услова који су омогућили и организациона растерећења у редовној настави, запошљавајући све већи број младих, високостручних кадрова, који остају на овим просторима, омогућено је и организовање бројних изборних, слободних активности, радних и хуманитарних акција и такмичења.

Амбициозност у раду још је више дошла до изражаја избором новог руководства, директора – прве жене, до сад, на тој одговорној дужности, још уз то педагога по струци (Мирјана Бараћ) и заменика директора, дипломираног физичара и професора (Дејан Краговић), обоје 1973. годиште. Уз примену историјске, ради потпунијег сагледавања материје, употребљена је и дескриптивна метода истраживања проблема.

Основни појмови

Потребно је, пре преласка на детаље који се односе на тему чланка, дефинисати појмове: васпитно-образовни процес, основна школа, вежбаоница, Лепосавић.

Васпитно-образовни процес је синтагма састављена од речи васпитање и образовање. За васпитање се често каже да је најшири педагошки процес и појам. Реч је словенског порекла која најбоље говори о прапочецима и пореклу васпитавања човека: придев „вас“ – сав (у целини, целовито; свестрано) и глаголска именица „питање“ („питати“) – хранити, неговати, гајити. У писаној форми, реч „васпитање“ први пут срећемо у нашој литератури у биографијама из XII века. Сличне су јој речи „одгој“, „одгојити“, „одгајити“ и „култивисати“ (култура). Васпитање се односи на све што људи свесно, намерно, систематски и организовано предузимају на плану формирања личности, како на оно што организује друштво у односу на васпитаника, тако и на оно што предузима сама личност која се развија и формира кроз дуги процес у околностима једног конкретног друштва. Образовање је срж целокупног процеса васпитања. Означава ужи процес и појам, а чини темељ и основу васпитања личности и односи се, пре свега, на усвајање знања, чињеница, података, на изграђивање навика и умења, усвајање система вредности и међуљудских правила општења. Без добре образовне основе нема целовитог, хармоничног и свестраног васпитања личности, нити се развој и васпитање човека може завршити и исцрпсти само у оквирима образовања. Образовање се данас посматра као услов економског напретка, као инструмент борбе против незапослености, главна полуга научног и технолошког прогреса, нужна претпоставка културног развоја друштва, услов социјалног прогреса и осигурања демократских вредности, пасош индивидуалног успеха. „Образовни систем доприноси акумулацији и репродукцији знања и пракси, обезбеђује повећање оспособљености чланова заједнице, што води повећању општих вештина и способности, те бољим резултатима на тржишту рада.“[1] Оно води потенцијалном смањењу друштвене неједнакости.

Основна школа као институција „настала је у оквиру религиозно-васпитних и училишних активности у центрима духовности (храмовима, манастирима и црквама) и дворских или породично-задружних активности“[2]. Прва је која се појавила у систему школа, пошто је нудила основно, почетно васпитање и образовање. У периоду нововековне Србије, основна школа се развијала и стекла је следеће одлике: произлази из уставног права и обавеза је свих грађана, обавезна је за сву децу и омладину од 6, односно 7 до 15 година, обезбеђује васпитање и образовање које је неопходно сваком грађанину да би се успешно укључио у друштвени живот и да би започео своје професионално оспособљавање, прилагођена је свакоме у односу на његове развојне и друге

1 Јована Милутиновић, Слађана Зуковић, „Образовање у плуралном друштву и плурализам у образовању“, у: *Плурализам у образовању – домети и ограничења,* (уредник: Радован Грандић), Филозофски факултет, Нови Сад, 2011, 136.

2 Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа,* Завод за уџбенике, Београд, 2012, 388.

могућности, нема селективни карактер, претежно је државна установа, траје данас осам разреда, бесплатна је, настава се одвија на матерњем језику... „У Србији има 3 578 редовних основних школа, 249 специјалних и 16 основних школа за образовање одраслих. Приватних основних школа које су верификоване од Министарства просвете има 5 (све су у Београду). Укупан број наставника у основним школама је 47 569, а број ученика који их похађају је преко 656 000."[3] Тај број се стално мења па ово служи као оријентациони оквир.

Вежбаоница (practice-school; Übungschule; школа для подготовки учителей к практической педагогической работе) – назив је школе „с посебним педагошким статусом у којој студенти наставничког усмјерења обављају педагошке вјежбе ради практичног оспособљавања за наставничко звање"[4]. Вежбаонице раде по истом наставном плану и програму као и остале школе одређене врсте и нивоа. Вежбе се организују у облику хоспитовања – посматрања угледних (огледних) часова наставника-ментора, консултација с ментором, те самосталног извођења часова сваког појединог студента. Наставници вежбаонице обављају двоструку наставничку функцију: изводе редовну наставу у свом разреду, односно у свом предмету, и дају инструкције студентима у многим појединостима практичног школског рада. Зато је пожељно да су то искуснији, способнији и у обављању овог посла сигурнији наставници.

Рад у вежбаоници организује се у сталној сарадњи с наставником методике ради усклађивања теоријског и практичног оспособљавања студената. Због тога се, кад је потребно и могуће, одржавају консултативни састанци методичара с менторима. Према потреби одржавају се и информативна излагања професора методике о одређеним иновацијама. Од школа вежбаоница се очекује да поред унапређења ефикасности образовног система, помогну у реформи основног образовања, систему обуке наставника, унапређењу њиховог професионалног развоја, допринесу развоју националног оквира курикулума, јачању везе између истраживања, политике и праксе, како би се што успешније пратила образовна реформа и унапређивала образовна политика.

Школе одређене за вежбаонице представљају наставну базу високошколским установама које школују наставни кадар, али и место за размену добре наставничке праксе на локалном нивоу. Веома је битно да нису много удаљене од таквих факултета, да прате и укључују се у актуелне модернизацијске токове у друштву и образовању. Мисли се на учешће школа у међународним и развојним образовним пројектима Министарства просвете, невладиних организација и локалних самоуправа, развијено стручно усавршавање

3 Мирослав Кука, Вукосава Живковић, *Редефинисаност структуре образовног система републике Србије,* Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу, Алексинац, 2009, 8-9.

4 *Педагошка енциклопедија,* Завод за уџбенике и наставна средства (etc), Београд, (etc) 1989, 503.

наставника и директора школа, објављивање радова у стручним часописима, спремност за имплементацију инклузивног образовања...

Ментори су најчешће искуснији, успешни наставници (учитељи) изабрани да помажу студентима за време њихових хоспитовања (посматрања часова), припремања за одржавање самосталних часова у настави или за време студентске (педагошке, дидактичке, дидактичко-методичке, методичке) праксе. Назив води порекло још из времена процвата свестраних облика културе у старој Грчкој.

Општина Лепосавић, чија површина износи 750 километара квадратних, налази се у долини Ибра. Обухвата „део долине Ибра од Доње Каменице до Руднице, у дужини од 36 км“[5]. Према Благоју Павловићу, „површина територије општине Лепосавић износи 539 км^2...“[6] Рељеф општине је претежно планински. Око девет десетина територије чини брдско-планински а само једну десетину равничарски рељеф. Општина је ограничена са истока падинама Копаоника (југозападне падине), са запада (источним) падинама Рогозне. Обухвата 72 села (Павловић наводи 71), са укупно 18 500 становника. Нека насеља која су данас у овој општини, тек су 1953. године припојена Косову и Метохији. То су: Лешак, Бело Брдо, Врачево, Бербериште. Због тога у књизи Атанасија Урошевића, под насловом *Косово*, налазимо следеће одређење овог географског појма: „Косово је у овом раду узето у обиму Косовске котлине од Качаника на југу до Кос. Митровице на северу“[7]. За општину Лепосавић може се рећи да „има повољан географски положај“[8]. На северу од општине Лепосавић налази се општина Рашка, на североистоку је општина Брус. Панчићев врх на 2017 метара је тромеђа општине Лепосавић, Рашка и Брус. На истоку је Куршумлија, на југоистоку Подујево, на југу Косовска Митровица и Звечан. На западу је Нови Пазар.

Историјски осврт на рад основне школе у Лепосавићу

Лепосавић, најсевернија општина Косовскомитровачког округа спада у млађа насеља. Под овим именом га нема у повељама у писаним изворима. „Помиње се 1828. године у *Даници* Вука Караџића под именом Љепосавићи,

5 Марко Радуловић, Љубиша Митровић, *Наш крај Косовскомитровачки округ,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 44.

6 Благоје Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић,* Институт за српску културу Приштина, Лепосавић, 2003, 16.

7 Атанасије Урошевић, *Косово (поновљено издање),* НУБ „Иво Андрић“ – Завод за уџбенике и наставна средства, Приштина – Београд, 2006, 1.

8 Благоје Павловић, *нав. дело,* 11.

јер су га Карађорђеви устаници ослободили 1812. године."[9] До ослобођења од турске власти 1912. године, на територији данашње општине Лепосавић постојао је врло мали број школа. Најстаријом школом у овом крају сматра се манастирска школа у Врачеву. Верује се да је отворена још за време Првог српског устанка 1806. године. Први учитељи ове школе били су свештеници из породице Бачанин, која се у XVIII веку из Батке преселила у Врачево.

Из Летописа школе, сазнајемо да је прва школа у Лепосавићу почела са радом 1919. године у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. И Павловић пише: „Године 1919. отворена је школа у Лепосавићу..."[10]. Школска зграда се налазила на данашњем платоу испред општинске зграде. Школу су похађала искључиво надарена мушка деца. У то време у самом центру Лепосавића била је тек по нека кућа. Људи су живели по околним селима. Због тога су отваране четвороразредне школе на терену. Биле су то школе у Кијевчићу, Мајдеву, Дрену, Горњем Крњину, Јошаници и Гњеждану.

Изградњом железничке пруге кроз Лепосавић, насеље почиње да расте, па се јавља потреба за већом и пространијом школском зградом. До почетка њене изградње долази 1934. године. Завршена је четири године касније, 1938. Налазила се на јужној страни данашњег школског парка. Зграда је имала две класичне учионице и два двособна стана за учитеље. До прекида наставе у овој школској згради дошло је за време Другог светског рата 1941–1945. године. У тим околностима служила је као немачки магацин. После рата зграда се враћа првобитној намени и служи све до 18. маја 1980. године, када је порушена од јаког земљотреса.

По завршетку Другог светског рата почиње изградња школског објекта код железничке станице у којој је почела са радом прва осмолетка у овом месту. За то време, настава се осим у постојећој згради изводила у Дому културе. Занимљив је податак да су ученици од куће доносили троношке на којима су за време наставе седели. Узраст деце био је неуједначен, јер су у школу ишла и деца коју је рат омео у редовном школовању.

Године 1952. почела је настава у школи код железничке станице. Интензивнијим развојем места и та школска зграда постаје тесна, па је шездесетих година XX века почела изградња данашње школске зграде. Већ 1964. године подрумске просторије овог објекта служиле су за одржавање наставе општетехничког образовања. Исте године две учионице у приземљу служиле су за одржавање наставе истуреног одељења Техничке школе из Косовске Митровице. Када је ова школска зграда сасвим завршена и опремљена потребним намештајем и прибором, у њој је одржавана укупна настава Основне и Техничке школе по сменама.

9 Исто, 269.
10 Исто, 93.

Након завршетка зграде садашње техничке школе 1972. године, ова школска зграда служи само за основно образовање. Учионице су грејане чврстим горивом. У њима је био под од дасака, које су „олојисане“.

Од земљотреса који је захватио ово подручје 18. маја 1980. године, на школској згради су попуцали сви преградни зидови по дијагоналама, али сама конструкција остала је стабилна. При реновирању уграђени су и армирани стубови којих раније није било. За то време настава се изводила у просторијама зграде преко Ибра (у којој су од 1995. године смештена прогнана лица из Републике Српске Крајине). Реновирање је трајало до новембра, па су услови за извођење наставе били веома тешки због раног снега и хладноће.

До следећег прекида рада дошло је од 24. марта 1999. до 1. септембра 1999. године због NATO бомбардовања. По завршетку рата на Косову, маја 1999. године Срби беже са Косова за војском и полицијом а за њима наступају мировне снаге. Лепосавић није био обухваћен исељавањем већ је служио за прихват избеглица, Срба, Рома и Ашкалија из јужног дела Косовске Митровице. Многи од њих су провели то лето у самој школској згради.

Након престанка рата министарство просвете у Влади Републике Србије удвостручило је плате. Помоћ KFOR-а и UNMIK-а састојала се у донирању средстава намењених за реновирање мокрих чворова и покривање крова лименим плочама, јер је због оштећења прокишњавао.

Основна школа „Лепосавић“

Од 1. августа 2004. године школом је руководио директор Крстивоје Радосављевић, професор физике. Он је иницирао и реализовао бројне промене које су утицале на побољшање квалитета наставног рада и углед школе. Увео је кабинетску наставу, опремио је кабинете витринама и савременим наставним средствима, опремио је три кабинета за наставу информатике, посветио је значајну пажњу стручном усавршавању кадрова слањем на семинаре, санирао је подрумске просторије од влаге, заштитио бојом за метал све радијаторе школе, променио табле у кабинетима, обновио под у сали за физичко васпитање, опремио инвентаром наставничку канцеларију и школски бифе, опремио канцеларију за помоћника директора, изградио чесму на школском игралишту, осветлио споменик у парку испред школе, од савременог материјала направио прилаз школи, санирао све школске зграде на терену и својом агилношћу допринео почетку изградње анекса школе, отворио библиотеку у школи.

Од 27. октобра 2006. године редовно излази школски лист *Несташне године*. Чланови кошаркашког клуба „Копаоник“ из Лепосавића били су учесници међународног кошаркашког турнира у Прагу 2007. године (Ускршњи еуробаскет). Луткарска секција школе од 18. априла до 20. априла 2007. учествовала је на Фестивалу основних школа у Новом Саду.

Колектив је својим присуством, као и сви грађани северног Косова, исказао протест због немогућности повратка расељених лица на своја огњишта ни после 8 година, мирном шетњом неутралном међународном зоном у Јерињу 26. и 27. априла 2007. године.

У холовима се, осим различитог цвећа и биљака, налази велики број пехара, историјских слика, ученичких ликовних радова а на зидовима су постављене бројне мудре изреке и поучне мисли. У Летопису школе чувају се фотографије диплома, захвалница, похвала и признања која су ученици освојили на квизовима, такмичењима (из математике, српског језика, историје...) и учешћима на разним манифестацијама.

У Летопису школе налази се и белешка о једностраном проглашењу независности Косова. „У недељу 17. 02. 2008. г. у 17 сати на Скупштини у Приштини донета је одлука о проглашењу независности Косова и Метохије. Ова вест је болно одјекнула у свим Србима на планети као и државама које су пријатељи Србије.“[11]

„Поводом прославе 90 тогодишњице постојања наше школе, организован је квиз знања за ученике од петог до осмог разреда 27. – 29. априла 2009.“[12]

„На Дан сахране његове светости Патријарха Павла у четвртак 19. новембра 2009. год. наша школа није изводила наставу.“[13]

11 *Летопис школе*, 80.

12 Исто, 120.

13 Исто, 157.

Стање на крају 2012/2013. школске године

Школске 2012/2013. године настава у Основној школи „Лепосавић“ започета је у 33 одељења. Од тога је разредну наставу сачињавало 18 одељења, а предметну 15 одељења. Разредна настава одвијала се у матичној школи у Лепосавићу, те издвојеним одељењима у Кијевчићу, Јошаници и Дрену. На почетку школске 2012/2013. године у Лепосавићу су у првом разреду била три одељења од 25, 24 и 25 ученика. Укупно 74 ученика у првом разреду. Други разред имао је, такође, три одељења од 26, 27 и 26 ученика. Укупно 79 ученика. И трећи разред био је састављен од три одељења у којима је било 25, 25 и 23 ученика. Укупно 73. Четврти разред сачињавала су четири одељења од 18, 17, 16 и 17 ученика. Укупно 68. У петнаест одељења разредне наставе у Лепосавићу наставу су похађала укупно 294 ученика.

У Кијевчићу је радило једно комбиновано одељење (неподељена школа) састављено од ученика првог, другог и трећег разреда (1, 1, 3 ученика). Укупно 5 ученика.

На почетку школске године у Јошаници била су два комбинована одељења са два учитеља. Прву комбинацију, први и трећи разред, (7 и 3 ученика) похађало је 10 ученика. Друго комбиновано одељење, други и четврти разред (1 и 4 ученика) сачињавало је 5 ученика. Укупно 15 ученика.

У Дрену су школску годину започела такође два комбинована одељења. У комбинованом одељењу првог и трећег разреда (3 и 4 ученика) било је 7 ученика. У другом комбинованом одељењу другог и четвртог разреда (4 и 5 ученика) било је 9 ученика. Укупно 16 ученика.

У подручним одељењима наставу је похађало (на почетку школске године) укупно 36 ученика.

У 18 одељења разредне наставе било је укупно 330 ученика.

Предметна настава (5. до 8. разреда) одвијала се само у згради школе у Лепосавићу у 15 одељења. У петом разреду била су четири одељења (25, 24, 24 и 26 ученика). Укупно 99 ученика. У шестом разреду била су такође четири одељења (22, 22, 22 и 22 ученика) са укупно 88 ученика. Нешто мање бројан био је седми разред са три одељења (21, 22 и 22 ученика), укупно 65 ученика. У осмом разреду са четири одељења (19, 22, 20 и 18 ученика) било је укупно, на почетку школске године 79 ученика. Свега од петог до осмог разреда, на почетку школске године у 15 одељења наставу је похађао 331 ученик. Укупно од првог до осмог разреда у 33 одељења био је 661 ученик.

Током школске године одржавју се периодично следећи активи: 1. актив учитеља, 2. актив српског језика, 3. актив страних језика, 4. актив математике, 5. актив информатике и техничког и информатичког образовања, 6. актив историје и географије, 7. актив биологије и хемије, 8. актив физике, 9. актив физичког васпитања, 10. актив уметности, 11. актив изборних предмета I – IV разреда.

Ученици имају на располагању велики избор секција у које могу да се укључе. То су: 1. Рецитаторска секција, 2. Литерарна секција, 3. Драмска секција, 4. Секција енглеског језика, 5. Ликовна секција нижих разреда, 6. Историјска секција, 7. Млади географи, 8. Млади физичари, 9. Млади хемичари, 10. Еколошка секција, 11. Секција гајења цвећа, 12. Саобраћајна секција, 13. Фото секција, 14. Одбојкашка секција, 15. Кошаркашка секција, 16. Атлетска секција, 17. Хор, 18. Млади математичари, 19. Секција за израду ђачког листа *Несташне године*, 20. Шаховска секција, 21. Библиотекарска секција.

Стални комисије Наставничког већа су: 1. Комисија за културну и јавну делатност школе (7 чланова), 2. Комисија за стручно усавршавање наставника (4 члана), 3. Комисија за професионалну оријентацију (5 чланова), 4. Комисија за израду и праћење годишњег програма рада (4 члана), 5. Комисија за упис и распоређивање ученика (3 члана), 6. Комисија за естетски изглед школе (4 члана).

Урађен је и на видљивом месту у наставничкој зборници постављен распоред додатне наставе, допунске наставе, ваннаставних активности и часова одељењског старешине.

За 37. радничке спортске игре радници школе могли су се пријавити у 1. екипу за мали фудбал, 2. екипу за одбојку, 3. екипу за шах, 4. екипу за стрељаштво, 5. екипу за стони тенис, 6. екипу за надвлачење конопца, 7. екипу за риболов, 8. екипу за пикадо, 9. екипу за бацање кугле, 10. екипу за скок у даљ из места – мушкарци, 11. екипу за скок у даљ из места – жене, 12. екипу за шутирање слободних бацања, 13. екипу за шутирање тројки.

Настава у ОШ „Лепосавић“ почела је 3. септембра 2012. године и одвијала се према календару рада који је донео министар просвете Републике Србије.

У матичној школи настава се изводила у две смене. Од V до VIII разреда пре подне од 7,30 до 12,40. Од I до IV разреда после подне од 13,30 до 18,40.

Годишњим планом рада за школску 2012/2013. годину било је предвиђено да се смене у матичној школи мењају месечно. Оваква организација смена израђена је као резултат анализе рада школе и примењивала се од школске 2005/2006. године.

Распоред радног времена у школи када се смене промене био је следећи. Од I до IV разреда пре подне од 7,30 до 12,40. Од V до VIII разреда после подне од 12,50 до 18,50.

Од 1. априла 2013. године извршена је промена распореда тако да се смене више не мењају месечно већ ученици старијих разреда наставу похађају пре подне а ученици млађих разреда после подне. Распоред радног времена у школи је, стога, од 1. априла 2013. године следећи: од V до VIII разреда пре подне од 7,30 до 13,30. Од I до IV разреда после подне од 11,10 до 15,30.

У издвојеним одељењима у Кијевчићу, Јошаници и Дрену настава се одвијала само у првој смени.

Скоро сви наставници су са положеним стручним испитом и дужим радним искуством. Укупно су запослена 94 радника (5 радница је на породиљском боловању).

Са ВСС	56 радника или 59,57 %
Са ВШС	5 радника или 5, 32 %
Са ССС	4 радника или 4,26 %
НК и КВ	13 радника или 13,83 %
Свега:	78 радника или 13,83 %

Квалификациона структура радника на одређено време је следећа:

Са ВСС	7 радника или 7,45 %
Са ВШС	1 радник или 1,06 %
Са ССС	2 радника или 2,13 %
НК и КВ	6 радника или 6,38 %
Свега	16 радника или 17,02 %

Просечна старосна доб радника је 40,78 година.

Верску наставу као изборни предмет у млађим и старијим разредима изводила су два вероучитеља (Миломир Влашковић и Александар Ивановић). Остали изборни предмети у школској 2012/2013. години, у млађим разредима били су: Грађанско васпитање, Од играчке до рачунара и Чувари природе. У старијим разредима од изборних предмета били су заступљени: Верска настава, Грађанско васпитање, Информатика и Руски језик.

Број ученика и одељења на крају школске 2012/2013 године био је следећи:

Ред. бр.	Место	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Свега	Број одељ.
1.	Лепосавић	75	78	72	66	98	88	67	78	622	28
2.	Кијевчиће	1	1	3	0	0	0	0	0	5	1
3.	Јошаница	4	1	3	4	0	0	0	0	12	2
4.	Дрен	3	4	4	5	0	0	0	0	16	2
	Свега	**83**	**84**	**82**	**75**	**98**	**88**	**67**	**78**	**655**	**33**

Распоред ученика по одељењима је следећи: 1. Лепосавић I-3, II-3, III-3, IV-4, V-4, VI-4, VII-3, VIII-4, укупно 28; 2. Кијевчиће I-II-III, укупно 1 одељење; 3. Јошаница I-III, II-IV, укупно 2 одељења; 4. Дрен I-III, II-IV, укупно 2 одељења. Свега: у I-4,3, у II-4,3, у III-4,3, у IV-5, у V-4, у VI-4, у VII-3, у VIII-4,укупно 33.

Успех ученика за први разред у току другог полугодишта школске 2012/2013. године је одвојен од осталог успеха (од II до VIII разреда) због описног начина оцењивања и праћења напредовања ученика. Што се тиче првог разреда скоро сви ученици су савладали предвиђено градиво за друго полугодиште, и то: 50 ученика је савладало *веома успешно*, 21 ученик је савладао *успешно*, 4 ученика оцењена су оценом *савладао* и 8 ученика оцењено је оценом *делимично савладао* предвиђено градиво.

Успех ученика од II до VIII разреда је следећи: од 572 ученика њих 281 је оцењен оценом одличан или 49,13 %, 181 ученик завршио је разред оценом врло добар или 31,64 %, 102 ученика добила су оцену добар или 17,83 %, 10 ученика добило је оцену довољан или 1,75. У поређењу са успехом у истом периоду прошле школске године 2011/2012. успех је бољи.

Успех ученика од V до VIII разреда је слабији од успеха ученика од II до IV разреда. Од 331 ученика предметне наставе (V до VIII разред) одлична су 134 ученика или 40,48 %, врло добром оценом оцењено је 109 ученика или 32,93 %, оценом добар оцењена су 83 ученика или 25,08 %, довољних је 5 ученика или 1,51 %. У одељењима од II до IV разреда има 241 ученик. Од тога је 147 ученика одличних или 61 %, врло добром оценом оцењена су 72 ученика или 29,88 %, оценом добар оцењено је 19 ученика или 7,88 %, оценом довољан оцењена су 3 ученика или 1,24 %.

У поређењу са успехом у истом периоду прошле школске године, успех је бољи. У истом периоду прошле школске године од II до VIII разреда наставу је похађало 579 ученика, 277 ученика је било одлично или 47,84 %, врло добрим успехом оцењено је 177 ученика или 30,57 %, добрим успехом 109 ученика или 18,83 %, довољним 15 ученика или 1,75 % и 1 ученик остао је неоцењен или 0,17 %. Успех од I до IV разреда је бољи од успеха у истом периоду прошле школске године јер је прошле школске године 11 ученика имало довољан успех, док ове школске године 3 ученика имају довољан успех.

Успех ученика по разредима и одељењима разредне наставе мерен кроз средњу оцену је следећи: 1. Лепосавић II-1 = 4,47, II-2 = 4,59, II-3 = 4,44; III-1 = 4,49, III-2 = 4,10, III-3 = 4,59; IV-1 = 4,58, IV-2 = 4,33, IV-3 = 4,42, IV-4 = 4,50; 2. Кијевчиће II = 4,71, III = 4,52; 3. Јошаница II = 4,71, III = 4,62, IV = 4,78; 4. Дрен II = 4,70, III = 4,21, IV = 4,15. Средња оцена разреда је: II = 4,60, III = 4,92, IV = 4,46.

У предметној настави постигнут је следећи успех: 1. Лепосавић V-1 = 4,00, V-2 = 3,77, V-3 = 4,10, V-4 = 4,03; VI-1 = 3,90, VI-2 = 3,97, VI-3 = 3,89, VI-4 = 3,81; VII-1 = 4,17, VII-2 = 3,64, VII-3 = 3,80; VIII-1 = 4,18, VIII-2 = 4,12, VIII-3 = 4,05, VIII-4 = 4,14. Средња оцена разреда је: V = 3,96, VI = 3,81, VII = 3,87, VIII = 4,12.

Најбоља средња оцена је у одељењу IV разреда у Јошаници 4,47, док је за старије разреде најбоља средња оцена у одељењу VIII – 1 = 4,18. Најслабија средња оцена је у одељењу VII-2 = 3,64.

Средња оцена за ученике од II до IV разреда је 4,66. Средња оцена за ученике од V до VIII разреда је 3,96.

Као најозбиљнији разлози за успех који није на очекиваном нивоу наводи се 1. да има доста ученика ромске националности (19) које је тешко мотивисати за обавезно и редовно школовање, што представља велики проблем како за њих, тако и за школу и средину у којој су нашли смештај, с обзиром да су то расељена лица из јужног дела Косовске Митровице. Други значајан разлог за велики број изостанака са наставе је тај што има велики број ученика – путника (126). Оправданих часова изостанака је 20 367, неоправданих је 646, што укупно износи 21 013 часова изостанака. По ученику то просечно износи 32,08 часова.

Редовна настава током школске 2012/2013. године реализована је према календару рада који је утврдило Министарство просвете Републике Србије. Допунска и додатна настава је реализована по утврђеном плану и распореду часова. Изборна настава – Верска настава (I – VIII), Грађанско васпитање (I – VIII), Од играчке до рачунара (I), Чувари природе (I), Руски језик (V – VIII), Информатика (V – VIII) реализована је по утврђеном плану и програму за те наставне предмете.

Слободне активности реализоване су у оквиру усвојених планова рада а реализоване су путем секција.

Годишњим планом рада школе планирани су јесењи и пролећни крос. Школски јесењи и пролећни крос успешно су реализовани на терену Спортског савеза Лепосавића.

Рад стручних актива и Школског одбора реализовао се онако како је планирано Годишњим планом рада школе.

Током првог и другог полугодишта изречена су 24 укора одељењског старешине и 9 укора одељењског већа. Код већине ученика дошло је до позитивних промена у понашању тако да на крају ове школске године није било ученика са изреченим васпитно-дисциплинским мерама.

Сарадња са родитељима сматра се углавном добром, мада је нешто боља са родитељима деце у разредној настави.

Током школске 2012/2013. школске године предметни наставници учествовали су на семинарима које организује Министарство просвете Републике Србије. Током децембра месеца извршено је екстерно вредновање школе у седам кључних области: Школски програм и Годишњи план рада, Настава и учење, Образовна постигнућа ученика, Подршка ученицима, Етос, Организација рада школе и руковођење и Ресурси. Том приликом општи квалитет образовне установе оцењен је оценом 3. Извештај о спољашњем вредновању прочитан је и усвојен на седници Наставничког већа.

Доградњом анекса школе добило се десет нових учионица и две фонолаборатоније за усвајање страних језика које су у априлу месецу 2013. године стављене у употребу.

План стручног усавршавања радника усвојен је у оквиру Годишњег плана рада школе. Њиме је предвиђено усавршавање на састанцима стручних актива, Наставничког већа и присуство семинарима које организује Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, са посебним значајем присуству семинарима у оквиру инклузивног образовања и обуком наставника за припрему и примену индивидуалног образовног плана.

У оквиру инклузивног образовања школа је почетком школске 2010/2011. године именовала Школски тим задужен за све активности унутар ове делатности. У школи постоје ученици са сметњама у развоју за које није неопходно радити по индивидуалном плану. Таквој деци пружена је помоћ у социјализацији и развоју интересовања за школски рад и учење.

На организованим општинским, окружним такмичењима и републичком такмичењу у знању (српски језик, страни језици, енглески, историја, биологија, физика, математика, хемија, техничко образовање, спортским: кошарка, атлетика, стони тенис, одбојка, фудбал, научно-техничком стваралаштву у организацији народне технике и Министарства просвете: ваздухопловно моделарство, архитектура и грађевинарство и другим вештинама) у току првог и другог полугодишта ученици ОШ „Лепосавић“ освојили су запажене резултате.

Планирана екскурзија ученика осмог разреда успешно је реализована у октобру месецу. За ученике петог, шестог и седмог разреда екскурзија је реализована у мају месецу, у складу са планираним маршутама из Годишњег плана рада школе. Настава у природи за ученике млађих разреда планирана Годишњим планом рада школе успешно је реализована у Ивањици.

Програм рада школске 2012/2013. године у потпуности је реализован а успех ученика у целини може се сматрати добрим.

Литература

Кука, Живковић 2009: М. Кука, В. Живковић, *Редефинисаност структуре образовног система Републике Србије,* Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу, Алексинац.

Летопис школе

Milutinović, Zuković 2011: J. Milutinović, S. Zuković, „Obrazovanje u pluralnom društvu i pluralizam u obrazovanju“, Zbornik radova *Pluralizam u obrazovanju – dometi i ograničenja*, Filozofski fakultet, Novi Sad.

Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић,* Институт за српску културу Приштина, Лепосавић.

Pedagoška enciklopedija, (1989). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [etc], Beograd [etc].

Радуловић, Митровић 2000: М. Радуловић, Љ. Митровић, *Наш крај Косовско-митровачки округ.* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Станојевић 2009: Д. Станојевић (уредник), *Наставни планови и програми од школске 1993/1994. до 2011/2012.* Учитељски факултет у Врању, Врање.

Трнавац 2012: Н. Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа,* Завод за уџбенике, Београд.

Урошевић 2006: А. Урошевић, *Косово (поновљено издање).* НУБ „Иво Андрић“, Завод за уџбенике и наставна средства, Приштина – Београд.

Petar RAJČEVIĆ

PRIMARY SCHOOL „LEPOSAVIĆ“ – EXERCISES RUNNING FACILITY OF THE TEACHER'S FACULTY

Summary

Reliable source are telling us that the school in Leposavić was founded in 1919 during the time of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. It was dedicated exclusively to gifted male children. Since then it has changed several locations and buildings in which educational process was being run. Before that, there had been the school in Vračevo, which was open during the First Serbian rising from 1806.

After the explanation of basic concepts (educational process, primary school, exercises running, Leposavić) and historic overview of this institution development and interesting details from the passed period conserved in the School Chronicle in this paper are analysed the results achieved during and officially registered at the end of schooling year 2012/2013. What is to be specific for this school, as per which it differs from the ones in the Republic of Serbia, is its multi years' experience in the co-operation with the representatives of KFOR and UNMIK, which donated some resources for part of school building renovation.

The primary school „Leposavić“ from Leposavić has been performing the function of exercises running facility for a longer period (from 1999) for the students of Teacher's Faculty from Prizren (Leposavić) and the Faculty of Sport and Physical Education from Prishtina (Leposavić). Each year a number of students is opting to perform their compulsory pedagogic practice in this institution. Some of them managed to find their working place.

Educational process is run as per curricula passed by the Ministry of Education in the Government of RS. A great value for the school in Leposavić is a regular and consciently keeping and maintenance of the Chronicle of school in which pages are entered and evidenced important events connected with school and political happenings in this area.

During the school year 2012/2013 the teaching in Primary school „Leposavić“ commenced in 33 classes, out of which 18 was of class teaching and 15 of subject teaching. Besides in home schools in Leposavić, class teaching was being run in separate classrooms in Kijevčić, Jošanica and Dren.

Besides regular teaching, pupils had the opportunity to choose and include themselves in a number of activities. Comparing with the previous school year, the achieved working results of pupils were better. 655 pupils attended the teaching, and 94 workers were employed. The average age of the employees was 40, 78 years, which indicates it is about younger or sufficiently mature make up.

Key words: Leposavić, teaching, activities, primary school, exercises running facility, tutors.

Рад је предат 12. септембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 316.624-057.874
159.922.7-057.874

*Бојана М. БАЗИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЕДУКАТИВНИ ПРОГРАМИ ЗА ПРЕВЕНЦИЈУ ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА – ШКОЛА И ПОРОДИЦА КАО БИТАН ФАКТОР**

Апстракт: Сваки човек у детињству искуси неки вид насиља, било да је у улози вршиоца насиља, онај који трпи или је једноставно сведок насиља над неким другим. Данас је у школи, као и у целом друштву, посебно актуелно питање насиља, али се стиче утисак да како сам феномен насиља, тако и последице које оно оставља, још увек нису у потпуности схваћене и истражене. Из наведених разлога важно је да се овом проблему приступи рационално и са правим концептима и мерама. Коначан одговор на питање да ли се узроци насилничког понашања налазе у недоследној и хаотичној социјализацији, лошим узорима, систему вредности, осујећењу задовољења различитих потреба у дугим временским интервалима, или су у питању траума, искуства у раном детињству, стрес, сиромаштво, или пак наследни фактор игра улогу у покретању насилничког понашања, није још увек дат. Средина у којој дете одраста има значајан утицај на развијање социјалне одговорности. Она подразумева породицу, вршњаке, школу, ширу друштвено-културну средину. Борба против насиља подразумева изградњу ненасилног школског етоса. Постоје на стотине програма за превенцију насиља који се у школама широм света примењује, прате, модификују и проверавају. Програм је састављен са намером да се повећа свест о проблему насиља и знања о њему, да се постигне активно укључивање родитеља и наставника у решавање проблема школског насиља да се развију школска правила и процедуре.

Кључне речи: насиље, школа, породица, едукација, превенција.

* Истраживач-приправник, bojana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Значај школе и породице као битних фактора за превенцију насиља

Проблем занемаривања и злостављања задњих година је у порасту, после свих ратних дејстава, политичких и економских потреса, који су довели до неминовних и наглашених облика социјалне и породичне патологије.

Агресивност ученика основних школа у Србији у неколико последњих година поприма карактер епидемије и тежину кривичних дела. Избегавање упадања у слаткоречиву замку пружања декоративних објашњења која не дотичу срж проблема, као и опасност од малодушне расплинутости која уместо акције развија дискусију, претпоставља стварање јасне слике о томе шта насиље подстиче и суочавање са могућношћу промене мотива који га изазивају: „у крајњој линији до насиља долази зато што људи налазе да им оно на задовољавајући и делотворан начин помаже да постигну своје циљеве". Према томе, насиље може да се сузбија само отклањањем онога што га подстиче и мењањем мотива који га изазивају.[1]

Што се тиче чиниоца који делују из круга породице, на насилно понашање код деце утицаће одгајање и одрастање. Ако је насиље заступљено у кући, вероватно ће се лакше испољити у другим окружењима као што је школа. Ако се такво понашање понавља, оно ће током времена постати трајно. Деца која су тешко, физички и недоследно кажњавана имају тенденцију да развију доследан образац агресивног и насилног понашања. Понашање деце је продукт вишеструке интеракције која се дешава у различитом окружењу. Савремена породица је све више у проблемима, а њено основно обележје је све чешће недостатак стабилности и топлине и недостатак потребних средстава и техничке опреме за дететов здрав развој. У таквој породици дете није сигурно нити заштићено. Стил живота, разни медијски програми, лоша исхрана, доводе до тога да деца постану агресивна. Одрасли, пре свега родитељи, васпитачи, наставници, треба да делују одговорно у два правца. Један правац подразумева помоћ самом детету, које због неприлагођеног понашања има проблема у комуникацији са вршњацима, у учењу и целокупном развоју. Други правац подразумева заштиту осталих ученика од насилничког понашања агресивног детета. Гледање агресивног понашања је у значајној корелацији с манифестним понашањем. И Диркем је учио: Васпитање и друштво су у корелацији – постају и настају, дижу се и спуштају истовремено.

Водећи се парадигмом да је породица основна ћелија друштва, узећемо ову констатацију као примарну тезу у објашњавању насиља, тј. насиља међу

1 Весна Трифуновић, *Насиље у школи*, Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Јагодини, 2006, 26.

децом и младима школског узраста. Силеџијство је обично усвојено као модел породичног понашања у релацијама између браће и сестара или пак између родитеља и деце. Навикнута на овакав систем односа, деца врло лако преносе насиље из своје породице даље на вршњаке и потенцијалне жртве.[2]

Обрасци интерактивног искуства се стичу у породици кроз односе родитељ-дете. Уколико дете има поузданог родитеља који му пружа љубав и пажњу, извесно је да му је обезбеђен заштитни знак у свим другим односима. Породични односи у којима је уобичајена агресивност, одбацивање и контрола најчешће се доводе у везу са атмосфером која није повољна за развој личности. Условно говорећи, могуће је разликовати функционалну, нормалну и здраву породицу, насупрот дисфункционалној, поремећеној и болесној породици. Функционална породица ствара позитивну породичну климу у којој чланови породице брину једни о другима, уз емоције и подршку деле и добро и зло. Дух породичне сарадње и дискусије обезбеђује атмосферу поверења, опуштену, двосмерну социјализацију, као предуслов развоја аутономних и одговорних личности. Доказано је да лоша породична атмосфера, емоционално опустошена и ауторитарна, формира несигурне личности, неспособне за ненасилну комуникацију.

Од породичних услова и односа који утичу на испољавање агресивног понашања деце, посебно се издвајају неадекватни начини дисциплиновања детета, честа употреба физичке силе, забране, кажњавање, толерисање агресивног понашања па чак и охрабривање, посебно код дечака и лоши односи међу родитељима праћени насиљем.[3] Треба имати у виду да тим родитеља односно доминантни васпитни поступци и обрасци понашања родитеља према детету, утичу на учесталост агресивног понашања детета, али и постизање успеха у школи.

Бројни аутори истичу да је породица, као примарна друштвена заједница родитеља и деце, веома значајна. Затим, савремени развој друштва, науке и технике утиче на васпитну улогу породице. Правилан раст и развој личности ван породице је незамислив. Да би утицај породице био ефикасан, битно је да буду испуњени одговарајући услови: да односи у породици буду складни, да се родитељи и деца поштују, уважавају и разумеју, те да родитељи имају јединствене захтеве према деци, као и да у циљу праћења психофизичког развоја брину за задовољавање њихових потреба. Све чешће се уочава да млади снажно преживљавају одређене тешкоће, па отуда имамо појединце који имају осећај изгубљености, усамљености, конфузности, дезоријентације и усмерености да насиљем „дођу" до циља. Социолошка истраживања извршена код нас и у другим земљама показују да је мањи број малолетних

2 Марија Ђорић, „Булинг као врста социјалног насиља", *Политичка ревија*, 3, 2009,153.

3 Вера Спасеновић, *Вршњачки односи и школски успех,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 2008, 97.

и млађих пунолетних деликвената у породицама у којима су односи сређени, где влада слога, хармонија и разумевање, тј. где је брига супружника за васпитање деце подједнака и где се зна да дете не жели да буде мажено, већ схваћено, што је и једна од најбољих претпоставки предострожности и лек за елиминисање посрнућа деце.[4]

С обзиром да школу, као институционално-организациони облик васпитања и образовања, прожимају сви битни структурално-развојни проблеми конкретног друштва, то се насиље у школи не може целовито разумети изван тих друштвених проблема. Социологија образовања (и васпитања) је и препознатљива социолошка дисциплина управо по томе што је указала на потребу да се сагледају шири друштвени процеси и односи који утичу на обликовање и развијање васпитно-образовне делатности. Имајући то у виду, сасвим је извесно да се насиље у једној сфери друштва не јавља изоловано од насиља у осталим његовим сферама. Према томе, ни насиље у школи не настаје независно од насиља у ширим друштвеним оквирима.[5]

Кључно очекивање од улоге наставника је да структуру укупних ученичких активности артикулише тако да исход буду прогресивне промене у понашању личности ученика. Родитељи и наставници су одговорни за свестран, хармоничан физичко-здравствени и интелектуални развој, као и за морално, естетско и радно васпитање. Они су дужни да договарају како модернизовати породицу и школу и омогућити младима да задовоље своје жеље, потребе и интересовања, а да не оду у лошу крајност у коришћењу достигнућа савремене науке, технике и технологије.[6] Примери добре школске праксе односе се на активност „бирања звезде" школе, која неком може да делује као добра забава за ученике и наставнике. Међутим, позадина је много дубља. Сваки ученик има прилику да постане звезда месеца школе, без обзира на школски успех. Посебно је интересантно да звезде бира одељење, а не наставник или учитељ, тако да се свака дечија одлука мора испоштовати. Звезде бивају јавно и свечано похваљене и награђене од стране директора школе или разредног старешине. У њихову част се организују свечане приредбе на којима сви заинтересовани ученици могу да учествују и покажу своја умећа. Циљ ове активности је да се истакну врлине сваког детета у одељењу, тј. истицање позитивних људских вредности. Један месец

4 Слободан Василев, *Корективна педагогија*, Народна библиотека Србије, Београд, 2007, 37.

5 Божо Милошевић, „Насиље у школи и школско насиље: Сусрет социјалне патологије и 'црне педагогије'", *Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира*, 123-125, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, 2009, 124.

6 Гордана Будимир-Нинковић, „Партнерске релације школе и породице у циљу превенције насиља", *Зборник одсека за педагогију*, 2007.

се бира најбољи друг, следећи месец најмирнији ученици, затим најбољи спортиста, најбољи математичар, најбољи рецитатори, певачи итд.[7]

Сваки васпитач мора чешће да се налази у улози детектива, „тајног агента", који неуморно мотри на све што се налази у његовом окружењу, нарочито на понашање свог васпитаника. Сваки васпитач мора да буде без комплекса, самоуверен и уверен у оно што чини на плану васпитања, да дете изграђује као биће, вредно пажње, са свим позитивним психолошким, моралним, родољубивим, радним и другим црта ма.

Ефемерност, поремећај пажње и досада су основни продукти културе брзине. Полагано време „смара" ученике толико да они најрадије беже са часова. Бежањем са часова се само конкретизују процеси који су последице „тиранија тренутка", „промена бесном брзином" и „нездраво брзим напретком", који руше све границе и потпуно дезинтегришу међугенерацијске односе наставника и ученика.[8]

Деца су представљена као коерцибилне личности које треба дисциплиновати, а то значи надгледати, контролисати, приморавати и савладавати.[9]

Као и свако друго симболичко насиље – насиље мушкарца над женама, родитеља над децом – међугенерацијско насиље у школском присном угљетавању има значење друштвеног потчињавања. Променама у међугенерацијским односима мењају се укупни односи у друштву. Породични односи су промењени, а међугенерацијски сукоби између наставника и ученика школу уводе у општу кризу.

Школски систем је донедавно усмеравао један културни модел „велика" култура као основни оријентир, као једна организована слика вредности, као једна представа о „људској природи" коју треба реализовати. Школа је одавно престала да функционише као образовна институција на чијем врху влада такав културни модел.[10]

Дезинтеграција међугенерацијских односа представља озбиљну претњу школском систему, јер рушећи међугенерацијску структуру симболичке моћи руше се и сами темељи модерног образовања. У постиндустријском друштву је дошло до опште дезинтеграције односа међу генерацијама. Дан Олвеј (Olweus) позива наставнике да помно надгледају релације деце током одмора, интервенишу и тамо где постоји само сумња да је на делу малтретирање и да учине да деца интернализују школска правила, да не задиркују, помажу деци која су малтретирана и укључују децу која су склона да буду искључена из вршњачких активности. Заједничка тема многих програма

7 Маја Петаков-Вуцеља, „Превенција насиља у школама", *Педагошка стварност*, 2010, 583.

8 Миле Ненадић, „Криза образовања у светлу културних и генерацијских промена", *Норма*, 2, 2009, 136.

9 Исто, 129.

10 Исто, 130.

против малтретирања јесте да наставници треба да покажу потпуну нетолеранцију према малтретирању и подстичу децу да поступају слично. Многа школска игралишта представљају састајалишта погодна за искуства која подстичу и интензивирају отворено и прикривено деликвентно понашање.

Ставови, систем вредности и начин понашања који доминирају у оквиру вршњачке групе могу деловати на појединца тако што временом и он почиње да их усваја и прихвата. Током детињства и младости вршњаци представљају веома значајан модел на који се појединци угледају. Група вршњака значајно утиче на то које ће вредности дете настојати да оствари, какве ће личне и социјалне ставове формирати, као и у којој мери ће настојати да оствари независност и самосталност. Ученици који не успеју да се афирмишу у својој групи вршњака и не остварују пријатељске односе са њима, обично се окрећу ка вршњацима од којих могу добити подршку, што често буду баш они који имају социјалне тешкоће. Такође, дешава се да несигурној или деци са емоционалним проблемима узор постану асоцијални вршњаци са којима почињу да се друже.[11]

Припадност групи, поштовање њених чланова и добра комуникација међу њима је вештина која се учи. У том случају модел „ко тебе каменом, ти њега са два“ не би се смела применити, никако.

Едукативни програми за превенцију насиља

Постоје на стотине програма за превенцију насиља који се у школама широм света примењују, прате, модификују и проверавају. Међутим, поред тих програма постоји и низ других разноврсних и бројних акција и мера које се предузимају у циљу смањења и предупређивања школског насиља. Проблем школског насиља се у развијеним земљама сматра националним проблемом и решава се уједињеним акцијама различитих сектора – образовања, здравља, правосуђа, одбране. Такав је програм превенције силеџијства норвешког аутора Дана Олвеја (Olweus, 1999), један од првих програма, настао почетком 80-тих као део националне кампање у Норвешкој против силеџијства у школама, која је изазвана самоубиством троје деце које су у школи злостављали.

Програм је састављен са намером да се повећа свест о проблему насиља и знања о њему, да се постигне активно укључивање родитеља и наставника у решавање проблема школског насиља, да се развију школска правила и процедуре против силеџијског понашања и да се обезбеди подршка и заштита жртвама силеџијства у школи. Циљ програма је да се промени постојећа

11 Вера Спасеновић, *Вршњачки односи и школски успех*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 2008, 17.

школска средина, како би се смањиле могућности за појаву силеџијства међу ученицима и могућности да силеџије буду награђене за своје насилно понашање, било кроз понашање саме жртве, било кроз понашање осталих ученика. Превентивни циљ је да ученици-силеџије усвоје процедуру обештећења. Између ученика и наставника саставља се уговор који предвиђа да ученик поправи последице свог агресивног понашања тако што ће урадити нешто за жртву или разред.[12]

До сада најобимније истраживање школског насиља код нас обављено је у оквиру пројекта ,,Школа без насиља" – ка сигурном и подстицајном окружењу за децу који је 2005. године започео UNICEF у сарадњи са већим бројем невладиних организација у Србији. Програм је пре свега намењен ученицима и запосленима у школи, али и родитељима и локалној заједници. До средине 2009. године у њега је било укључено 165 основних школа, отприлике свака десета основна школа у Србији. Једна конпонента програма јесте прикупљање података о различитим облицима школског насиља и њиховој распрострањености у школама укљученим у програм. Ти подаци не служе само као снимак почетног стања, неопходан за одређивање приоритета активности, закључивање о ефектима програма или за поређење између школа већ и као материјал који ће окупити и на заједничку акцију мотивисати све унутар школе; школско особље, ученике, па и родитеље ђака.[13] Овде приказани резултати заснивају се на одговорима 58.027 ученика од 3. до 8. разреда из 120 школа и 7.860 одраслих запослених у школама, од тога 5.645 наставника, 267 стручних сарадника, 273 директора и секретара, 73 школска полицајца и 1602 члана техничког особља. Зависно од критеријума проценат ученика укључених у вршњачко насиље креће се од 8% до 74%. Глобална самопроцена где је критеријум ,,више од 1-2 пута" представља меру упоредиву с подацима добијеним Олвејсовим упитником. Ако поредимо глобалне самопроцене с подацима из истраживања Светске здравствене организације, уочава се да је насиље у Србији исподпросечно. Оних који су бар једном били жртве насиља било је 22% у поређењу са светским просеком насиља од 33% и оних који су више пута били жртве било је 5,3% у поређењу са просеком од 13 %. Оних који су бар једном били насилни било је 22%, у поређењуса 34% и оних који су били насилни више пута било је 3,4%, у поређењу са 11%. По добијеним процентима Србија се нашла међу 5-6 држава/региона од 41 испитаних, које су на самом дну по броју жртава и насилника, било да се посматра поновљено или једнократно насиље. Што се тиче појединачних облика насиља ученици су се најчешће жалили на директно вербално

12 Слободанка Гашић-Павишић, „Мере и програми за превенцију насиља у школи", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 36, 2004, 172.

13 Драган Попадић, *Насиље у школама*, Институт за психологију – УНИЦЕФ, 2009, 107.

насиље (увреде и исмевање) – 47% и на вербално насиље – 34 %, а затим на физичко насиље 20%. Ученици најчешће признају да су вршили директно вербално насиље (33,5%), па физичко насиље (15,7%). Генерално, показује се да је вербално насиље најраспрострањенији облик вршњачког насиља, као и у другим земљама.[14]

Програм „Хладна глава" се примењује у основној школи Јован Јовановић Змај у Суботици. Они ученици који би испољили силеџијско понашање према другим ученицима за време школског одмора не иду у школско двориште већ у „школски затвор". Оно због чега се оваква интервенција не може означити само као казна јесте и то што у „школском затвору" с насилницима разговарају школски психолог и педагог, читају им се њихова права из Статута школе, деца из новина исецају текстове где се пише о силеџијама и насилништву и о томе дискутују, уз то уређују паное и праве честитке. Програм вршњачке медијације у школи покренут је у нашој земљи у оквиру пројекта „Управљање конфликтима – оснаживање младих за ненасилно понашање", реализованог од стране Немачке владине организације за техничку помоћ и сарадњу (ГТЗ) и Педагошког друштва Србије. До почетка 2009. године програм вршњачке медијације реализован је у 105 школа широм Србије, а обуком је обухваћено 829 ученика и 546 одраслих. Медијација има и своја ограничења. Она је пре свега један од начина решавања конфликата и мада се ситуације насиља могу у ширем смислу одредити као конфликтне ситуације, то није онај тип конфликата у којима је вршњачка медијација оптимална. Медијацији не погодује кад не постоји спремност обе стране да јој се приступи и кад постоји велика несразмера моћи између страна у конфликту, а такви су случајеви силеџијства. Такође, један од могућих проблема је непријатељство дела групе према деци која су носиоци ових група, поготово у срединама где постоји висок степен насиља. Да би вршњачка медијација била успешна и тако саму себе рекламирала, она мора предходно бити већински прихваћена, што није једноставно.[15]

Школски програми за превенцију силеџијства „Кораци ка поштовању" заснива се на комбинацији промене система и рада са одраслима и рада са децом – социјално-емотивног учења и мењања норми. Намењен је деци од 3. до 6. разреда. Прво полугође служи за припрему и обуку, а програм се изводи у другом полугођу. Школско особље као и родитељи ученика, информишу се о циљевима и садржају програма, а дводневни тренинг се организује за наставно и административно особље и саветнике. Постоје три курикулума за три узрасна нивоа. На сваком нивоу курикулуми покривају период од 12 до 14 недеља, са по 2-3 школска часа недељно и чини их једанаест полуструктурисаних лекција којима се развијају социјално-емотивне

14 Исто, 107.
15 Исто, 246.

вештине успостављања позитивних односа, контрола емоција и препознавање, избегавање и пријављивање силеџијског понашања. Ови садржаји се обрађују кроз групне разговоре, увежбавање вештина, играње игара и директне инструкције и свака лекција је подељена на три дела која трају по 20-30 минута. Постоје и лекције у којима се о насиљу и сличним темама разговара на основу изабраног садржаја из дечјих књига.[16]

Бивши министар просвете и спорта Републике Србије Жарко Обрадовић отворио је (09.12.2011) први SOS телефонски број (0800-200-201) за пријаву насиља у школама, путем којег ће се жртве и сведоци насиља у школама моћи да пријаве та дела. Стратешки циљ ове акције је да се заустави и смањи насиље и да се деци основних и средњих школа омогући безбедно окружење и безбедни услови за учење.

Намера увођења ове телефонске линије је да жртве и сведоци насиља имају могућност да те случајеве пријаве и да се самим тим покрене процедура решавања проблема. Насиље треба да пријаве жртве али и сведоци. Анонимност онога ко пријављује остаје загарантована. Особе које се јаве да пријаве насиље биће постављено 20-так питања међу којима су: где и како се насиље догодило, да ли је пријављено управи школе, градском просветном инспектору? На позиве SOS број одговараће стручно лице Министра просвете и науке, које ће прослеђивати информације на одређене адресе, а ургентни случајеви се решавају одмах. Зависно од врсте проблема, онај који пријављује насиље биће упућен на одговарајуће институције. Особе које одговарају на ове позиве радиће сваког радног дана од 8:30 до 16:30 часова, а изван тог времена све позиве регистроваће аутоматска телефонска секретарица. Колико ће ова активност смањити и спречити насиље у Србији показаће неко футуристичко време.

Литература

Будимир – Нинковић 2006-2007: Г. Будимир – Нинковић, „Партнерске релације школе и породице у циљу превенције насиља“, *Зборник одсека за педагогију*, бр. 20-21, Филозофски факултет у Новом Саду, Педагошки факултет Јагодина.

Василев 2007: А. С. Василев, *Корективна педагогија*, Народна библиотека Србије, КИЗ „Култура“ Београд.

Гашић-Павишић 2004: С. Гашић-Павишић „Мере и програми за превенцију насиља у школи“ *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 36, Дефектолошки факултет, Београд.

Ђорић 2009: М. Ђорић, „Булинг као врста социјалног насиља“, *Политичка* ревија, бр. 3, Факултет политичких наука Универзитета у Београду.

16 Исто, 257.

Милошевић 2009: Б. Милошевић, „Насиље у школи и школско насиље: Сусрет социјалне патологије и ,,црне педагогије“ (Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира)“, Универзитет у Нишу, Филозофски Факултет, Центар за социолошка истраживања, Ниш.

Ненадић 2009: М. Ненадић, ,,Криза образовања у светлу културних и генерацијских промена“, *Норма*, бр. 2, Педагошки факултет у Сомбору.

Попадић 2009: Д. Попадић, *Насиље у школама*, Институт за психологију – Уницеф.

Петаков-Вуцеља 2010: М. Петаков-Вуцеља, „Превенција насиља у школама“, *Педагошка стварност*, бр. 7-8.

Спасеновић 2008: В. Спасеновић, *Вршњачки односи и школски успех*, Институт за педагошка истраживања, Београд.

Трифуновић 2006: В. Трифуновић, *Насиље у школи*, Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Јагодини.

Bojana M. BAZIĆ

EDUCATIVE PROGRAMMES FOR PEER'S VIOLENCE PREVENTION – SCHOOL AND FAMILY AS A CRUCIAL FACTOR

Summary

School violence is a group phenomenon, episode which is performed inside a social institution and among group members. Therefore, it is in a large amount dependent on the group context in which violence is being occurred, and wider social context with its norms and customs. It should not be neglected the fact violence (aggression) is a complex communicative phenomenon act in the course of social interaction frequently long-term process – and the problem of differentiation of aggression stems from the complexity and richness of social communication.

One general observation indicates the fact children in all cultures and societies are prone to some forms of aggressive behaviour manifestation. Each society deals with the problem of aggressive behaviour regarding own value system and process of socialization.

The society should admit, recognize, and understand the problem of violence, and should fight against it; all factors from family as basic cell of the society, school personnel and other members of social community should take part in that fight.

Prevention is the best in the sense of good socialization of youths, what should have been the task of the whole society, and first of all family and school. School has got the possibility to prevent violence early, and it is of equal importance that it has got the possibility to develop positive social behaviour with pupils.

Culture of violence, created on the foundations of wars and nourished by media presentation and violence glorification was labelled as culprit, but regarding violence being happened in schools it might be more accurate to speak on the culture on non-respect, intolerance and mutual disregard, which arise from social anomaly.

Key words: violence, school, family, education, prevention.

Рад је предат 4. новембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052.046.3(497.115)"1870"

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЗИДНО СЛИКАРСТВО У ЦРКВИ УСПЕЊА БОГОРОДИЦЕ У СЕЛУ ДОЊЕ КОРМИЊАНЕ**

Апстракт: Црква Успења Богородице у селу Доње Кормињане, у близини Косовске Каменице, је највероватније обновљена у XIX веку, у склопу верске обнове у Рашко-призренској епархији. У раду ће бити анализиран програм зидног сликарства, које су 1870. године, извели зографи Аврам Дичов, Зафир, Тодор и Спиро.

Кључне речи: Доње Кормињане, Аврам Дичов, зографи Зафир, Тодор и Спиро, црква, зографско сликарство, зидно сликарство, XIX век.

Село Доње Кормињане налази се у области Изморник, на Косову и Метохији, на десној обали Мораве, испод огранака Карадага и испред Кончуљске клисуре.[1] У селу се налази црква посвећена Успењу Богородице, која је, као и храмови у околини, изграђена као једноставно једнобродно здање. У складу са верском обновом, а захваљујући побожности верника и развијеном патронажном механизму у Рашко-призренској епархији, црква је осликана 1870. године.[2]

* Истраживач-сарадник, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О границама ове области: Атанасије Урошевић, „Горња Морава и Изморник", *Насеља и порекло становништва књ. 28*, Штампарија Млада Србија, Београд 1935, 3–10, 235.

2 О верској обнови опширније: Nenad Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870", *Balcanica* 34, Балканолошки институт, Београд 2003, 385–405; Исти, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет,

Црква у Доњем Кормињану изграђена је као једнобродно здање, од камена неправилног облика. Има правоугаону основу и простор подељен на олтар и наос, који је засведен полуобличастим сводом. Црква је делимично укопана у земљу, тако да се у храм силази преко три степеника. У олтарском простору налази се полукружна апсида уз коју је смештена часна трпеза, као и две мале и ниско постављене нише за проскомидију и ђаконикон. У спољашњој обради апсида је добила неправилан облик са три плитке нише на средини. Уз јужни зид цркве налази се трем, који је затворен са западне и источне стране, а који је некада био у потпуности затворен и спојен са данашњом спољашњом припратом која се налази у западном делу.

Сл. 1 Црква Успења Богородице, изглед са јужне стране

Једну од карактеристика цркве представљају прислоњени лукови који се јављају у средишњој зони северног и јужног зида наоса. Овим конструктивним елементом црква у Доњем Кормињану сврстава се у скупину коју представља једноставан тип цркава које су се градиле од камена као једнобродна здања са полукружним или вишестраним апсидама, полуобличастим сводом и прислоњеним луковима на бочним зидовима. Овакви храмови грађени су у периоду од XVI до XVIII века широм граница обновљене Пећке патријаршије.[3]

Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 14–18; Исти, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *Милешевски зайиси* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2007, 147–175; Исти, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *нав. дело*, 211–226.

3 Уп.: Војислав Корач, Војислав Ј. Ђурић, „Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV–XVII век“, *Зборник Филозофског факултета* VIII–2, Београдски универзитет, Београд, 1964, 561–600; Радомир Станић,

Сликани програм у цркви у Доњем Кормињану прилагођен је архитектури храма и остварен у складу са поукама у ерминијама, чак и када је реч о принципу осликавања свих зидних површина.[4] Зидно сликарство концип̃ирано је зонски, сликањем фигура и сцена у две хоризонталне зоне, уз осликавање свода. На бочним зидовима цркве сликарство је изведено у складу са структуром простора који је артикулисан прислоњеним луцима. У првој зони преовлађују јеванђелисти и свети ратници, односно мученици, док су у другој зони сцене из хришћанске историје сликане тако да се могу читати линеарно од јужног зида олтарског простора.

На осликавању цркве ангажовани су Аврам Дичов, Зафир, Тодор и Спиро, о чему сведоче два записа, која се налазе са обе стране јужног улаза.[5] На јужној фасади, изнад ниског улаза у цркву, налази се лунета осликана сценом Успења Богородице, испод које је остављен запис: „А҃ждѝвенїе а҃поспѣшенїемъ прест҃ыа в҃ц҃ы ѕографисаса волето на. 1870: сопо / трѫжденїе селски ко́рмїанцѝ, первиѝ. би́стъ. ста́нко. павно́въ. геѻргїа̀ денїнъ: епїтро / пи́би́ша илѝа степанъ. ри́ста ивановъ. и҃папа и҃ѡа̀нъ. ри́ста цветковъ. ста́нко ста́нъ / стоѝко цветко. ристa петковъ: стоѝко богда́нъ. а҃нко милошъ. стоа̀нъ стнко. / денча станоа̀. / ѕографъ авраам дичовъ и҃ждрѫжи́нахъ его ѕафиръ. и҃тодоръ спи́ро: м҃ц҃ъ маи҃а / ... тресонче деборскѫ державѫ“. Са друге стране улаза, на јужном зиду у унутрашњости храма, налази се скраћена варијанта записа, у ком се наводе само подаци о сликарима и времену завршетка радова: „и҃спи́саса се́и҃ хра́мъ прест҃ыа в҃ц҃а / воле́то на́: 1870: во́мессецъ маи҃а / во денъ :10: ѕографъ авраа̀мъ дичов / и҃ждрѫжӥнахъ е҃го́. ѕа́фи҃ръ. тодоръ.ї спїро / ѿ деборскѫ державѫ ѿ село тресанче“.

Из ових записа сазнајемо да је Аврам Дичов предводио скупину у којој су се у том тренутку налазила још три зографа. Син чувеног Дича Зографа, Аврам Дичов стекао је основне поуке о сликарству од оца и црквеним сликарством бавио се широм Балкана.[6] У неколико наврата је био ангажован у

„Архитектура и сликарство XVI и XVII века“, *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд, 1969, 215–237; Марица Шупут, *Срп̃ска архит҃ектура у доба т҃урске власт҃и 1459–1690*, САНУ, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд, 1984, 59–62, 86–91.

4 Уп.: Милорад Медић, *Ст҃ари сликарски п̃риручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2002, 575.

5 Ивана Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *Саоп҃ш҃тења* XLIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2012, 220.

6 О делу Аврама Дичова: Асен Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София, 1965, 188–189;. М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *Вардарски зборник* 3, Српска академија наука и уметности, Београд, 2004, 173; Сашо Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Патријаршија“, *Живоп̃исот҃ на Дичо Зоґраф и Аврам Дичов, ст҃удии и п̃рилози*, 177–190; исти, „

Рашко-призренској епархији, где је, осим у Доњем Кормињану, радио на поновном осликавању цркве Светих Апостола у манастиру Пећка патријаршија (1875), у цркви светог Илије у Вучитрну (1876), у цркви Светог Николе у Приштини и Благовештењској цркви у Штиткову, крај Нове Вароши (1902), као и на осликавању цркве Светог Николе у Косовској Каменици (1905).

Зограф Зафир је био активан на простору Врањске епархије у седмој и осмој деценији XIX века[7]. Најчешће је сарађивао са зографом Веном, са којим је радио и на осликавању цркве Свете Петке у Стражи крај Гњилана 1871. године. Након тога, Зафир је поново сарађивао са Аврамом Дичовим, на изради иконостаса у селу Топлац.[8] Зограф Спиро би могао бити Аврамов брат Спиридон, који је сликарство такође учио од оца.[9] Осим информације да је млад преминуо, о њему немамо других података[10] Појава његовог имена у записима у Доњем Кормињану, указује могућност да је радио уз Аврама. Зографа Тодора тренутно није могуће идентификовати.

Програм зидног сликарства у олтарском простору

Сликани програм у олтарском простору конципиран је тако да се у апсидалној конхи налази приказ Богородице Шире од небеса, док је испод ње Служба архијереја. На тријумфалном луку изнад конхе приказане су Благовести,

---

Аврам Дичов (1840–1923)", *нав. дело*, 207–228; Сашо Цветковски, Гордана Келић, „Сликарство XIX века у црквама Пећке патријаршије", *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 3, историја, историја уметности*, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2010, 547–572; Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 2005, 23; И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији", *нав. дело*, *Саопштења* XLIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2012, 220–223.

7 О делу зографа Зафира: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, 307; Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *нав. дело*, 23; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске, Врање, 2008, 54; Ирена Зарић, „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања", *Лесковачки зборник* XLVII, Народни музеј, Лесковац, 2007, 103–120; Ивана Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана", *Баштина* 35, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, 2013, 315–343.

8 Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *нав. дело*, 23.

9 Асен Василиев, *нав. дело*, 188, нап. 1.

10 Исто.

док су око конхе Свети Кирил и Свети Стефан. На јужном зиду, у првој зони налази се фигура Светог Григорија Богослова, док је у другој зони, изнад њега, Целивање Јелисаветино. На северном зиду, у првој зони, налази се Визија Светог Петра Александријског и изнад њега Силазак у Ад. Централно место на своду олтара заузима представа Бога Оца.

Сл. 2 Црква Успења Богородице, ентеријер

Олтарска апсида у цркви Успења Богородице има декорацију уобичајену у храмовима на тлу Рашко-призренске епархије, али и у осталим балканским деловима Васељенске патријаршије. Она носи устаљено решење, приказ Службе архијереја у првој зони, и Богородице Шире од небеса у другој, односно у темену апсиде. Служба архијерја у првој зони олтарске апсиде приказује двојицу архијереја око часне трпезе. Северно од трпезе налази се Свети Василије Велики (стыи́н васылиѧ), приказан у архијерејском орнату, како благосиља десном руком док у левој држи отворену књигу на којој пише: „ѣ́же бъ ча́ши се́н, че́нтнвю кро҃вь хр҃та̀ твоегѡ̀. Јужно од трпезе, на исти начин насликан је Свети Јован Златоусти (стыи́н їѡаннъ златоустъ). На страницама његове књиге исписано је: „и́ сотворѝ во҃бѡ хлѣ́бъ се́й че҃тное тѣ́ло хр҃та̀ твоегѡ̀“. Између архијереја налази се часна трпеза, прекривена платном са цветним мотивима, и на њој богослужбени предмет попут путира, дискоса, звездице и воздуха.

Изнад Службе архијереја насликана је монументална представа Богородице знамења, која је сигнирана као ши́ршаѧ нб҃есъ. Одевена у плаву хаљину, са црвеним мафорионом, Богородица је постављена наспрам плаве позадине испуњене звездама. У складу са приказаним иконографским типом, Богородица обе руке држи високо подигнуте и раширене. Исус Христос Емануил (ис҃ хс҃ емманоу́илъ) насликан је у седећем положају, како благосиља обема рукама, на медаљону који се налази на грудима Богородице.

Сликање Богородице Знамења, сигниране као Шира од небеса, у врху олтарске конхе, често указује на Христово оваплоћење, на шта још директније указује сликање Благовести у њеној близини. У цркви Успења Богородице, сцена Благовести смештена је у врху тријумфалног лука око олтарске апсиде и приказа Богородице. Композиција је конципирана тако да су фигуре Богородице и архангела Гаврила смештене испред архитектонских кулиса. Архангел Гаврил је насликан северно од конхе, како стоји на облаку, окренут ка Богородици. У десној руци држи крин, док левом показује ка небу. Богородица је насликана са јужне стране, у стојећем положају, погнуте главе и са рукама прекрштеним на грудима. У темену тријумфалног лука највероватније се налазио голуб Светог духа, али је са тог места отпао малтер.

Јужно од Службе архијереја, изнад нише ђаконикона, насликана је стојећа фигура Светог архиђакона Стефана (ст҃ы́и стефанъ). Сходно поређењу ђакона и анђела, Свети Стефан одевен је у ђаконску одежду, која се састоји од стихара и орара на којем је исписано ст҃ъ ст҃ъ ст҃ъ.[11] У десној

11 Хаџи Теофило Стевановић, *Познавање цркве или* обредословље, Штампарија код „Просвете“ – С. Хоровица до Кр. Срп. Реалке, Београд, 1895, 30–32; Николај Гоголь, *Тумачење Божанствене Литургије*, прев. Александар Радојковић, Логос, Ортодос, Београд, 1995, 6.

руци држи затворено јеванђеље а у левој трикирије. Такође, у складу са улогом ђакона који „поседује англеску брзину и спремност на служење“,[12] приказ ђакона налазимо и северно од службе архијереја. Ту се налази ђакон Кирил (ст҃ы́й кирі́лъ), одевен на исти начин и са истим атрибутима у рукама.

У првој зони јужног зида налази се Свети Григорије Богослов (ст҃ы́н гри́горїи бг҃ословъ). Приказан је са краћом седом косом и брадом, у архијерејској одежди, како десном руком благосиља док у левој држи отворену књигу са текстом: „и҆́ (...) держа́вою твоєю свегда храни тебе слав (...)“. Као његов пандан на северном зиду, насликан је Свети Петар Александријски (ст҃ы́и пе́трь алеѯа́ндрискїи), односно његова визија. Визија Светог Петра Александријског конципирана је приказивањем стојеће фигуре архијереја, који у руци држи свитак са речима: „кто ты раѯдра́ ры́ѯ спасе“, док је наспрам њега насликан Исус Христос Младенац. Христос у руци држи свитак на којем је исписан одговор: „а҆рїѧ беѯы́ны (...)“.

У другој зони на јужном зиду насликана је композиција која приказује сусрет Марије и Јелисавете, Јосифа и Захарија, а сигнирана је као Целивање Јелисаветино (цели́ванїе еліса́ветїно), у складу са препоруком Ерминије Дича Зографа.[13] Све фигуре постављене су спрам архитектонских кулиса. Марија и Јелисавета насликане су у загрљају у источном делу композицијие, док су у западном делу приказани Јосиф и Захарија окренут један према другом, како шире руке. Сцена заузима велики простор, тако да се Захаријина фигура налази испред иконостаса, док су остале фигуре у олтарском простору.

Овом сценом започиње празнични циклус који се завршава Силаском у ад (во а҆́дъ сошествїе хр҃тво) на северном зиду олтара. У средишту композиције налази се Исус Христос у светлосној мандорли, одевен у белу хаљину. Изнад њега насликан је анђео са оруђима страдања у рукама, док су под његовим ногама два демона. Са обе стране Христову фигуру окружују два висока брда, и у њиховом подножју по једна кубична структура у којој стоје праведници. Групу насликану западно од Христа предводи Адам (ада́мъ), док групу са источне стране предводи Ева (е҆ва), и они држе Христа за руке. Као и у цркви Свете Петке, у селу Стража, где су аутори зидног сликарства Зафир и Вено, композиције Васкрсења и Силаска у Ад насликане су једна до друге.[14] Иако је традиционална композиција Силаска у Ад у барокном сликарству потиснута усвајањем тријумфалног Христовог Васкрсења, ово решење могло је настати под директним утицајем сликарских

12 Н. Гоголь, *нав. дело*, 6.

13 Асен Василиев, *Ерминии, технологи и иконография*, Септември, София, 1976, 123; Милорад Медић, *нав. дело*, 588.

14 Уп.: Ивана Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана“, *нав. дело*, 332–333.

приручника у којима се описују обе сцене, које истовремено славе Христа као искупитеља и тријумфатора.[15]

На своду олтарског простора насликан је Бог Отац Саваот (ѕавлѡѳъ), окружен облацима насликаним спрам плаве позадине са звездама. Према визији пророка Данила, Бог Отац Саваот је насликан као старац са дугом седом брадом.[16] Приказан је са троугаоним нимбом у којем је исписано сын, како десном руком благосиља, док у левој држи сферу, крст и скиптар. Између облака у којима је насликан Бог Отац и поља у којем је Христос Сведржитељ, налазе се два двокрила херувима. Приказан на своду олтара, лик Бога Оца заузима најважнију позицију у организацији црквеног простора уједно указујући на његову светост.[17] Оваква позиција лика Бога Оца доводи се у везу и са тумачењем Евхаристије као приношења новозаветне жртве Богу.[18]

Сл. 3. Зидно сликарство, северозападни угао

15 Мирослав Тимотијевић, *Срйско барокно сликарсйво*, Матица српска, Нови Сад, 1996, 322; Асен Василиев, *нав. дело*, 108–109; Миодраг Медић, *нав. дело*, 612–613

16 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 297.

17 Ирена Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свейе Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске, Врање, 2008, 116.

18 Ненад Макуљевић, *Црква Свейоī Арханїела Гаврила у Великом Гради*ш*ту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште, 2006, 117; Ирена Зарић. *нав. дело*, 116.

Програм зидног сликарства у наосу

На бочним зидовима наоса сликарство је остварено у складу са структуром простора који је артикулисан прислоњеним луцима. Фигуре јеванђелиста, светих ратника и сцене смењују се на бочним зидовим наоса, следећи правилност да се на испустима између лукова налазе јеванђелисти. Прислоњени лукови искоришћени су на овај начин јер троугаони облик тих поља асоцира на пандантифе, чиме је ово сликарство у корелацији са програмом остваренim на своду.

У првој зони јужног зида насликани су Свети јеванђелист Матеј, непознати свети ратник, Свети Димитрије, Свети Мина, Свети јеванђелист Јован, Свети Јаков Персијанин и Свети Георгије Нови, док је на западном зиду Свети Христофор. У првој зони северног зида налазе се Свети јеванђелист Лука, Свети Прокопије и Свети Теодор Тирон, Свети Георгије, Преображење, Свети јеванђелист Марко и Вазнесење Светог пророка Илије. Сцене из циклуса Великих Празника и Страдања Христових смештене су у другој зони. На јужном зиду налазе се сцене које се настављају на Целивање Јелисаветино: Рођење Христово, Обрезање Христово, Крштење Христово, Васкрсење Лазарево, Цвети; затим Тајна вечера на западном зиду и на северном зиду Прање ногу апостолима, Издајство Јудино, Христос пред Пилатом, Распеће и Васкрсење Христово. На своду наоса налазе се представе Христа Сведржитеља, Светог Јована Крститеља и Богородице са Христом.

Свети јеванђелист Матеј (ев҃листъ мѳ́ѳѣ) насликан је на троугаоном пољу уз иконостас. Приказан је као старац са дугом седом косом и брадом, у седећем положају, у плавој хаљини и црвеном огртачу. Изнад његове десне руке, у којој држи перо, стоји анђео, док у левој руци држи отворену књигу са текстом: „кни҃га родства їи҃са хр҃та сн҃а давїдова сн҃а авраа́мля авраа́мъ роди їсаакъ їсаакъ (...)“ (Мат. 1, 1). У ниши у којој је смештен иконостас, источно од представе јеванђелисте, насликана је цветна драперија. Западно од јеванђелисте налази се још једна ниша формирана прислоњеним луком. На том месту пробијен је прозор и у периодима након осликавања храма вршене су интервенције, те је сачуван само део једне стојеће фигуре. Фигура је смештена западно од прозора, а од ње су сачувани део ореола, лево раме и исподпојасни део. Насликана војничка униформа упућује на приказ светог ратника.

На следећем троугаоном испусту насликана је коњаничка представа Светог Димитрија (с҃тый дими́трїи), коме је као пандан на истом месту на северном зиду насликан Свети Георгије. Приказ светих ратника као коњаника у сценама које величају њихове подвиге често се среће у црквеном сликарству XIX века. Овакав начин приказивања Светог Георгија и Светог Димитрија био је веома популаран и у доба обнове Пећке патријаршије, особито у сеоским храмовима.[19]

19 Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица српска, Нови Сад, 1965, 67–68.

Иконографија коњаничких приказа светих ратника била је у складу и са препорукама у сликарским приручницима. Свети Димитрије је приказан као млади ратник на коњу, одевен у војничку униформу, са црним плаштом који се вијори на леђима. Његова униформа састоји се од златног оклопа испод којег је дугачка туника. У десној руци држи узде, док копљем у левој руци пробада непријатеља у чело. Поражени непријатељ, у сличној војничкој униформи, лежи на земљи, са мачем у левој руци. У горњем левом углу насликане су зидине утврђења. Представа је заснована на традиционалном приказу убиства бугарског цара Калојана при опсади Солуна 1207. године, али обзиром да поражени непријатељ није сигниран, она се може тумачити као представа побеђеног иноверног непријатеља и зла уопште.[20]

Западно од представе Светог Димитрија налази се још једна ниша у којој је смештен прозор. Источно од прозора приказана је стојећа фигура Светог Мине (стыи̑ ми́нѧ), док је западно насликана драперија са флоралном декорацијом. Светитељ је приказан са краћом седом косом и брадом, одевен у војничку униформу која се састоји од златног оклопа, плаве тунике и црвеног плашта. У левој руци држи крст а у десној копље. Свети јеванђелист Јован (стьи̑ ев҃листъ ӏ҆ѡа̑нъ) је приказан на исти начин као и Свети Матеј, у седећем ставу и у истој одећи. Покрај његовог десног рамена стоји орао, док му је у десној руци перо а у левој отворена књига са исписаним текстом: „въ нача́лѣ бѣ сло́во и́ сло́во бѣ къ бг҃у, и̑ бг҃ъ бѣ сло́вѡ се́и̑ бѣ и̑сконы́ оу бг҃а“ (Јов. 1, 1).

У ниши до ове представе смештена су врата која се налазе у западном делу, док су са источне стране насликане фигуре Светог Јакова Персијанца (стыи̑ ꙗ҆ко́въ пе́рсанїнъ) и Светог Георгија Новог (стыи̑ гео҆ргїи̑ новы̑ мчнїкъ). Свети Јаков Персијанац насликан је у млађој доби, са раздељеном смеђом брадом. Одевен је у војничку униформу коју чине златни оклоп, црвена туника, плави плашт и карактеристична капа на глави. Обема рукама држи мач који вади из корица, док му је о лакат десне руке наслоњено дугачко копље, а о лакат леве лук. До њега је насликан Свети Георгије, млад човек са танким брковима. Одевен је у епирску ношњу, фустанелу, са црвеним огртачем и фесом на глави. Обе руке су му савијене у лакту, а у десној држи мученички крст и палмову грану. Овакав иконографски образац примењује се за сликање Светог Георгија Јањинског и налази се у непубликованој Ерминији Дича зографа из 1851. године.[21]

У првој зони западног зида, на јужној страни је насликана стојећа фигура Светог Христофора, док је на северној флорална декорација. Свети Христофор – Христоносац (стыи̑ хр҃то́но́сецъ) је насликан у полупрофилу,

20 Уп.: Ирена Зарић, „Икона Светог Димитрија. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, 190–191.

21 Еманоел Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје, 2001, 277.

високо подигнуте главе. Одевен је у ратничку униформу коју чине златни оклоп, плава туника и црвени плашт. У десној руци држи мученички крст, док у левој има дугачко копље. Оно што се истиче на овој представи јесте приказивање иконографског типа псоглавог светитеља, кинокефала. Овакво решење приказивања светитеља са главом пса, није неуобичајено на широј територији Балкана.[22]

Сл. 4. Свети Јаков Персијанац и Свети Георгије Јањински

Свети Јеванђелист Лука (ѥѵⷢѥлиⷭтъ лѹка) насликан је наспрам Светог Матеја, на северном зиду. Као и остали јеванђелисти, и Свети Лука је приказан у седећем ставу, са пером у десној руци. У левој руци држи књигу

22 О култу овог светитеља, иконографији, и публиковане примере видети у: Дејан Ѓорѓиевски, „Култот на Свети Христофор во Р. Македонија"; *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 3–4, Каламус, Скопје, 2008, 117–125; Љиљана Стошић, „Култ Светог Христофора кинокефала на Балкану", *Патримониум. МК: Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи* 7–8, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, 2010, 393–403.

на којој је исписан почетак његовог Јеванђеља: „понеже ѵбо мнѡзѝ начѧша чинѝти повѣстъ ѿ избѣствованїихъ“ (Лука 1,1). Наспрам њега насликан је бик.

Свети Прокопије (сѵ҃тѣ́й ѳѳ̑доръ ти́ронъ) и Свети Теодор Тирон (сѵ҃тѣ́н прокопи) насликани су (у) ниши, око узаног прозорског отвора. На источној страни се налази Свети Прокопије, голобради младић у уобичајеној војничкој униформи састављеној од златног оклопа, плаве тунике и црвеног плашта који је пребачен преко левог рамена. У десној руци, савијеној у лакту, држи мученички крст, док у левој, која (је) савијена и подигнута, држи копље. Западно од прозора насликан је Свети Теодор Тирон, са краћом смеђом брадом, у златном оклопу, црвеној туници и са плавим плаштом. Руке су му састављене на грудима, и у њима држи крст и копље.

Коњаничка фигура Светог Георгија (сѵ҃тѣ́ій гео҃ргїй҃) насликана је као пандан Светом Димитрију. Светитељ је приказан на пропетом коњу, како левом руком држи узде а десном копље којим пробада аждају. Приказан је као голобради младић у златном оклопу, плавој туници и са црвеним плаштом који се вијори преко његовог левог рамена. Иза њега, на коњу, налази се умањена фигура младића. Младић је одевен у плаву хаљину, док на глави има капу и око врата белу мараму налик шалу. У десној руци држи посуду, која је насликана уместо уобичајеног крчага за вино. На овако конципираној представи Светог Георгија, поред убијања аждаје илустровано је спасавање младића из Митилене, којег је Свети Георгије чудесно пренео у родитељски дом у тренутку док је послуживао свог господара, агарјанског кнеза на Криту.[23] У другом плану, у горњем десном углу налазе се зидине града, док је у доњем углу насликан камени мост и на њему принцеза.

Преображење Христово (прѳ҃ображенне хр҃то́во) је заузело неуобичајено место, вероватно због тога што није било довољно места да се циклуси развију у другој зони. Насликано је наспрам фигуре Светог Мине. Сцена је конципирана на уобичајени начин, композиционо подељена на два дела представом Таворске горе, у виду брда са три врха. На средишњем узвишењу стоји Исус Христос у мандорли, док су на облацима око њега Свети пророк Илија (прро́къ їлиа) и Мојсије (прро́къ ...) са таблицама закона, обојица молитвено окренути Христу. У дну представе седе три апостола, Свети Петар (пе́торъ ап҃лъ) који гледа ка небу и руком показује ка Христу, Јован (їѡ̑анъ) који гледа ка Петру и Јаков чија је фигура у великој мери оштећена. Свети Јеванђелист Марко (сѵ҃тѣ́ін є҃ѵ҃ліи́стъ ма́рко) насликан је наспрам Светог Јована. У левој руци држи перо, а у десној отворену књигу на којој су исписани први редови његовог Јеванђеља: „начало є҃ѵ҃ли́а і ӿса хр҃та сна̄ бжїа їа̑кожѳ ѣ́ст писано во прро҃цѣхъ“ (Мар. 1, 1). Крај његовог левог рамена насликан је лав.

Вазнесење светог пророка Илије насликано је наспрам Светог Јакова Персијанца и Светог Георгија Јањинског. Сцена је на више места оштећена услед

23 Уп.: Ирена Зарић, „Икона Светог Георгија. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, 189.

отпадања малтера, а натпис је пребојен. Композиција је, у складу са упутствима у ерминијама, подељена на две хоризонталне зоне.[24] У горњој зони приказан је пророк Илија, у огњеним кочијама које вуку три коња. Пророк у десној руци држи узде и свитак са речима: „ГДН БЖЕ СИЛЪ БЖЕ ИСРАЇЛЕВЪ“. Испод њега налази се пророк Јелисеј, који стоји високо подигнутих руку и погледа усмереног ка њему. Од пророка Јелисеја ка Светом Илији пружа се трака у којој је исписан текст обраћања који је оштећен. Јелисеј је насликан у пејзажу, како стоји на обали реке Јордан. У доњем десном углу приказана је сцена у којој пророк Илија седи у пећини, док ка њему слећу два гаврана са хлебом у кљуновима.

*
* *

Друга зона јужног зида започиње представом Рођења Христовог (рожⷣ дⷭ́ство хⷬ́тово). У првом плану насликани су Јосиф и Богородица, испред пећине, смештени око јасли у којима се налази Христос. Обоје клече са рукама прекрштеним на грудима. Иза јасли налазе се во и коњ, док је над јаслама звезда која се спустила из сегмента неба које је насликано у врху композиције. У сегменту неба смештена су и два херувима. Иза Јосифа насликана су три мудраца која су дошла да се поклоне Христу Младенцу са даровима у рукама. Први клечи, док двојица стоје иза њега. Иза Богородице насликан је пастир који је такође дошао да се поклони Христу Младенцу.

До Рођења насликано је Обрезање Христово (wбрⷭ́заниⷭ́е хⷬ́тово). Сцена је смештена у раскошан ентеријер у којем се јављају и цветне драперије. На средини композиције постављена је трпеза, такође са цветном драперијом, на којој лежи наги Христос Младенац. Над трпезом стоји Захарија, који у десној руци држи нож којим ће извршити чин обрезања Христовог. Са његове десне стране, на раскошној столици седи човек са крађом смеђом брадом и турбаном на глави. Са леве Христове стране стоје Богородица и Јосиф, док десно од трпезе стоји младић у ђаконској одежди који у руци држи свећњак са упаљеном свећом.

Следећа сцена представља Крштење Христово (крⷴщⷭ́ниⷭ́е хⷬ́тⷭ́во), приказано на реци Јордан. Христос стоји у реци у којој се виде рибе, огрнут црвеним платном око бедара, руку склопљених на грудима. Са његове десне стране стоји Свети Јован Крститељ који га крштава десницом. Одевен је у мелот и у левој руци држи дугачак крст. Лево од Исуса Христа налазе се два анђела у ђаконским одеждама, од којих један клечи док други стоји иза њега. Анђео који клечи у рукама држи бело платно са флоралном декорацијом, које пружа ка Христу, вршећи тако улогу ђакона.[25] Изнад Христа насликан је сегмент неба и у њему голуб Светог духа, док се у позадини виде обала и куће.

24 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 57–58; Мидораг Медић, *нав. дело*, 482.

25 Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 25, Матица српска, Нови Сад, 103.

Сл. 5 Свети Христофор

Исцељење Лазарево (лазарѣво востанїе) одвија се испред два брда иза којих су зидине града. Лазар је приказан као младић увијен у бело платно, у пећини која представља гроб, са које поклопац скида један младић у црвеној хаљини. Наспрам Лазара стоји Христос, одевен у црвени хитон и плави химатион. Он Лазара десном руком благосиља, а у левој руци држи свитак са речима „лазаре градѝ вѡнъ“. Под Христовим ногама клече Лазареве сестре Марија и Марта, са белим марамама на главама. Иза Христа стоје његови ученици. Све приказане фигуре, осим младића који скида поклопац са гроба, насликане су са нимбовима.

Последња сцена у другој зони јужног зида представља Христов улазак у Јерусалим (цвѣтоносы́е хр҃то́во). Средиште композиције заузима Исус Христос на магарцу, одевен у црвени хитон и плави химатион. Левом руком показује према граду, док десном руком благосиља. Испред њега су, на капији града, Јудејци, док су иза њега апостоли. Од мноштва пропратних елемената који се препоручују у Ерминијама у оквиру сцене Уласка у Јерусалим, сликари су на овој изабрали само плаву хаљину бачену под ноге магарца.[26]

Тајна вечера (таѩна вечѣра) којом започиње циклус Христових страдања, заузима другу зону западног зида која се завршава полукружним профилом. Сцена је смештена у ентеријер, где Исус Христос седи на челу масивног кружног стола, око којег су распоређени апостоли. Христос је одевен у црвени хитон и плави химатион, и приказан како десном руком благосиља, док му је лева положена на Светог Јована који се наслонио на њега. Сви апостоли су приказани са подигнутим рукама, као да живо учествују у разговору. Сцена је у великој мери оштећена, али се може видети да је трпеза богато опремљена. На средини стола се налази једна велика отворена чинија и око ње две мање, као и две мале посуде са поклопцем. Испред Христа су велика чаша и хлеб, док је пред сваким апостолом постављен прибор у виду кашике и виљушке и мале посуде у облику чаше.

Иако у приказивању сцена из Христовог живота није у потпуности испоштована хронологија, сликани програм у другој зони наставља се након представе Тајне вечере приказом Прања ногу апостолима у западном делу северног зида. У сцени Прања ногу (ѵ҆мы́нѥнїе ногъ҆ апл҃ъ) Христос је представљен како клечи, одевен у црвену хаљину са рукавима подигнутим до лаката. Око појаса има дужу прегачу декорисану цветним мотивима, који се јављају и на драперији иза Христа. Покрај његове десне ноге стоји бокал, док је испред њега посуда са водом у коју је ноге умочио апостол Петар. Свети Петар седи наспрам Христа, забринутог лика, на раскошној столици са наслоном. Иза њега стоје остали апостоли и посматрају догађај.

Источно од ове сцене насликана је композиција на којој је приказано Издајство Јудино (предан҃їе хр҃тово). У средишту композиције налазе се Исус Христос и Јуда који га целива у образ. Око њих се налази пет војника, један са исуканим мачем иза Јуде, један са бичем изнад Јуде и Христа и тројица поред Христа.

26 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 105; Милорад Медић, *нав. дело*, 604.

Један од њих скида Христов плави химатион. У доњем десном углу представљена је сцена у којој Свети апостол Петар одсеца ухо Малху, младићу који је носио фењер (ѿрѣзаетъ петръ ухо). Уклапање ове две сцене у композицију Издаје Јудиног представља устаљено решење сугерисано у сликарским приручницима.[27]

У сцени Христос пред Пилатом (хр҃то́съ сѹди́мїи ѿ пїла́т) Пилат седи на раскошнм престолу под балдахинском конструкцијом. Левом руком показује ка Христу док у десној руци има скиптар. Пред њим је сто са цветном драперијом. Наспрам њега, над столом је нагнут мушкарац седе браде, са белом кукуљицом, који завршава писање текста „повѣстъ на смертѹ“ на развијеном свитку. Иза стола стоји мушкарац са дужом брадом и црвеном кукуљицом на глави. Два римска војника приводе Христа Пилату. Христос је одевен у црвену хаљину и руке су му свезане. За десно раме држи га мушкарац у црвеној хаљини који је високо подигао леву руку.

У сцени Распећа Христовог ((...) хр҃то́во) централно место заузима распети Христос. Са његове леве и десне стране налази се по једно брдо и на тим брдима по један крст са распетим разбојницима. Испред Христа, са његове десне стране налази се Богородица окружена двема женама. Одевена је у плаву хаљину и црвени мафорион, и приказана како шири руке. Лево од Христа насликан је Свети Јован, који је у жалости главу наслонио на своју десну руку, док левом руком држи црвени огртач. Последња сцена у другој зони северног зида представља Христово Васкрсење (воскресе́нне хр҃то́во). Композиција представља Христов тријумфални излазак из отвореног гроба. Христос је приказан у светлосној мандорли, огрнут драперијом око бедара, са усковитланим црвеним плаштом и високо подигнутом десном руком. Око гроба размештени су римски војници, двојица посматрају догађај, а двојица спавају.

* * *

Полуобличасти свод којим је црква засведена читавом дужином, осликан је у виду небеса, плавом бојом са златним звездама. На своду наоса насликани су Христос Сведржитељ, Свети Јован Крститељ и Богородица са Христом. Испоштована је хијерархија према којој је Бог Отац Саваот насликан над олтарским простором, Исус Христос над источним делом наоса, Богородица над крајњим западним делом храма, а Свети Јован Крститељ између њих.

Исус Христос Сведржитељ (вседержи́тель) представљен је исподпојасно, у црвеном хитону и плавом химатиону који су оперважени златним рубовима. Десном руком благосиља, док у левој руци држи оковано јеванђеље. На његовом нимбу исписана су слова ѡѡт, док су монограми і҃с х҃с насликани у медаљонима смештеним око нимба. Око његове главе налазе се и Сунце,

27 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 106; Милорад Медић, *нав. дело*, 607.

Месец и звезде. Између поља у којима су насликани Христос и Свети Јован, насликан је по један херувим.

Свети Јован Крститељ (ст҃ыи҃ ї҆ѡаннъ) приказан је као стојећа фигура, исподпојасно, у раму који чине усковитлани облаци. Светитељ је насликан као исподпојасна фигура, одевен у мелот од камиље длаке, са зеленим огртачем преко левог рамена. Приказан је са крилима и крстом о који је окачена трака на којој је исписано „агнєцъ божи въ зємлѧ". На територији Рашко-призренске епархије, приказивање Светог Јована са крилима подједнако је било заступљено у иконопису и живопису. Таквим иконографским обрасцем илустрована је идеја о Светом Јовану као анђелу пустиње и анђеоском веснику Христовог оваплоћења.[28]

Сл. 6. Свети Јован Крститељ

28 Любен Прашков, *Български икони. Развитие, технология, реставрация*, Държавно издателство Септември, София, 1985, 92; Светлана Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1998, 68–69, 128–129.

Над западним делом храма насликана је монументална представа Богородице небеске царице (вси҃ цр҃ица). Богородица је насликана у плавој хаљини декорисаној белим цветним мотивима, и црвеном мафориону чији су рубови оперважени бисерима. Из њеног округлог нимба избијају светлосни зраци. Статус небеске царице исказан је приказом владарских инсигнија, круном на глави и скиптром у десној руци. Истовремено, тај статус потврђен је и сликањем круне на глави Христа којег држи у левој руци. Скиптар у руци Богородице насликан је са расцветалим врхом, што указује на Богородицу као Ружу која не вене, а што је било у складу са 3. и 7. икосом Богородичиног акатиста.[29]

Програм зидног сликарства на спољашњим зидовима

На територији Рашко-призренске епархије зидно сликарство је у XIX веку примењивано и на спољашњим зидовима храма, али је сачуваних примера веома мало услед изложености атмосферским утицајима. У цркви Успења Богородице у Доњем Кормињану сачувано је зидно сликарство под тремом на јужној страни цркве, као и на западној фасади и јужном зиду спољашње припрате.

Иако на западној фасади постоји лунета над улазом у храм, која представља уобичајено место намењено сликању патрона храма, она није добила декорацију, већ је осликана површина испод ње. Изнад улаза насликан је Свети Прохор Пчињски, док је са његове северне стране Света Екатерина, а са јужне стране Света Петка и Богородица са Христом у заједничком оквиру, и до њих светитељка са круном на глави. Испод њих насликана је декорација барокног типа, у виду стубова са коринтским капителима, међу којима је драперија са флоралним мотивима. До ових фигура налази се још једна светитељка, приказана са круном на глави. На неочекиваном месту, на јужном зиду спољашње припрате, насликане су две светитељке, Света Марина (Огњена Марија) и светитељка са круном на глави, чије је име оштећено.

Свети Прохор Пчињски је насликан у великосхимничкој ризи, као старац седе косе и браде, према иконографском обрасцу који се развијао у средњем веку, и као такав био пренет и у сликарске приручнике коришћене у XIX веку.[30]

---

29 Уп.: Елена Попова, „Богородица – Хестия“, *Проблеми на изкуството* 1, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София, 2002, 45; Љиљана Стошић, „Појава иконарника у градовима и варошима Јужне Србије почетком XIX века“, *Вардарски зборник* 2, САНУ, Београд, 2003, 214.

30 Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 62–63. О иконографији Светог Прохора Пчињског, видети и: Цветан Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1983, 159–180.

Сл. 7. Света Марина

Упутство за сликање Светог Прохора, у скупини четворице јужнословенских пустиножитеља, нашло се и у непубликованом приручнику Дича Зографа.[31] Три светитељке насликане су на исти начин, као фронтално постављене стојеће фигуре. Све су приказане са круном на глави, у белој хаљини са флоралним мотивима, тамној туници и црвеном огртачу, као и са мученичким крстом и затвореним јеванђељем. Само је крај Свете Екатерине сачувано име, док су крај осталих светитељски записи оштећени. Света Марина је представљена у дугачкој плавој хаљини, са кукуљицом на глави, како у левој руци држи чекић и врпцу којом је везан демон, док јој је у десној мученички крст.[32]

Света Петка и Богородица са Христом насликане су као исподпојасне фигуре, у заједничком оквиру јужно од представе Светог Прохора Пчињског. Света Петка одевена је у монашку ризу и у десној руци држи мученички крст. Богородица, у плавој хаљини са црвеним мафорионом, у левој руци држи Христа Младенца. Боја инкарната светитељских фигура, као и њихове физиономије упућују на могућност да оне припадају старијем сликарству. Такође, примећују се механичка оштећења на очима Свете Петке, Богородице и Христа.

Представа празника Успења Богородице (оу҃спе́нїе ϐ҃ца), којем је посвећена црква, насликана је у лунети над јужним улазом. У средишту композиције насликана је Богородица на одру, главе положене на узглавље и са рукама прекрштеним на грудима. Око одра, украшеног платном са цветним мотивима, насликани су апостоли који се опраштају од ње. Испред одра је приказан архангел Михаил са исуканим мачем, који је одсекао шаке Јефонији који је покушао да га преврне. Изнад њих насликан је Христос у мандорли који десном руком благосиља док у левој руци држи Богородичину душу.[33] Унутрашњост лунете, као и њен спољашњи рам добили су сликану декорацију, при чему је испод сцене Успења исписан и ктиторски запис са подацима о осликавању цркве.

Сликана декорација налази се и у југоисточном делу трема. На источном зиду насликани су Свети Сава (ст҃ы́й са́ввa), Свети Никола (ст҃ы́й нн҃колаи҃н) и Свети Спиридон (ст҃ы́й спр҃и́дон). Свети Никола насликан је у средини, у ниши. Приказан је као исподпојасна стојећа фигура, у архијерејском орнату, како десном руком благосиља, док у левој држи оковано јеванђеље. Насликан је у карактеристичној животној доби, са седом косом и тонзуром и крађом седом брадом. Са његове северне стране насликан је Свети Сава, док је фигура Светог Спиридона постављена јужно. Оба светитеља приказана су као стојеће фигуре у архијерејским одеждама, у оквирима које чине стубови са коринтским капителима, које повезује лук, испод ког је насликан пиктограм Свевидеће око.

31 Еманоел Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *нав. дело*, 276–277.

32 О иконографији приказивања Свете Марине: Цветан Грозданов, *нав .дело*, 217–218.

33 У великој мери ова композиција изведена је према упутствима сликарског приручника Дича зографа. Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 95.

Сл. 8. Свети Сава

Свети Сава је насликан са краћом смеђом косом и брадом, како десном руком благосиља док у левој држи отворену књигу на којој је исписан текст: „А҃зъ е҃с / мъ па́ст / ырь до́б / рыи́ пас / тыръ до́ / брыи́ дш҃ / ш҃ѕ свою / полагае

/ тъ ѯа ѻвцн“ (Јов. 10, 11). Свети Спиридон је приказан са дугачком седом косом и брадом, и карактеристичном капом на глави. Десном руком благосиља док у левој држи отворено јеванђеље са текстом: „рєчѣ гдъ аѯ / ъ єсмъ дв / єръ млнѻю / ащєкто вн / йдетъ спасетсѧ й / внйдетъ / йѯыйдетъ й / пажи́тъ wбращетъ“ (Јов. 10, 9). На јужном зиду насликан је Свети Атанасије (сѵ̃тый а҃ѳана...) у истом оквиру. Приказан је са седом косом и брадом, у архијерејском орнату и са митром на глави, како благосиља десном руком, док у левој држи затворено јеванђеље. Представа је у великој мери оштећена, и у њеном дну се уочава свећи број фрагмената зидног сликарства који су невешто и на погрешним местима уклопљени у слику.

* * *

Уобичајено украшавање простора намењеног верницима сценама из хришћанске историје остварено је сликањем композиција из циклуса Великих празника и Христових страдања. Ово решење допуњено је приказима јеванђелиста и већег броја стојећих фигура светих ратника, међу којима су се нашле и коњаничке представе Светог Георгија и Светог Димитрија. Већина светих ратника насликана је са мученичким крстовима у рукама, чиме се прославља њихово херојско страдање за веру. Тако се међу њима нашла и фигура новомученика Светог Георгија Јањинског. Истицање мученичке смрти светитеља било је повезано са пропагирањем активне побожности, услед чега су истакнути као херојски примери жртвовања за веру, истовремено бивајући слављени због своје заштитничке улоге и апотропејских моћи.[34]

Стога се Ликови светих ратника могу довести у везу са свакодневним животом верника и њиховим веровањима, на шта сугеришу бројни обичаји о Ђурђевдану и Митровдану.[35] Такође, Свети Теодор Тирон сматра се једним од заштитника из области сточарства,[36] док је Свети Христофор заштитник путника, ходочасника, радника у пољу, али и брзопомоћник у борби са заразним болестима, зубобољом, уроком и тако даље.[37] Свети Илија, чији се лик у храмовима Рашко-призренске епархије врло често среће у оквиру

34 Мирослав Тимотијевић, *Срйско барокно сликарсйво*, 363; Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington, 2003, 41. Осликавајући цркву у Стражи, у периоду од 1871. до 1872. године, зографи Зафир и Вено, насликали су једнако богату поворку светих ратника. Уп.: Ивана Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана“, *нав. дело*, 330.

35 Татомир Вукановић, *Енциклойедија народної живоша, обичаја и веровања у Срба на Косову и Мешохији. VI век – йочешак XX века*, Војноиздавачки завод, Београд, 2001, 117–120; 254–255.

36 Уп.: Татомир Вукановић, *нав. дело*, 419.

37 Љиљана Стошић, *нав дело*, 395.

композиције Вазнесење Светог пророка Илије, традиционално се доводи у везу са народним веровањем у његову моћ над кишом или градом, који су могли утицати на плодност усева.[38] За Огњену Марију веровало се да је његова сестра, која је као и Света Петка била повезана са заштитом жена и женских вештина и послова.[39] Са друге стране, близина манастира Свети Прохор Пчињски, који је био средиште култа Светог Прохора, допринела је популарности овог светитеља у Косовском Поморављу и сликању његовог лика у Доњем Кормињану.

Зидно сликарство у цркви у Доњем Кормињану настало је у складу са верском обновом, богослужбеним потребама и поштовањем просторне структуре. Свакодневни живот парохијана, значајно прожет њиховом побожношћу, такође је имао велику улогу у креирању програма живописа услед веровања у различите заштитничке моћи светитеља.

Литература

Walter 2003: C. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington.

Василиев 1965: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София.

Василиев 1976: А. Василиев, *Ерминии, технологи и иконография*, Септември, София.

Вукановић 2001: Т. Вукановић, *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији. VI век – почетак XX века*, Војноиздавачки завод, Београд.

Гоголь 1995: Н. Гоголь, *Тумачење Божанствене Литургије*, прев. Александар Радојковић, Логос, Ортодос, Београд, 5–54.

Ѓорѓиевски 2008: Д. Ѓорѓиевски, „Култот на Свети Христофор во Р. Македонија"; *Патримониум. МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)* 3–4, Каламус, Скопје, 117–125.

Грозданов 1983: Ц . Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје.

Женарју 2012: И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији", *Саопштења* XLIV, Републички завод за заштиту споменика кулутре, Београд, 207–227.

Женарју 2013: И. Женарју, „Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана", *Баштина* 35, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, 315–343.

38 Уп.: Љупчо С. Ристески, „Појам и место светаца у македонској народној религији", *Култ светих на Балкану* I, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 2001, 159; Татомир Вукановић, *нав. дело*, 417.

39 Љупчо С. Ристески, *нав. дело*, 159–160; Татомир Вукановић, *нав. дело*, 314, 418.

Зарић 2005: И. Зарић, „Икона Светог Георгија. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 188–189.

Зарић 2005: И. Зарић, „Икона Светог Димитрија. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 190–191.

Зарић 2007: И. Зарић, „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања“, *Лесковачки зборник* XLVII, Народни музеј, Лесковац, 103–120.

Зарић 2008: И. Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 111–157.

Ивановић 2004: М. Ивановић, „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије“, *Вардарски зборник* 3, Српска академија наука и уметности, Београд, 169–174.

Корач, Ђурић 1964: В. Корач, В. Ј. Ђурић, „Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV–XVII век“, *Зборник Филозофског факултета* VIII–2, Београдски универзитет, Београд, 561–600.

Makuljević 2003: N. Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870“, *Balcanica* 34, Балканолошки институт, Београд, 385–405.

Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 11–42.

Макуљевић, 2006: Н. Макуљевић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште.

Макуљевић 2007: Н. Макуљевић, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *Милешевски записи* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 147–175.

Макуљевић 2008: Н. Макуљевић, Н. „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 45–105.

Макуљевић 2012: Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 211–226.

Медић 2002: М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика култутре, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд.

Мутафов 2001: Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје, 268–279.

Петковић 1965: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица српска, Нови Сад.

Попова 2002: Е. Попова, „Богородица – Хестия“, *Проблеми на изкуството* 1, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София, 41–50.

Прашков 1985: Л. Прашков, *Български икони. Развитие, технология, реставрация*, Държавно издателство Септември, София.

Ракић 1998: С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Ристески 2001: Љ. С. Ристески, „Појам и место светаца у македонској народној религији“, *Култ светих на Балкану* I, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 149–173.

Станић 1969: Р. Станић, „Архитектура и сликарство XVI и XVII века“, *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд, 215–237.

Стевановић 1895: Х. Т, Стевановић, *Познавање цркве или обредословље*, *Познавање цркве или обредословље*, Штампарија код „Просвете“ – С. Хоровица до Кр. Срп. Реалке, Београд.

Стошић 2003: Љ. Стошић, „Појава иконарника у градовима и варошима Јужне Србије почетком XIX века“, *Вардарски зборник* 2, САНУ, Београд, 211–218.

Стошић 2010: Љ. Стошић, „Култ Светог Христофора кинокефала на Балкану“, *Патримониум. МК: Списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи* 7–8, Центар за културно и духовно наследство, Каламус, Скопје, 393–403.

Тимотијевић 1989: М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *Зборник Матице српске за иковне уметности* 25, Матица српска, Нови Сад, 95–133.

Тимотијевић 1996: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад.

Урошевић 1935: А. Урошевић, „Горња Морава и Изморник“, *Насеља и порекло становништва књ. 28*, Штампарија Млада Србија, Београд, 3–242.

Цветковски 2010: С. Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Апостоли – Пеќска Патријаршија“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга, 177–190.

Цветковски 2010: С. Цветковски, „Аврам Дичов (1840–1923)“, *Живописот на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*, НУ Музеј Др Никола Незлобински, Струга, 207–228.

Цветковски, Келић 2010: С. Цветковски, Г. Келић, „Сликарство XIX века у црквама Пећке патријаршије“, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 3, историја, историја уметности*, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 547–572.

Шупут 1984: М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, САНУ, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Београд.

Ivana S. ŽENARJU

THE WALL PAINTING IN THE CHURCH OF THE ASSUMPTION OF THE VIRGIN IN VILLAGE DONJE KORMINJANE

Summary

As a part of religious revival in the 19th century church of the Assumption of the Virgin in the village Done Korminjane, was renewed. Painter Avram Dičov was engaged to paint the church interior in the 1870, along with his companions Zafir, Todor and Spiro. The decorative program of wall painting was common for the parish churches in the Diocese of Raska and Prizren in the 19th century.

The program was organized in two horizontal zones on the walls, and vault was painted as well. The altar apse was decorated with the image of the Mother of the God and the Bishop's liturgy. Above the apse, there is a scene of the Annunciation to Mary. Figures of deacons Saint Stephen and Cyril, Gregory the Theologian, and the Vision of Saint Peter of Alexandria are painted in the first zone of the altar. The Meeting of Mary and Elizabeth is placed in the second zone of the southern wall. At the same place on the northern wall, Descent into Hades is painted. Representation of God the Father is placed on the altar vault.

Program of the wall painting in the nave consists of figures of saints and scenes in two zones. In the first zone, there are figures of four evangelists, saint warriors, as well as scenes of Ascension of the Holy prophet Elijah and Transfiguration of Christ. Scenes from the cycles of the Great Feasts and the Passion of Christ are placed on the second zone in the nave. Scenes of Nativity, the Circumcision of Christ, the Baptism of Christ, the Raising of Lazarus and Christ's Entry into Jerusalem, are placed on the southern wall. It continues on the west wall with the scene of the Last Supper, and with the scenes of the north wall representing Christ washes the Disciples' Feet, the Betrayal, Christ and Pilate, the Crucifixion and the Resurrection.

Key words: Done Korminjane, Avram Dičov, painter Zafir, Todor and Spiro, church, icon painting, wall painting, 19th century.

Рад је предат 2. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 327(470)
323.1(497.115)

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УТИЦАЈ КОСОВСКЕ КРИЗЕ НА ОДНОСЕ ИЗМЕЂУ РУСИЈЕ И ЗАПАДНЕ АЛИЈАНСЕ (НАТО)**

Апстракт: Интервенција НАТО пакта на Савезну Републику Југославију поводом етничких сукоба на Косову и Метохији сматра се прекретницом у послехладноратовским односима између Русије и Западне алијансе (НАТО). Русија је коначно увидела да су је дотадашњи западни савезници сматрали другоразредном силом, јер је нису довољно консултовали у погледу косовске кризе. Сама Русија није, чини се, била толико забринута за поремећене етничке односе на Косову и Метохији, колико због проширења НАТО-а. НАТО је својом политиком проширења почео да наступа и изван територија држава чланица и без мандата Уједињених нација. Овакво поступање Русија је сматрала директним угрожавањем своје безбедности. Русија и НАТО се након косовског сукоба по први пут налазе на супротним позицијама, упркос инаугурисаној политици „Партнерство за мир". Иако је Савезна Република Југославија од Русије очекивала војну подршку, у стварности је никада није добила. Добила је политичку подршку кроз утицај на доношење одлука у Савету безбедности УН. Разлоге треба тражити у војној и политичкој слабости Русије настале распадом СССР-а и политици председника Јељцина да Русија не буде увучена у рат. Ова тврдња даје сукобу на Косову и Метохији не само локално-регионални, већ и светски карактер. Због свега овога, Русија је отпочела са преиспитивањем своје одбрамбене политике на бази научених лекција из косовске кризе, јер им се супремација НАТО-а са САД и западним силама представља као претња.

Кључне речи: НАТО, Русија, Косово и Метохија, сукоби, послехладноратовске тенденције, Уједињене нације, сучељавање.

---

* Научни сарадник. institut.skp@gmail.com

** Рад је написан у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Руско виђење рата на Косову и Метохији

Неоспорна је чињеница да је рат на Косову и Метохији погоршао односе између Русије и Западне алијансе. Неки аналитичари сматрају да су ти односи били блиски директном војном сучељавању налик оном из 60-тих година на Куби.[1] Русија је тај рат видела као агресивни рат Западне алијансе против једне суверене државе изван домашаја њеног деловања. У ширем контексту, Русија је овај рат видела као начин успостављања униполарног светског поретка заснованог на политици *Pax Americana*.

Оно што никако не сме бити пренебрегнуто јесте чињеница да је на самом почетку интервенције направљен један велики преседан: нападнута је једна суверена држава без одобрења Савета безбедности УН. Противљење Кине и Русије је игнорисано. Русија и Кина се оправдано плаше могућности нових интервенција Западне алијансе у унутрашње етничке сукобе, јер би то могла да постане пракса у овом веку.[2] Русија се, по природи ствари, уплашила за своју сопствену ситуацију јер је вишенационална држава. До преображаја у схватању улоге НАТО-а дошло је оног тренутка када је Русија схватила да то више није одбрамбена алијанса, каква је била до пре рата на Косову и Метохији, већ је полако почела да се преображава у офанзивну алијансу. Бомбардовање једне суверене државе у трајању од 78 дана јасно сведочи да се ради о офанзивном деловању алијансе уз флагрантно мешање у унутрашње ствари суверених држава.

Са војног аспекта посматрано, рат на Косову и Метохији Русија тумачи двоструко: а) рат се сматра асиметричном врстом рата. Асиметрични је због тога што је у питању сукоб између суперсиле (чланице алијансе) против мале и недовољно техничко-тактички обучене армије. Дошло је до сучељавања супер модерног наспрам застарелог наоружања, сучељавања највеће силе на свету против државе која није имала адекватне снаге одвраћања.[3] Руски експерти су били веома забринути због чињенице да ће оваквих асиметричних ратова бити све више у будућности. Основна

---

1 Oksana Antonenko, „Russia, NATO and European Security after Kosovo", *Survival*, 41-4, The International Institute for Strategic Studies, 1999-2000, 124-144.

2 Sakaguchi Yoshiaki, Mayama Katsuhiko, „Significance of the War in Kosovo for China and Russia", *NIKS Security Reports*, No 3, March 2002, 1-23.

3 Стратегија одвраћања (deterrence strategy) је била веома актуелна за време Хладног рата, када је захваљујући изузетно јаким снагама одвраћања Варшавског уговора, спречен нуклеарни рат између САД-а и СССР-а. Детаљније о стратегији одвраћања видети у: Срђан Словић, *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2009, 94-99. И у предавању Анатолија Квашина на Дипломатској академији Русије у јулу 1999. године под насловом: *Traditional Challenges in the Field of Security*.

премиса оваквих ратова биће супремација у информатичкој технологији (сателити С4I), на основу које ће моћи да се припреми опсежна ваздушна кампања брзим скупљањем информација за брзу анализу; б) рат је био без директног контакта, јер није дошло до сучељавања копнених снага. Коришћене су само летелице и ракете, што је био општи шаблон вођења рата.

Ваздушни напади НАТО-а (Генерални секретар Западне алијансе Џеми Шиа је врло често употребљавао термин „ваздушна кампања", да би га учинио пријемчивијим широј светској јавности) на једну суверену државу бацили су велику сенку на систем међународне безбедности УН, на општеприхваћена правила понашања у међународним односима и на сам политички и војни врх Русије.[4] Независно од чињенице који се хуманитарни и политички разлози користе да би се оправдала интервенција Западне алијансе, неоспорна је чињеница да се ради о акту агресије, кршења Повеље УН и Хелсиншког акта из 1975. године.

Разлози хуманитарне природе могу бити узети у обзир само под условом да се једнако третирају у свим кризним подручјима. Неколико година пре рата на Косову и Метохији били смо сведоци флагрантног етничког чишћења у Српској крајини од стране Туђмановог режима, али се Западна алијанса тада није огласила. Више је то третирала као ослободилачки рат Хрватске, него као етничко чишћење. Управо се због тога изговор Западне алијансе за етничко чишћење као услов хуманитарне катастрофе не треба узети превише озбиљно. Амерички председник Клинтон је тврдио да је било масовних убистава Албанаца (на десетине хиљада), што је мало претерано. Према извештајима форензичара, који су радили под окриљем УН, ексхумирано је 2108 тела. То нису биле само жртве југословенских безбедносних снага, већ су се нашли и они који су били изложени унакрсној ватри југословенских безбедносних снага и ОВК, или они убијени од НАТО бомби.[5] Са аспекта међународног хуманитарног права није битно да ли се ради о стотинама или десетинама хиљада жртава да би дошло до хуманитарне катастрофе, већ њене последице треба да се сагледају са аспекта уништења једне земље чије су привреда и инфраструктура биле драстично оштећене уз не мали број цивилних жртава. То се такође треба сматрати хуманитарном катастрофом.

Сам рат је идеју о сарадњи између Западне алијансе и Русије свео на најмању могућу меру. Оваква врста војног деловања показала је безобзирност према спољнополитичким интересима Русије, као и према сложеној политичкој и економској ситуацији у Русији након 1998. године. Руски

4 Nadia Alexandrova Arbatova, „European Security after the Kosovo Crisis: The Role of Russia", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol 1, No2, May 2001, 64-78.

5 Исто.

војни и политички врх је коначно постао свестан промењене улоге НАТО-а, па је био спреман и на преиспитивање његове улоге. Русији је додељена ефемерна улога везана за питања међународног тероризма и глобалне безбедности.

Руска политика према косовској кризи показала је и многе унутрашње слабости некадашње суперсиле. На првом месту, то је била криза Јељцинове владе. Када се овоме дода криза моралне и правне савести у Европи и велики притисак САД-а, вођен принципима коерзивне дипломатије, онда се зна зашто преговори налик оним у Рамбујеу нису успели.[6] Остало је нејасно због чега је Русија заједно са Контакт групом прихватила дејтонски модел преговарања у Рамбујеу – дејтонски преговори су вођени применом преговора на близину (proximity talks) и принудне дипломатије (coersive diplomacy). Било је битно да се оствари мир по сваку цену, уз давање мало слободе странама у преговорима. Такође је примењен и део Привременог споразума, који је ишао на руку европском систему безбедности. Претходни је војну интервенцију против Савезне Републике Југославије учинио неизбежном, а потоњи, уколико буде спроведен, довео би до сецесије Косова. Контакт група је била за сецесију Косова и Метохије, али је некако из прикрајка указивала и на могуће последице сецесије по Македонију. Улога Русије се свела само на посредовање, уз скоро минималну ефективну улогу на решење косовске кризе.

Посредничка улога руског специјалног изасланика Виктора Черномирдина је такође била контроверзна. Ту се показало право лице намера Западне алијансе према Савезној Републици Југославији (Косову и Метохији). Наводно је преговарачка мисија Черномирдина напредовала, док се Савезна Република Југославија све више уништавала. Черномирдин је начинио кардиналну грешку тиме што није поставио никакве услове Западној алијанси за посредовање Русије, а своју улогу свео на јефтиног посредника између Запада, Београда и Русије и обрнуто. Независно од тога што је у руском војном и политичком врху постојао консензус за план за Косово, Черномирдин није истакао никакав план Русије у послератном уређењу Косова и Метохије.[7]

---

6 Детаљније о преговорима у Рамбујеу видети у: Срђан Словић, *Политички развој Косова и Метохије од распада СФРЈ до доласка мисије Eulex кроз призму европске безбедности*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2013, 43-46.

7 Основни предуслов руског посредовања у косовском сукобу био је мораторијум на ваздушне нападе Западне алијансе. После тога, следила би одлука Београда о повлачењу својих безбедносних снага са подручја Косова и Метохије, која би била синхронизована са успостављањем мировних снага под вођством УН-а и ОЕБС-а уз разоружање ОВК-а. НАТО не би имао кључну улогу у успостављању мира и безбедности на Косову и Метохији, јер на то није имао морално право. Русија и неке друге неутралне земље би могле да задовоље обе стране у сукобу. У пракси је Русија одступила

Колико је минимизирана улога Русије у косовској кризи говори и помало контроверзна ситуација која се догодила на приштинском аеродрому „Слатина", непосредно након окончавања ратних дејстава – 12. јуна 1999. године. Руско Министарство одбране пребацило је батаљон од 186 падобранаца копненим путем из Босне и Херцеговине преко Београда у Приштину. Успео је да заузме аеродром „Слатина" пре доласка НАТО трупа. Дошло је до сусрета са британским трупама, а инцидент је избегнут у последњем тренутку. Политички и војни врх у Русији је био спреман да преузме велики ризик озбиљнијег сучељавања са НАТО пактом како би доказао свој војнополитички значај. Бура се стишала недељу дана касније на састанку министара одбране САД-а и Русије у Хелсинкију. Тамо је потписан споразум према коме су руски војници били распоређени у оквиру америчког, француског и немачког сектора на Косову и Метохији, тако да никада нису добили свој сектор. Не само да се веровало да ће Русија добити аутономни сектор у оквиру КФОР-а, већ је Черномирдин гарантовао суверенитет Савезне Републике Југославије саобразно Резолуцији 1244. Био је толики оптимиста да је обећавао примену Одељка VI, а не Одељка VII. Београд је био обманут, јер Русија није никада добила аутономни сектор, а на снагу су почеле да ступају одредбе Одељка VII.

Рат на Косову и Метохији пред Русију је оставио две врсте претњи: прва се тиче изазивања нестабилности у Русији и близу њених граница. Руски аналитичари су НАТО подршку косовским Албанцима видели као чинилац који охрабрује сепаратистичке покрете у оквиру Русије и осталих земаља бившег СССР-а. Управо због тога, мали број људи у Русији верује у поменуте хуманитарне разлоге интервенције Западне алијансе. САД су желеле даљу разградњу тадашње Савезне Републике Југославије и своје веће присуство на западном Балкану. Очигледно је да Русија, због својих унутрашњих слабости, полако губи своје позиције у овом подручју. Русија је на овакве претње одговарала дипломатски тражећи да НАТО потврди свој став о територијалној целовитости Савезне Републике Југославије и изврши демилитаризацију ОВК-а. У пракси је демилитаризација ОВК-а извршена, с тим што су многи бивши лидери ове војне организације постали цивилни лидери новооснованих политичких странака, док је питање територијалног интегритета Савезне Републике Југославије пренебрегнуто. Прећутно се давала сагласност за потпуно одвајање Косова и Метохије. Руско инсистирање на Завршном акту из Хелсинкија о

од ових циљева. Кремљ је постепено попуштао захтевима Западне алијансе. Никада није упутио мораторијум на ваздушне нападе алијансе, који је био предуслов руског посредовања; сагласила се да у саставу мировних мисија буду и мировне снаге Западне алијансе на челу са САД-ом и њеним савезницима који су били најодговорнији за војну интервенцију.

неповредивости граница остало је мртво слово на папиру. Руски аналитичари косовски случај упоређују са чеченским, тако да су из НАТО интервенције извукли доста поука везаних за начин вођења рата, који би се углавном водио из ваздуха. Друга врста претње се назире сама по себи – тиче се преношења косовског сукоба на бивше земље СССР-а (Азербејџан, Јерменија, Грузија и Придњестровље). Штавише, Грузија и Азербејџан су директно позвале Западну алијансу да интервенише у њиховим унутрашњим сукобима.[8]

Лекције које је Русија научила из рата на Косову и Метохији

Прва лекција коју је Русија научила из рата на Косову и Метохији јесте неповерење савезништва оличеног у бившем супарнику на светској сцени (НАТО) и краткотрајног „пријатељства" у првој деценији након окончања хладноратовских непријатељстава. Русија је постала свесна чињенице да Западна алијанса, силно охрабрена новопримљеним чланицама и оним које су прикључене „Партнерству за мир", врло лако може да нападне чак и њу. Ако се узме у обзир чињеница да се НАТО у потпуности преобразио из дефанзивне у офанзивну алијансу, онда се никако не сме искључити и напад на Русију и њено даље омаловажавање као бивше суперсиле. Да би предупредио евентуални напад Западне алијансе, руски војно-политички врх је одмах кренуо у ревизију Концепта националне безбедности, јер актуелни концепт није узимао у обзир могућност инвазије страног непријатеља на Русију. У том циљу је 5. октобра 1999. године усвојен нови Концепт националне безбедности на Савету безбедности Руске федерације и дат на разматрање Савезном савету. Савет је констатовао озбиљну ситуацију на подручју Балкана, која иницира „хитно повећање војне моћи руске федерације чији предуслов јесте поправљање финансија земље".[9]

Нацрт нове доктрине појавио се у дневном листу Министарства одбране „Краснаја звезда" 9. октобра 1999. године. Основна нит која се провлачила кроз нацрт тицала се опасности проистеклих из проширења НАТО-а на Исток. Сви ови документи који чине базу руске одбрамбене политике почели су да се спроводе одмах након номинације Путина за председника Русије (после 7. маја 2000. године). С друге стране, „Концепт безбедности" и „Војна доктрина" усвојени су понаособ 10. јануара и 21. априла 2000. године. Русија је по први пут после окончања Хладног рата констатовала претњу својој безбедности уз констатовање нижег степена борбене готовости

8 Детаљније видети у: „Kosovo – A Conflict Resolution Model?", Prism, July 16th 1999.

9 Krasnaya Zvezda, October 6th 1999.

услед стагнације реформи у војсци и целокупној одбрамбеној политици. Војну моћ је требало подићи на виши ниво и одржати је.[10]

Рат на Косову и Метохији је показао да је Русија била инфериорна у односу на Западну алијансу у погледу конвенционалног наоружања. У том циљу је отпочела са ревизијом своје нуклеарне стратегије. Конференција у Савету безбедности Руске федерације је одржана 29. априла 1999. године и на њој се дискутовало о нуклеарној стратегији одвраћања. Тада је Јељцин потписао неколико декрета о стратегијским и нестратегијским нуклеарним снагама, а Путин истакао да ова конференција нема никакве везе са ратом на Косову и Метохији, већ је сама интервенција НАТО-а нагонила руски политички и војни врх да одржи конференцију овакве врсте. Разговарало се о наставку производње service-life нуклеарних балистичких ракета DELTA-III класе за подморнице и интерконтиненталне балистичке ракете – ICBU.[11] Овим се по први пут након окончања Хладног рата званично инаугурише тактичко нуклеарно наоружање као ефективна снага одвраћања, јер је стратегијско нуклеарно наоружање већ било застарело за модерну употребу. Русија је била спремна да употреби ово наоружање, било да је нападнута конвенционалним било нуклеарним оружјем. Да би проверила своју борбену готовост, у периоду од 13-16. фебруара 2001. године извршена је симулација сценарија нуклеарног рата са САД-ом у областима Далеког истока. Основни циљ се састојао у способности брзе реакције руских нуклеарних снага у виду балистичких ракета RS-12M "Topol" (SS25), које су употребљене у близини Камчатског полуострва.[12]

Наредна лекција научена из рата на Косову и Метохији тицала се потребе побољшања ваздухопловних снага. Ваздухопловне снаге су морале бити тако дизајниране да могу да испоље брзу реакцију према непријатељским снагама, посебно онима које имају способност интензивног напада различитим борбеним средствима. Парирање у брзини постало је *condizio sine qua non* успешне борбене акције. У циљу практичне примене брзинских операција, руски војни стручњаци симулирали су НАТО шему вођења ваздушних операција, чиме се минимизира губитак у људству, а у исто време неутралишу веома важни објекти и инфраструктура укључујући и војну живу силу непријатеља.

Да би успешно парирала НАТО-у, Русија је морала да осавремени и стратегијске бомбардере великог домета. У том циљу је склопила аранжман са Украјином да на име њеног спољњег дуга Русији изврши повраћај 11TU-160

10 Sakaguchi Yoshiaki, Mayama Katsuhiko, „Significance of the War in Kosovo for China and Russia", op. cit., 1-23.

11 Исто.

12 Исто.

бомбардера. Осавремењивање поменутих бомбардера би директно водило побољшању способности брзе реакције стратегијске нуклеарне силе.[13]

Да би успела у наведеним осавремењивањима нуклеарног наоружања и ваздухопловних снага, Русија је одмах морала да приступи реформи војног сектора. Циљ реформи био је развој компактних професионалних војних снага са високо развијеном мобилношћу. Кабинет председника Путина је био посебно ангажован на спровођењу реформи, јер им је било веома важно одржавање брзе реакције нуклеарних снага на високом нивоу у циљу ефикаснијег одвраћања НАТО-а од инвазије, услед руске инфериорности у конвенционалном наоружању. Доносећи једну тако важну одлуку, Путинова администрација се нашла у дилеми: уколико се већи део буџета потроши на стратегијске ракетне снаге, онда Русија неће бити у стању да поправи и осавремени конвенционално наоружање, па би инфериорност Русије по питању таквог наоружања била још већа. Војни врх је саветовао Путина да не смањује буџет за стратегијске ракетне снаге зарад конвенционалног наоружања. Неки генерали попут Квашина, саветовали су Путина да смањи стратегијске ракетне снаге на 1/6 актуелне снаге и интегрише их у ваздухопловне снаге до 2003. године, а да остатак од ових снага укључи у побољшање и осавремењивање конвенционалних снага.[14] Мишљења су била подељена, јер су неки заступали тезу да је крај Хладног рата смањио опасност од нуклеарног рата, док су други из војног врха (Сергејев) сматрали да треба приступити даљем осавремењивању стратегијских ракетних снага, јер је то једини начин за вођење ефикасне борбе. Компромис је пронађен на седници Савета безбедности Руске федерације одржаној 11. августа 2000. године, где је одлучено да се стратегијске ракетне снаге одржавају као посебна војна грана све до 2006. године уз производњу интерконтиненталних балистичких ракета последње генерације.[15]

Спољнополитичка оријентација Русије након окончања рата на Косову и Метохији

Захваљујући поменутој стратегији нуклеарног одвраћања, рат између Русије и НАТО-а није био вероватан у некој драстичнијој варијанти, али се никако не може пренебрегнути чињеница да су Русија и Западна алијанса на супротним странама. Тако ће бити и у будућим регионалним сукобима (сукоби у Сирији и најновији у Украјини). Штавише, постоји и могућност

13 Исто.

14 Детаљније видети у: *Nezavisimaya Gazeta*, October 2nd 1999.

15 Sakaguchi Yoshiaki, Mayama Katsuhiko, „Significance of the War in Kosovo for China and Russia", op. cit., 1-23.

њихове ескалације уколико се узме у обзир чињеница да НАТО више не тражи легитимитет светске организације за своје ратне активности. Такође не тражи ни прећутну сагласност Русије и Кине за употребу војне силе. Русија је доведена у ситуацију да мора да се супротстави Западној алијанси упркос кредитима које је узела од западних економски јаких земаља и инвестицијама које долазе са исте стране.

Још један од чинилаца који су утицали на преображај у спољнополитичкој оријентацији Русије јесте неефикасност институција за изградњу поверења између НАТО-а и Русије. Једна од таквих организација била је „Стални заједнички савет" („Permanent Joint Council"), која је пала на испиту током прве озбиљније кризе 1997. године. Установљени Акт о заједничким односима, сарадњи и безбедности није успео да осигура заједничко доношење одлука, а да не говоримо о механизмима за овладавање кризама.

Независно од чињенице што се Русија још увек није опоравила од проблема проистеклих из распада СССР-а, она ће и даље имати важније улоге у оквиру свог чланства у међународним организацијама, а посебно у УН-у, где располаже правом вета и има овлашћење да спречи доношење неких одлука које јој не иду у прилог. Чланица је ОЕБС-а и Контакт групе. Једна од таквих суштинских одлука била је она којом Русија није желела да призна самопрокламовану независност Косова и Метохије 17. фебруара 2008. године.[16]

Русија је свесна чињенице да иза независности Косова и Метохије стоји водећа сила у свету и управо због тога ситуацију у покрајини види неореалистички, базирајући се на три кључна концепта: интерес државе (интерес у смислу моћи), међународни аспект (структура међународног система) и безбедносну дилему. Косово и Метохија је *de facto* независна држава, али се поставља питање како је таква реалност могућа?[17] Русија је рекла „не" признању Косова и Метохије јер су јој интереси налагали да тако поступи. Како су интереси промењиве категорије, став Русије и других земаља које нису признале самопрокламовану независност Косова и Метохије може бити промењен. Русија се приликом одлуке да не призна овакву врсту независности Косова и Метохије стриктно руководила међународним правом. Оваквој одлуци треба придодати и особености руске спољне политике која се састоји у поменутом супротстављању политици САД-а, након окончања рата на Косову и Метохији. Упркос благом побољшању односа након окончања Хладног рата, руско-амерички односи су и даље остали антагонистички. У почетним годинама после Хладног рата,

16 Душан Рељић, *Русија и Западни Балкан*, ISAC Фонд, Београд, 2009, 6.

17 Ancuţa – Gabriela Tarţa, „Independent Kosovo. An Attempt of Neorealistic View", *Romanian Review of International Studies* I, 1, 2009, 1-19.

Москва је спроводила политику уравнотежавања названу *bandwagoning* (овај концепт у теорији међународних односа значи окупљање око водеће силе савеза) надајући се да ће бити уважена као равноправни партнер западним силама. С друге стране, како се радило о великој разлици у војној и економској моћи у односу на САД и остале западне силе, Русија није могла да остане као равноправан партнер. Реално, САД су Русију третирале као губитника у Хладном рату, слично третирању Немачке и Јапана након Другог светског рата.[18]

Русија је сматрана другоразредном силом и консултована је само у вези неких општих питања међународног тероризма и ширења оружја за масовно уништавање. У погледу Косова и Метохије и Ирака није уопште била консултована. САД нису чак обраћале пажњу ни на руско негодовање због ширења НАТО-а ни на постављање ракета у источној Европи. Охрабрене оваквим оклевањима и неодлучношћу Русије, САД су се толико охрабриле да свој утицај нису ширили само у југоисточној Европи, већ и на бившу Заједницу независних држава. НАТО је искористио вакуум настао распадом Варшавског уговора и нестанком Југославије и њене политике несврстаности, па је у периоду од 1944. до 1999. године интервенцијама проширио свој утицај на југоисточну Европу и примио доста чланица из тог подручја.

Најзад, уколико узмемо став неких руских званичника из тог периода, циљ Западне алијансе није био само југоисточна Европа, већ и то „да се Русија заплаши, угрози па чак и нападне".[19] Једноставно речено, америчко ангажовање на Балкану није оно што Русија тражи. Теоретски посматрано, анархична структура међународног система генерише слична понашања држава у њему. У том циљу је Русија основала „Уговорну организацију колективне безбедности" (CSTO), као реакцију на претерано ширење НАТО-а. Ово потврђује чињеницу да питања безбедности једне државе нису застарела питања, упркос бројности међународних институција. Безбедносна дилема ће још увек постојати, а интервенција Западне алијансе на Косову и Метохији јесте типичан пример непоштовања Повеље УН и суверенитета државе.

Литература

Antonenko 1999-2000: O. Antonenko, „Russia, NATO and European Security after Kosovo", *Survival*, 41-4, The International Institute for Strategic Studies.

Alexandrova Arbatova 2001: N. Alexandrova Arbatova, „European Security after the Kosovo Crisis: The Role of Russia", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol 1, No2.

18 Душан Рељић, *Русија и Западни Балкан … ….* оп. цит., 8.

19 Исто, 9.

Рељић 2009: Д. Рељић, *Русија и Западни Балкан*, ISAC Фонд, Београд.
Sakaguchi, Katsuhiko 2002: Y. Sakaguchi, M. Katsuhiko, „Significance of the War in Kosovo for China and Russia", *NIKS Security Reports*, No 3.
Словић 2013: С. Словић, *Политички развој Косова и Метохије од распада СФРЈ до доласка мисије Eulex кроз призму европске безбедности*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.
Tarţa 2009: A. G. Tarţa, „Independent Kosovo. An Attempt of Neorealistic View", *Romanian Review of International Studies* I, 1.

Дневни листови

Krasnaya Zvezda, October 6th 1999.
Nezavisimaya Gazeta, October 2nd 1999.

Srđan Ž. SLOVIĆ

THE IMPACT OF KOSOVO CRISIS ON THE RELATIONSHIPS BETWEEN RUSSIA AND WESTERN ALLIANCE (NATO)

Summary

The war in Kosovo and Metohia made relationships between Russia and Western Alliance (NATO) become worse. Russia, advocating the principles of international law, pointed out that NATO intervention toward FRY had been illegal. It created conditions for future interventions of this kind in the world. Besides its membership in the Partnership for Peace, Russia realized that NATO was changing its strategy from defensive toward offensive organization.

The war itself was asymmetric since it was about the confrontation of extremely modern army against the small and insufficiently trained one. Regarding Russia, the war showed that NATO had not taken into account Russia's foreign policy interests in South-eastern Europe. The events happened at the Prishtina's airport „Slatina" witnessed the ephemeral role of Russia in Kosovo crisis: Despite the fact Russian forces occupied the airport, they could not get their own sector within KFOR but they were incorporated into the American, French and German one.

Russia learnt many lessons out of this war such as: non-reliability of partnership with Western Alliance, and the fact that the same alliance, encouraged by the new members from the South-eastern Europe, would not hesitate even to attack Russia. Russia was very well aware of the fact it was inferior to the alliance, and in that sense it had adopted new Military doctrine as per which it should have revised its nuclear strategy – the production of nuclear ballistic missiles and intercontinental ones called ICBU. They will be compensation for the backwardness in conventional arms.

Furthermore, Russia was supposed to redesign air forces in order to perform quick reactions toward enemy's forces. The precondition of all mentioned was the reform of military sector accompanied by military forces professionalization with great mobility.

Russia should insist in the future on its membership in UN, where it disposes of the right to veto, membership in OEBS and Contact group. Economic relationships should take up the first position (South Stream). Russia did not recognize self-proclaimed independence of Kosovo since it governed itself with international law and opposed to the NATO-s expansion to the East.

Key words: NATO, Russia, Kosovo and Metohia, conflicts, post-Cold war tendencies, United Nations, confrontation.

Рад је предат 2. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 355.48(567:536.8)”1990/1991”
327(567:536.8)

*Shak B. HANISH**
College of Letters and Sciences, La Jolla, USA

HISTORICAL BACKGROUND TO THE IRAQI KUWAIT CONFLICT

Abstract: In order to understand the 1990-1991 Iraqi-Kuwaiti conflict, it is essential to study the roots of the conflict, when Kuwait was part of Basra Vilayet[1] within the Ottoman Empire in the nineteenth century. Also, we should stress the role of the imperialist powers which played a role in the autonomous status of Kuwait and in the division of the Ottoman territories after World War I, and we should emphasize their role in their quest to influence and control the politics of the region. In addition, we should investigate the changes in Iraq's politics since its independence in 1932 in order to understand its policy toward Kuwait. Kuwait's relations with Britain during this period (the nineteenth and twentieth centuries) also have bearing on this discussion because Britain protected and prevented Kuwait from becoming an integral part of the Ottoman Empire, and becoming part of Iraq when it was created after World War I. Britain's power was stronger than the Ottoman power and the Ottomans could not challenge it.

Also, this paper will examine Iraq's policy in 1961 when it claimed Kuwait after independence from Britain was granted. Change in Iraq's policy in 1963 and its recognition of Kuwait due to regime change will be explained. I will also examine Iraq's policy after July 17, 1968, when the Ba'ath came to power for the second time. I will also look at the emergence of the presidency of Saddam Hussein in 1979. Moreover, I will address the Iran-Iraq war and its impact on Iraq's relations with Kuwait to demonstrate that Iraq improved its relations with Kuwait during the war to serve Iraqi national interests by getting financial aid and using Kuwaiti territory for trade and war purposes. The outcome of war and Iraq's need for capital to build its economy and military turned Iraq to confront Kuwait when the balance of

* Assistant Professor, shanish@nu.edu

1 Vilayet was the largest administrative-territorial unit used in the Ottoman Empire. The division into vilayets (provinces) was introduced in 1866 in accordance with an 1864 law.

power was perceived by the Iraqi leadership to be in its favor. These issues will be addressed with reference to realist notions of power and national interest and the use of Arab nationalism to justify the invasion. Finally, I will be blending the review of literature into this historical overview, starting with Iraq's modern history.

Key words: conflict, Iraq, Kuwait, Ottoman Empire, independence, great powers, economy, development.

Iraq

Iraq is a state in Southwest Asia with an area of a little over 169,000 square miles. Before 1914, what is Iraq today was consisting of three vilayets of the Ottoman Empire: Basra, Baghdad, and Mosul (see map of Iraq). Britain's interests in Iraq originated as an extension of its concern with protecting the trade route to India in the eighteenth and nineteenth centuries, and in preventing attacks on British ships by Persian Gulf pirates.

Britain occupied this territory during World War I (1914-1918) when the Turkish Ottoman Empire allied itself with Germany, and in 1920 was awarded the mandate over Iraq by the League of Nations. Britain and France had secretly agreed that if they won World War I, they would divide the Arab land. Thus, the British and French victory in the war gave them the power to divide the region between themselves. Britain gained control of Iraq, Jordan, and Palestine, and France gained control over Syria and Lebanon. Britain ostensibly had come to Iraq to liberate it from Ottoman control. In actuality, however, Britain itself took control of Iraq in the wake of the Ottoman Empire's demise. Once the Iraqi people realized this, they rebelled against the British in June of 1920. They were led by the nationalists, religious groups and tribal leaders who sought to establish a national government independent of British control. Here, nationalism on the part of the Iraqis was the driving force behind the uprising. The British squelched the uprising, however, seeking to maintain control of the region. Britain's interest in retaining its influence in the region points up the role of national self-interest: the desire of nations to emphasize their own interests rather than the good of all parties involved. The Iraqi national movement continued to expand, however, and Iraq was given nominal independence by Britain in 1932 to enable Iraq to join the League of Nations. Britain granted Iraq independence by claiming that it was fulfilling its promise that it came to Iraq to liberate it from the Ottomans. In fact, however, Britain guaranteed its interests by putting a pro-British regime in place in Iraq.

In "independent Iraq," the British furthered their national interest by securing control over Iraqi oil when they were granted the right of oil exploitation

through the Iraq Petroleum Company. Also, the British were guaranteed air bases in Iraq by the Anglo-Iraqi treaty of 1930. The Iraqi political system, which was set up by the British in the 1920s as a monarchy headed by King Faisal I and supported by a ruling class of large landowners, persisted until July 1958 when it was overthrown in a revolutionary coup led by Brigadier Abd al-Karim Qasim and supported by the people.

From the inception of Iraq's independence in 1932 until the 1958 revolution, the Iraqi national movement was split into two factions. The first group, the patriots (Iraqi nationalists), consisted mainly of democratic organizations and the Communist Party (established in 1934), both of whom wanted a truly independent government that put Iraqi interests first. The second group, the pan-Arab movement (Arab nationalists), wanted a genuinely independent Iraq that would unite with other Arab states to create one Arab nation-state. In this period, there was cooperation among all Iraqi nationalist groups against the monarchy and British policy in Iraq.

Iraqi society contains a multitude of ethnic groups and religious sects. In addition to the two principal ethnic groups, Arabs and Kurds, there are ethnic minorities such as the Assyrians, Turkomans, and Armenians. Arabs constitute about 75 percent of the population and live mainly in middle and southern Iraq. The Kurds comprise about 20 percent of the population. The remaining five percent are other minorities. This ethnic and religious composition of the Iraqi society affected Iraq's policy. The modern Kurdish struggle for autonomy since September 1961 weakened the Iraqi state and its legitimacy. Also, the Muslim Shi'a majority in Iraq who were denied effective representation in Iraq's policy was a factor in the Iran-Iraq war. Both the Kurds and the Shi'a would play a role in the uprising against Saddam's regime immediately following the Gulf War. These majority peoples were not enthusiastic about defending Saddam's regime and its occupation of Kuwait. Almost all the Kurdish and Shi'a political organizations opposed the Iraqi invasion of Kuwait and called for Iraq to withdraw.

Almost all Iraqis speak at least some Arabic, the mother tongue of the Arab majority. Kurds represent by far the largest non-Arab ethnic minority and they are the majority in northern Iraq. They primarily inhabit the highlands and mountain valleys, and traditionally they have been organized on a tribal basis.

The majority of the Arab population follows the Shi'a sect of Islam and constitutes approximately 55 percent of Iraq's population. Since no census provides details of Sunni and Shi'a Muslims, statistics are imprecise. However, through geographical distribution of the three groups, Sunni Arab, Shi'a Arab, and Kurds (the majority of whom are Sunni), we can estimate their number.[2] The composition

2 Committee Against Repression and for Democratic Rights in Iraq (CARDRI), Saddam's Iraq: Revolution or Reaction (London: Zed Books, 1986), 158.

of Iraq's different ethnic groups and sects has played a crucial role in modern Iraq's history. The Kurds fought for their nationalist rights and for autonomy within Iraq. Kurd-dominated Mosul Vilayet fell under control of the British after Turkey accepted the cease fire to end World War I. Therefore, the League of Nations organized a referendum for the people of Mosul Vilayet either to join the rest of Turkey or to join the new Iraq. The majority of the people in that vilayet voted to be part of the newly created Iraq. It was in the interest of the British for Mosul to become part of Iraq under its mandate to exploit Mosul's natural resources.

Despite Iraq's majority Shi'a population, Britain installed a Sunni king, Faisal I, from Arabia to govern Iraq. His father, Sharif Hussein, had cooperated with and fought alongside Britain against the Ottomans during World War I and had been promised to be a ruler of the Arabs. Because he did not have this opportunity, his sons became leaders of both Jordan and Iraq. Almost all Iraqi governments have since been dominated by the Sunni minority. British policy, then, contributed to conflict in the future. The Iran-Iraq war was fought mainly because of the Shi'a-Sunni issue and Iran's instigation of the majority Iraqi Shi'a against the minority Sunni government as will be made apparent later in this dissertation.

Kuwait

Kuwait lies at the head of the Persian (Arabian) Gulf, to the south of Iraq. The area of the state of Kuwait is 6,880 square miles, including the Kuwaiti share of the neutral zone between Iraq, Saudi Arabia, and Kuwait. Although Kuwait is situated on the fringe of the Mesopotamian basin, its roots belong to the nomadic desert of Arabia from which its people originally emigrated.

The origin of the present state of Kuwait as an inhabited area dates back to at least the late seventeenth century when several Anaiza tribes from Central Arabia migrated to the northwestern shores of the Persian Gulf, present day Kuwait, during a terrible famine. The area was loosely controlled by the Ottoman Turkish Empire.[3] In 1756; an autonomous Shiekhdom of Kuwait within the Ottoman Empire was established under the leadership of the al-Sabah family. Sabah bin Jabir al-Sabah was chosen as sheikh of Kuwait.

About a century later, in the 1870s, during a period of consolidation of power in the Arabian Peninsula, Kuwait was attached to the Basra Vilayet of the

3 Elaine Sciolino, The Outlaw State: Saddam Hussein's Quest for Power and the Gulf Crisis (New York: John Wiley and Sons, 1991), 225; "Roots of Iraq-Kuwait Hostility Buried in Ancient History," The San Diego Union, August 3, 1990, 8.

Ottoman Turkish Empire as a kaza (district).[4] According to Hitti and Sciolina, Sheikh Abdullah bin Sabah al-Sabah accepted the status of qa'immaqam (sub-provincial governor)[5] within the Basra province.[6] To extend the control of the state over the tribes, and to raise more revenue, the Ottoman officials, or valis, of the time usually appointed some local sheikhs to official positions in the administration of their own tribal areas. In his book, Kuwait's Foreign Policy, the Kuwaiti scholar Assiri states that up to the reign of Sheikh Mubarak (1896-1915), Kuwaiti al-Sabah sheikhs paid an annual tribute of 40 bags of rice and 400 Frasilah[7] of dates to the Ottomans, and received from the Ottoman suzerain a dress of honor annually.[8]

According to Four Centuries of Modern Iraq by Stephen Longrigg and Kuwait: Vanguard of the Gulf by Peter Mansfield, during the nineteenth century, Kuwait's sheikh helped Turkish troops, led by Baghdad's vali Midhat Pasha, to occupy al-Hasa, located on the northeast part of Arabian Peninsula west of Kuwait. It was reported that Midhat Pasha was well received in Kuwait before heading to al-Hasa.[9]

Even before British involvement with Iraq, the British had sought influence in Kuwait by selling it protection from other great powers such as the Ottoman Empire and Germany. In 1899, when Kuwait was considered a desirable terminal for the Berlin-Baghdad railroad, and when the Kuwaiti leadership feared that the Turks would occupy Kuwait, Sheikh Mubarak signed a secret treaty with the British, placing his interests under British protection in return for 15,000 pounds a year to be paid to him by the British.[10] Therefore Kuwait entered into a protected-state relationship with the British. According to a January 23, 1899 exclusive agreement between the sheikh of Kuwait and Britain, Kuwait's sheikh agreed "not to receive the agent or representative of any power of government at Kuwait, or at any other place within the limits of his territory." Also, Kuwaiti sheikhs would not "cede, sell, lease, mortgage, or give for occupation [land]…without the previous consent of Her Majesty's government for these

4 Kaza was a district or subdivision of Sanjak, marked out for administrative purposes. Sanjak was a division of Vilayet.

5 Qa'immaqam was the sub-governor of a kaza (district) during the Ottoman Empire.

6 Sciolino, 295; Philip Hitti, The Near East in History (New Jersey: Van Nostrand, 1961), 472.

7 Frasila is a weight varying from 12 to 35 pounds, used in the Middle East.

8 Abdul-Reda Assiri, Kuwait's Foreign Policy: City-State in World Politics (Boulder, Co.: Westview Press, 1990), 3.

9 Peter Mansfield, Kuwait: Vanguard of the Gulf (London: Hutchinson, 1990), 21; Stephen Hemsley Longrigg, Four Centuries of Modern Iraq (London: Oxford, 1925), 303.

10 Micah Sifry and Christopher Cerf, eds., The Gulf War Reader: History, Document, Opinion (New York: Times Books, 1991), 18; Hitti, 472; Longrigg, Four Centuries, 135; The Middle East and North Africa, 1990 (London: Europa Publications, 1989), 568.

purposes."[11] This agreement would play a role in Iraq's claim to Kuwait as Iraq claimed that because Kuwait was part of Basra Vilayet, the Kuwaiti sheikh had no jurisdiction to sign such an agreement, making it invalid. Despite Mubarak's agreement with the British, he retained the title of qa'immaqam of Kuwait. By doing so, he maintained his triple position of nominal qa'immaqam, treaty-bound British protégé and effectively independent ruler. The British, according to the 1899 agreement, were supposed to protect Kuwait from external threat.

In 1913, Britain and Turkey reached an agreement on Kuwait. Under this agreement, Britain recognized Turkish suzerainty over Kuwait, but Turkey agreed to respect the autonomy of the sheikh to whom a British advisor was attached. The Anglo-Ottoman draft was to protect the British position and to satisfy the Ottoman claim in the Persian Gulf area. Accordingly, the territory of Kuwait was constituted an autonomous kaza of the Ottoman Empire. The sheikh of Kuwait would enjoy "complete administrative autonomy" but would be appointed by "imperial ferman" (decree). At that time, foreign flags on Kuwaiti ships were replaced by Ottoman flags until World War I.[12] The islands of Warbah and Bubiyan were defined within Kuwait (see map of Kuwait).[13] However, the agreement was not ratified because of the outbreak of World War I which pitted the Ottomans against the British. It was not clear how much say the Kuwaiti ruler had on this agreement because Kuwait's power was minimal compared to the power of the British and the Ottomans.

In 1914, Sheikh Mubarak was assured by the British that Kuwait would be an independent sheikhdom under British protection, on condition that he co-operated in the capture of Basra. Accordingly, Britain requested the sheikh of Kuwait to attack and occupy Umm Qasr, Safwan in Basra Vilayet, and Bubiyan Island and to protect British interest and residents in the area.[14] The Kuwaiti sheikhs facilitated British military efforts.

---

11 Text of the Exclusive Agreement between Kuwait and Britain in 1899, in Muhammad Khalil, The Arab States and the Arab League, vol. 2 (Beirut: Khayats, 1962), vol.11, 668.

12 Assiri, 3.

13 Text of the Anglo-Ottoman Draft Convention on the Persian Gulf Area, July 29, 1913, in Khalil, 269.

14 Text of the British Government's Promise to Recognize Kuwait as a British Protected State, November 3, 1914, in Khalil, 669. From reading this document it is clear that Bubiyan Island was not part of Kuwait at the time. See Khalil, 669; at the beginning of World War I, on August 18, 1914, Mubarak sent a letter to Colonel Know, the First British Resident Political Minister in Kuwait, offering military aid to the British. For his part, in a letter dated November 13, 1914, Know promised in the name of his government that should the allies be victorious, he would recognize the emirate as an independent state under the protection of Britain. Kuwait thus entered the war on the side of the Allies against the Ottoman empire and attacked southern Iraq (Umm Qasr, Safwan, and the island of Bubiyan). See Derek Hopwood, Habib Ishow, and Thomas Koszinowski, Iraq Power and Society (United Kingdom: Garnet Publishing Ltd., 193), 308.

After World War I, the British government announced its abrogation of the Anglo-Turkish agreement of 1913 and recognized the Sheikhdom of Kuwait as a British protectorate. Since then, Kuwait was not included in the territories of the Ottoman Empire which were taken into the state of Iraq.[15] Therefore, by separating Kuwait from Basra Vilayet, which became part of the new Iraqi state; British colonialism played a role in the history of the Iraq-Kuwait dispute. The history of Kuwait as an autonomous sheikhdom and the roots of its people coming mainly from the Arabian Desert, not from Mesopotamia, smoothed the exclusion of Kuwait from Iraq by the British.

I think that there are many reasons for the Iraqis to believe the claim that Kuwait was part of an area of present-day Iraq. First, the Kuwait area was loosely controlled by the Ottomans who declared Kuwait to be a district of Basra Vilayet. Second, the Kuwaiti sheikh accepted the post or title of sub-provincial governor of Kuwait within Basra Vilayet. In addition, the secret agreement between the British imperialists and the Kuwaiti sheikh, and the fact that Britain controlled both Iraq and Kuwait after World War I, made the Iraqis believe that both entities should be one. Also, Iraqi nationalist propaganda from the time of the Iraqi king Ghazi to that of the popular first Iraqi president Abd al-Karim Qasim had convinced the Iraqis of their right to Kuwait. Most of the Iraqis and Arabs believe that imperialism divided the Arab world in order to prevent the future existence of a powerful Arab state, utilizing the imperialist policy of divide to rule. According to Arthur Goldschmidt, "Iraq believed that Western imperialism in general and Britain in particular tried to strangle its development by creating a separate emirate called Kuwait." Also, Goldschmidt states that the Iraqi leaders complained of the exclusion of Kuwait when the British fixed the borders of their Iraqi mandate in 1921.[16] George Lenczowski writes in The Middle East and World Affairs that Arab nationalists stressed that the existence of separate Persian Gulf sheikhdoms was "due to the unholy alliances of local feudalism with British imperialism."[17] Even the British High Commissioner in Baghdad in 1930 suggested that his government "encourage the gradual absorption of Kuwait into Iraq."[18] These previous agreements and policies of the Kuwaitis and British shaped the conflict of 1990, or at least were used as justifications of the Iraqi policy.

---

15 E.F. and Edith Penrose, Iraq: International Relations and National Development (Boulder, Co.: Westview Press, 1978), 274; "Kuwait," Great Soviet Encyclopedia, 3rd ed., vol. 13 (New York: Macmillan, 1973), 568; Judith Miller and Laurie Mylroie, Saddam Hussein and the Crisis in the Gulf (New York: Times Books, 1990), 196.

16 Arthur Goldschmidt, Jr. A Concise History of the Middle East, 5th ed. (Boulder, Co.: Westview Press, 1996), 359.

17 George Lenczowski, The Middle East and World Affairs, 3rd ed. (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1962), 649.

18 Geoff Simons, Iraq from Sumer to Saddam (New York: St. Martin's Press, 1994), 176.

Kuwaiti-Iraqi Relations after World War I

Under the terms of the San Remo conference in 1920, most of the territories of the Arab Middle East, formerly under the Ottoman Empire, were divided between Britain and France, which received mandates from the League of Nations to establish and supervise national governments in these territories. Britain, as a mandatory power, exercised a large measure of control over Iraq under the Treaty of Alliance of October 10, 1922.

In 1922, the British Resident in the Persian Gulf, Sir Percy Cox, arranged for representatives of Iraq, Kuwait and Arabia to meet to agree upon common borders. With British mediation and sponsorship, an initial agreement was reached between Iraq and Arabia signed on May 1, 1922.

In December 1922, with British sponsorship and mediation, a conference was held at the gulf port of Uqair which was attended by representatives from Najd (Arabia), Iraq and Kuwait. Sir Percy Cox, the British High Commissioner in Baghdad, representing both Kuwait and Iraq, presided over the meeting, and drew the borders between Iraq and Kuwait on the map. The two agreements, together with several side agreements and memoranda, provided for common borders among the three states, regulation of tribal arrangements and grazing rights, and two diamond-shaped neutral zones. Britain, as mandatory power of Iraq, approved the protocol of Uqair in April 1923, which established common borders for Iraq, Kuwait, and Saudi Arabia.[19] Iraq was left with only 26 miles of Gulf shoreline and without a port to the Gulf. The British action could have been a reward for Kuwaiti sheikhs' cooperation with the British during World War I as well as their friendship before that time. Phebe Marr writing on Iraq's history explains that "Iraq has always felt like a man with huge lungs but a tiny windpipe."[20] Britain maintained its de facto protectorate over Kuwait.

When Iraq was granted its "independence" in 1932, the Kuwait-Iraq borders were confirmed by its government. In the summer of 1932, the exchange of letters between the ruler of Kuwait, Sheikh Ahmad al-Jabir, and Iraqi Prime Minister, Nuri al-Said, reaffirmed the frontiers between the two entities, including the two islands of Warban and Bubiyan off the coast of Kuwait, close to the Iraqi border.[21] This agreement was favored by the British to grant Iraq an independent status so that it might join the League of Nations. Meanwhile, the Iraqi representatives were eager to join the League of Nations and did not

19 Sciolino, 296.

20 Phebe Marr, "Iraq's Uncertain Future," Current History 90, no. 552 (January 1991): 3.

21 Assiri, 25; Humphrey Trevelyan, The Middle East in Revolution (London: Macmillan, 1970), 183; Helen Chapin Metz, ed., Iraq: A Country Study (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990), 70.

oppose the British policy in the region. But from the beginning, nationalist sentiment in Iraq was opposed to the creation of a separate Kuwait state. However, as long as Iraq remained under varying degrees of British influence, it rarely pressed claims to Kuwait. Despite Iraq's recognition of the status of Kuwait as a separate entity from Iraq and according to Miller and Mylroie, soon after Iraq's independence, Baghdad began pressing for the right to lease some of the islands off Kuwait's coast, claiming that the islands properly belonged to Iraq prior to World War I.[22]

When King Ghazi, Faisal's son, came to power in Iraq in 1933 after his father's death, the relationship with Kuwait became tense. Ghazi laid claim to Kuwait, which was in its pre-petroleum era and the Iraqi press "asserted Iraq's claim to Kuwait itself as a sometime appendage of Basra Vilayet."[23] Ghazi was considered to be an Arab nationalist leader who supported the emancipation of the Arabs. During the Ghazi period, Iraq acted in the League of Nations for Arab matters such as Arab unity, and the ending of the Palestinian, Syrian and Lebanese Mandates. In addition to Ghazi's nationalist arguments, Iraq adopted a realist policy and wanted to expand its power through geographical expansion and to expand its coast line on the Persian Gulf. Also, Tawfig al-Suwayidi, the Iraqi Minister of Foreign Affairs in 1937 in a meeting with the British, demanded Kuwait,[24] but the British government vigorously opposed it because of their interest in Kuwait, which was under their protection and actual control. Britain was especially interested in Kuwait's potential oil resources. These issues were similar to Saddam's fifty years later in 1990 when he wanted to expand Iraq's power and serve its national interests, playing on the notion of Arab nationalism.

In his book, Independent Iraq 1932-1958, Majid Khadduri indicates that during 1938-1939, the Iraqis supported the nationalist movement inside Kuwait which advocated a union with Iraq. King Ghazi of Iraq supported these feelings and used Qasr al-Zuhoar radio stations to broadcast nationalist messages to Kuwaiti people against the Kuwaiti ruler.[25] Also, Stephen Longrigg, in his book, Iraq 1900 to 1950, reports that the radio labeled the sheikh of Kuwait as an out-of-date feudal and backward ruler.[26] The implication was that it would be better off for Kuwait to merge with Iraq. Also, Baghdad propaganda asserted Iraq's claim to Kuwait, especially when Iraqi troops crossed

22 Miller and Mylroie, 196.

23 Stephen Hemsley Longrigg, Iraq 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History (London: Oxford, 1953), 266.

24 Ahmad Shikara, Iraqi Politics, 1921-1941 (London: LAAM, 1987), 153; Longrigg, Iraq 1900 to 1950, 227.

25 Majid Khadduri, Independent Iraq, 1932-1958, 2nd ed. (London: Oxford, 1960), 141.

26 Longrigg Iraq 1900 to 1950, 272.

the border line into Kuwaiti territory to chase smugglers. The tense situation was eased with Ghazi's death in 1939.

After Ghazi's death, his cousin Abd al-Ilah, who was pro-British, was nominated as regent for Ghazi's four-year old son Faisal. Because of Abd al-Ilah's pro-British policy and the outbreak of World War II, the Iraqi government was faced by popular opposition that wanted democratic change and limits in Iraq's relations with the British. The Iraqi people rebelled against the signing of the Anglo-Iraqi Treaty of 1948 and were able to abolish it. The opposition was united and could force some political freedom, and in 1957 the Iraqi opposition formed the National Unity Front to topple the monarchy and to establish a democratic Iraq. The front established a good relationship with the nationalist military officers within the Iraqi army to bring down the monarchy.

On the eve of the 1958 revolution, realism played a part in Iraq's policy. Nuri al-Said, the Iraqi Prime Minister, proposed that Kuwait should be included in the union between Iraq and Jordan to form the Arab Union Federation. Mr. Gallman, the American ambassador in Baghdad from 1954 to 1958, wrote in his book, Iraq Under General Nuri, drawing from his personal notes and recollections, that Nuri suggested the union to the Sheikh of Kuwait during a meeting in Baghdad in the presence of King Hussein of Jordan. Al-Said wanted Britain to grant Kuwait sovereign status to enable and encourage it to join the Arab Federation. Moreover, al-Said was ready to mark the border line with Kuwait, to give Kuwait fresh water from Shatt al-Arab and to guarantee the Kuwait ruler an existing degree of sovereignty.[27] Kuwait, which had begun to produce oil after World War II and was one of the world's leading petroleum producers, refused to join the Union. In my opinion, Kuwait did not want its autonomy and oil to be shared by others, especially as it was producing twice as much as Iraq's oil. The Kuwaiti sheikh declined to answer the Iraqi call to join the Union when he met in Baghdad with the leaders of Iraq and Jordan.[28] Iraq wanted to expand its power in the area because of its size, resources, history, and its good relations with the West. Iraq wanted to assume the leadership of the Arab Federation, again, pre-dating Saddam. Therefore, King Faisal II of Iraq became the head of state, and Iraq's Prime Minister, General Nuri al-Said, resigned his post to become the Prime Minister of the new union. The Iraqi leader wanted to use Kuwait's wealth and oil resources for the benefit

27 Waldeman J. Gallman, Iraq Under General Nuri (Baltimore, Md.: The Johns Hopkins Press, 1964), 149-150; Majid Khadduri, Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958 (London: Oxford, 1969), 167; Phebe Marr, The Modern History of Iraq (Boulder, Co.: Westview Press, 1985), 122.

28 Lord Bridwood, Nuri Al-Said: A Study in Arab Leadership (London: Marison and Gibb Limited, 1959), 257, 260.

and interest of Iraq and the union. When Kuwait refused the union, al-Said tried to put pressure on Kuwait by claiming the islands in the northeast of Kuwait, on the grounds that they were in Iraqi territorial waters and historically belonged to Iraq.[29] Soon after al-Said's claim, the Iraqi regime was overthrown by the July 14, 1958 revolution.

The 1958 revolution occurred because of the low living standards of the Iraqi people, especially of the workers and peasants. Tension was created by agrarian misery and the predominant position of the great landowners and their hold of most estates. There was suppression of political activities, and opponents of the monarchy were imprisoned, detained in detention camps, or were put under surveillance. Bureaucratic corruption was widespread, and opposing political parties were outlawed. The opposition had organized people to oppose the pro-British policy of the government and the privileges given to British oil companies. Events in the world outside Iraq, such as the success of the national movements against imperialism in Africa and Asia and the strengthening of the socialist system, inspired the Iraqi people and the nationalist element within the Iraqi army. Jamal abd al-Nasser, the Arab nationalist leader of Egypt, succeeded in his 1952 revolution and established the United Arab Republic with Syria in 1958. His opposition to the imperialist powers and Israel inspired the Iraqi people. The nationalist officers organized themselves in the Free Officer Movement and established a link to many political parties opposed to the government.

During the first three years after the 1958 revolution, the Iraqi government made no claim to Kuwait. Moreover, in December of 1958, Iraq requested that Kuwait open an Iraqi consulate in Kuwait City. It seems that there was no hostile policy on Kuwait. At the time, Iraqi leaders were concerned with the country's internal problems and they wanted to strengthen the revolution. There was a struggle between Abd al-Karim Qasim, the leader of the revolution, and the Arab nationalists supported by Egypt. The Arab nationalists wanted to topple Qasim and to establish a closer relationship with Egypt or to unite Iraq with the United Arab Republic of Egypt and Syria. The Kurds wanted autonomy within Iraq. There was a conflict among the strong Iraqi Communist Party and the Arab Nationalists and the rightist political groups. The West was not happy with the Iraqi nationalist policy of Qasim and his relations with the Soviet Union and other socialist states. Furthermore, according to the Kuwaiti government's publication, The Truth About the Crisis Between Kuwait and Iraq, on many occasions Iraq addressed letters to Kuwait implying it was not part of Iraq. Also, Iraq spoke in favor of Kuwait joining a number of international organizations.[30]

29 Trevelyan, 183.

30 Mustafa Alani, Operation Vantage: British Military Intervention in Kuwait (London: LAAM, 1991), 53.

Apparently, what insulated Kuwait from the Iraqi regime's intervention was its continuous status as a protectorate of Great Britain.

Kuwait Independence and Iraq's Claim

On June 19, 1961, the government of Great Britain and Sheikh Abdullah al-Sabah of Kuwait announced that the Treaty of 1899 had been abrogated. Kuwait was proclaimed an independent state solely responsible for the conduct of its internal and external affairs, and the ruling sheikh took the new title of Amir. General Qasim, the Iraqi Prime Minister, sent a telegram on the next day to the Sheikh of Kuwait stating how glad he was to learn that Britain had ended the agreement of 1899 which it had "unlawfully" concluded with Sheikh Mubarak al-Sabah "without the knowledge of his brothers in Kuwait" or the properly constituted authority in Iraq at the time. The absence of any word of congratulation on Kuwait's independence in this message aroused the suspicion of the Amir who consulted Sir William Luce, British Political Resident in the Persian Gulf, to see if Britain could answer Kuwait's request for assistance according to its agreement with Great Britain.[31] The agreement between Kuwait and Great Britain stated that the two governments "shall consult together on matters which concern them both." Also, the agreement contained the important phrase that Great Britain would "assist the government of Kuwait if the latter request such assistance."[32]

The Iraqi leader Qasim claimed that Kuwait was an integral part of Iraq. At a press conference on June 25, 1961, he asserted that Kuwait belonged to Iraq because it had been a district of Basra province under the Ottoman Empire.[33] Qasim further announced the appointment of the ruler of Kuwait as a "qa'immaqam" of Kuwait, to come under the authority of the "mutasariff" (governor) of Basra.[34] Also, Qasim stated that "the Republic of Iraq has decided to protect the Iraqi people in Kuwait and to demand the land, arbitrarily held by imperialism, which belongs to Iraq."[35] The Iraqi people supported Qasim's claim because he was popular among them. They liked him because he was a patriot and opposed to British imperialism, and they aspired to a stronger and richer Iraq when merged with Kuwait. Because of their experience with the Iraqi monarchy, they disliked the Amir or any form of government that believed in

31 Khadduri 1969, 170.

32 See text of "Independence for Kuwait" in Current History 41, no. 242 (October, 1961): 238-239.

33 Miller and Mylroie, 197.

34 Marr, Modern History, 180.

35 "General Kassim Claims Kuwait," The Times, July 26, 1961, 10.

hereditary succession instead of the election of the head of the state. On the other hand, the native Kuwaitis "had never expressed a wish to be ruled from Baghdad."[36] Qasim believed the 1899 agreement was invalid because it was, in his opinion, concluded secretly without prior authorization from the Ottoman sultan. He further claimed that Mubarak's signature on the 1899 agreement "had been given in exchange for 15,000 rupees." Qasim also warned the Kuwaiti ruler that severe punishment would follow if he misbehaved.[37] A memorandum was presented to all diplomatic missions in Baghdad on June 26 in which the Iraqi government upheld its claim to Kuwait as a "fact attested to by history." The Iraqi statement said that "foreign governments, including the British government itself, recognized the sovereignty of the Ottoman Empire over Kuwait" up to World War I. Once again we will see that Saddam in 1990 used similar arguments to claim Kuwait.

The Kuwaiti government had issued a statement on June 26 declaring its determination to defend the territory of Kuwait. The statement emphasized that Kuwait was "an independent Arab state with full sovereignty, recognized internationally," and expressed confidence that Kuwait would have the support of "all friendly and peace loving countries," especially the Arab states.

On June 29, there were unconfirmed reports of Iraqi troop concentration at the Kuwaiti border. In my conversations with many Iraqis who lived through the crisis, they said that there was a rumor that General Saed Hameed Saed Hussein, the commander of the army's First Column stationed in Nassiria, was ordered to occupy Kuwait. Later, Hussein was forced to retire because he refused to carry out the order. His excuse was that he was a Muslim believer, and in accordance with Islamic belief, he could not kill his brother Muslim.[38] The most important reason for Iraq to refrain from invading Kuwait was the Iraqi concern with the Western and mainly British resistance to any Iraqi attempt to annex Kuwait. Britain's power and presence in the region outweighed Iraq's power.

Iraq's claim to Kuwait was reiterated in several other public statements, but Qasim claimed that he had no intention of using force to liberate Kuwait. To confirm his peaceful intentions, Qasim stated that "if I had aggressive intentions, I would have attacked Kuwait, before holding a press conference."[39] Despite Qasim's statement that he was capable of achieving his goal by force, he asserted that he would use peaceful means to achieve his goal. On July 14, 1961, during the celebration of the anniversary of the 1958 revolution, Qasim

36 Uriel Dann, Iraq Under Qasim (New York: Praeger Inc., 1969), 350.

37 Assiri, 19.

38 I heard this argument from many ordinary Iraqis when I lived in Iraq in the 1970s.

39 "Kuwait: Dust Settling," Newsweek, July 7, 1961, 39.

claimed that his oil-rich neighbor had offered him $112 million a year if he would drop his claim and guarantee Kuwait's independence, but he refused the offer and stated that the matter is "not money, oil, or bribes, but of a holy land."[40] Until the end of his regime, Qasim maintained the claim that Kuwait was part of Iraq.

The Arab and World Reaction

The day after Qasim's press conference on June 25, 1961, Amir Abdullah sent cables to all the Arab kings and presidents requesting support, citing the threat to his new country. All Arab countries supported Kuwait's independence, with Saudi Arabia as the first to pledge its help. The union of Egypt and Syria, the United Arab Republic (U.A.R.), Iraq's rival at the time, differentiated between a "genuine Arab Union," which it advocated, and "annexation," which it could not accept.[41] President Nasser informed Kuwait that the independence of Kuwait was of great concern to the U.A.R. King Hussein of Jordan sent a message to the Kuwaiti ruler congratulating him on the achievement of independence. The ruler of Kuwait also received messages of support and recognition from Libya and the Sudan. In fact, the Arab League condemned the Iraqi demand. Many Arab countries opposed Iraq because of its revolutionary policies. The Arab opposition will be seen once again in 1990 when Saddam invaded Kuwait.

The ruler of Kuwait formally requested British assistance on June 30, 1961 under the provisions of the new Anglo-Kuwaiti agreements. The British government announced that it "has certain obligations to the government of Kuwait" and it was to take precautionary measures in order to prevent annexation of a small state by a more powerful neighbor. A similar request was made to Saudi Arabia, whose king had sent a telegram to Kuwait expressing his state's full support for Kuwait.

The United Kingdom (U.K.) announced that in accordance with the terms of the independence agreement between the U.K. and Kuwait, British troops would be deployed to Kuwait. The troops landed on July 1, and within a week more than 6,000 military personnel were stationed in Kuwait.[42] The British troops were supported by air and naval forces. Off Kuwait, there

40 "Kassim's Corner," Time, July 21, 1961, 22.

41 Middle East Record, 1961, vol. 2 (Tel Aviv: Israel Oriental Society, 1967), 117; A.G. Mezerik, ed., Kuwait-Iraq Dispute 1961: United Kingdom Relations (New York: International Review Service, 1961), 66-76.

42 Richard F. Nyrop, Persian Gulf States: Country Studies (Washington, D.C.: U.S. Government Publication Office, 1984), 390.

were naval units concentrated in the Persian Gulf. These units included a frigate; headquarter ship, tank landing ship, and a 30,000-ton aircraft carrier. In addition, six other warships at Malta were ordered to Aden as a precautionary measure. Many other air units were concentrated at Kuwait. The British troops had, by July 7, established a defense line extending for 60 miles, and about five miles from the Iraqi border.[43] Other countries supported Kuwait against the Iraqi claim, including the United States, India, Iran, and Nationalist China. At the time, the world was divided into two systems. The cold war era was governing international politics and many states took the side of either the U.S. or the U.S.S.R. Meanwhile, Iraq was considered as a pro-Soviet state. The 1990 Iraqi invasion of Kuwait took place during the post-cold war era. Thus, nearly all nation-states condemned and opposed the Iraqi invasion and wanted to reverse it.

The Security Council of the U.N. debated the Kuwait-Iraq situation for four days because of Kuwait's complaint about Iraq's threat, and Iraq's complaint about the British threat. The Soviet Union vetoed the resolution on July 7, 1961, which aimed at granting recognition to Kuwait or the right to send British troops to defend Kuwait. The U.S., the U.K., France, Chile, Nationalist China, Liberia, and Turkey were in favor of Kuwait, whereas Ceylon, Ecuador, and the United Arab Republic abstained.[44]

The British troops withdrew from Kuwait in 1962. Consistent with the demands of an Arab League meeting, they were to be replaced by Arab troops to defend Kuwait and to ease the tension with Iraq. Kuwait accepted the Arab League's resolution. Therefore, the British troops were replaced by 3,000 Arab forces from Jordan, Saudi Arabia, Sudan, Tunisia and the U.A.R. Kuwait felt that these forces were sufficient to protect itself and to ease Iraq's stand against Kuwait.

Many countries in the world officially recognized Kuwait's independence. In response, Iraq broke off diplomatic relations with those states, and consequently, Iraq was isolated from all its Arab neighbors. In contrast, Kuwait was admitted to the Arab League, outraging Iraq, which resigned from the League and withdrew its representatives and ambassadors from all countries which had recognized Kuwait.[45] Again, when Iraq invaded Kuwait in 1990, it was isolated from the international community. Military force was used to expel Iraq from Kuwait, followed by economic sanctions and the imposition of many U.N. resolutions strictly limiting Iraq's military strength.

---

43 Keesing's Contemporary Archives 1961-1962, vol. 13 (London: Keesing's, 1986), 18188.

44 Mezerik, 51; Yearbook of the United Nations, 1961 (New York: Columbia University, 1963), 148.

45 Miller and Mylroie, 197-198.

The February 1963 Coup

After the 1958 revolution, there was a struggle within Iraq over the issue of Arab unity. The struggle began over whether or not Iraq should join the U.A.R. The calls for immediate unity with the U.A.R. were raised by the Ba'ath and other pan-Arab groups to divert attention from their fierce hostility to some of the democratic and social changes brought about by the July 14, 1958 revolution. For the Communists and their sympathizers, unity would mean persecution because of the ban on political parties except for the Socialist Union (the pan-Arab political organization), and for Qasim it would mean subservience to the U.A.R. President Jamal Abd al-Naser, the most charismatic of the pan-Arab leaders. Thus, for these reasons, the left and Qasim were equally opposed to the union. The two dominant factions within Iraq that had joined forces to topple the monarchy, the left and the pan-Arabs, became enemies now. The pan-Arabs, including the Ba'athists, began plotting against Qasim and the left. Colonel Abd al-Salam Arif, the second leader of the 1958 revolution, was expelled from power by Qasim because of his pro "union now" policy.

Because of the isolation of Qasim from almost all political factions due to his dictatorial rule and his Iraqi nationalist policy, Qasim was overthrown in a February 8, 1963 coup which put the Ba'ath party and some other nationalist groups in power.

Immediately after seizing power, the Ba'ath made overtures to the Kurdish national movement, and invited some Kurds to join the government. The Kurdish leadership observed a cease-fire and negotiations began on February 19 to give Kurds some of their national rights.[46] It soon became clear, however, that the new regime was buying time while trying to consolidate the hold the Ba'ath had on the reigns of power. By early May 1963, fighting between government forces and Kurdish nationalists was resumed. On June 10, 1963, the regime declared an all-out war against the Kurdish national movement. The war with the Kurds continued during this period until 1969, when the new regime of 1968 tried to settle the problem.

On February 8, 1963, Colonel Arif, an Arab nationalist and an ally of the Ba'ath, became president. Kuwait quickly recognized the new regime to ease tensions with Iraq. Kuwait's sheikh sent a telegram to the new Iraqi president congratulating him on the fall of the Qasim regime, and Arif replied in the same vein.[47] On May 14, 1963, Kuwait was admitted to the U.N. despite Iraqi objection, and became the 111th member; the Soviet Union chose not to use

46 CARDRI, 35.

47 Lorenzo Kimball, The Changing Pattern of Political Power in Iraq, 1958 to 1971 (New York: Robert Speller and Sons, 1972), 109; Khadduri, Republican Iraq, 170.

its veto against Kuwait's admission. Iraqi-Soviet relations were damaged by the 1963 coup and its anti-Communist policy. The new regime of the Ba'ath adopted a moderate foreign policy and quickly reversed Qasim's policy toward Kuwait.

During a visit to Baghdad by an official Kuwaiti delegation, Iraq formally recognized the independence of Kuwait, and announced that it would adhere to the border established in the exchange of letters in 1932. Qasim's historical claim to Kuwait was thus abandoned. In the agreement signed on October 4, 1963, Iraq acknowledged its frontiers with Kuwait, but it did not acknowledge a specific borderline.[48] It is hard to know if the Iraqi people supported such an agreement, because they were not free to express their opinions. All political organizations except the governing organization, the Socialist Union, were banned after the 1963 coup when a reign of terror covered Iraq. Iraq's recognition of Kuwait is significant because it relinquished all Iraqi claims to Kuwait. This recognition supposedly would settle Kuwait's problems with Iraq. The two countries agreed to exchange ambassadors and to work for Arab unity. The two states also agreed to set up a committee to deal with border issues. Neither the 1932 letter nor the 1963 minutes "contained any map of triangulation or demarcation to specify clearly the border location," writes David Campbell in his Politics Without Principle.[49] The agreement was signed by Major-General Ahmad Hassan al-Bakr, the Iraqi Prime Minister who would become president in 1968, and Sheikh Saba al-Salim al-Sabah, the Kuwaiti heir-apparent and Prime Minister, who later became Amir of Kuwait.[50] Due to a power struggle within the government and within the Ba'ath Party, Arif and some of his supporters within the Ba'ath seized the opportunity by rallying the military to their side. Therefore, the Ba'ath Party was expelled from power in November 1963 by the president and his Arab nationalist supporters, mainly the pro-Nasser of Egypt faction.

On October 19, Kuwait gave Iraq an $84 million interest-free loan, to be paid in 19 installments over 25 years. The two countries agreed to promote mutual economic, commercial, and cultural relations. Economic relations between the two countries improved, as trade increased and Kuwaiti public and private investments poured into Iraq.[51] Some Iraqis think that the Iraqi officials were bribed to recognize Kuwait by the $84 million. In a separate agreement, Iraq agreed to supply Kuwait with 120 million gallons of drinking water from the

48 Sifry and Cerf, 19.

49 David Campbell, Politics Without Principle: Sovereignty, Ethics, and the Narratives of the Gulf War (Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1993), 33.

50 "Iraq Drops Claim to Kuwait," The Times, October 5, 1963, 8.

51 "Big Kuwait Loan Is Made to Iraq," New York Times, October 19, 1963, 34; Frederik W. Axelgard, ed., Iraq in Transition (Boulder, Co.: Westview Press, 1986), 63.

Shatt al-Arab. Also, Iraq and Kuwait signed an economic agreement which virtually abolished customs duties on trade between them.[52] Later, according to Assiri, during the course of negotiations between the new regime of Arif and Kuwait, the terms of discussion shifted significantly. Iraq made it known that its 1963 recognition of Kuwait should not be understood as an acceptance of the current border demarcation between the two states.[53]

In 1965, due to the uncertainty of Iraq's policy produced by the changes in premierships and ministers within the Iraqi regime, the Iraqis once again raised the question of Kuwaiti territory. The Iraqis raised the question of the islands in the mouth of the Shatt al-Arab. They claimed the two islands of Warbah and Bubiyan and other Kuwaiti territory close to the Iraqi border. Iraq insisted that it must be given the two islands before there could be a settlement of any outstanding border disputes. Kuwait replied that it would only consider leasing Warbah (the closer of the two islands to Iraq's vital Khor Abdallah Canal) to Iraq for a period of 99 years.[54] The question was not resolved, especially when Iraq was faced by a series of military coup attempts after Arif was killed in an airplane crash in 1966.

Colonel Abd al-Rahman Arif, Abd al-Salam Arif's brother, became president. Essentially, the second Arif followed his brother's policy. As far as the Kuwaiti issue is concerned, a serious problem occurred in 1967 when Kuwait and Iraq moved troops to the border and recalled the ambassadors from each other's capitals. This tension arose when Iraqi guards crossed their frontier and occupied briefly an area near the Rumaila oil field and tore down workers' tent camps. Kuwait accused Iraq of stalling on an agreement reached earlier that year to form joint committees to delineate the disputed border near the Rumalia oil field.[55]

Iraq's Policy 1968-1989

The Arif brothers' period ended when the Ba'ath assumed power again in July 1968. A few months after the Ba'ath assumed leadership in Iraq, tension arose between Iraq and Iran about border problems, mainly the dispute about the Shatt al-Arab waterway. During the tension between Iran and Iraq in 1969, Iraq tried to protect its territory from an Iranian attack. Through diplomacy, Iraq was allowed to station troops on the Kuwait side of the border to protect

52 Miller and Mylroie, 34.

53 Assiri, 25.

54 Adel Darwish and Gregory Alexander, Unholy Babylon, the Secret History of Saddam's War (New York: St. Martin's Press, 1991), 34.

55 "Kuwait and Iraq Move Up Troops in Dispute," New York Times, April 21, 1967, 2.

the Iraqi port of Umm Qasr.[56] The unwritten agreement was reached during a visit by the Iraqi Defense Minister Hurdan al-Tikriti and Iraqi Interior Minister, Salih Mahdi Amash. I think that the Kuwaiti goodwill was designed to improve its relations with Iraq and to facilitate settlement of the border dispute. This temporary stationing of Iraqi troops continued after the Iranian threats subsided, and it appeared, according to Assiri, that the "Iraqis wanted to convert the de facto presence into a de jure one."[57]

During the first years of Ba'ath rule Iraq was influenced by the ideology of Arab nationalism more than realism. Iraq looked on itself as radical and progressive. At home, Iraq adopted many social programs, nationalized oil production, and formed a coalition with the Communist party. Within the region, Iraq had attempted to establish itself as the radical leader in the Arab world. Therefore, Iraq opposed any peace negotiations with Israel and called for the liberation of Palestine. Also, Iraq frequently attacked the policy of the conservative regimes in the area, such as Saudi Arabia and other Gulf sheikhdoms. For instance, Iraq supported South Yemen and the Popular Front for the Liberation of Oman which waged guerilla operations against the ruler of Oman. Beyond the region, since the early 1970s Iraq had a close relationship with the Soviet Union and other socialist countries. Iraq was the first country outside the Soviet camp to recognize East Germany. Also, Iraq opposed the "imperialist" policy of the U.S., mainly their strategic relations with Israel. Iraq's stance was based on the Ba'ath ideology that opposes "imperialism," "zionism," and "reactionary regimes."

After the 1973 Arab war with Israel, Iraq was pushing Arab oil producing countries to use oil as a weapon for the Arab struggle against Israel's western supporters. Also, Iraq called for the withdrawal of oil funds from the U.S. banks. Saddam, then the Iraqi vice president of the Revolutionary Command Council, the highest ruling body, accused the "reactionary ruling circles well-known for their links with America … of rejecting all of Iraq's serious proposals to use oil as a weapon."[58] Also, Iraq accused Kuwait of making unilateral price reductions which threatened the unity of the Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC), and served the interests of the west.[59]

Even before the October 1973 Arab war, the Iraqi troops occupied a Kuwaiti police post, al-Samitah, in March 1973. When the Kuwaitis tried to stop

56 Majid Khadduri, Socialist Iraq: A Study in Iraqi Politics Since 1968 (Washington: Middle East Institute, 1978), 155; "Iraq and Kuwait: Not Little Local Difficulty," Economist, April 17, 1973, 29; Christine Moss Helms, Iraq: Eastern Flank of the Arab World (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1984), 39.

57 Assiri, 54.

58 Penrose, 543.

59 Ibid., 520.

them, the Iraqis shot at the Kuwaiti armed police. Two Kuwaiti soldiers died and two were missing; one Iraqi soldier died as well. Kuwait declared a state of emergency, ordered the border closed, and recalled its ambassador from Baghdad. The Arab Gulf States and Iran expressed their support for Kuwait, and other Arab states sought to settle the dispute through good-office mediation. Saudi forces moved into Kuwait, in a show of support, while Iran warned Iraq of the grave consequences if it did not withdraw. However, the Iraqi foreign minister, Murtada Abd al-Baqi, explained that "the whole of Kuwait is a disputed area. There is a document saying that Kuwait is an Iraqi territory. There is no document saying that it is not an Iraqi territory." In referring to the islands of Warbah and Bubiyan, the minister stated, "We are not taking from Kuwait; rather, we are giving up Kuwait for the sake of the two islands." Iraq's purpose, according to the minister, was "that Iraq should be a Gulf state."[60] Because of international pressure, Iraq changed its position and withdrew its troops from the Kuwaiti border post. The 1973 border dispute, according to Richard Nyrop, was not settled until mid-1978, "when a two-kilometer buffer zone was established between the two countries."[61]

In May of 1975, Iraq altered its claim to the two islands by proposing that Kuwait ceded its sovereignty over Warbah Island and leased half of Bubiyan Island to Iraq for 99 years. Saddam, during a visit to Kuwait, asked for Warbah and Bubiyan Islands. According to Jabir al-Ali, Kuwait's Information Minister, Kuwait's Sheikh replied to Saddam that "we can consider leasing Warbah and some other parts, but we cannot consider Bubiyan Island because it is located at the heart of Kuwait."[62] According to Nyrop, this proposal was rejected by Kuwait, which argued that it would lose considerable off-shore drilling rights under such an agreement.[63]

Since the Ba'ath came to power in 1968, Saddam was trying to consolidate his power. He gained the trust and support of President al-Bakr, and used his relations with al-Bakr to eliminate his personal opponents in order to rise to actual ruler of Iraq, despite his position as number two in Iraq. Saddam did not want to hold the second post, but wanted to be the man in charge without any dissent. Therefore, in July 1979, Saddam Hussein, already a dominant force, became president of Iraq after taking over the presidency from Ahmad al-Bakr. A few days later, Saddam consolidated his personal power by executing 22 high-ranking officials and military personnel, including four members of the Revolutionary

60 Foreign Broadcast Information Service (FBIS), Near East and South Asia, Daily Report, April 4, 1973, C-2 and March 27, 1973, C-1; Axelgard, 67.

61 Nyrop, 391.

62 Wathaiq al-Khaleeq wal Jazeral 1975 [The Documents of the Gulf and Arab Peninsula, 1975], (Kuwait: Kuwait University, 1979), 364.

63 Nyrop, 137.

Command Council. When he became president, Iraqi-Kuwaiti relations did not show any significant change. Saddam was busy strengthening his position in Iraq and becoming increasingly mindful of the revolution occurring in Iran. Power politics played a role in Iraq's policy toward Iran when Iran, as an external power, started interfering in Iraq's internal affairs; Iraq invaded Iran when Iraq perceived that the balance of power was in its favor.

Iran-Iraq War

Tension between Iran and Iraq had deep roots. Long-standing major problems included rivalries between the minority Sunni Muslims who dominated Iraq, and the majority Shi'a. Kurdish aspirations to autonomy in Iraq were supported by Iran to weaken Iraq's regime. There were disputes over borders that confined Iraq to its narrow access to the Persian Gulf by way of the Shatt al-Arab waterway. When the Ba'ath took over power in Iraq in 1968, Iran was concerned about Iraq's pan-Arab ideology, socialism, and anti-Western orientation. Iraq feared Iran's armament program and opposed its occupation of three Gulf islands in 1971 that had belonged to the United Arab Emirates.

Most of those differences appeared to have been put to rest by the Algiers Treaty in 1975. This agreement settled the border dispute over the Shatt al-Arab waterway in Iran's favor and ended the Shah's support of Kurdish insurgents in Iraq. At the same time, Iraq renounced a long-standing claim to the southwestern portion of Iran, and recognized Iran's control of the disputed Gulf islands.

Saddam Hussein took over the presidency in July 1979, the same year the fundamentalist Shi'a regime took over power in Iran. Iraq's relationship with Iran became tense after the Islamic revolution of 1979 in Iran. Angered by Iranian calls for an Islamic republic in Iraq, and afraid of the effect of the revolution on the Shi'a majority in Iraq, President Hussein sensed an opportunity to force concessions from Iran, which was politically divided as well as internationally isolated due to the American hostage issue. He reacted to military clashes along the border by terminating the 1975 treaty over the Shatt al-Arab waterway and demanding restoration of its eastern bank in an effort to maximize Iraq's power. In September 1980, Saddam ordered Iraqi troops to invade Iran.

From 1980 to 1988, Iraq was engaged in a war with Iran to prevent its radical Islamic influence in Iraq and to expand Iraqi territory. The origins of the Iran-Iraq War relate partly to specific issues and disputes between Iran and Iraq, some dating back for centuries. They also stem from the wider concern over

hegemony within the Gulf region, especially after Britain's military withdrawal from the Gulf in 1971. At the same time, ideological disagreements and tensions have played an important role in the wake of the 1979 Islamic revolution in Iran and the vision Iraq has acquired of itself as the guarantor of the Arab world's security. The religious radicalism of the new authorities in Tehran stood in direct contrast to the secularism of Ba'athist Iraq. The fact that the new regime also sought to stimulate change outside its own borders threatened the stability of the Arab Gulf states, thus encouraging Iraq to invade Iran when it perceived that Iranian armed forces were weak and disorganized, and the new regime was still encountering resistance from opposition.[64] Saddam thought that he could win the war with Iran easily.

The outbreak of the Iran-Iraq War in 1980 was one attempt to contain and defeat Islamic Shi'a radicalism in Iran, which best benefited Western interests and objectives. Iraq, aided and supported by the West and the Arab Gulf states, was successful in containing Iran's threat at the time. It emerged as the undisputed political and military regional power but was also financially and economically weak. The damage to human and economic resources was large; hundreds of thousands of people were killed in both countries and millions were injured. Many cities and economic projects were destroyed.

Iraq had a realist policy regarding both Iran and Kuwait. Iraq's war with Iran diverted Iraq's attention away from Kuwait for a while. Iraq prioritized its national interest and determined that strengthening its relationship with Kuwait with the goal of receiving financial aid was indeed in Iraq's national interest. The Kuwaitis felt that at last the threat from Baghdad had receded. Christine Helms writes that early in the Iran-Iraq war, the Iraqi government eased its stance on the islands and attempted to lease the two islands of Warbah and Bubiyan instead of claiming them on a long-term basis. Kuwait refused the offer.[65] The Iraqis were interested in the lease because of the closure of the port of Basra, the primary Iraqi port, due to the war.

Kuwait played a big role in helping Iraq's war with Iran. Kuwait's ports became indispensable off-loading points for the shipment of military and commercial goods to Iraq. Road and rail links between Iraq and Kuwait were planned. After the Iranians expelled the Iraqi troops from their territories in 1982 and entered Iraqi territory, the Arab Gulf states feared that if Iraq fell, the rest of the Gulf States might follow, especially Kuwait, given its location and wealth. Despite Kuwait's official neutrality, it sympathized with and supported Iraq in a variety of ways. Since the beginning of the war, the Gulf States and Saudi Arabia lent Iraq over $20 billion. Since August 1983, Iraq was

64 George Joffe, "The Gulf War," in The Middle East and North Africa, 1991 (London: Europa Publication, 1990), 110-111.

65 Helms, 139.

almost entirely dependent on aid from the Gulf countries which financed Iraq to prevent the export of the Iranian revolution.[66]

After the cease-fire in the Gulf War in August 1988, Kuwaiti cooperation with Iraq appeared to increase despite the failure to settle the dispute over Bubiyan Island. Between February 6 and 12, 1989, Kuwaiti Crown Prince and Prime Minister, Said al-Abdullah, visited Baghdad. A number of issues were discussed, but the border dispute was left for later negotiations. Iraq agreed to supply Kuwait with 500 million gallons of water daily (350 million gallons of drinking water, and 150 million gallons of brackish water), while Kuwait agreed to provide southern Iraq with electricity.[67]

The Iraqi government appreciated the Kuwaiti role in helping Iraq during its war with Iran. In September 1989, the Kuwaiti Amir visited Iraq, and received the al-Rafidain Medal, the highest Iraqi honor, for his role in backing Iraq. The Iraqi government did not realize the economic crisis that it was facing. Iraq was hoping through diplomacy and personal relations with the Kuwaiti rulers to get financial aid from Kuwait and to forget its loans to Iraq. Due to other factors that will be covered in the following chapters, Iraq's policy of cooperation with Kuwait was altered by confrontation and eventually by invasion when it perceived that Kuwait was threatening Iraqi national interest.

Conclusion

The Kuwaitis were originally linked to central Arabia, not to Mesopotamia. Moreover, the majority of Kuwaitis are Sunni Muslims, whereas the majority of Iraqis, especially in the province of Basra in northern Kuwait, are Shi'a Muslims. The Kuwaiti sheikh was chosen by the Kuwaitis and has no familial relations with the Iraqi sheikhs. Therefore, Kuwaiti links with Iraq are limited and Kuwait has its own identity, giving Kuwait one basis for claiming the right to self-determination.

Kuwait was under Ottoman control and influence, and therefore, Kuwait's sheikh had held the title of qa'immaqam. I believe that the Ottoman suzerainty was nominal because Kuwait was not a densely populated area and had insufficient economic value to be controlled directly by the Ottomans. At that time, the control of the Ottomans was only visible in the big cities and towns. Kuwait was too small and remote to have an Ottoman representative present there. The Kuwaiti sheikh might not have desired the title of qa'immaqam but took it out of political expediency; he was afraid of the powerful Ottoman Empire, yet he

66 Peter Sluglett and Marion Farouk-Sluglett, Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship (London: KPI, 1987), 259, 265; Axelgard, 34.

67 Assiri, 137.

wanted to retain control of Kuwait with minimum Ottoman interference. Despite Sheikh Mubarak's secret agreement with the British, the Ottomans never gave up their claim to suzerainty over Kuwait but treated it as a semi-autonomous district. Their unratified 1913 agreement with the British supports this argument.

The Ottoman Empire collapsed as a result of World War I. Kuwait was put under British protection, and not under the aegis of Iraq, which was newly created from Mosul, Baghdad, and Basra. Therefore, Kuwait has remained an entity unto itself during this century. The disputed demarcation of the Iraq-Kuwait border or the border itself was one factor in the disputes between the two countries. Despite Iraq's recognition of its border with Kuwait when Iraq gained independence, Iraqi King Ghazi wanted Kuwait to be part of Iraq. His ambitions for Arab leadership and Arab nationalism were behind his attitude toward Kuwait. During the last days of General Nuri al-Said, realism played a main role in Iraq's asking Kuwait to join the Iraq-Jordan union. Iraq's quest for power and self-interest was the motivation behind Iraq's demand that Kuwait join the Arab Federation.

Regarding Qasim's claim to Kuwait, one can only hypothesize what his motives might have been. In my view, nationalism may be regarded as the foremost motive. Qasim was an Iraqi nationalist leader first and a pan-Arab nationalist second. He had opposed the policy of the royal family and the pro-British governments. He was dissatisfied with the execution of many Iraqi nationalist officers and the purge of the army's nationalist officers by the previous pro-British Iraqi governments. The immediate aim of the Iraqi nationalists was the elimination of imperialist interests in Iraq. Therefore, one day after the revolution of 1958, Qasim proclaimed the liberation of Iraq from the "domination of a corrupt group which was installed by imperialism." Also, he announced the formation of an Iraqi republic "which will preserve (according to Qasim) Iraqi unity." On another occasion, Qasim declared that he was the son of the people, and that he would sacrifice himself for their sake.[68]

As an Iraqi patriot, I think that Qasim truly believed that Kuwait was part of Iraq and should belong to it after the British withdrawal, and this patriotic feeling was behind his demand. Qasim had a negative perception of the Kuwaiti ruling family. He referred to them on June 25, 1961 as "stooges of imperialism" who sold out their homeland to the British imperialists, and a "clique robbing the country of its wealth" and playing with its resources.[69]

As an Arab nationalist, Qasim's negative perception of the British played a big role in claiming Kuwait. He was occupied with the notion of British imperialism. Qasim was anti-British and fed up with British policy towards the Arab

68 Kimball, 68.

69 Alani, 65.

world, mainly toward the Palestine problem. The British had promised a homeland for the Jews in Palestine and permitted their immigration to Palestine and their support for the establishment of Israel in 1948. The British attack on Egypt in 1956, when Egypt nationalized the Suez Canal, also fueled Qasim's anti-British stance. Qasim believed that he had a mission to liberate the Arab world from imperialist domination and influence. Under his leadership, Iraq became a major backer of the Arab struggles for self-determination in Algeria, Palestine, and Oman. By claiming Kuwait, Qasim would liberate it from the domination of British imperialism.

There was competition between Qasim and President Nasser of Egypt for the leadership of the Arab liberation movement. Nasser was highly popular with most Arabs because of his role against imperialism. In claiming Kuwait, Qasim had initiated a conflict with British imperialism. He hoped to get the Arab people's support and to be considered the most anti-imperialist leader in the Arab world.

In addition to the Iraqi and Arab nationalisms, realism played a role in Iraq's policy toward Kuwait. To promote Iraq's national interests, Qasim claimed Kuwait to control its oil wealth. Kuwait was described as a sea of oil, and it was the richest country per acre and per capita in the Middle East. Kuwait held third place among the world's oil-producing countries and first place in the Middle East. In 1961, Kuwait produced 620 million barrels of oil, and had a quarter of the world's proven reserves. Kuwait's sale of oil at the time was $500 million worth of petroleum a year, and it supplied 37.5 percent of the British market.[70] Therefore, Iraq would use Kuwait's wealth to build a strong state and to benefit the Iraqi people.

To expand Iraq's power and to enhance Iraq's strategic position in the Gulf, Qasim sought Kuwait. Iraq was afraid of the conservative regime of Iran and wanted to have expanded seashore to facilitate its trade and to strengthen its naval power in the Gulf.

Another reason for Qasim to claim Kuwait could be his desire to divert the attention from his domestic problems, which were many. The Kurds were demanding autonomy for Iraqi Kurdistan, and creating a major internal problem for Iraq. The situation was tense and Qasim armed some Kurdish tribes against the leadership of Mustafa Barzani, the nationalist leader known for his role in leading the 1946 Kurdish uprising. Qasim was not willing to grant autonomy to the Kurds. He wanted to preserve the unity of Iraq because he was afraid that Kurdish autonomy would weaken Iraq's power. Besides the Kurdish problem, the 1958 revolution's promises of democratic changes and elections, in addition to many promised social changes, were not carried out. Also, by raising the

70 "Britain to the Rescue," Time, July 7, 1961, 19.

Kuwait issue, Qasim attempted to unite the differing political factions, namely the pan-Arabs and the Communists, to face a common enemy in imperialism.

One may use realism to explain Iraq's new policy toward Kuwait in 1963. Qasim's policy isolated Iraq from most of the world except the Soviets and their allies. The new regime tried to gain international support by moderating its policy. To promote its national interest, Iraq withdrew its claim to Kuwait and it recognized Kuwait. This resulted in Iraq receiving an $85 million loan as well as economic and trade agreements.

The Ba'athists and other Arab nationalists were weak when they assumed the leadership of Iraq. They did not enjoy as much popular support as did the Iraqi nationalists. They were also faced with other problems, such as the Kurds. In order to secure their regime, therefore, they wanted to solve the problem of Kuwait and to concentrate on Iraq's domestic unity for their security and survival.

In addition to realism, Arab nationalism played a role in the new policy of Iraq toward Kuwait. When the Ba'athists and the other Arab nationalists who led the new regime assumed power, they had to implement their policy declared during the Qasim period. Also, they wanted to show support for the policy of the Arab-nationalist leader Nasser, who opposed Qasim's claim to Kuwait and who enjoyed wide Arab support.

The concept of realism also helps explain the new shift in Iraq's policy toward Kuwait. Despite Iraq's recognition of Kuwait, Iraq refused to accept a border demarcation line between the two states. Iraq wanted to use this problem to benefit Iraq by getting loans or grants from Kuwait. Iraq wanted to get some of the Kuwaiti territory near Rumaila's oil fields to benefit Iraq's economy. Moreover, Iraq tried to increase its power by trying to control the two islands of Warbah and Bubiyan, especially when Iraq was constructing its port of Umm Qasr, close to the islands. On the other hand, Iraq downplayed the Kuwait issue to secure Iraq when it was faced by internal problems, such as the war in Kurdistan, an internal power struggle, or military coup attempts.

Iraq's policy between 1968 and 1989 can be analyzed through the theory of realism. Iraq's policy is understood through the three main components of realism: pursuing national interests, security and survival, and expanding Iraq's power. Iraq had growing economic and strategic interests in the Gulf. It had a desire to develop a deep water port on the Gulf, which led to the demand for access to the two islands of Warbah and Bubiyan, which dominate the entry to the Iraqi port of Umm Qasr. Developing Umm Qasr and possessing the two islands would facilitate Iraq's trade and massive export of oil. Also, to promote national interest and to build its national economy, Iraq was pushing Kuwait for higher oil prices.

To safeguard Iraq from an Iranian threat, Iraq did not raise the Kuwait issue and tried to improve its relationship with Kuwait during the first years

of the 1968 coup, with the goal of enabling the new Iraqi regime to survive. Despite the easing of tension with Iran after 1975 when Iraq signed an agreement with Iran giving it border concessions in order to stop Iran's support for the Kurds in Iraq, Iraq was concerned about the growing power of Iran in the region and wanted to have alternatives to its port on Shatt al-Arab waterway which was vulnerable to Iranian attacks. To protect the approach to Iraq's second largest port, Umm-Qasr, Iraq demanded to lease the two Kuwaiti islands of Warbah and Bubiyan. Also, to protect its security and survival, Iraq tried to strengthen its relations with the Soviet Union to counter Iran's strong relations with the United States.

It can be hypothesized that Iraq did not settle its problem with Kuwait as it had with Iran because Iraq was strong in military and human resources compared to Kuwait. Iraq wanted to gain territorial concessions from Kuwait in order to settle their border problems. Iraq's ambitions were to guarantee a naval position for Iraq and to secure its defenses in the Gulf. Iraq might have been planning for a future role in the region.

Iraq's policy during the Iran-Iraq war can be explained also according to realism. Iraq started the war with Iran when its new regime was weak because of revolutionary turmoil, power struggles, and international isolation. Because of its engagement in the war with Iran, Iraq moderated its policy toward Kuwait and sought to win its support. The new Iraqi stance towards Kuwait served Iraq's national interests. Iraq was getting large amounts of financial aid from Kuwait, and Kuwait helped facilitate the export of Iraqi oil. Kuwaiti ports and air space were open to Iraq's uses. Also, for Iraqi security, Iraq had to play down its demand for the two islands for a while, because Iraq did not want to open another struggle besides its war with Iran.

Iraq's policy from its independence until today with regard to Kuwait is explained mainly in accordance with realism. Iraq's concern was the realist policy of promoting its national interests by trying to maximize its power. This was done by claiming Kuwait's territory, either whole or in part. This issue was played down occasionally when Iraq was faced with internal problems. Even when Iraq reversed its policy toward Kuwait, it did so only until the perceived internal threat was diminished. The Kuwaiti issue was a root for the upcoming Gulf crisis in 1990 when Iraq used historical factors and previous claims to invade and annex Kuwait. The main goal of Iraq's policy was once again to expand power and serve national interests when it believed that an external force threatened its security and power. In my opinion, both nationalism and leadership were subordinated to the dictates of the realistic concerns of the Iraqi state, or at least the official policy of Iraq during the Iran-Iraq war period. In the following chapter, I will review realist theory and its propositions to demonstrate its relevance to the Iraq-Kuwait conflict.

Figure 1: Map of Iraq

Figure 2: Map of Kuwait

Literature

Mustafa Alani 1991: M. Alani, *Operation Vantage: British Military Intervention in Kuwait*, LAAM, London.

Assiri 1990: A. R. Assiri, Kuwait's Foreign Policy: City-State in World Politics, Co.: Westview Press, Boulder.

Axelgard 1986: F. W. Axelgard, ed., *Iraq in Transition*, Co.: Westview Press, Boulder.

Bridwood 1959: L. Bridwood, *Nuri Al-Said: A Study in Arab Leadership*, Marison and Gibb Limited, London.

Campbell 1993: D. Campbell, *Politics Without Principle: Sovereignty, Ethics, and the Narratives of the Gulf War*, Co.: Lynne Rienner Publishers, Boulder.

Goldschmidt 1996: A. Goldschmidt, Jr. *A Concise History of the Middle East*, 5th ed., Co.: Westview Press, Boulder.

Joffe 1990: G. Joffe, "The Gulf War," in The Middle East and North Africa, 1991, *Europa Publication*, London.

Khadduri 1978: M. Khadduri, *Socialist Iraq: A Study in Iraqi Politics Since 1968*, Middle East Institute, Washington.

Nyrop 1984: R. F. Nyrop, *Persian Gulf States: Country Studies*, D.C.: U.S. Government Publication Office, Washington.

Shikara 1987: A. Shikara, *Iraqi Politics 1921-1941*, London, LAAM.

Trevelyan 1970: H. Trevelyan, *The Middle East in Revolution* , Macmillan, London.

Newspapers and magazines articles

"Iraq Drops Claim to Kuwait," *The Times*, October 5, 1963, 8.

"Big Kuwait Loan Is Made to Iraq," *New York Times*, October 19, 1963, 34.

Šak B. HANIŠ

ISTORIJSKA POZADINA IRAČKO-KUVAJTSKOG SUKOBA

Rezime

U cilju boljeg razumevanja sukoba između Iraka i Kuvajta iz 1990/1991. godine, od suštinske je važnosti proučavati korene tog sukoba, kada je Kuvajt bio deo Basra vilajeta u okviru Otomanskog carstva u XIX veku. Autor naglašava i ulogu imperijalističkih sila u očuvanju autonomnog statusa Kuvajta i u podeli Otomanskih teritorija posle Prvog svetskog rata, kao i njihovu ulogu u traganju za uticajem i kontrolom politike u regionu. Nadalje, autor istražuje promene u iračkoj politici od svoje nezavisnosti iz 1932. godine u cilju razumevanja njegove politike prema Kuvajtu. Odnosi između Kuvajta i Britanije tokom ovog perioda (XIX i XX vek) takođe imaju uticaj na ovu raspravu, jer je Britanija štitila i sprečavala Kuvajt da ne postane sastavni deo Otomanske imperije i deo Iraka onda kada je obrazovan nakon Prvog svetskog rata. Britanska moć je bila jača od Otomanske, tako da ova potonja nije mogla da izazove britansku.

U radu se takođe istražuje politika Iraka 1961. godine kada je počeo da polaže pravo na Kuvajt nakon nezavisnosti od Britanije. Objašnjene su i promene u iračkoj politici 1963. godine i njegovo priznanje Kuvajta usled promena režima. Takođe se istražuje i iračka politika posle 17. jula 1968. godine, kada je Ba'th po drugi put došao na vlast. Autor je obratio pažnju i na doolazak na vlast Sadama Huseina 1979. godine. Osim toga, autor se bavi i pitanjem iračko-iranskog rata i njegovog uticaja na odnose između Iraka i Kuvajta u cilju dokazivanja činjenice da je Irak popravio svoje odnose sa Kuvajtom tokom rata, koji su služili iračkim nacionalnim interesima dobijanjem finansijske pomoći i korišćenjem teritorije Kuvajta za trgovinu i ratne svrhe. Ishod rata i potreba Iraka za kapitalom radi izgradnje svoje ekonomije i vojske uticali su na konfrontaciju između Iraka i Kuvajta, onda kada je iračko rukovodstvo percepiralo ravnotežu snaga u svoju korist. Ova pitanja su obrađena pozivanjem na realističke pojmove moći i nacionalnog interesa kao i korišćenjem arapskog nacionalizma radi opravdanja invazije.

Ključne reči: sukob, Irak, Kuvajt, Otomansko carstvo, nezavisnost, velike sile, ekonomija, razvoj.

Рад је предат 18. новембра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК 343.62-055.2:176(497.115)
342.726-055.2(497.115)

*Ивана М. МИЛОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина-Лепосавић

ПРОБЛЕМ НАСИЉА НАД ЖЕНАМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
(Усмереност на општине централног и северног дела покрајине)**

Апстракт: У раду су приказани резултати емпиријског истраживања, реализованог на тему насиља над женама у три општине на Косову и Метохији – Косовској Митровици, Лепосавићу и Грачаници. У првом случају реч је о женама које искључиво живе и раде у урбаном окружењу, док у другом и трећем случају доминирају жене руралног порекла. Феномен насиља над женама у тако специфичном социокултурном оквиру, који одликују процеси постратне и постсоцијалистичке трансформације, није детаљно истражен у досадашњим научним/теренским истраживањима због чега овај рад, као резултат обимнијег истраживања, има за циљ упознавање стручне јавности са перцепцијом жена/испитаница о присутности насиља у њиховим породицама и (нај)ближем окружењу. Настојали смо да „нечујне" гласове „обичних" жена приближимо стручној јавности, указујући на неопходност реализације много обухватнијих истраживања на ову тему.

Кључне речи: насиље, жене, породица, Срби, Косово и Метохија.

Увод

Косово и Метохија у првој и другој деценији текућег века, у српској социологији најчешће се помиње као територија под међународном управом, услед чега резултати објављених истраживања упознају стручну јавност са

* Истраживач-сарадник, ivana.m.aritonovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

„кореном“, али и последицама „упорног сукоба“ између две антагонистичке етничке групе – српске и албанске, као и последицама које је рат и петнаестогодишњи постратни период оставио на свакодневни живот (у првом реду) Срба у тој српској покрајини. Свакодневица појединаца на коју су „отиснути“ сви „велики“ процеси који се у друштву одвијају, веома је значајно поље проучавања за читаво српско друштво, али та сфера живота добија потпуно другачији „легитимитет“ када говоримо о животу Срба на Косову и Метохији, и данас, петнаест година по окончању отворених етничких сукоба.

Феномен породичног насиља у српској социологији све је више истраживан, о чему сведоче објављене монографије и чланци. Традиционално-патријархално друштво, каквим се српско друштво и даље схвата,[1] феномен (породичног) насиља „потискује“ у домен „табуа“ – о насиљу се не говори, насиље о(п)стаје као „проблем породице“[2]. Тек радови објављени у последње две деценије обелодањују присуство насиља у породици српског друштва, без Косова и Метохије, имајући у виду да су истраживања у том делу српског друштва, реализована на „озбиљније“ теме, као што су миграције српског и црногорског становништва, етнички сукоб између Срба и Албанаца и друштвени положај Срба у постратним околностима.[3]

За разлику од „држава благостања“, које свој развој заснивају на „институцијалним механизмима производње благостања“,[4] српско друштво и даље пролази кроз процес постсоцијалистичке трансформације, из чега произлазе недовољно трансформисане институције система. Досадашња истраживања у српској социологији, реализована у последњој деценији XX, као и деценијама које су уследиле у XXI веку, указују на стратегије преживљавања друштвених актера, које имају готово искључиве везе са породицом као основном друштвеном заједницом. Међу савременим социолозима,

---

1 Видети: Марина Благојевић-Хјусон, *Родни баромеѓар у Србији: развој и свакодневни живоѓ*, Програм Уједињених нација за развој, Београд, 2013.

2 Сандра Самарџић, „Правни механизми заштите жена од насиља у породици и партнерским односима на нивоу Европске уније и Србије“, *Зборник радова Правноѓ факулѓеѓа у Новом Саду*, бр. 4, 2012, 424.

3 Међутим, примат у реализацији истраживања (као и на неке друге теме) преузеле су организације цивилног сектора, које су резултатима својих истраживања (2013. године) и позивом на активизам „узбуркале локалну јавност“. У првом реду мисли се на истраживање реализовано од стране НВО „Актив“ из Косовске Митровице, чији је дугорочни циљ изградња „Сигурне куће“ на северу Косова и Метохије. Видети: http://www.ngoaktiv.org/fajlovi/Izvestaj%20-%20Ne%20okreci%20glavu-2.pdf; Осим тога, и истраживачки тим НВО „ЕЦМИ“ је реализовао слично истраживање, али током писања овог рада, резултати тог истраживања нису били објављени.

4 Љубица Рајковић, Весна Милетић-Степановић, „Породица и социјални развој између ризика и капитала“, *Гласник срѓскоѓ ѓеоѓрафскоѓ друшѓва*, Свеска XC, бр. 3, 2010, 257.

Пјер Бурдје (Pierre Bourdieu) опширно је писао о недовољној транформацији савремених друштава, чија је последица ретрадиционализаци.[5] Имајући у виду продужену постсоцијалистичку трансформацију кроз коју српско друштво пролази, као и паралелни процес постратне трансфомрације који се на Косову и Метохији одвија, теза о ретрадиционализацији „намеће" се као полазна основа теренских истраживања, такође. Социјална искљученост, сиромаштво, незапосленост и низ социопсихолошких последица које етнички сукоби изазивају у свакодневици друштвених актера, условили су ретрадиционализацију и фамилизацију, које су функционисање читавог друштва редуковали на традиционалне механизме производње благостања. Тако породица осим својих основних функција, према речима Љ. Рајковић и В. Милетић-Степановић, „замењује урушене институције, омогућава социјалну укљученост у сродничку мрежу, смањује сиромаштво, утиче на раст шанси за преживљавање криза", али истовремено „представља чинилац производње социјалних ризика и искључивања, пре свега у виду дискриминације и експлоатације жена, насиља над женама, нарушавања репродуктивног здравља жена".[6] Из тога следи да „систем" женама намеће обавезу да све своје ресурсе усмере на свакодневне послове у сфери приватности, минимизирајући при том важност и интензитет послова такве природе. Отуда је улога жена у очувању функционалности, односно целовитости породице кључна, макар и по цену дискриминације и експлоатације. С тим у вези, теренским истраживањем које смо реализовали у три општине, са српском етничком већином, широм Косова и Метохије настојали смо да истражимо степен компатибилности социолошких теорија о насиљу над женама и свест самих жена о насиљу као „реалности" у њиховом свакодневном животу.

Резултати истраживања

Теренско истраживање реализовано је у општинама Косовска Митровица, Лепосавић и Грачаница.[7] Примењена техника истраживања била је фокус-групни интервју, чије су особине попут економичности[8] и терапеутског карактера,[9] у потпуности дошле до изражаја. Узорак чини тридесетшест

5 Видети: Пјер Бурдје, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица, 2001.

6 Љубица Рајковић, Весна Милетић-Степановић, *нав. дело*, 258-259.

7 Реч је о две највеће општине на северу покрајине и једној највећој општини са српском етничком већином у централном делу Косова и Метохије.

8 За кратко време, истраживач дође до релативно великог броја података.

9 У тако конципираним дискусијама, учесници фокус-групних дискусија неретко наглашавају терапеутски карактер који разговор на њих оставља, услед чињенице да своја животна искуства на неку тему деле са особама сличних социо-демографских особина и животних искустава.

(36) жена – припадница српске етничке групе – које деле искуство живота у постконфликтним друштвеним околностима на Косову и Метохији. Половина жена – учесница дискусија живи у брачној заједници, док другу половину чине неудате и разведене испитанице. Осим тога, половна испитаница је радно ангажована, док другу половину чине незапослене испитанице. Дискусије су вођене применом такозване „стратегије левка" – најпре су постављана питања општег карактера, а током дискусије све специфичнија и „ужа" питања.

Прва питања гласила су: „Шта мислите о родном односима у вашој општини? Какви су, по вашем мишљењу, општи односи између мушкараца и жена?" Иако смо очекивали благо оклевање жена у „разбијању леда" у погледу давања одговора на прва питања, она су у свим дисусијама изазвала потребу учесница да поделе своје мишљење и животно искуство[10] са осталим учесницама:

М. П. (КМ, студенткиња, неудата, незапослена): „Из моје перспективе жене и мушкарци нису равноправни, али постоји иницијатива за промене. Жене се боре да буду равноправне за разлику од прошлих времена. Није као пре, има помака, доста се променило у односу на прошлост. Жене се боре за оно што верују."

М. Ж. (Грачаница, удата, запослена): „Баланс међу половима још увек не постоји. Жене су још увек мање заступљене у друштвеном животу али се ситуација поправља. Мислим да жене треба да се саме мало више потруде. Наравно, и подршка мушкараца је јако битна. Мислим да су жене данас одлучније него раније, сада узимају живот у своје руке."

М. Б. (Лепосавић, разведена, запослена, мајка троје деце): „Еманципацијом жена после рата се доста побољшало у нашу корист. После рата је прилив новца био већи. Дошли су странци, донели су разне пројекте. Дешавало се да по двоје из породице ради у ОЕБС-у, на пример. Економски оснажени су напуштали заједнице[11] и започињали нове животе. Једноставно, стил живота је почео да се мења, не само жена, већ и мушкараца".

Д. М. (Лепосавић, удата, незапослена, мајка двоје деце): „Прилив нових људи после рата нам је на неки начин помогао. Лоше је што се десио рат, али је после дошао новац, па факултети, па су дошли људи новог менталитета. Не кажем да је то искључиво позитивно, али има помака. Уосталом, и мушкарцима одговара да жена ради и зарађује."

И. Ј. (Грачаница, неудата, запослена): „Мислим да жене и не знају своја права. На мушко-женске односе умногоме утиче патријархална средина.Такође и утицај медија је велики, ствара се слика жене као слабијег пола, која

10 Сви одговори жена су аутентични, односно дословно пренети у овај рад.

11 Под „заједницом", испитанице подразумевају вертикално-проширене породице.

треба да буде у кући, кухињи, она је нежна и мора увек бити дотерана како би била лепа за мужа, а о њеним потребама се не води рачуна."

Ј. Н. (Грачаница, неудата, запослена): „Доста се променио последњих година. Жене се све више укључују у друштвене токове. Чак су и сналажљивије. У породици се тај однос још увек није променио, мислим да је то због утицаја патријархалног система да је жена за кућу. Само васпитање је такво. Мајке су нам говориле: 'мораш да слушаш мужа'. Мислим да треба времена за промене."

Д. Т. (КМ, запослена, неудата): „Постоји помак, али не у послу, зато што су мушкарци и даље на свим руководећим позицијама, није још увек заживео баланс. Проблем је највише у томе што се жене воде традицијом."

Д. П. (КМ, удата, незапослена): „Само су се времена променила. У ствари је све исто. Промена је само привидна, без обзира какво је окружење и даље је све исто. На селу је разлика израженија, због животног окружења. У граду има изузетака, неки мушкарци раде и помажу у кући, али то је мали број случајева, нарочито у нашој држави."

З. Л. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Све зависи од менталитета, код нас се то мења. Из године у годину смо равноправнији, мада не знам колико је све то добро за жену, јер смо себи наметнуле додатни посао. Жене су саме себи отежале, јер иако жена ради, опет су сви кућни послови на њој."

М. Г. (КМ, удата, запослена): „Можда има мали бољитак, у смислу да данас мужеви не доносе сами одлуке о породици, већ постоји договор. Док, што се тиче кућних послова и даље је све на жени."

М. М. (Лепосавић, удата, незапослена, мајка двоје деце): „Они (мужеви) су уморни после једног посла. А онда када приме плату, целу плату нама женама дају, па су мирни. А на нама је одговорност да сав тав новац распоредимо за цео месец. Хоћу да кажем, мушкарцима и одговара што се све променило у нашу корист."

Одговоре жена условно можемо сврстати у две категорије – једна група испитаница сматра да је постратни период, као период интензивног ангажовања представника међународних организација, али и период миграција великог броја становника из других делова покрајине уз измештање Приштинског универзитета на север покрајине, изменио и неке друштвене норме. С тим у вези, неке испитанице верују да је данас у поређењу са предратним периодом, свакодневни живот у њиховом локалном окружењу „пријатнији" за жену, јер је већи број жена радно ангажован, не само у државном, већ и приватном, цивилном и сектору међународних организација. Радна ангажованост уједно је основа за економску самосталност жена, а у средини са израженим одликама патријархалног режима, и основа за живот ван вертикално-проширене породице, који се у предратном

периоду готово подразумевао у општинама са руралним становништвом (Лепосавић и Грачаница). Друга група испитаница сматра да је у постратном периоду дошло само до привидних корака на путу ка постизању родне једнакости на Косову и Метохији. Те испитанице истичу (пре)велико ангажовање жена у приватној и јавној сфери, чији је крајњи циљ заправо (само)жртвовање за очување „породице на окупу". Наглашавају да је мушкарцима у економском погледу „добро дошло" радно ангажовање жена, јер се ниједног тренутка не доводи у питање сфера приватности, односно ангажовање мушкараца у тој сфери, јер је сфера приватности и даље искључиво поље деловања само жене. С тим у вези, поставили смо учесницама дискусија и питање о томе како би описали родне односе у сопственој породици.

С. К. (Лепосавић, запослена, удата, мајка двоје деце): „Код мене у браку се доста променила ситуација, у моју корист. Рат нас је још више зближио. Мада, првих десет година брака сам живела са свекром и свекрвом. Моја личност никада није могла до изражаја да дође. Морала сам да поштујем његове родитеље и родбину. Његови родитељи су доносили важне одлуке које су се односиле на моју децу. Зато што смо живели под њиховим кровом, они су тражили да буду главни. Муж ми је стално говорио да су његови родитељи старији и да ја морам да слушам. И, пукла сам после десет година. Нисмо имали своју кућу, па смо морали да трпимо. Осим тога, васпитане смо да морамо да трпимо. Моја мајка ме је целог живота затуцала. Ја себе сматрам јаком женом, али нисам имала подршку родитеља када сам живела у заједници. Моја мајка је тврдила да је мени одлично у поређењу са њеним браком. Извукла сам се тек када сам изашла из заједнице. Али, првих десет година брака је пропало."

Б. В. (Лепосавић, удата, запослена, удата, мајка двоје деце): „Ја сам много тешко живела са свекром, свекрвом, заовом, мужем и децом. То је било страшно. Малтретирао ме је ко је стигао. Као снаја нисам имала право гласа уопште. Када бих могла да преживим клиничку смрт, па да заборавим све што су ми радили. Сада живимо у својој кући и боље нам је. Мада, муж ми је сада инвалид. Ја га издржавам … И, сада када га не обилази нико од најрођенијих, он каже колико је у младости грешио. Али, сада је касно … "

В. П. (Лепосавић, удата, незапослена, троје деце): „Раније се више поштовала реч мушкарца. А данас су жене јаче економски, па се више друже. Мој муж седи и одмара док ја кречим. Каже: 'Ја сам радио целог дана, уморан сам'. Још ме зеза да треба да идем за паре да радим. А никако да ми нађе посао."

Ј. К. (Грачаница, удата, незапослена, мајка шесторо деце): „Ја нисам имала лоших искустава што се мушко-женских односа тиче. Кључ доброг односа је наћи заједнички језик с партнером, и толеранција. Овај однос се

гради од првог дана упознавања. Такође утицај породице је јако битан, све потиче из породице, и добро и лоше, све носимо из породице."

А. Р. (Грачаница, удата, запослена): „Сматрам да су односи данас много бољи него раније. Однос мојих родитеља је био катастрофалан, али јавност то није знала, они су то крили. Мислим да мушкарци и жене нису равноправни. Мушкарци имају већа права."

М. А. (КМ, неудата, студенткиња, незапослена): „Све зависи од васпитања, како се синови васпитавају од малена. Код нас је још увек доста патријахално васпитање, тако да синови који су толико у детињству заштићени, када одрасту уопште не схватају да треба да својој жени у свему помажу. Прање судова је најбољи пример. Потпуно им је страна идеја да и они могу да перу судове."

М. К. (КМ, неудата, студенткиња, незапослена): „Слажем се са оним што је она рекла – мајке праве разлику између мушке и женске деце у васпитању. Када се већ боримо за равноправност онда треба да се боримо за све животне сфере."

С. С. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Променило се. Моја мајке пре није могла да изађе, док сада отац не прави проблеме, вероватно због средине, утицаја медија и слично. Постоји помак, мада још увек не постоји потпуна равноправност."

Одговоре испитаница можемо сврстати у две категорије и то на основу социо-демографских особина испитаница – година старости, брачног статуса и живота у руралном/урбаном окружењу. Код испитаница старијих од четрдесет година, које су дуже од десет година у браку и које живе у руралном окружењу, очигледнији је песимистичан став у вези са родном равноправношћу у њиховом животу. Оне кажу да „има неких помака" у њиховом браку, али ти „помаци" директно кореспондирају са напуштањем вертикално-проширене породице, у којој нису имале „право гласа" при доношењу одлука важних за функционисање породице. Такви одговори указују на и даље присутну, не само родну, већ и генерацијску сегрегацију у руралним срединама на Косову и Метохији, која може представљати основу за насиље над женама.[12] Те жене истичу и одсуство подршке сопствених родитеља када су проблеми свакодневног живота у вертикално-проширеним породицама у питању, што сликовито указује на одлике локалне културе и „обавезу" жене да „трпи" (све), како би своју породицу прокреације оджала целовитом, а породицу порекла „не обрукала", примера ради, разводом. Другу категорију чине одговори испитаница

12 О генерацијској сегрегацији, у српским породицама руралног порекла, видети више у: Ивана Аритоновић, *Српске жене на Косову и Метохији у рашном окружењу – српска породица и последице Марковског погрома 2004. године*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2009.

млађе старосне доби, које су уједно студенткиње, запослене, урбаног порекла и/ли у браку неколико година. У тим одговорима уочљивији је оптимизам по питању родних односа, али је очигледна и „немоћ“ тих младих жена да се одупру средишском фактору – томе шта ће „свет да каже“. Па је тако „идеална“ она жена која је образована, запослена, удата, остварена као мајка и „добра“ домаћица. Такви одговори указују на својеврсни „судар“ традиционално-патријархалног васпитања, усвојеног у периоду примарне социјализације и неких форми савремених стилова живота, које младе, образоване и радно анагажоване жене усвајају кроз институцијални систем образовања, радну ангажованост и коначно утицај медија. То нам је представљало основу за треће питање: „Да ли сте некада са неким разговарале о насиљу над женама?

Ц. С. (Грачаница, неудата, запослена): „Прича се о томе, тачније причају они који су чули да се некоме то десило па се о томе расправља са пријатељима и познаницима. И тада се мора водити рачуна како се и шта прича јер цела та ситуација може јако погодити жртву, а начин на који се та прича изнесе може бити поучна лекција неком трећем.“

А. А. (Грачаница, неудата, волонтер у НВО): „О томе жртве ретко причају а и кад причају, причају родбини или пријатељима. Кућна пријатељица моје маме је трпела насиље. Наравно, трпела је и ћутала због деце, како би их заштитила. Често је долазила код моје маме и причала јој шта јој се дешавало, ваљда јој је тако било лакше.“

М. Б. (Лепосавић, разведена, запослена, мајка троје деце): „Ја сам била жртва породичног насиља. Живела сам у браку са својим мужем двадесет година, од своје деветнаесте године. Имам две ћерке и сина. Моји родитељи су знали да ја трпим насиље, али ме нису подржали да се код њих вратим, јер економски нису могли да нас издржавају. А ја нигде нисам радила. И, када су странци овде дошли и када су људи почели да оснивају невладине организације, мене је један пријатељ посаветовао да оснујем своју организацију и тако сам ушла у тај свет. После двадесет година брака сам се развела, али тек када сам себи и деци могла да приуштим стан и храну.“

М. М. (Лепосавић, удата, незапослена, мајка двоје деце): „Мене је свекрва малтретирала годинама. И то замислите, ја сам била домаћица, а моја свекрва је радила у ‘Универзалу’ - имала је државни посао. Нека је била чистачица, видела је ваљда како су друге жене госпође и еманциповане. Али не, она је од мене захтевала да све буде патријархално…. А са мужем сам имала идеалан однос. Када сам се пре неколико година разболела, мислила сам да ћу умрети. Снајама сам рекла: ‘Молим вас да о свекру водите рачуна, ако ја умрем. Он је за мене целога живота био добар и добро треба да му се врати’. Али тада када смо били млади, није имао снаге да се мајци супротстави јер је она била удовица и као таква га је подигла и одшколовала.”

Д. П. (КМ, удата, незапослена): „Знам, и насиље никако не одобравам. Видела сам и наслушала се о насиљу, имала сам и пример у организацији где сам радила. Муж моје колегинице је био толико љубоморан, да је она од мене тражила да разговарам са било ким на службени фиксни телефон док је она по граду у куповини, само да њен муж не би могао да позове на канцеларију и провери да ли је она на послу."

Н. Ј. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Моја мама је била жртва физичког и психичког насиља. После четири године, када је завршила у болници са повредама чије последице су и данас видљиве, се развела. Без обзира на то што се развела, мислим да је предуго трпела. Жена мора да држи до себе и да не да на себе. Нису ми јасне жене које то трпе."

Питање је изазвало највећу нелагодност међу учесницама фокус-групне дискусије у Косовској Митровици, због чега је већина учесница избегла да одговори. Међутим, оне учеснице које су дале одговор уједно су „признале" да су у свом најближем животном окружењу имале жртву насиља у породици или, у случају две испитанице, да су саме биле жртве насиља. Иако циљ дискусија није било „признање" жена о сопственом искуству породичног насиља, испоставило се да фокус-групна дискусија има терапеутско дејство на (неке) учеснице, које су имале потребу да своје животно искуство поделе са осталим женама. Та „признања" код осталих учесница дискусија изазвала су емпатију и очигледну пажњу током слушања таквог животног искуства. Међутим, осим тих издвојених изјава, јасно је да већина испитаница избегава разговор на наведену тему, одрично одговарајући на питање да ли су уопште са неким разговарале о насиљу над женама. То посредно упућује на закључак о насиљу као „табу" теми у истраживаном социокултурном миљеу и/или неспремности жена да о томе говоре ван најужег круга сродника и пријатеља. Следеће питање гласило је: „Зашто се, по Вашем мишљењу, насиље уопште дешава?"М. Б. (Лепосавић, запослена, разведена, мајка троје деце): „Знате ли зашто до насиља долази? Зато што смо ми васпитане да будемо послушне. Истина је да су родитељи хтели да нас школују, али тада, деведесетих година у време инфлације, родитељи нису имали средстава да школују више деце. Мени је мајка тада рекла: 'Ми морамо сина да школујемо, а ти си ћерко завршила средњу школу и ми ћемо ти још платити да положиш возачки испит. То ће ти у животу бити довољно.' И ја сам тада мајку послушала. Нисам имала избора. Али сам зато постала подложна за насиље у породици касније када сам се удала. Али, ја своју децу сада форсирам да се школују што више. Ја не осуђујем своје родитеље, али последице њиховог васпитања су видљиве."

С. К. (Лепосавић, запослена, удата, мајка двоје деце): „Зато што ако живиш у туђој кући, власници куће мисле да су главни. Сви желе да владају."

М. Б. (Лепосавић, разведена, запослена, мајка троје деце): „Мој муж је имао само мајку, која је била алкохоличарка и на крају је завршила на

неуропсихијатрији. Он је све у животу стекао сам и ја га због тога много поштујем. Али, он је у детињству гледао како разни мушкарци долазе код његове мајке. Мајка га је занемаривала као дете. И, наравно, то је оставило последице на њега као личност."

Д. Т. (КМ, запослена, неудата): „Зато што су мушкарци физички супериорнији и мисле да им то даје право да туку жене."

С. С. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Такви су мушкарци због околине, друштва... Мене је мој дечко малтретирао и психички и физички. Ја сам крива што сам то трпела и што нисам отишла после првог шамара. Оставила сам га тек када сам завршила у болници после батина. Ја уопште нисам из Митровице. Ја сам у Митровицу побегла на студије. И даље се плашим да ће ме он пронаћи када се вратим кући и да ће поново покушати да ме малтретира."

Ј. К. (Грачаница, удата, незапослена, мајка шесторо деце): „Насиље се највише дешава због превелике љубоморе. Претерана конзумација алкохола такође утиче на повећану стопу насиља. Муж попије више, оде кући и пребије жену..."

М. Ж. (Грачаница, удата, запослена): „Насиље је данас велики друштвени проблем. Немамо руднике – имамо кладионице. Када би се људи враћали из рудника уморни не би имали ни снаге, а ни жеље за насиљем – били би срећни што су живи изашли из окна. Када човек изађе из кладионице, где је изгубио новац, оде кући, љут је на цео свет па бес искали на својој жени. Мислим да је друштво такво, поремећено. Често до насиља долази и када се историја понавља. Дете је било сведок да је отац тукао мајку па и он туче своју жену. Такође, жртве насиља не прихватају помоћ јер немају где да оду, немају економску сигурност. Неколико пута сам била сведок насиља, понудила сам се жртви да помогнем, али она није пристала, говорећи да има децу, и да нема где да оде."

Одговори учесница дискусија у основи су компатибилни. Најчешће наведени разлози за насиље су физичка супериорност мушкараца у односу на жене, љубомора, претрпљене трауме у детињству, неповољна економска ситуација и средински фактор, односно утицај локалне културе на понашање мушкараца. Притом, учеснице дискусија наглашавају да саме жене, услед јаког утицаја традиционално-патријархалног васпитања, усвојеног у детињству, о насиљу не говоре ван породице, што значи да насиље не пријављују надлежним државним органима. То даље води ка „зачараном кругу насиља" где жена насиље трпи до крајњих граница издржљивости, најчешће у одсуству подршке своје породице порекла и услед економске зависности од мужа. Из тога следи да „дугорочне последице насиља над женама нису једнозначне, јер, иако на почетку породичног живота веома обесправљена, жена ће са растом својих година старости моћи да доживи, условно речено, социјалну промоцију: биће

цењена и поштована због истрајавања у трпљењу дугогодишњег насиља! То је често и једини начин преживљавања и евентуалне промоције после више деценија служења патријархату".[13] То говори у прилог тези М. Благојевић о „жртвеном микро-матријархату"[14], где жена кроз саможртвовање у породици добија извесну дозу поштовања најпре од чланова породице, а потом од неких чланова локалне заједнице. Тако жена истовремено бива укључена и искључена из патријархата, јер је патријархат успешно психолошки интегрисан у свести друштвених актера.[15] Следеће питање гласило је: „Шта се може урадити, како би се промениле такве околности у породици и друштву?"

М. К. (КМ, неудата, студенткиња, незапослена): „Жене једноставно треба да цене себе као личности и да не дозвољавају да их омаловажава било ко. Ако жена дозволи да је неко гази, прави грешку, која ће је скупо коштати целога живота."

С. С. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Док сам била мала отац ме је учио да мужева реч у кући мора да буде задња. У питању је средина, ја нисам имала с ким да причам о ономе што ми се десило, јер је то табу тема. Од малена треба учити децу да не треба ни да трпе ни да спроводе насиље. То васпитање мога оца вероватно је и било узрок што сам ја толико дуго трпела насиље свог бившег дечка."

Д. П. (КМ, удата, незапослена): „Жене трпе насиље јер немају довољно подршке од своје породице. Ако је још и економски зависна, она не види излаз из те ситуације. Овде сигурна кућа не постоји, али и да постоји, то није решење. После неколико месеци жена мора да изађе у стварни свет, у коме је поново чека тај насилник…"

М. Г. (КМ, удата, запослена): „Зато не треба девојке да се удају младе. Јер, образовање и запослење у старту од њих прави јаче особе. Када се удају као формиране личности, мање су шансе да ће трпети насиље у браку."

С. К. (Лепосавић, запослена, удата, мајка двоје деце): „Жена мора да се избори да сама са мужем живи. Мој муж сада каже да је требало у старту сами да живимо и да бисмо много више напредовали у браку."

Д. М. (Лепосавић, удата, запослена, мајка двоје деце): „Жене морају бити јаке. Живот није лак. Ниједну од нас живот није мазио. Али, не смемо да дозволимо да нас мушкарци или родитељи или свекрве понижавају."

В. П. (Лепосавић, удата, незапослена, троје деце): „Женама је много тешко да се извуку из насиља када су домаћице. Оне које раде нису код

13 Весна Милетић-Степановић, „Насиље над женама као ризик за социјалну трансформацију", *Темида*, год. 8, бр.1, 2005, 26.

14 Марина Благојевић, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност", у: Силвано Болчић (ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд, ИСИ ФФ, 1995, 183.

15 Весна Милетић-Степановић, *нав. дело*, 26.

куће, па на крају месеца донесу плату, а домаћицама је много теже. Једино да пусте језик као тракторску гуму. Али и то је тешко."

Б. В. (Лепосавић, удата, запослена, мајка двоје деце): „Жене могу да се извуку на два начина. Први је запослење, а други подршка породице или пријатеља. А нове генерације девојака су данас другачије. Деца су отворена и ми као родитељи можемо са њима много отвореније да разговарамо. И, данас све мајке подржавају максимално своју децу, а нарочито ћерке. Јер, ако смо ми лоше у животу прошле, не желимо да наша деца лоше животе имају."

М. Б. (Лепосавић, разведена, запослена, мајка троје деце): „Ту се потпуно слажем. Ево, на пример, ја када сам напустила мужа, пет месеци нисам могла себи да дођем. Заправо, ја сам била жртва насиља, али нисам ја њега оставила, него он мене. И то је стрес за жену, верујте. И ја сам тако пет месеци само седела код куће. Нисам се ни купала, ни прала косу, нити желела икога да видим. Добила сам висок притисак и аритмије. Мени су родитељи долазили у три сата ноћу, због тог високог притиска, али нико није схватао да ја имам психичке проблеме. И онда је на летњи распуст дошла у Лешак моја пријатељица која је професор филозофије у Нишу. Она је одмах првог дана ушла у мој стан и рекла: 'Хеј, женска, шта то чујем, развела си се? Па, нека је са срећом. Сигурно сада много боље изгледаш.' Док је дошла у собу, у којој сам ја седела, престравила се када ме је видела. И, онда је одмах обавила разговор са мојим ћеркама и објаснила им да сам ја у много тешком стању и да ми је потребна њихова помоћ у кући. А онда је мене повела у Рашку, па у Краљево код психијатра, где ми је установљен први стадијум депресије. Добила сам терапију, коју сам одмах почела да користим, а та пријатељица је тих петнаест дана, колико је била у Лешку сваког дана паралелно радила са мном и са мојом децом. И, тако сам се извукла. Хоћу да кажем, да готово било ко може жени да помогне када је добронамеран. И члан породице, и пријатељи, и комшија."

М. Ж. (Грачаница, удата, запослена): „Треба отворити сигурну кућу, треба нам СОС телефон, када жртва позове да је жена полицајац сачека. Знам да постоји пројекат за изградњу сигурне куће и надам се да ће у најскоријој будућности бити реализован."

Ј. Н. (Грачаница, неудата, запослена): „Жене треба да раде на себи, да се образују. Требају да кажу: 'Доста, имам један живот и ти га ниси вредан'. Уколико до насиља ипак дође, сматрам да је боље да се пар разведе и због себе и због деце. Није здраво да деца расту у том окружењу због тога што то може негативно да утиче на њихов живот. Такође треба увести строже санкције. На пример, у Норвешкој муж је због шамара био две године у затвору и у пресуди је наведено да не сме да виђа децу док не напуне 18 година."

М. М. (Грачаница, неудата, запослена): „Мислим да мушкарци морају бити много толерантнији него што су данас. Такође и друштво и средина могу да утичу на смањење насиља."

Питање је изазвало читав распон одговора, од неопходности да се у току примарне социјализације деца васпитавају у духу толеранције, преко става да жена треба брачну заједницу да формира тек са завршеном школом, као активна на тржишту рада, до одговора (старијих испитаница из руралних подручја) да жене никако не треба да дозволе живот у вертикално-проширеној породици, јер је таква породица „узрок насиља". Ти одговори упућују на закључак да саме жене могу „минимизирати" предуслове за живот са насилником уколико су образоване, запослене и живе у нуклеарној породици, јер је то „једини" начин да се понашање мужа (потенцијалног насилника) „држи под контролом". Очигледно је да су учеснице дискусија до тог закључка дошле на основу примарног искуства, које их учи да економски зависна жена, без подршке сопствене породице порекла, аутоматски спада у категорију рањивих друштвених актера. С тим у вези, следеће питање гласило је: „Да ли мислите да радна ангажованост жена може смањити присуство насиља у породици?"

М. Б. (Лепосавић, разведена, запослена, мајка троје деце): „Радна ангажованост је кључна, али не само то већ и помоћ неког члана породице или пријатеља. Ја нисам имала снаге и поред посла да се разведем од свог мужа. Моја деца су то уместо мене урадила. Ја сам једнога дана била у Лепосавићу на састанку и када сам дошла кући деце није било. Питам мужа где су деца, а он каже да су код мојих родитеља. Позовем тако и кажем ћерки да дођу кући на ручак, а она мени каже: 'Ми се у ту кућу више не враћамо, а ти ако желиш, до краја живота остани са таквим човеком.' Када ми је ћерка спустила слушалицу, ја сам мужу испричала шта се догодило. Он је тог тренутка отишао у своју собу, спаковао своје ствари и напустио стан. Отишао је у кућу која је била наша – у изградњи, а ја сам са децом остала у изнајмљеном стану. Значи, покушавам да кажем, да бих ја можда и данас трпела насиље да моја деца нису одлучила да то више не трпе. Осим тога, ипак ми је живот моје деце био приоритет."

М. Б. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Наравно, дефинитивно мења. Свако се некад ненамерно занесе кад зна да је неко зависи од њега, а нарочито у браку, када муж зна да жена потпуно зависи од њега."

А. Р. (Грачаница, удата, запослена): „Посао може помоћи али не пуно. Може али ако су обоје радно ангажовани. Тада би имали мање времена за насиље и уопште за размишљање о насиљу."

Ј. Н. (Грачаница, неудата, запоселна). „Мислим да може. Уколико жена зна да има економску сигурност она не би трпела насиље и пре би се одлучила за развод него ако зависи од плате свог мужа."

Иако су наведени одговори потврдни, они не одражавају ставове свих учесница фокус-групних дискусија, имајући у виду да се већина учесница уздржала од давања одговора на то питање. Ипак, одговори представљају

наставак већ изреченог става да економски самостална жена има могућност избора услед насиља у породици, који се огледа у одлуци да се насилник напусти или не. Међутим, оно што недостаје у одговорима на сва питања јесте укључивање/обавештавање представника институција о присуству насиља у породици. Такав „тренд", присутан у свим дискусијама, јасно указује на неповерење жена у институције активне у истраживаном социокултурном оквиру. При томе, треба имати у виду да на северу Косова и Метохије и даље функционишу углавном институције Републике Србије, док је полиција већ годинама интегрисана у такозвани „косовски систем", што представља велику сметњу у процесуирању случајева породичног насиља[16]. Међутим, у осталим деловима широм Косова и Метохије институције функционишу искључиво у оквиру система такозване „Републике Косово", а испитанице и у таквим околностима показују неповерење, које се у највећем броју случајева огледа у одбијању да о тим институцијама уопште говоре. Такве околности упућују на закључак да су жене-жртве породичног насиља у постратним друштвеним условима двоструко оптерећене: осим што најчешће немају подршку породице порекла да насилника напусте, а у највећем броју случајева су економски зависне од мужа/насилника, изостаје институцијална подршка, коју представници тих институција (а разговоре смо обавили и са њима) настоје да по сваку цену „оправдају" нерешеним институцијалним околностима на северу покрајине (јер на том подручју функционишу и такозване „српске" и „косовске" институције), односно тиме да су у осталим деловима покрајине институције „младе", тако да њихови представници не могу до краја да одговоре на захтеве својих професија. Имајући то у виду, испоставља се да су жене препуштене искључиво „себи" што у реалности најчешће значи да су препуштене насиљу.

Имајући у виду да је половина учесница дискусија радно ангажована, поставили смо и следеће питање: „Да ли сте имале проблеме у својој породици због свог радног ангажовања?"

Д. М. (Лепосавић, удата, запослена, мајка двоје деце): „Мила моја, ја сам деведесетих година радила у кафани пет година. Схвати, у кафани сам радила. И, мислиш да се мој муж бунио? Како да се буни, када је његова плата била пенаест марака, а моја триста марака? Ћутао је само тако…"

В. П. (Лепосавић, удата, незапослена, троје деце): „Ја нисам имала код куће проблеме, али сам радила у прехрамбеној продавници за стодвадесет евра. Тада је мој син имао две године. Човече, сваког дана сам журила кући, нисам имала спремљен ручак, него сам узимала храну из продавнице. И, на

16 Полиција Косова не сме сарађивати са судским органима који су у надлежности Републике Србије. То је многе случајеве насиља у породици на северу покрајине успорило и довело до стадијума нерешених случајева у „фиокама" тих организација.

крају месеца, ја сам газди дуговала више новца него што сам зарадила. Тада сам напустила посао. Јефтиније ми је да седим код куће и месим и сама спремам храну, него да тако радим…"

Д. Т. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Траже ми укућани паре да им дајем."

С. С. (КМ, студенткиња, неудата, запослена): „Када зарадим, отац онда неће да ми даје паре, каже ми да трошим то што сам зарадила на храну јер он нема да ми пошаље, а онда он потроши тај новац на себе и то у кафани."

А. Р. (Грачаница, удата, запослена): „Ја сам запослена, мој муж није. Када одем кући осетим у његовим очима осуду и љубомору зашто ја радим, а он не. Осећам да хоће да ми каже да не радим и да останем код куће, али то не изговара."

Испоставља се да су запослене жене наилазиле на различите изазове не само у породици, већ и на послу. Распон одговора простире се од проблема који изазива природа посла у комбинацији са ниском месечном зарадом, до проблема у браку у случају испитанице која је једина запослена у породици. С тим у вези, учеснице дискусија слажу се у оцени да оба партнера морају бити радно ангажована, како не би дошло до незадовољства мужа које би даље водило ка некој форми насиља у браку. Одговори учесница које истовремено студирају и раде, да им родитељи не дају новац од како су запослене, а да притом траже од њих (кћерки) новац за потребе породице, указују на депривиран социоекономски положај друштвених актера на Косову и Метохији, као и очекивање да запослени чланови активно доприносе јачању кућног буџета.

Последње питање у сегменту разговора о радним активностима жена, гласило је: „Са каквим проблемима се жене у Вашем окружењу сусрећу док траже посао, а са каквим проблемима се сусрећу док су запослене?"

Б. В. (Лепосавић, удата, запослена, удата, мајка двоје деце): „Сви који траже посао код приватника, и жене и мушкарци, суочавају се са великим проблемима. Када коначно добију посао, газда их контролише и шпијунира камерама у радњи и фирми уопште. Шпијунирају раднике и звучним путем, не само видео надзором. А у овој продавници преко пута (показује кроз прозор), радници немају ниједну столицу. Можете ли ви то да замислите? Преко осам сати раде, а да немају столицу. Па, када доручкују, то раде са ногу. Па бре, и пси једу седећи. Свако ко ради за приватника је понижен максимално."

М. Ж. (Грачаница, удата, запослена): „Навешћу пример: током једног неформалног разговора који сам имала у кафићу, случајно сам чула шефове с којима сам разговарала о мом ангажману како коментаришу мој изглед, 'ова је дебела, нећемо да је примимо'."

Ј. Н. (Грачаница, неудата, запослена): „Број радних места је ограничен, мала је средина. Пре рата било је могућности, сад их нема. Уколико не познајеш неког на високој позицији не можеш наћи посао."

М. М. (КМ, неудата, запослена): „Послодавци гледају изглед жене пре него је запосле. Уколико им се свиди, запослиће је. Такође данас се сви запошљавају и преко родбинских веза, уколико родитељи раде у просвети и дете ће добити посао, иако нема квалификације за то. Било је и ситуација када ниси могао да добијеш посао ако ниси из истог места из ког је директор."

И. Ј. (Грачаница, неудата, запослена): „Мени је било јако тешко да нађем посао зато што немам утицајне родитеље и нисам имала пара да некоме платим да ме запосли."

Иако нису све учеснице дискусија желеле да дају одговор на то питање, испоставља се на основу одговора преосталих учесница да се жене, у настојању да се запосле, суочавају са низом проблема, од сопственог физичког изгледа као критеријума при (не)добијању посла, преко непотизма који је, по речима испитаница, значајан услов при добијању посла. Друга група испитаница наглашава да је услед урушеног привредног система, стопа незапослености и жена и мушкараца висока и да се проблеми са којима се жене суочавају при добијању посла не морају нужно истицати у први план. Као најпожељнији послови, међу свим учесницама дискусија, издвајају се радна места у такозваном „државном сектору", што указује на чињеницу да друштвени актери (Срби) на Косову и Метохији као једини „одрживи" сектор при запошљавању виде институције државе (Србије). Остала рада места (нпр. у приватном и цивилном сектору) сматрају „привременим решењима", док не добију „прави" посао у некој радној организацији. Иако је тема дискусија насиље над женама у породици, испоставило се да је питање ангажмана у радном контигенту за жене подједнако важно, тим пре што су све учеснице дискусија сагласне у оцени да радна активност представља диспозицију за смањење тензија у међусупружничким односима. Очигледно је такође и настојање жена да не говоре о етничким сукобима с краја 1990-их година, с једне стране у жељи да се избегне разговор о психолошким последицама које су ти сукоби оставили на њихове мужеве, али и брачне односе, а са друге стране у пређутној атмосфери међусобног разумевања жена о фазама кроз које су (све) прошле у сфери пружања психосоцијалне подршке својим мужевима по завршетку тих сукоба. Коначно, испитанице као „кривца" за опстајање насиља над женама виде „локалну културу", која и даље промовише мушкарца као „носиоца ауторитета" и „мост" између породице и локалне заједнице. Као такав, мушкарац и даље има више „снаге" у одлучивању у породици, нарочито уколико је реч о вертикално-проширеним породицама. Такви процеси у комбинацији са одговорима учесница дискусија указују на сплет низа околности које утичу на присуство насиља у породицама Срба на Косову и Метохији, уз занемаривање тог проблема као друштвено „приоритетног", услед дневнополитичких процеса који неповољно утичу на свакодневни живот Срба и данас, петнаест година по окончању отворених етничких сукоба.

Закључна напомена

Постсоцијалистичка и постратна трансформација у читавом српском друштву и Косову и Метохији, као делу тог друштва, донеле су низ промена које су директно рефлектоване на свакодневни живот појединаца. Насиље у породици не морамо нужно сматрати последицом трансформације, али је низ других последица друштвених промена које су задесиле српско друштво, породично насиље сврстало међу „теме" за темељна социолошка, психолошка, правна и остала истраживања. Пратећи став да је „веза између насиља над женама у породици и социјалне репородукције патријархата системска", испоставља се да „ова појава има системску функцију репродукције патријархата, и представља кључан елемент (ре)продукције система на свим нивоима."[17] Овим истраживањем настојали смо да испитамо утемељеност тог става на примеру Косова и Метохије, али и да осветлимо ставове самих жена по питању породичног насиља. Иако је теренско истраживање засновано на реализацији три фокус-групне дискусије у општинама са српском етничком већином широм Косова и Метохије, подаци до којих смо дошли, нису само компатибилни резултатима теренских истраживања претходно реализованих у другим деловима Србије, већ и теоријама домаћих и страних аутора. Ставови жена/учесница фокус-групних дискусија указују на све јасније артикулисану свест о постојању насиља и неопходности да се насиљу одупре бар „следећа генерација" – генерација кћерки (из перспективе испитаница средње старосне доби), односно сопствена генерација из угла испитаница млађе старосне доби. Указују, такође, кроз сведочења учесница дискусија о (више)деценијској изложености жена насиљу које је толико дубоко било укорењено у свакодневни живот породице, да је сматрано „пожељним" понашањем у (вертикално-проширеним) породицама. Ти одговори учесница дискусија директно су подударни ставу да „систем на појединца делује на такав начин, да све неправде, неусклађености, противречности са становишта индивидуе изгледају природно и појединци им се препуштају као својој судбини."[18] По сведочењу учесница, такође, испоставило се да је рат на свакодневицу Срба оставио и „неочекиване" последице, попут бројнијих могућности за улазак жена на тржиште рада, које су кроз економско осамостаљивање довеле до неспремности тих жена да и даље живе у вертикално-проширеним породицама, као субмисивне не само у односу на партнера, већ и остале пунолетне чланове породице. Тако, готово парадоксално, по сведочењу самих жена, после првих послератних година интензивног пружања психолошке подрше не само својим партнерима, већ и деци и старијим члановима породице, по успостављању „каквог-таквог"

17 Весна Милетић-Степановић, *нав. дело*, 2005, 21.

18 Исто.

мира, неке жене нису биле спремне на субмисивну позицију у породици. Ојачане не само сопственом радном активношћу и месечном зарадом, већ и све интензивнијим утицајем међународних организација, кроз програме реализоване на тему родне равноправности, као и утицај медија, можемо рећи да (неке) српске жене са Косова и Метохије нису више у стању „амгивитета" – несвесне своје инфериорности и убеђене у „саможртвовање" као једини облик постизања позиције „ауторитета" у породици.

Ипак, одговори учесница дискусија указују на то да је насиље у породици и даље присутно, као и да се о насиљу и даље не говори ван најужег круга сродника и пријатеља. Указују и на очигледно неповерење у институције чији представници би требало да насиље и насилника процесуирају (полиција, суд, центар за социјални рад). Речју, жене се осећају као препуштене „себи" и, у нешто повољнијим животним околностима, својим родитељима/породици порекла. Чак ни економска самосталност, без подршке породице порекла на Косову и Метохији, није довољан услов за одлуку да жртва напусти насилника. Тај податак, који је заједнички у све три фокус-групне дискусије и није у директној вези са старошћу, професијом и стручном спремом испитаница, јасно указује да је и даље реч о традиционално-патријархалној средини, у којој су жене на посебној социопсихолошкој прекретници – да ли и даље поштовати друштвене норме усвојене у периоду примарне социјализације или се одлучити за „искорак" у живот без насиља? Међутим, позитивна је чињеница да су неке жене у дилеми, а друге неспремне за живот са насилником, јер живот у друштвеном окружењу „ни рата, ни мира" оставља низ (негативних) последица на свакодневицу појединаца, а (неке) жене имају могућности избора да (бар) насиље у породици не буде део такве свакодневице.

Литература

Благојевић 1995: М. Благојевић, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност", у: Силвано Болчић (ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд, ИСИ ФФ, стр. 181-209.

Благојевић 1997: М. Благојевић, *Родитељство и фертилитет*, ИСИ ФФ, Београд.

Благојевић-Хјусон 2013: М. Благојевић-Хјусон, *Родни барометар у Србији: развој и свакодневни живот*, Програм Уједињених нација за развој, Београд.

Бурдје 2001: П. Бурдје, *Владавина мушкараца*, ЦИД, Подгорица.

Милетић-Степановић 2005: В. Милетић-Степановић, „Насиље над женама као ризик за социјалну трансформацију", *Темида*, год. 8, бр.1, 2005, 21-32.

Милетић-Степановић 2006: В. Милетић-Степановић, *Насиље над женама у Србији на размеђи миленијума*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд.

Рајковић, В. Милетић-Степановић 2010: Љ. Рајковић, В. В. Милетић-Степановић, „Породица и социјални развој: између ризика и социјалног капитала“, *Гласник Српског географског друштва*, св. XC, бр. 3, 257-279.

Самарџић 2012: С. Самарџић, „Правни механизми заштите жена од насиља у породици и партнерским односима на нивоу Европске уније и Србије“, *Зборник Правног факултета у Новом Саду*, бр. 4, 423-442.

Ћопић 2003: С. Ћопић, „Породично насиље у земљама бивше Југославије: преглед најважнијих резултата истраживања“, *Темида*, вол. 6, бр. 2, 17-25.

http://www.ngoaktiv.org/fajlovi/Izvestaj%20-%20Ne%20okreci%20glavu-2.pdf

Ivana M. MILOVANOVIĆ

„HIGHLIGHTING“ OF THE PROBLEM OF VIOLENCE OVER WOMEN IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

In this paper results of empiric research of violence over women in three municipalities in Kosovo and Metohia – Kosovska Mitrovica, Leposavić and Gračanica were shown. In the first case, it is about women living and working exclusively in urban milieu, while in the second and the third case women from rural origin are dominating. Phenomenon of violence over women in such specific socio-cultural frame, which is featured by post-war and post-socialist transformation, was not researched thoroughly in so far scientific/field researches due to numerous factors, and efforts of some researchers to point firstly to some „more important“ social problems in Kosovo and Metohia. This paper is the result of more extensive research, whose objective is to inform professional public with the perceptions of women/respondents on the violence presence in their families and the nearest milieu. We have tried to make the „silent“ voices of „ordinary“ women closer to professional public indicating the necessity of realization of much more thorough researches on this subject.

Key words: violence, women, family, Serbs, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 1. септембар 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ГРАЂА

УДК 323.15(=18)(497.115)(093.2)

*Ена МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

„ИЗВЕШТАЈ ПРЕТСЕДНИШТВУ[1] ВЛАДЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ О АЛБАНСКОЈ НАЦИОНАЛНОЈ МАЊИНИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ“**

Апстракт: У раду је приређен документ који представља „Извештај претседништву владе народне републике Србије о албанској националној мањини на Косову и Метохији“. Извештај је поднео председник албанског извршног одбора АКМО Фадиљ Хоџа 1948. године на захтев владе Народне Републике Србије. На основу њега се види стање у овој области у послератном периоду до 1948. године са историјским осртом на раније време из комунистичке перспективе. Документ до сада није публикован.

Кључне речи: Извештај, Косово и Метохија, албанска национална мањина.

Почетком двадесетог века српски социјалисти су се противили излажењу Србије на Јадранско море преко територије Албаније. То се најбоље види из ставова Димитрија Туцовића који је јасно исказао противљење овој идеји и у њој видео обрисе шовинизма.[2] Такво схватање прихватили су касније комунисти и инсистирали на њему. Зато не изненађује чињеница да је после Првог светског рата, док је била легална станка, КПЈ имала

* Истраживач-приправник, ena04111986@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Назив овог рада је преузет из оригиналног документа са свим важећим граматичким и правописним правилима из времена у коме је написан.

2 Димитрије Туцовић, *Изабрани списи*, 2, Просвета, Београд, 1950, 58.

присталице и међу албанским и турским становништвом на Косову и Метохији. Орагнизација комуниста је тако била створена и у Призрену, Гњилану, Приштини и Урошевцу. Године 1920. основан је и Покрајински секретаријат за Македонију и Стару Србију са седиштем у Скопљу који је био под Покрајинским одбором за Србију и Македонију у Београду.[3] Истовремено су бројни арбанашки прваци агитовали за комунистичку партију. Ситуација се изменила када је после доношења Обзнане КПЈ морала да пређе у илегалу тако да се смањио њен утицај међу албанском националном мањином.[4] Међутим, став партије према националним мањинама генерално гледано није се променио. Она је настојала да помаже покрете угњетаваних нација у циљу формирања незаивисних држава тако да је подржавала стварање независне Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и ослобођење Албаније.[5] Са друге стране, Албанци окупљени око Косовског комитета настојали су да се боре за независност и били су повезани са Коминтерном. Албанска емиграција је у Совјетском Савезу 1928. године основала КП Албаније, а исте године је Четврти конгрес у Дрездену у својој Резолуцији између осталог донео одлуку да је партија солидарана са албанским национално-револуционарним покретом оличеном у Косовком комитету и позвала радничку класу да помаже у борби албанског народа за независну и уједињену Албанију,[6]Оптуживши притом српску буржоазију као главног кривца и позивајући у борбу против великосрпског шовинизма. Већ наредне године Коминтерна је послала своје агенте у Албанију да тамо организују Комунистичку партију мада они нису забележили већи успех по том питању. Ситуација се променила доласком Јосипа Броза Тита на чело КПЈ. Броз је инсистирао на интезивнијем продору КПЈ у редове националних мањина. На Јулском пленуму у Сплиту, као и у Окружници коју је издао ЦК КПЈ, наглашено је право на самоопредељење. Према тој замисли основале би се народне скупштине у Загребу, Скопљу, Љубљани, Цетињу и Сарајеву на слободним изборима.[7] Шеста земаљаска конференција КПЈ је у својој Резолуцији поменула питање Косова и Метохије истичући потребу да се подржи борба арнаутских маса за равноправност на Косову и Метохији и Санџаку и спречи деловање италијанских

3 Родољуб Чолаковић, *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Култура, Београд, 1963, 56.

4 Миодраг Николић, *Револуционарни раднички покрет на Косову и Метохији 1895-1922*, Историјска комисија Обласног комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију, Приштина, 1962, 16.

5 Др Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Острог, Химелстир,1983, 311.

6 Исто, 312.

7 Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919-1935*, Просвета, Београд, 1983, 275.

агената.[8] Средином 1937. године основан је Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију који је био потчињен Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору.[9] Обласни комитет је инсистирао на већем придобијању шиптарских маса и на појачаном раду међу женском омладином у том правцу.[10] Не зна се тачно када се издвојио као самостално тело директно потчињено ЦК КПЈ. Изгледа да се то догодило током 1940. године, пошто тада налазимо у литератури податак да је изабран и нови Обласни комитет који је имао већих успеха у придобијању Абанаца за Партију.[11] Међутим, не може се говорити о масовној сарадњи и већем утицају међу албанском омладином.

После капитулације Југославије, италијански окупатор је прогласио уједињење Шиптара и стварање Велике Албаније. Изузев три среза која су остала у оквиру окупиране Србије и делова Гњиланског и Урошевачког среза који су окупирали Бугари, Косово и Метохија прикључени су италијанској окупационој зони.[12] Влада Милана Недића је донела уредбу о административној подели Србије у којој се помиње и Митровачки округ са седиштем у Косовској Митровици, који је обухватао: Вучитрнски, Дежевски, Лапски, Косовско-митровачки и Студенички срез, а на чијем челу се налазио Албанац Ибрахим Љутви.[13] Краљевим указом из 1941. године окупирано подручије Старе и Јужне Србије припало је италијанској интересној сфери. Влада Албаније је 5. фебруара 1942. године донела одлуку да сви становници овог подручја постану албански држављани. Све време се опажа велики утицај балиста на овој територији што се није променило ни после капитулације италијанске државе 8.септембра 1943. године. Ферат-бег Драга, Алија Агуши, Џефер Дева, Нацип-паша, Сехфудин-бег били су неки од најутицајнијих Албанаца на Косову и Метохији у том периоду. Упоредо се спроводила и агресивна политика асимилације осталих народности на овим просторима. У школама се истовремено ширила и фашистичка али и великоалбанска идеологија, а настава се похађала на албанском језику. Такође се и у оним деловима који су остали у окупираној Србији, настава у албанским школама или одељењима одвијала на албанском језику, а наставници су били албанске националности.[14] Срби су прогоњени, вршена су паљења, пљачке, интернирања са циљем да се српско становништво

8 Али Хадри, „Национално угњетавање шиптарске народности и став и борба КПЈ за национална права Шиптара за време старе Југославије“, *Пролетер*, 1/1941, 10-11.

9 Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 314.

10 Исто.

11 Владо Стругар, *Рат и револуција народа Југославије 1941-1945*, Војноисторијски институт, Београд, 1962, 102.

12 Љубиша Стојковић, Милош Мартић, *Националне мањине у Југославији*, РАД, Београд, 1953, 38.

13 Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 317,

14 Фердо Чулиновић, *Окупаторска подела Југославије*, Графички завод Хрватске, Загреб, 1970, 529.

протера са ове територије. [15] Комунисти су, пак, настојали да избегло становништво укључе у своје редове у борби против окупатора. Са друге стране, КПЈ је подржавала КП Албаније. Светозар Вукмановић-Темпо је и сам у току рата свраћао у Албанију, а Миладин Поповић је боравио у Албанији где му је слат партијски материјал ради вршења комунистичке пропаганде.[16] Међутим, и поред напора КПЈ да га придобије у своје редове, албанско становништво се махом држало непријатељски према КПЈ, јер су на италијанско-албанску окупацију гледали као на своје ослобођење. КПЈ је рачунала на помоћ КП Албаније у мобилизацији албанских маса за комунистичке идеје. Предлагано је да се формирају посебни албански одреди који би носили националну албанску заставу са петокраком и били под командом Главног штаба за Косово и Метохију, док би се питање самоопредељења решавало после рата.[17] Уједно је долазило до јачања утицаја балиста међу албанским становништвом, што је био један од главних узрока немогућности већег прихватања комунистичке идеологије. КПЈ није прихватила идеју да се на Метохији формирају одреди који би били под командом Главног штаба Албаније. Пред крај рата је дошло до сарадње са партизанима из Албаније, две албанске дивизије су учествовале у борбама против Немаца који су се повлачили.[18] Међутим, ипак се не може говорити о великом одушевљењу албанског становништа према КПЈ иако је она била наклоњена осамостављивању југославенских Албанаца. Припремање аутономије је текло постепено. Тако је 1943. године обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију претворен у Покрајински комитет, а исте године формиран је и Народно-ослободилачки одбор Косова и Метохије као орган политичке и управне власти. У њему су већину чинили Косовски Албанци.[19] КПЈ је погрешно сматрала да је стварањем аутономне области дошло до престанка непријатељстава међу Србима и Албанцима. У складу са политиком помирења настојало се да се забораве ранија непријатељства и реше несугласице.

После рата се инсистирало на укључивању Албанаца у комунистички ситем. Први устав НФРЈ од 31. јануара 1946. године је албанској националној мањини дао право на заштиту свог културног развитка и слободу употребе језика што је и потврђено Уставном НР Србије од 17. јануара 1947. године. Односи према Албанцима на Косову и Метохији били су у тесној вези са односима између НР Албаније и ФНРЈ. Кроз ту призму се пратило и стање на овој територији. О томе сведоче и документа који смо ми приредили, а односе се на прилике на Косову и Метохији до 1948. године. Оно што се запажа јесте да је Извештај тражен баш из разлога промене односа према НР Албанији. Документа доносимо прекуцана у целости са свим граматичким и правописним грешкама.

15 Љ. Стојковић, М. Мартић, *нав. дело*. 39.
16 Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 323.
17 Исто, 327.
18 Исто, 330.
19 В. Стругар, *нав. дело*, 204-205.

ПРЕТСЕДНИКУ ВЛАДЕ НР СРБИЈЕ[20]
-Генералном Секретаријату-

Београд

Предмет: Подаци о Шиптарској мањини на Космету.

У вези са недавних промена у односима ФНРЈ са НР Албанијом овом Министарству најхитније су потребни што детаљнији подаци о шиптарској мањини на Космету.

Ти подаци би требало да обухватају следеће: Бројчано стање за време насељења и данас и како се оно развијало у различитим етапама њеног историјског развитка, кратак историјски осврт и коначно политичке, економске и културне те верске прилике у којима се она налази.

Код тога би требало нарочито пажњу посветити подацима о данашним успесима народних власти Космета на свим поменутим подручјима делатности а у првом реду подацима о резултатима културног уздизања мањине уопште а на школском подручију напосе.

Стога Вас молимо да нам преко Обласног Народног Одбора за Космет прибавите напред поменуте податке.

Смрт фашизму слобода народу

Начелник III регионалног одељења
/Д.Ђурђев/

ПРЕТСЕДНИШТВУ ВЛАДЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
-ГЕНЕРАЛНОМ СЕКРЕТАРУ-

БЕОГРАД

ПРЕДМЕТ: Подаци о шиптарској мањини на Космету.

У вези Вашег акта Пов.бр.1422 од 07. августа 1948. год, част нам је доставити следеће:

Аутономна Косовскометохијска област према непотпуним подацима (тачне податке захтевајте од Статистичког уреда ФНРЈ из списа о попису становништва обављеног 16/17. марта 1948.г.) броји око 727.000 становника, од тога око 520.000 Шиптара, око 162.000 Срба, око 29.000 Црногораца и око 16.000 осталих, што значи да од укупног броја становника ове Области око 71% су Шиптари, око 22% Срби, око 4% Црногорци и око 3% остали.

20 Историјски архив Србије, Председништво Владе Народне Републике Србије, Генерални секретаријат, ф 2, пов. 1701.

Аутономна Косовско-метохијска област има 16 срезова, четири града, 233 месна народна одбора, 1318 села,137 засеока и око 112.000 домаћинстава. По свим срезовима, изузев звечанског, становништво је претежно шиптарске народности.

Како се шиптарско становништво овог краја развијало у различитим етапама свог историјског развитка не можемо тачно претпоставити, јер до сада нема ништа написано о томе, а да је историјски тачно потврђено али ипак изнећемо своје мишљење укратко.

Шиптари су потомци фузионираних Илира и Трчана, који су насељавали јужни део Балканског полуострва, према томе и овај крај, који су се бавили земљорадњом и сточарством. Отуда и има Арбанас, касније Албанац–Албанија, што знали обрађивач њива.

Збијени у планинским пределима од разних инвазија, већина Шиптара спустили су се у Метохију као и на Косово после Косовске битке, примајући у исто време Ислам у већини (има још и данас исламских породица у планинским крајевима који чувају слике Богородице). Шиптари су били потребни Турцима да би лакше бранили од упада разних неисламских племена, као и ради бољег снабдевања војске хлебом и месом, а сам силазак у равницу из неплодних планинских крајева где су према свему изгледа били доста збијени учинио је да су у почетку под турском владавином осетили далеко боље услове за живот од услова у којима су раније живели. Зато су Турци плаћали харач, десетину свог приноса и полазили у њихову војску.

Учвршћивањем феудалног турског поретка Шиптарима који су се претежно бавили земљорадњом у доцнијем период услови живота отежавани су све више и више, тако да су Шиптари често пута подизали буне против Турака и својих бегова и ага, али због неорганизованости све те буне крваво су биле угушене.

Борбе против Турака нарочито другом половином XIX века као и почетком XX века биле су сталне и масовне. Призренска лига, Прва Косовска и Друга Косовска буна, и ако су на њиховом челу били разни брјактари и бегови, по нашем мишљењу изражавају тежњу Шиптара за ослобођењем од дугогодишњег турског јарма и економског израбљивања.

За време четворовековне отоманске владавине ишло се ка томе да се Шиптари потурче не само путем вјере (ислам је већ био примио гро Шиптара), него и путем турске културе, језика, литературе ит. И они су то успели донекле, нарочито у административним центрима и варошима где су били већи турски гарнизони ка на пр. у Приштини, Призрену и др, где се и данас више говори турски језик него сам шиптарски. Свака национална тежња Шиптара било по развијању своје сопствене националне културе, по признавању права употребе свога језика, било по питању аутономије или одвајања од Турске, крваво је угушена не само као противдржавна ствар

него и противверска-еретична, „каурска“. Слободу свог културног развитка и употребе свог језика Шиптарима нису признавали ни сами „Ђон-Турци“ (младо–турци) који су били прогласили „Хуријет“ и раструбили доношење и признавање четири грађанске слободе.

Још теже стање Шиптарског становништва је било за време велико–српске владавине. Шиптарима не само што никада није било признато никакво национално, па ни најелементарније мањинско право, што је ипак донекле било дато другим националним мањинама у бив.Југославији, него су Шиптари били подвргавани и физичком истребљењу и масовном исељавању са Косова и Метохије. Тако да од 1918. године па све до 1938. године велики број Шиптара се иселио за Албанију и за Турску. Неке податке које је био прикупио непријатељ народа Ферад-бег Драга, тада посланик у Народној скупштини бив.Југославије од пограничних грчких органа, односно од Министарства иностраних послова, говоре да се са Косова и Метохије и Македоније иселило за Турску око 200.000 људи. Ово износимо ради знања мада у објективност ових података не верујемо. Милан Стојадиновић је био закључио са турском владом конвенцију о исељавању за Турску још 200.000 становника Шиптара и Муслимана из Југославије до исељавања ових других 200.000 није дошло јер су то омели доцнији догађаји, а изгледа да је била интервенција и фашистичке Италије.

За време окупације један део Шиптара се вратио из Албаније на Косово и Метохију.

Фашистички окупатор после априлске катастрофе пропагандом „Велике Албаније“ и отварањем неколико шиптарских школа као и успостављањем администрације на шиптарском језику успео да заведе један велики део Шиптара. Као школа тако и читав административни апарат и такозвана „национална војска–Уштрија Комбтаре“, окупатору су били потребни као средство за лакше поробљавање шиптарског становништва и тиме заведене Шиптаре употреби до крајње могућности против НОВ и ПОЈ и уопште против НОР-а како у Југославији тако и у самој Албанији. Под паролом Велике Албаније све што је било реакционарно, разни бегови и барјактри ушли су оберучке у службу окупатора против сопственог народа и против свега што је било напредно. У фашистичкој влади такозване „Велике Албаније“ са Космета је било два претседника владе: Џафер Дева и Рецеп Митровица, као и неколико министара: Илијаз Агуш, Ђазим Блаца, Џеват Беголи и други. Поново је успостављен чивчиски однос. Положај шиптарског становништва погоршао се још више него до тада, јер је Шиптарима, сем пљачкања жита и осталог богатства претила опсаност од физичког истребљења.

По први пут у својој историји Шиптари Косова и Метохије су добили слободу истеривањем окупатора и њихових слугу из наше земље. Још у почетку рата најбољи синови шиптарског народа: Рамиз Садик, Емин Дурак и остали по позиву ЦК КПЈ на оружани устанак заједно са Србима

и Црногорцима Косемта и свима народима Југославије пошли су у борбу против окупатора и домаћих издајника. Формирани су партизански одреди. Било је и чисто шиптарских одреда који су се стално борили на Косову и Метохији. Почела је агитационо–пропагандна делатност позивајући народ на оружану борбу. Још почетком 1942. године почео је да излази лист „Zani i Popullit" (Глас народа), каније „Зани", касније „Лирија"(Слобода), која је штампа била објављивана на шиптарском језику кроз цео период Народноослободилачког рата. У 1943. год. формиран је Главни штаб НОВ и ПОЈ за Космет, а касније и Оперативни штаб Косова и Метохије.

Користећи се тековинама НОП-а и одлукама II заседања АВНОЈ-а 31.12.1943. године, и 1.1.1944. године, састали су се претставници свих народа Косова и Метохије из читаве Области и на свом заседању формирали Народно-ослободилачки одбор Косова и Метохије и тиме су створени предуслови ширег политичког рада са шиптарским масама, јачања братства и јединства и успостављања народне власти. Тако да су крајем 1944. год. Шипатри Косова и Метохије у заједничкој борби са народима Југославије, а посебно са братским српским народном на тековинама Народноослободилачке борбе, извојевали слободу и остварили братство и јединство.

По први пут у својој историји радне масе Косова и Метохије предвођене Комунистичком Партијом Југославије у заједници са свим трудбеницима Југославије извојевали су слободу, формирали народну власт и стално је ојачавали, очистили земљу од разних фашистичко-балистичких банди, учврстили и даље ојачали братство и јединство и почели обнову и изградњу свог много напаћеног краја.

Извршена је аграрна реформа, исправљене су неправилности које су биле учињене за време велико–српске владавине према шиптарским сељацима, ликвидиран је чивчиски однос, сељаци су постали сопственици своје земље, спречена је могућност акумулације земље у рукама појединаца. Касније почело је силно да се развија задругарство, окупљајући широке масе сељака. Данас је обухваћено у сељачким задругама велики број готово већина сељака Шиптара, а има и чисто шиптарских сељачких задруга највишег типа.

Почела је широка и свестрана културно–просветна делатност. Отворене су школе на српском и шиптарском језику. Отворени су домови културе, народни универзитети, читаонице, књижнице, итд. Почела је широка издавачка делатност на шиптарском и српском језику. Аналфабетска кампања обухватила је широке народне масе, нарочито шиптарске, које су биле око 90% неписмене итд.

Народни фронт Косоваи Метохије чији претежни део чланства сачињавају Шиптари почео је шиорк у активност како по питању општег културног уздизања маса, тако и по питању обнове и изградње Области. У току 1947. године Народни фронт Косова и Метохије по питању помоћи државним инвестицијама, уређивању села и насеља изградње насељеничких кућа

попаљених у току рата. Изградње школа, здравствених установа и подизању пољопривреде итд дао је у вредност 128.855.152 динара, а само у току првог полугођа 1948. године дао је рад у вредности динара: 143.827.852.

Приступањем планској привреди у току 1947. године утрошено је на економско подизање Области 413.321.000 динара, што износи већу суму новца него што је за те сврхе утрошила стара Југославија за 23 године своје владавине.У току 1948. године у нашој Област предвиђају се инвестиције од 554.365.050 динара. Како инвестиције из 1947. тако и из ове године намењане су подизању индустрије, побољшавању стамбених прилика, подизању школа, задравствених и културних установа, уређењу градова и насеља, подизању стандарда живота радног народа овог краја.

У току ове године по нашим селима подижу се око 200 задружних домова, чија вредност износи 407.740.533 динара. Невиђени елан је обухватио широке народне масе по питању залагања у општем раду на подизању економског положаја ове Области.

Данас у нашој Области развија се широка издавачка делатност на шиптарском језику. Редовно излазе: тродневни лист „Рилинђа“ (Препород), омладиниски лист „Зани и Ринис“ (Глас омладине), пионирски лист „Газета е пионерве“-Пионирска новина, часопис Шиптарског комитета Косова и Метохија „Препарими“ (Напредак), билтен АФЖ-а, „Bulletini i grues antifashiste“ и др. Преведене су и штампане књиге наших руководиоца као прва и друга књига Тита: Борба за ослобођење народна Југославије, Србија и Албанија од Туцовића, чланци из Комуниста бр.1,2 и 3 итд. Сада се преводи читав материјал са V конгреса КПЈ.

Данас на Косову и Метохији имамо 8 забавишта шиптарских са 11 одељења и 722 ђака, 395 основних шиптарских школа са 806 одељења, 539 наставника и 42.742 редовних ђака.Ове године свршило је IV разред основне школе 1.360 Шиптара.Имамо 14 шиптарских прогиманазија са 694 ђака и 22 наставника; 4 шиптарске гимназије са 1352 ђака и 39 наставника, једна учитељска школа са 116 ђака и шест наставника. Средњу пољопривредну школу похађа 31 Шиптар, Средњу техничку школу 21, Средњу трговачку академију 6; ниже пољопривредне школе, медицинске школе, стручне школе итд. похађају 855 Шиптара. Укупно похађају стручне средње и ниже школе 1039 Шиптара.

О броју описмењених Шиптара у току 1945. год немамо податке, али је била развијена прилична делатност у том погледу. 1945-1946 год. описмењено је 15.484 Шиптара и 1170 Шиптарки; 1946/1947 год. описмењено је 19.199 Шиптара и 2 671 Шиптрка; 1947/1948 године описмењено је 20.635 Шиптара и 9.766 Шиптарки. Просветни течај свршили су 2.281 Шиптар, а курс општег образовања 603 Шиптара. Одржано је низ разних стручних и других курсева.

Из педагошког курса који се одржава сваке године за време тромесечног школског одмора оспособјављају се стотинама нових учитеља.

Тромесечну партијску школу похађају од 50 до 70 Шиптара комуниста.

У Области има 5 шиптарских културно–уметничких друштава са 426 чланова, 13 драмских секција, 25 подсекција, 8 музичких секција, 7 шаховских секција, пет рецитативних секција, 57 дилетанских група. Поред овде набројаних које су чисто шиптарске у Области има много више истоветних мешовитих група и секција састављених од Шиптара и Срба. У Области има 5 библиотека са 10.147 књига, од тога 716 на шиптарском језику, 296 књижница са 41.602 књиге од тога 1 503 шиптарских, 47 читаоница, 1393 шиптарских шиталачких група на којима је обухваћено 25.389 Шиптара. Поред овога има и мешовитих читалачких група од Срба и Шиптара. Имамо 8 домова културе, 23 народних универзитета, 16 биоскопа, које је само за прво полугође 1948. Год посетило 317.330 људи–већином Шиптари.

Шиптари на Косову и Метохији имају и своју чисту националну организацију-Шиптарски комитет Косова и Метохије, који је у своје време одиграо огромну улогу у политичком и културном подизању Шиптара Косова и Метохије као саставни део Народног фронта. Организације Шиптарског комитета које постоје у свим срезовима данас углавном раде у саставу Народног фронто на културно–просветном подизању шиптарског станвништва и на даље развијање националане културе.

Што се пак тиче верских прилика оне су овакве: у сваком срезу постоји повереништво среске исламске заједнице, које је на најдемократијски начин изабрано од самих свештеника. Исламска среска поверништа руководе и усмеравају радом свештеника за слободно обављање вјерских обреда и руководи вакуфском имовином.

Исто тако постоји Обласна вакуфска дирекција која руковод среским повереништвима, са седиштем у Приштини, а која је изабрана на начин као и поверништа.

Седишта Исламског старесинства за НР Србију је у Приштину. Она има своје вакуфски сабор и Улема Меџлис. Улема–Меџлису је на челу претседник Улема–Меџлиса и два члана извршог одбора Улема–Меџлиса. Улема–Меџлис тумачи и усмерава све верске обреде, а он је преставнички орган Исламске верске заједнице, а Вакуфски сабор руководи имовином Исламске верске заједнице НР Србије.

Наглашавамо да за сада Шиптари Косова и Метохије у вези са насталим променама у односима ФНРЈ са Албанијом, добре се држе и осуђују став Албаније.

Смрт фашизму, слобода народу!

ПРЕТСЕДНИК
АЛБАНСКОГ ИЗВРШНОГ ОДБОРА АКМО
(ФАДИЉ ХОЏА)

Извор

Историјски архив Србије, Председништво Владе Народне Републике Србије, Генерални секретаријат, ф 2, пов. 1701.

Литература

Николић 1962: М. Николић, *Револуционарни раднички покрет на Косову и Метохији 1895-1922*, Историјска комисија Обласног комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију, Приштина.

Пешић 1983: Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919-1935*, Просвета, Београд.

Слијепчевић 1983: Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Острог, Химелстир.

Стругар 1962: В. Стругар, *Рат и револуција народа Југославије 1941-1945*, Војноисторијски институт, Београд.

Туцовић 1950: Д. Туцовић, *Изабрани списи 2*, Просвета, Београд.

Стојковић, Мартић 1953: Љ. Стојковић, М. Мартић, *Националне мањине у Југославији*, РАД, Београд.

Чолаковић 1983: Р. Чолаковић, *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Култура, Београд.

Чулиновић 1970: Ф. Чулиновић, *Окупаторска подела Југославије*, Графички завод Хрватске, Загреб.

Хадри 1941: Али Хадри, „Национално угњетавање шиптарске народности и став и борба КПЈ за национална права Шиптара за време старе Југославије“, у: *Пролетер,1*, Београд.

Ena MIRKOVIĆ

„REPORT TO THE PRESIDENCY OF THE GOVERNMENT OF PEOPLE'S REPUBLIC OF SERBIA ON THE ALBANIAN NATIONAL MINORITY IN KOSOVO AND METOHIA"

Summary

From its foundation, CPY in accordance with the proclamation of its politics of people's right to self-determination, was supporting desires of the Albanian national minority in Kosovo and Metohia for autonomy. On the other hand, it tried hard to get Albanian population for its ideology, it supported the formation of CP of Albania, and tried to maintain the touch with it. During the war it had tried to mobilize the Albanian population in their ranks, where it did not have success since the Albanian population greeted the idea of Great Albania formation with enthusiasm. After the Second World War, in compliance with the politics of reconciliation, CPY tried to forget hostilities between Albanians and Serbs in Kosovo and Metohia. Communists were wrong to believe that with the creation of autonomous area the hostilities among nationalities in this area would cease. Concretely, relationship toward the Albanian national minority was seen through the prism of relationships between People's Republic of Albania and Federal People's Republic of Yugoslavia. Crisis which Yugoslavia faced after the Informbiro, and altered relationships in foreign politics, led to the review of the situation in Kosovo and Metohia. In that purpose the government requested the Report on the Albanian national minority in Kosovo and Metohia. The report was submitted by the president of the Albanian Executive Committee AKMA (Autonomous Kosovo-Metohian Area) Fadil Hoxha in 1948 upon the request of the People's Republic Serbia Government. Based on it, it is seen the condition from communist perspective in this area in post-war period until 1948 including the historic overview on the earlier time. This document was chosen to be prepared in order to contribute to the facilitation of research of Yugoslav-Albanian relationships in Kosovo and Metohia in post-war period.

Key words: Kosovo issue, Albanian national minority, report.

Рад је предат 7. октобра 2014. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

Поштовани колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију М52 – 2 бода. *Баштина* се редовно, у електронском и штампаном облику, шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да Ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо Вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба да у кратким цртама изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслове треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, број страна;

– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије - научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези рада који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје *тезе*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној обаласти рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.

Рецензенти овог броја часописа:

Проф. др **Радомир В. Поповић,** протојереј, редовни професор, Богословски факултет у Београду;
Проф. др **Драгиша Бојовић**, редовни професор, Филозофски факултет у Нишу;
проф. др **Миле Ракић**, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду;
проф. др **Милојица Шутовић**, ванредни професор, Филозофски факултет, Катедра за социологију у Косовској Митровици;
проф. др **Јасна Парлић-Божовић**, ванредни професор, Филозофски факултет, Катедра за педагогију у Косовској Митровици;
проф. др **Милош Заткалик**, ванредни професор, Факултет музичке уметности у Београду;

доц. др **Живорад Миленовић**, Учитељски факултет – Призрен, Лепосавић;
проф. др **Сунчица Денић**, редовни професор, Учитељски факултет у Врању;
проф. др **Снежана Миливојевић**, ванредни професор, Филозофски факултет, Катедра за социологију у Косовској Митровици;
доц. др **Дејан Тубић**, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности у Косовској Митровици;
доц. др **Божидар Зарковић**, Филозофски факултет, Катедра за историју у Косовској Митровици;
др **Јасмина Ахметагић**, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
др **Велибор Лазаревић**, научни сарадник; Институт за српску културу – Приштина;
др **Иван Бецић**, научни сарадник; Институт за српску културу – Приштина;
др **Срђан Словић**, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
др **Далибор Велојић**, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
др **Весна Зарковић,** истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина;
Др **Ивана Аритоновић**, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина.